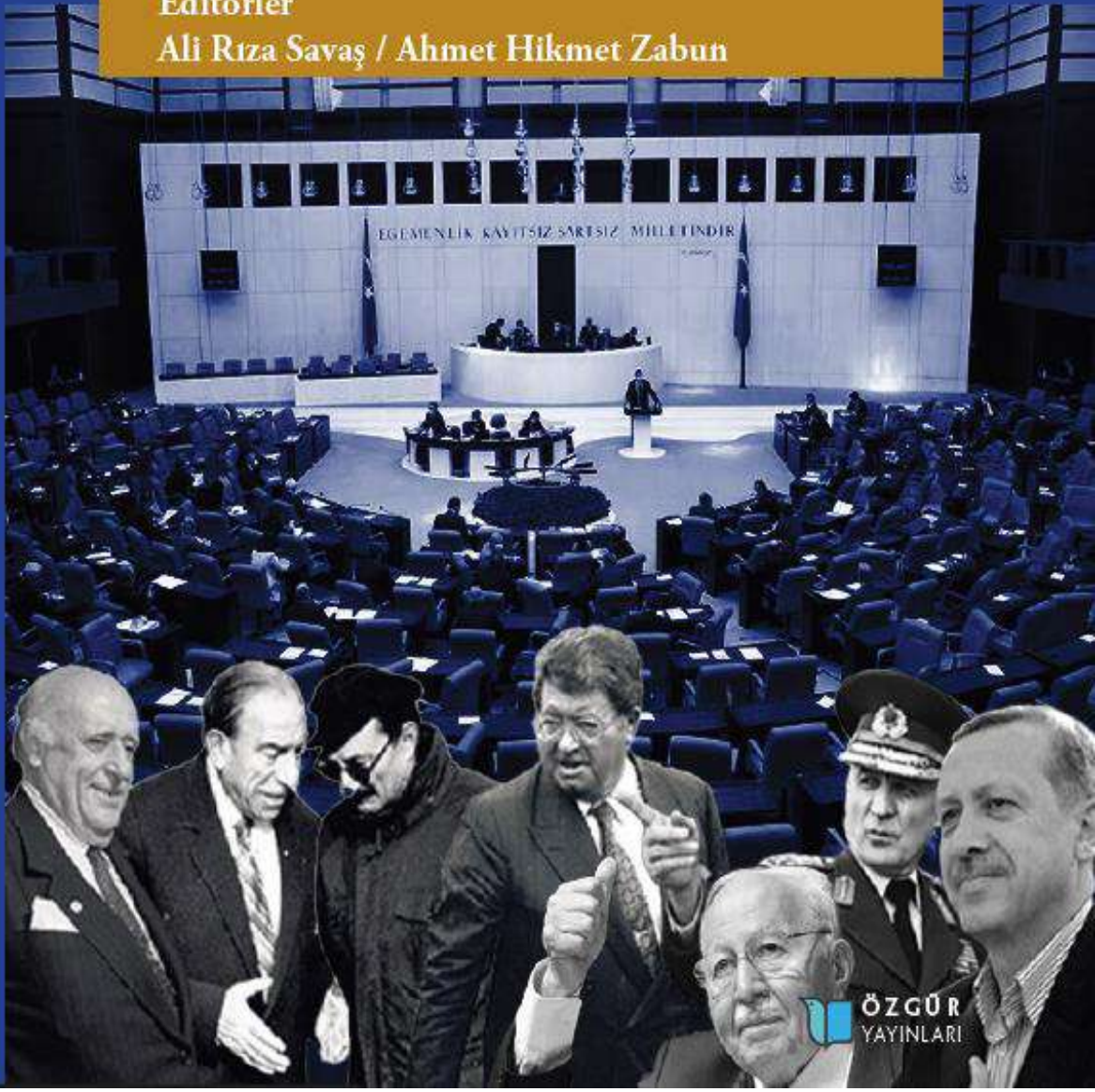

1980'den Günümüze Türk Siyasal Hayatı: Siyaset, Ekonomi, Dış Politika

Editörler

Ali Rıza Savaş / Ahmet Hikmet Zabun

ÖZGÜR
YAYINLARI

1980'den Günümüze Türk Siyasal Hayatı: Siyaset, Ekonomi, Dış Politika

Editörler:

Ali Rıza Savaş

Ahmet Hikmet Zabun

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şhitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozguruyayinlari.com

✉ info@ozguruyayinlari.com

1980'den Günümüze Türk Siyasal Hayatı:

Siyaset, Ekonomi, Dış Politika

Political Life in Turkey from 1980 onwards:

Politics, Economy, Foreign Policy

Editörler: Ali Rıza Savaş - Ahmet Hikmet Zabun

Language: Turkish

Publication Date: 2023

Interior desing by Yeter Yeşilyurt

Cover design by Meltem Yılmaz

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-754-2

ISBN (Paperback): 978-975-447-755-9

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub287>

OPEN ACCESS

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

(CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub52>. License: CC-BY-NC 4.0

1980 den Günümüzde Türk Siyasal Hayatı: Siyaset, Ekonomi, Dış Politika kitabında bulunan bölümlerin bilimsel etik ilke ve kurallarına bir ayrıklığı olması durumunda sorumluluk bölüm yazarlarına aittir.

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozguruyayinlari.com/>

İçindekiler

Editörden	I
1. BÖLÜM	
<hr/>	
1980 Sonrası Milli Görüş Hareketi'nin Siyasi Yapılanması Yusuf Yalanız	1
2. BÖLÜM	
<hr/>	
12 Eylül Askerî Müdahale Sonrası Milliyetçi Hareketin Yeniden Yapılanma Süreci Yusuf Gocuk	47
3. BÖLÜM	
<hr/>	
Hükümet Sistemleri Bağlamında Türkiye'de Siyasal Dönüşüm Ahmet Hikmet Zabun	85
4. BÖLÜM	
<hr/>	
1980'Den Günümüze Türkiye'nin Ekonomi-Politığı: Neo-Liberal Politikalardan Non-Liberal Politikalara Mehmet Dikkaya - Deniz Özyakışır - Özgür Kanbir	109
5. BÖLÜM	
<hr/>	
1980 Sonrası Dönemde Cumhuriyet Halk Partisi Ali Rıza Savaş	155

6. BÖLÜM

- 2001 Krizinin Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Hayatına Etkileri
Üzerine Bir Değerlendirme** 191
Şaban Öztürk - Hüseyin Sevinç

7. BÖLÜM

- Türkiye - Yunanistan İlişkilerinin Türk Siyasal Hayatına Etkileri:
Özal-Erdoğan Karşılaştırması** 211
Fuat Bozyel

8. BÖLÜM

- 1980 Sonrası Türkiye - Avrupa Birliği İlişkilerinin
Türk Siyasal Hayatına Yansımaları** 237
Müge Palancı

9. BÖLÜM

- 1980 Sonrası Türkiye-Ortadoğu İlişkilerinin Türk Siyasal
Hayatına Etkileri (İran, Irak, Suriye, İsrail, Mısır)** 261
Nergiz Başeğmez Bolaman

Editörden

Türk siyasal hayatı sosyal bilimlerin incelemesi içerisinde yer alan dinamik alanlardan biri olarak ifade edilebilir. Siyasetin doğasına uygun düşen değişkenlik özelliği Türk siyasal hayatında yaşanan değişimlerle de örtüşmekte, bu kapsamda tarihsel süreç içerisinde yer alan değişimler dolayısıyla yeni siyasal hayat çalışmaları ihtiyaç haline gelmektedir. Özellikle 1980'ler ve 2000'lerden sonra yaşanan hızlı ve köklü değişimler yeni çalışmaları zorunlu kılmaktadır.

Bu kitap, 1980'lerden itibaren Türk siyasal hayatında başlayan hızlı dönüşüm ile ilgili bu alanla yakından ilgilenen ve alana katkı sunmak amacıyla bir araya gelen yazarlar tarafından hazırlanan bölümlerden oluşturulmuştur. Siyaset, Tarih, ekonomi, siyasi partiler, Avrupa Birliği, milliyetçilik ve uluslararası ilişkiler gibi başlıklar altında; "1980 Sonrası Milli Görüş Hareketi'nin Siyasi Yapılanması", "12 Eylül Askerî Müdahale Sonrası Milliyetçi Hareketin Yeniden Yapılanma Süreci", "Hükümet Sistemleri Bağlamında Türkiye'de Siyasal Dönüşüm", "1980'den Günümüze Türkiye'nin Ekonomi-Politigi: Neo-Liberal Politikalardan Non-Liberal Politikalara", "1980 Sonrası Dönemde Cumhuriyet Halk Partisi", "2001 Krizinin Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Hayatına Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", "Türkiye-Yunanistan İlişkilerinin Türk Siyasal Hayatına Etkileri: Özal-Erdoğan Karşılaştırması", "1980 Sonrası Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Türk Siyasal Hayatına Yansımaları", "1980 Sonrası Türkiye-Ortadoğu İlişkilerinin Türk Siyasal Hayatına Etkileri", konuları ele alınmıştır.

1980'den günümüze siyasi, ekonomik ve dış politik bağlamda Türk siyasal hayatını etkileyen yeni ve yenilenen konuların ele alınması için bir araya gelen yazarlara ve yine Türk siyasal hayatını akademik olarak takip eden tüm okur ve yazarlara teşekkürü bir borç biliriz.

1980 Sonrası Milli Görüş Hareketi'nin Siyasi Yapılanması

Yusuf Yalanız¹

GİRİŞ

Türkiye siyasal hayatı 1946'da çok partili döneme geçtikten sonra öncelikle gerek Batılılaşma trendleri gerekse geleneksel motifleri itibariyle kendine özgü bir siyaset yelpazesine sahip olmaya başlamıştır. Bu minvalde siyasi partilerin parti programlarının oluşmasında, siyasal belirlenimlerinde ve birbirleriyle olan konumlanmalarında bu iki etken belirleyici olmuştur. Türkiye siyasasının ana akım siyaset biçiminde bir taraftan siyasi partiler kendilerine ait kimlikler geliştirirken diğer taraftan siyasi toplumsal tabanlar ve seçmen grupları da şekillenme sürecine girmiştir. Böylelikle Cumhuriyet'in demokratikleşme evresindeki bu ikinci dönemde yeni bir siyasal kültür zemini meydana gelmiştir.

Temel kurgusu bakımından siyasetin doğal mecrası gereği partilerin devlet yönetme rüştü altında yatan düşünce biçimleri siyasal paradigmaları açığa çıkarmaktadır. Bu da bir tür ana akım siyasi ekolleşmeleri beraberinde getirmektedir. Bunun ismi dünyanın da içinde bulunmuş olduğu demokratik seviye ve şartlar itibariyle genel eğilim olarak sağ ve sol ya da modernist ve muhafazakâr gibi tasniflerle adlandırılabilirdiği gibi tikel olarak liberal, kapita-

---

1 Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, yusuf.yalaniz@hbv.edu.tr,
Orcid: 0000-0003-4330-4103

list, İslâmi, milliyetçi, sosyalist gibi betimlerle de açıklana gelmektedir. Siyasi partiler bir yönüyle ana yapılarını böyle bir düşünce sistemi üzerine ve çeşitliliğine göre inşa ederken diğer yönüyle siyasetin kendi güncel mecrasında politik davranabilme becerileri geliştirmektedir. Bu da onları diğer partilerden ayıran bir niteliğe sahip olmalarını sağlamaktadır. Bu sebeplerle bir partinin ortaya koymuş olduğu siyasi davranış iki ana faktör olarak beliren (1) siyasal bütünlük ya da tutarlılık ve (2) politik beceri bağlamlarındaki siyasal kültürle ifade edilmektedir.

Türkiye siyasetinin şekillenmesinde siyasi partilerin üstlenmiş olduğu rollerle birlikte, daha köklü bir geçmişe sahip olan askeri ve bürokratik vesayet, aşırı kutuplaşma üzerine oluşan siyasal devinime karşı 27 Mayıs 1960 Askeri İhtilali'ni gerçekleştirmiştir. Darbe, baskı gücünü eline almakla birlikte siyasetin kendi mecrasında şekillenmesine müsaade etmeyerek yeni bir anayasa hazırlamış ve siyasi yönetim mekanizmalarını özellikle hükümet sistemi, seçim sistemi, milletvekili seçim kanununda yaptığı yapısal değişikliklerle kontrol altına almaya çalışmıştır. Ancak toplum ve siyaset üstü gerçekleştirilen darbeler, müdahaleler, muhtıralar ve teşebbüsler zamanla bir çeşit teamüle dönüşerek Türkiye siyasi tarihinin birer niteliği haline gelmiştir.²

1946-1960 yılları arasında beliren siyasi kutuplaşma, yerini 1961 Anayasa'sından sonra sağ-sol eksenlerinde beliren ve bu doğrultuda anarşiye ve toplu katliamlara kadar giden bir toplumsal kutuplaşmaya bırakmıştır. Bu süreçte gerçekleşen seçimlerde Meclis'te siyasal temsilin önu açık ve siyasal toplumsallaşma artmış olmasına rağmen siyasal katılım oranları düşmüştür.³ Siyaset ve toplumdaki bu durumlar dikkate alındığında sağ ve sol bloklar içerisinde kütleli yığılımların oluşu ise ayrı bir gerçekliktir. Bu sebeple özellikle siyasette homojen bir bloklaşmadan değil, farklı grup ya da kesimlere ait zorunlu birlikliklerin varlığı gözlenmektedir. Millî Görüş Hareketi tamda bu ortamda Necmettin Erbakan'ın Odalar Birliği sürecinin devamı olarak 12 Ekim 1969 Genel Seçimleri'nde gerçekleşen "Müstakiller Hareketi" ile başlamıştır. Ortaya çıkışı, hitap ettiği kitle, parti programı ve söylemleri bakımından Millî Görüş partilerinden "Millî Nizam" (Kuruluş Tarihi: 26 Ocak 1970) ve "Millî Selamet" (Kuruluş Tarihi: 11 Ekim 1972) partilerinin ağırlıklı olarak "dindar" seçmenleri merkeze alan bir siyaset tarzı geliştirdiği söylenebilir. Bu minvalde özellikle sağ partiler arasında sıkışan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren İslâmi çizgide bir partiye sahip olamayan dindar kesimin kurumsal bir istikrara sahip olmaları ve ana akım siyasi bir alan

2 Bekir Ağırır, "Siyasi Uzlaşma Kültürü Olmayınca", #*Tarih Dergi* 3 (2000): 40.

3 Sezin Aydemir, "Seçim Sistemlerinin Siyasal Hayattaki Etkileri ve Türkiye Örneği", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2006): 72.

açabilmeleri Milli Görüş partilerinin ortaya çıkışı kadar gerçekleşmemiştir.⁴ Neticede 1960 ve 1970’li yıllar boyunca hem siyasal hem de sosyolojik karakteristik olarak bulunan “muhafazakârlar” ve “Baticılarla” birlikte dindarlar da yerini almış⁵ ancak koalisyonlar, Meclis başkanı seçimleri, cumhurbaşkanı seçimleri gibi siyasal uzlaşma örnekleri incelendiğinde Milli Görüş partilerinin kutuplaşma eğilimlerinden uzak siyaset yaptığı incelenmiştir.⁶

Milli Görüş Hareketi’nin ilk partisi olan Milli Nizam Partisi (MNP) tecrübesi, Türkiye siyasetinde dini temelleri, söylemleri, sloganları ve aksiyonu olarak yeni görünüme sahip olmakla birlikte bu tarz siyaset dönemin devlet ideolojisine ters düştüğü gerekçesiyle 17 aylık kısa bir sürede Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.⁷ Akabinde kurulan Milli Selamet Partisi (MSP) ise 12 Eylül 1980 Askeri İhtilaliyle diğer partilerle birlikte kapatılmış⁸ ve yöneticileri her ne kadar 1970’li yıllar boyunca üç defa koalisyonda bulunmuş, Meclis’te farklı ölçeklerde temsil edilmiş ve yerel seçimlerde etkinliklerini artırmış olsalar da askeri darbe ile birlikte kurulan sıkı yönetim askeri mahkemelerinde yine İslâmi söylem ve faaliyetler iddiasıyla yargılanmışlardır.⁹

1. 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ SONRASI SİYASANIN YENİDEN ŞEKİLLENDİRİLMESİ VE REFAH PARTİSİNİN KURULUŞU

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi akabinde TBMM’de teamüllerin dışında bir uygulama ile 20 Eylül 1980’de hükümeti kurma görevi ihtilali yapan cuntanın başı olarak Devlet Başkanı, Genelkurmay Başkanı ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren tarafından emekli Oramiral Saim Bülend Ulusu’ya tevdi edilmiştir. Ulusu’da açıklamış olduğu hükümet programından sonra Milli Güvenlik Konseyinin güvenoyunu alarak Ulusu Hükümeti’ni kurmuştur. Hükümetin ömrü 6 Kasım 1983 Milletvekili Genel Seçimleri’ne kadar devam etmiştir.¹⁰ Bu arada 29 Haziran 1981’de Milli Güvenlik

4 Murat Yıldız, “Milli Nizam Partisi”, *Milli Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız (Ankara, Nobel, 2021), 80-81.

5 Bahri Zengin, “80 Öncesi ve 90 Sonrası Siyasal Konjonktür”, *Panel Siyasal ve Fikri Analiz Dergisi* 40 (1992): 29.

6 Yusuf Yalanız, “Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşma Kültürü: Milli Görüş Partileri Örneği” (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2022), 273-277

7 Anayasa Mahkemesi, *Anayasa Mahkemesi Kararları* “E.S.: 1971/1; K.S.: 1971/1; K.G.: 20.5.1971”, *Resmî Gazete*, Sayı: 14072 (14 Ocak 1972), 1-18.

8 *Resmî Gazete*, Sayı: 17103 (12 Eylül 1980), 1-6.

9 Recai Kutan, *Kirazlıdere Tutukevi Penceresinden 12 Eylül* (Ankara: MGV, 2017), 164-165. Mustafa Burak Çelebi, “Milli Selamet Partisi”, *Milli Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız (Ankara, Nobel, 2021), 102-104.

10 İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, *Hükümetler-Programları*, 7. cilt (Ankara: TBMM Basımevi, 2015), 5943-5970.

Konseynce kabul edilen 2485 Sayılı Kanun ile yeni bir anayasa yapmak için Kurucu Meclisin, yeni siyasi partiler kanunu ile yeni milletvekili seçim kanununu hazırlamak için de yasama organı olarak çalışmak üzere Danışma Meclisinin kurulmalarını kararlaştırmıştır. Bu minvalde 16 Ekim 1981'de ihtilal öncesinde faaliyet gösteren bütün siyasi partiler feshedilmiştir.¹¹ Hazırlanan anayasa ise 7 Kasım 1982'de yapılan halkoylamasıyla kabul edilmiş ve Anayasa'nın oylanmasına ek olarak Anayasa'nın Geçici 1. maddesi uyarınca Kenan Evren'e Meclis oylaması olmaksızın cumhurbaşkanı sıfatı verilmiştir.¹²

12 Eylül 1980 Askeri İhtilali sonrasında ülkedeki sıkıyönetim uygulamaları yaklaşık iki yıl devam etmiştir. Milli Görüş kanadında MSP sanıklarına ait iddialar ise 20 Ağustos 1982'de Mamak Askeri Mahkemesinde gündeme getirilmiş, savunmalar 9 Kasım 1982'den 16 Aralık 1982'ye kadar sürmüş ve MSP'liler hakkındaki ceza hükümleri 24 Şubat 1983'te verilmiştir. Akabinde 25 Ocak 1984'te davalara ilişkin temyiz lâyihası hazırlanıp Askeri Yargıtay'a sunulmuş ve bunun sonucunda Askeri Yargıtay 8 Mayıs 1984'te MSP'liler lehine karar vermiş, 13 Şubat 1985'te de son çıkılan celsede mahkeme bütün suçlamaların asılsız olduğu ifade edilerek beraat vermiştir. Böylelikle askeri darbeden sonra dört yılı aşkın süre zarfında MSP'lilerle birlikte çoğu siyasi, askeri mahkemelerin kendilerine yönettiği suçlamalar karşısında hem siyasetten hem de mahkumiyetlerinden dolayı özgürlüklerinden mahrum bırakılmışlardır.¹³

Parti yöneticilerinin davalarının devam ettiği süreçte Meclis, 22 Nisan 1983'te Siyasi Partiler Kanunu'nu yürürlüğe sokarak yeni partilerin açılmasına izin vermiştir. Her ne kadar yasaklar ve mahkemeler özellikle siyasi liderler adına devam etse de seçimlere uygun sürede başvuru yapabilmek için partilerde “vekalet başkanlıklar” devreye girmiştir. Bu minvalde 19 Temmuz 1983'te hilal ve başak sembolleriyle Milli Görüş Hareketi'nin 3. partisi “Refah Partisi” (RP) kurulmuş ve kurucu genel başkanlığına Ali Türkmen getirilmiştir. Ancak Milli Güvenlik Konseyi genel başkanla birlikte 27 kurucu üyeyi veto ederek Refah Partinin kuruluşunu engellemiştir.¹⁴ Sonraki süreçte ise kurucu genel başkanlık için Ahmet Tekdal ismiyle başvuru yapılmış fakat Milli Güvenlik Konseyi; Refah Partisi, Doğru Yol Partisi (DYP) ve Sosyal Demokrasi Partisinin 6 Kasım 1983 Genel Seçimleri'ne girmemesini

11 *Resmî Gazete*, Sayı: 17486 (16 Ekim 1981), 1-2.

12 *Resmî Gazete*, Sayı: 17863 (9 Kasım 1982), 59.

13 Recai Kutun, *Kirazlıdere Tütükevi Penceresinden 12 Eylül* (Ankara: MGV, 2017), 296.

14 Mehmet Aykanat, “Refah Partisi”, *Millî Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanz (Ankara, Nobel, 2021), 134-135.

kararlaştırmıştır.¹⁵ Seçimlere konulan ambargo ve tahdit ile sadece Anavatan Partisi, Halkçı Parti ve Milliyetçi Demokrasi Partisi girebilmiştir. Bu seçimle birlikte Özal'lı yıllar olarak adlandırılan ve 1990'ların başına kadar devam eden Anavatan Partisinin tek başına iktidar dönemi başlamıştır.

Birçok partinin genel seçimlere girme teşebbüsünün başarısız olması akabinde yeni kurulan partiler 25 Mart 1984 Yerel Seçimleri için bir tanıtım hamlesi başlatmıştır. RP, bu seçimlerde Türkiye geneli 837.043 oy almış, %4,8 oy oranı ile 2 il ve 5 ilçe belediye başkanlığı kazanmıştır.¹⁶

Tablo1. 25 Mart 1984 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları

İl Belediyesi	Belediye Başkanı
Şanlıurfa Belediyesi	İbrahim Halil Çelik
Van Belediyesi	Mustafa Çohaz

1985 yılının hemen başında MSP'li milletvekilleri hakkında verilen berat kararına rağmen darbenin etkisi ile siyasi yasaklar bir müddet daha devam etmiştir. RP, bu dönemde MSP'ten tebarüz etmeyen kişiler üzerinden 30 Haziran 1985'te 1. Büyük Kongresi'ni yapmış ve genel başkanlığına Ahmet Tekdal seçilmiştir.¹⁷ Yayınlanan parti programında ise MSP'den çok farklı bir görünümde ve askeri darbe sonrası oluşan siyasal konjonktüre uyumlu bir söylemin kullanıldığı gözlenmektedir. Bu minvalde programın “temel gaye” ve “temel prensipler” başlıkları altında demokrasi, Atatürk milliyetçiliği, laiklik gibi konulara da girilerek şu ifadelerle yer verilmiştir:

Bu Program: Anayasa ve Siyasi Partiler Kanununda yer alan, Atatürk ilkeleri doğrultusunda;

- Tarih boyunca bağımsız yaşamış Türk Milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyet ve Demokrasiyi korumak, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak, kişinin temel hak ve hürriyetlerini sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmak, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamak amacıyla,

15 Refah Partisi, *Refah Partisi Birinci Büyük Kongresi - Genel Başkan Ahmet Tekdal'ın Açış Konuşması* (Ankara: Elif Matbaası, 1985), 3.

16 “Erken Seçim Reddedildi”, *Milliyet Gazetesi*, 27 Mart 1984.

17 Refah Partisi, *Refah Partisi Büyük Kongresi* (Ankara: Elif Matbaası, 1985), 7.

- Türkiye Cumhuriyetinin herşeyden önce Atatürk Milliyetçiliğine bağlı, yani bütün fertlerinin kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde diğer bir deyişle milli dayanışma ve adalet anlayışı içerisinde yaşayan bir toplum olduğu görüşüyle,

-Türk Devletinin bağımsızlığına önem veren, temel insan haklarına saygılı, hukukun üstünlüğü prensibini benimsemiş, kanun karşısın da din, dil, ırk, renk ve mezhep farkı gözetmeksizin herkesi eşit sayan toplum huzuruna ağırlık veren bir inançla hazırlanmıştır.

Temel Gaye:

1. Temel gayemiz. Milletimizi çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkartmaktır. Bu gayeye erişebilmek için;

a) Memleketimizin her alanda imar ve kalkınmasına,

b) Kültürel ve manevi gelişmesine gayret edeceğiz,

Bu çabalarımız milli karakter ve özelliklerimiz göz önünde tutularak yapılacaktır.

Temel Prensipler:

2. Partimiz gerçek anlamda demokrasinin kurulmasına ve milli iradenin tecellisine çalışacaktır. Cumhuriyet idaresinin normal işleyişine mani olabilecek her türlü uygulama ve düşüncenin karşısındadır. Seçme ve seçilme haklarının tanzimine büyük önem verilmesini ve referandum müessesesinin daha geniş bir uygulama alanına kavuşturulmasını, bu suretle her önemli konuda milli arzu ve düşüncenin hakim kılınmasını temine çalışacağız.

3. Temel hak ve hürriyetlerin tanınması, korunması ve her türlü devlet icraatında göz önünde tutulması gereğine inanıyoruz. Temel hak ve hürriyetlerden fedakarlık yapılmaksızın kamu düzeninin korunmasına imkan sağlayan kanun ve nizamlar getirmek kararındayız.

4. Partimiz fikir, vicdan ve düşünce hürriyetlerine inanır; fikir, vicdan ve inanç hürriyetlerine yapılacak her türlü baskıyı iptidai ve laikliğe aykırı sayar. Laiklik din düşmanlığı olmayıp bilakis din ye vicdan hürriyetlerini her türlü iblâlden koruyucu bir prensip olarak geliştirilmiş ve uygulama alanına konulmuş bir prensiptir.

5. Basın ve neşir hak ve hürriyetleri milletimizin tabii hakkıdır. Bu hak ve hürriyetlerin demokrasinin sağlıklı bir şekilde işleyişine ve milletimizin huzur ve selametini teminde yardımcı ve yapıcı bir faktör olarak kulla-

nilmasını temin maksadıyla daha ileri ve geliştirilmiş sistemlere geçilmesi gereğine inanıyoruz.¹⁸

Resmî söylem farklılığına rağmen 1985-1986 yılları arasında çıkartılan “Refah Bültenleri” incelendiğinde alternatif sistem arayışları, millî şuur, Batı düşüncesi ve Batılılaşma, inanç ve fikir hürriyeti, ekonomide dışa bağımlılık, sanayileşme, kalkınma, Anayasal engeller, müstehcenlik, İslâm alemindeki gelişmeler, İsrail terörü ve dünyadaki çeşitli siyasi olaylar hakkındaki görüşler dikkat çekmektedir.¹⁹ Dönemin Tanıtmadan Sorumlu Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin’in şu ifadeleri ise RP’nin o yıllardaki söylemleri ve politikaları hakkında bazı izlenimler vermektedir:

“Müstehcenlik demek, kadın cinsiyetinin satışına, pazarlanmasına ve sömürülmesine göz yummak demektir. Bana göre bu affedilmez bir insanlık suçudur...”

Bütün vatandaşlar ihtiyaç duydukları maddi ve manevi eğitimden geçirilirse, yüksek karakterli ve seciyeli insanlardan oluşan toplumlarda suç da teşekkül etmez. Böylece bütün görevlileri ve sade vatandaşı en iyi bir şekilde eğitebilmiş bir toplum, bütün kötülüklerden arındırılmış bir toplum haline gelir...

Refah Partisi, ‘Güçlü olan haklıdır’ anlayışının üstünü çizerek ‘Haklı olan güçlüdür’ anlayışını getirmektedir...

İnsan tarih boyunca maddenin kulluğundan kurtulmak için mücadele vermiştir, kula kul olmaktan kurtulmak için mücadele vermiştir, kendi nefesine kul olmamak için mücadele vermiştir. İşte bu mücadelede, insanı ulaştırmış olduğu noktadan geriye döndürmek isteyenler var. İşte gerçek mürteciler bunlardır. Gerçek mürteciler insanın sonsuzluğa ve hakka açılan ufkuunu kapatmak, isteyenlerdir. İşte bunlar, maddeye köle olmuşlar; üniversitelerde, inandıkları gibi yaşamak dürüstlüğüünü, samimiyetini gösteren evlâtlarımıza bilimin kapılarını kapamaktadırlar...

Batıcı zihniyetin dışındaki siyasi organizasyonlara ve kuruluşlara imkân tanınmamıştır. Fikir ve inançlar balen baskı altındadır. Bir ülkede demokrasinin olması demek, sadece seçimlerin yapılmış olması demek değildir. Seçimler olabilir. Hatta bizde de olduğu gibi vatandaşı seçime zorlayabilirsiniz de. Yalnızca bunlarla demokrasiye geçildiği söylenemez. Demokrasinin olabilmesi için, inanç ve fikir hürriyetinin gerçek anlamda teessüsü gerekir. Eğer inandığımızı söyleyemiyor; inandıklarımıza seçemiyor, inancınızı parla-

18 Refah Partisi, *Refah Partisi Tüzük ve Programı* (Ankara: Elif Matbaası, 1985), 35-37.

19 Refah Partisi, *Refah Bülteni*, 1-7 sayı (Ankara: 1985-1986).

mentoda yansıtamıyorsanız yasaklarla düşünce özgürlüğünüz sınırlandırılmışsa bu durumda demokrasinin, kamil manada işlediği söylenemez...

Ekonomik yönden son derece sıkıntılı günler yaşıyoruz. Enflasyon ve hayat pahalılığı, hükümetin bütün iddialarına rağmen önlenememiştir. Dış borçlar giderek artmaktadır. Bu gittikçe dışa bağımlı hale geldiğimiz somut göstergesidir...

Tarihe bir göz attığımızda, bugün borç aldığımız ülkelerin hepsinin kültürümüzü ve medeniyetimizi yıkmak için yıllarca elbirliği yaptıklarını görürüz. Bütün batı ülkeleri elbirliği halinde, güç birliği halinde inancımızı yıkmak için gayret sarf etmişlerdir. Bunlardan aldığımız borç yükseldikçe, ülke olarak dışa bağımlılığımız daha çok artıyor. Bu yok oluşa gidiştir...

Başka ülkeleri teröre arka çıkmakla suçlayan İsrail'in kendisi bir devlet terörü uyguluyor. Yıllardır topraklarını gasp ettiği mazlum Filistinlileri gördüğü her yerde en akla gelmedik yöntemlerle, işkencelerle yok etmeye çalışan İsrail'in, geçen ayki saldırı hedeflerinden biri de bir Türk balıkçı teknesi oldu. Geçtiğimiz ay İsrail işgalindeki Gazze açıklarında "Laros" adlı Türk balıkçı gemisine İsrail sabil muhafaza botu tarafından açılan ateş sonucu Türk kaptan Süleyman Asker hayatını kaybetti. Büyük İsrail idealinin önünde engel gördüğü ülkeler arasında Türkiye'nin de var olduğunu kendi istihbarat kaynaklarında belirten İsrail, bu tutumuyla kendi çirkin niyetlerini izhar etmiş oldu...

Biliyoruz ki, Türkiye'nin Müslüman ülkelerle ilişkilerinin gelişerek güçlenmesinden rahatsız olan ülkelerin başında İsrail Devleti gelmektedir. İsrail'i de hem manen, hem madden kanatlan altına alarak ona hamilik etme hususunda titiz davranan ABD de elbette bu ülkelerle ilişkilerimizin güçlenmesinden rahatsız olmaktadır. Dış politik ilişkilerde bu gerçeği her zaman göz önünde bulundurmak gerekir.²⁰

Cumhurbaşkanı Kenan Evren her ne kadar darbe sonrası yaptığı açıklamalarda yeni siyasi dönemde eski siyasilere yer vermeyeceğini söylese de darbe etkisinin giderek azalması üzerine 12 Mart 1986 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla 12 Eylül 1980 Askeri İhtilali öncesi siyasi parti liderlerine getirilen konuşma yasağı kaldırılmıştır. Böylece resmî olarak Necmettin Erbakan, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit ve Alparslan Türkeş siyasete kendi kulvarlarında geri dönmüşlerdir. Sonrasında ise Meclis, 23 Mayıs 1987'deki oturumunda mevcut siyasi yasakların kalkması konusunu gündeme almış ve 6 Eylül 1987'de yapılmak üzere referandum kararı alınmıştır. %50,16

20 Refah Partisi, *Refah Bülteni*, 5. sayı (Ankara: Mart 1986), 2-3.

“Evet”, %49,84 “Hayır” şeklinde neticelenen halk oylamasıyla da 1980 öncesi siyasetçilere getirilen bütün yasaklar kalkmış ve partili olmalarının önü açılmıştır.²¹ Bu sürecin devamında Bülent Ecevit 13 Eylül 1987’de Kurucular Kurulu kararı ile DSP Genel Başkanı;²² Süleyman Demirel 24 Eylül 1987’de Birinci Olağanüstü Kongre ile DYP Genel Başkanı;²³ Alparslan Türkeş 4 Ekim 1987’de İkinci Olağanüstü Kurultay ile Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) Genel Başkanı;²⁴ Necmettin Erbakan da 11 Ekim 1987’de İkinci Büyük Kongre ile RP Genel Başkanı seçilmiştir.²⁵

29 Kasım 1987 Genel Seçimleri’ne gelindiğinde 1980 öncesi siyasi yelpaze benzer bir şekilde oluşmuştur. Ancak merkez sağ ve soldaki yeni siyasi oluşumlar, eski siyasilerin seçime az bir süre kala partilerinin başına geçmeleri, 1982 Anayasası ile getirilen “Ülke (%10 seçim barajı) ve Seçim Bölgesi Çifte Barajlı d’Hondt Sistemi” + “Kontenjan Usulü” ve Meclis’ten geçirilen mevcut iktidarın oy yüzdesini maksimize eden seçim kanunları gibi sebepler seçimlerin seyrini oldukça değiştirmiştir. Seçimlerde katılım %93,3 ile oldukça yüksek iken Meclis’te temsil edilemeyen oy da %19,8 ile bir o kadar yüksektir. Seçimlerdeki aşkın-eksik oran parametreleri incelendiğinde ise ANAP’ın %36,3 oy yüzdesine karşın Meclis temsilinin %64,8 olduğu incelenmiştir. Bu da siyasi istikrar adına temsilde adaletten ve siyasetteki güçler dengesinden taviz verildiğini gösteren en önemli göstergelerden biridir. Seçime toplamda sekiz parti girmiş ancak sadece üçü Meclis’e girebilmiştir. Refah Partisi de barajı geçemeyen partiler arasında 1.717.425 oy almış, %7,2 oy oranı ile beşinci parti olmuştur.²⁶

RP, 26 Mart 1989 Yerel Seçimleri’nde önemli bir oy artışı sağlayarak Türkiye geneli 2.170.365 oy almış, %9,8 oy oranı ile 5 il, 16 ilçe ve 58 belde belediye başkanlığı kazanmıştır.²⁷

21 Şevket Kazan, *Refah Gerçeği*, 1. cilt (Ankara: Keşif, 2001), 17-19.

22 Onur Alp Yılmaz, “Türkiye’de Sosyal Demokrat Harekette İdeolojik Dönüşüm: Demokratik Sol Parti (1985-2004)” (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2021), 254-255.

23 Hüseyin Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi* (Saarbrücken: Verlag, 2015), 97-98.

24 Süleyman Arif Emre, *Siyasette 35 Yıl*, 3. cilt (Ankara: MGV, 2015), 205.

25 Refah Partisi, *Refah Partisi İkinci Büyük Kongresi* (Ankara: 1987), 1.

26 “Seçim Yılına göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları”, *Türkiye İstatistik Kurumu*, erişim 10 Ocak, 2023, <http://rapory.tuik.gov.tr/26-12-2020-19:11:47-15916638381016789031467074869.html?>

27 Refah Partisi, *Refah Partisi Belediye Başkanları* (Ankara: 1989), 5-7.

Tablo 2. 26 Mart 1989 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları

İl Belediyesi	Belediye Başkanı
Konya Belediyesi	Halil Ürün
Kahramanmaraş Belediyesi	Ali Sezal
Sivas Belediyesi	Temel Karamollaoglu
Şanlıurfa Belediyesi	İbrahim Halil Çelik
Van Belediyesi	Fethullah Erbaş

2. REFAH PARTİSİNİN YÜKSELİŞİ VE ERBAKAN HÜKÜMETİ

Darbe etkisinin daha da azaldığı ve siyasi konjonktürün 1990'ları da şekillendirecek bir biçimde yeni bir döneme girdiğini gösteren en önemli olaylardan biri ise Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in görev süresinin dolması üzerine, yerine Başbakan ve ANAP Genel Başkanı Turgut Özal'ın 31 Ekim 1989'da Meclis'te gerçekleşen üçüncü tur oylamada cumhurbaşkanı seçilmesi olmuştur. Bu arada 7 Ekim 1990'da gerçekleşen RP 3. Büyük Kongresi ile Erbakan'ın genel başkanlığında "Adil Düzen" söylemi ve teşkilatlanma modeli ortaya konarak siyasette farklı bir alan açılmıştır. Açıklanan seçim sandığı merkezli ve altı kademeli teşkilat modeli; içe kapalı, hiyerarşik dikey bir örgütlenme formuna sahiptir. Teşkilatın il ve ilçe birimleri "altı ham madde, beş üretim" şeklinde formüle edilen mantalite ile çalışmaktadır. Altı ham madde; Millî Gazete, seçmen listesi, üye listesi, üye kayıt fişi, hüviyet kartı ve toplantı tutanağı şeklinde oluşurken bunlardan sağlanacak faaliyetlerin başında ise beş üretim olarak; haftalık toplantı, toplantı raporu, üye kaydı, Millî Gazete abone kaydı ve aidat yer almaktadır. Bu yapıda her bir eylemin hiyerarşik yapıda bir üste rapor edildiği ve her bir komutun da en alt organa kadar iletiildiği bilgi sirkülasyonu dikkat çekmektedir. Organizasyon, en üstte genel başkandan başlar ve en alta sandık müşahitlerine kadar devam eder. Bu organizasyonun içerisine katılımın artmasıyla birlikte zamanla cadde sorumlusu, sokak temsilcisi, apartman temsilcisi gibi organlarda eklenmiştir. Bu yapı ile beklenen en önemli amaçlardan biri, her bir teşkilat mensubunun yapının içerisinde işlevli bir şekilde kalmasını sağlamak ve yeni kişilerin teşkilata rahat bir şekilde girmesini temin etmektir. Sosyolojik açıdan ise böyle bir organizasyon modeli hem bireylerin siyasal toplumsallaşmasına alan açmaktadır hem de sosyal bir hareketin içine dahil olarak organizasyon kültürüne sahip olmalarını sağlamaktadır.

“Adil Düzen” İslâm Medeniyeti’nin çağın idrakine uygun biçimde yenisinden okunması olarak telakki edilmektedir. Siyasi, ilmi, ahlaki ve ekonomik düzenler adil düzenin birer birimidir ve bunlar herhangi bir çatışma ekseriyetiyle değil, irfan üzerinden değerlendirilmektedir. Erbakan, “Yeni bir Dünya ve Adil Düzen” eserinde konuyla ilgili şu ifadelerle yer vermektedir:

Tarihi seyir bakımından Adil Düzen temel esasları itibariyle asırlar boyu, hâkim olduğu devirlerin gereklerine uygun olarak tatbik edilmiş bir düzendir. Kamil ve tam bir düzendir. Kuvveti üstün tutan Batı medeniyetinin bir dejenerasyona uğrayarak “kalkmıyoruz, geliyoruz” adı altında sonradan kurduğu Kapitalizm ve Sosyalizm ise Adil Düzen’i bozarak, çarpıtarak meydana getirilmiş haksız düzenlerdir. Bunun için şimdi bütün insanlığın yeniden Adil Düzen’e dönmesi zamanı gelmiştir. Bu yeni düzen, temel prensipler itibariyle, Kapitalizm ve Komünizm’in bazı ilkelerini bir araya toplayarak yeni suni bir düzenin kurulmasına yönelik bir girişim değildir. İnsanlık, son yüzyıllarda Kapitalizm ve Komünizm’i denedi. Bu düzenlerin yol açtığı, çatışmalar, savaşlar, zulüm, sosyal patlama ve felaketten başka bir şey getirmediğini gördü ve yaşadı. Bu insan doğasına uymayan dejenere ve sakat düzenleri ve bu düzenlerin dayandığı yanlış, haksız ve insan tabına (yaradılışına) aykırı prensipleri terk ederek zulümden haksızlığa dönmesi gerekmektedir. Bu insanlık tarihi boyunca doğal gelişmesinin gerektirdiği bir gelişme ve değişimdir. Beşeriyet tarih boyunca insanların karşılaştığı sorunlara hak ve adalet ölçüleri içinde çözüm üreten ve tabii olan; hak ve adaleti esas alan bir düzene geçmesi ve bugününün şartlarına göre böyle düzeni kurması tabii ve zorunlu bir gelişimdir.

...Adil Düzen ile kuvveti üstün tutan Kapitalizm ve Sosyalizmin temel yapıları ve tatbikattaki özellikleri bakımından aralarındaki farklar bir tablo halinde belirtilmiştir. Bu tablonun incelenmesinden de görülmektedir ki Sosyalizm ve Kapitalizm temelde aynı oldukları halde nasıl birbirinden farklı iki sistemse, Adil Düzen de bunlardan farklı ve hem de bunlardan temelden ayrı, bütün özellikleriyle uyumlu tam ve mükemmel bir sistemdir.

Adil Ekonomik Sistem, hakkı üstün tuttuğu için, toplumda sınıf ayrımı yapmadığı için, bir çatışma değil, barış sistemi olduğu için, açık, sade, basit, tatbikatı kolay bir sistemdir. Basit olduğu için, toplumda herkesi kuşattığı, herkesi üretime teşvik ettiği için, ekonominin önündeki mâniyeleri kaldırıp ekonomik kalkınmayı hızlandırdığı için, herkese refah getirdiği için ideal bir sistemdir. Diğer sistemlerin faydalı yönleri Adil Düzen’de fazlasıyla mevcuttur. Zararlı yönleri ise Adil Düzen’de yer almamaktadır.²⁸

Erbakan, adil düzenin birçok boyutuna nazaran ekonomik yönünü ve özellikle de faizle ilgili vurguları daha da ön plana çıkarmıştır. RP 3. Büyük Kongresi'nde adil ekonomik düzenle ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Adil Düzen'de haksız bir kazanç olan faizin, fakiri ezen verginin, yine bütün bir milleti ezen karşılıksız para basıp piyasaya sürmek için kullanılan darphanenin, emirle paranın değerini düşürme işlemlerinin ve fakirden alıp zengine veren bugünkü bankacılık düzenine yer yoktur.

Adil Düzen de üretimin maliyetinin içine giren faiz kalktığı için haksız vergiler ortadan kalktığı için maliyetler takriben bugünkünün üçte birine ucuzlayacaktır.

Adil Düzen de geniş halk yığınları ayrıca darphane ile kambiyo değerleri ile ve haksız bankacılık düzeni ile ezilmekten kurtulacaktır. Bunun için işçinin, memurun, köylünün, esnafın, dar gelirlinin bütün insanların kuruluşu Adil Düzen'dedir.²⁹

24 Ağustos 1991'de Milletvekili genel seçimlerinin erkene alınması gündemiyle toplanan TBMM, 20 Ekim 1991'de seçimlerin yapılması kararını almıştır. Adil Düzen söylemi RP tarafından ilk defa bu seçimde tanıtma stratejisi olarak kullanılmıştır. Bir önceki yerel seçimde RP, %10 bandında oy almış olmasına rağmen ülke ve seçim bölgesi barajlı d'Hondt seçim sistemi ve kontenjan usulünün devam ettirilmesi, genel baraja ilaveten iki, üç ve dört milletvekiline sahip yerlerde %25, beş ve altı milletvekiline sahip yerlerde ise %20 seçim çevresi barajı getirilmesi ve seçim çevresinde bu barajları aşarak en yüksek oy alan partiye kontenjan milletvekili verilmesi ittifak düşüncelerini beraberinde getirmiştir.³⁰ Erbakan süreçte bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiş olmasına rağmen ittifak girişimine baraj altında kalan partiler ilgi göstermiştir.³¹ MÇP Genel Başkanı Alparslan Türkeş ve IDP (Islahatçı Demokrasi Partisi) Genel Başkanı Aykut Edibali ile bir yandan ittifak görüşmeleri devam ederken konu RP'nin hem merkez hem de taşra teşkilatlarında önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Nihayetinde seçimlere bir ay kala ittifakla seçime gidilmesi konusunda önce parti içi uzlaşısı daha sonra da partiler arası uzlaşısı sağlanmıştır. Ancak anayasa ve seçim kanunlarında seçimlere ittifakla girilmesine ilişkin düzenleme olmadığı için resmî olarak MÇP ve IDP uzlaşısı gereği RP listelerinden seçimlere girmişlerdir.³²

29 Refah Partisi, *Refah Partisi 3. Olağan Büyük Kongresi Genel Başkan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Açış Konuşması* (Ankara: 1990), 46.

30 Burhanettin Duran, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM XIX. Dönem (1991-1995)*, 1. Cilt (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2012), 6.

31 Hüseyin Emre Bağcı, "İktidar-Muhalefet Ekseninde Millî Görüş Hareketi", *Tarihsel Süreçte Türkiye'de Din ve Siyaset*, ed., A. Çelik ve A. C. Çiçek (İstanbul: Efe Akademi, 2019), 281.

32 Şevket Kazan, *Refah Gerçeği*, 1. cilt (Ankara: Keşif, 2001), 64-68.

20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri sonuçlarına göre DYP 6.600.726 oy ve %27,3 oy oranı ile 178 milletvekili, ANAP 5.862.623 oy ve %24,01 oy oranı ile 115 milletvekili, SHP 5.066.571 oy ve %20,75 oy oranı ile 88 milletvekili, ittifak grubunu temsilen RP 4.121.355 oy ve %16,88 oy oranı ve 62 milletvekili, DSP ise 2.624.301 oy ve %10,74 oy oranı ile 7 milletvekili kazanmışlardır. ANAP önceki seçimlere göre büyük bir oy kaybı yaşamış, birinciliği Süleyman Demirel başkanlığındaki DYP'ye bırakmış, tek başına iktidar olma çoğunluğunu yitirmiş ve merkez sağ ANAP ve DYP temsiliyle ikiye bölünmüştür. Sol kanadı temsilen Meclis'e yine SHP ve DSP girmiş ancak büyük çoğunluk SHP'de kalmıştır. TBMM 19. Yasama Dönemi'nin başlaması ile de 15 Kasım 1991 RP listelerinden Meclis'e giren 22 milletvekili kendi partilerine geçmiş, yine süreçte 17 milletvekili ANAP'tan, 16 milletvekili de SHP'den istifa etmiştir. Böylelikle Meclis büyük bir benzerlikle 1980 öncesi siyasi yelpazesine geri dönmüştür.³³ Benzerliği artıran başka bir konu da 1980 Askeri Darbesi sonrası 16 Ekim 1981'de bütün partileri kapatan yasa 19 Haziran 1992'de ilga edilmiş ve kapatılan siyasi parti kurucularından yaşayanlara partilerinin eski isimlerini yeniden kullanabilme ve mal varlıklarına yeniden sahip olma imkânı verilmiştir. Milli Görüş özelinde RP bünyesinde bulunan MSP kurucuların çoğunluğu ise bu hakkı kullanmayarak RP ismiyle siyaset yapmaya karar vermişlerdir.³⁴

1991 Genel Seçimleri 1980 öncesi görünümünden farklı olarak siyasi uzlaşısı konusunda yeni bir sayfa açmıştır. RP, MÇP ve IDP uzlaşısından sonra özellikle “kontrast koalisyon” olarak ifade edilen farklı zıt siyasi kulvarlardaki partilerin hükümet kurmaları 1990'ların en önemli siyasi gelişmelerinden biri olarak incelenmiştir. 1970'lerin ideolojik kamplaşmaları içerisinde kurulan ve dönemin tek örneği olan CHP-MSP kontrast koalisyonundan sonra ilk defa 1970'lerin kutup partileri bu seçimlerle uzlaşısı sağlayarak DYP-SHP kontrast koalisyonunu kurulmuştur. Bu koalisyon sadece hükümet uzlaşısı gerçekleştirilmemiş aynı zamanda Meclis başkanlığı ve cumhurbaşkanlığı gibi önemli konularda da uzlaşısı sağlayarak birlikte hareket etme becerisi göstermişlerdir.³⁵ Milli Görüş ise on yılı aşkın bir aradan sonra Meclis'e yeniden girmenin ivmesiyle muhalefet olarak bir çok hamleye başvurmuştur. Örneğin, RP seçim öncesi başlattığı “Adil Düzen” konseptini Meclis'e de taşımıştır. Ekonomi ve dış politikada Demirel Hükümeti'ne ciddi eleştiriler getirerek hükümete karşı sürekli olarak önergeler sunmuştur. Bu önergeler

33 “1983-2007 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri”, *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 13 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>.

34 *Resmî Gazete*, Sayı: 21273 (3 Temmuz 1992), s. 17-20.

35 Celalettin Yavuz, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM XXI. Dönem (1999-2002)*, 1. cilt (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2012), 4-6.

o kadar çok artmıştır ki RP daha sonra bunları “Meclis’te İlk 100 Gün” adlı 410 sayfalık bir kitaba dönüştürmüştür.³⁶

RP oy yükselişini gösteren göstergelerden biri de 26 Aralık 1991’de 3766 sayılı Kanunda yapılan değişikliklerle siyasi statüsü değişen 20 yerleşim yerinde 7 Haziran 1992 ve 1 Kasım 1992 tarihlerinde yapılan belediye başkanlığı seçimleri olmuştur. RP, 7 Haziran Seçimleri’nde yaklaşık %18 oy oranı ile üçüncü parti, 1 Kasım Seçimleri’nde ise yaklaşık %25 oy oranı ile birinci parti olmuştur. Bunlardan altısının gerçekleştiği İstanbul’daki seçimlerde ise dört belediye başkanlığı kazanmıştır. Bu sonuçlar bir taraftan RP teşkilatlarını motive ederken diğer taraftan Meclis’te RP’yi ana muhalefet partisi itibarı vermiştir.³⁷

Yeni denge ve uzlaşma biçimleriyle Meclis’te hareketli bir dönem devam ederken 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın 17 Nisan 1993’te görevi sırasındaki vefatı dolayısıyla siyasetin gündemi değişmiş ve Meclis’te yeni cumhurbaşkanı seçimi için hazırlıklar başlamıştır.³⁸ Türkiye siyasal hayatına önemli derece etki eden 1982 Anayasası’nın cumhurbaşkanlığı seçimlerini açıklayan 102. maddesine göre cumhurbaşkanı seçimi gizli oy usulüne göre yapılacak, ilk iki oylamada üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu (300), üçüncü oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu (226) aranacaktır. Üçüncü oylamada salt çoğunluk sağlanamadığı takdirde ise dördüncü tura üçüncü turda en fazla oyu alan iki aday katılacak ve salt çoğunluk bu turda da beklenecektir. Aynı anayasa maddesinin devamı olarak dördüncü turda da salt çoğunluk sağlanamazsa ve cumhurbaşkanı seçilemediği takdirde “derhal Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimleri yenilenir.” ifadesine yer verilmiştir. Geçmiş seçimlerden farklı olarak turlama sayısı tahdide bağlandığından partiler arası uzlaşma süreçleri hemen başlamıştır.

Cumhurbaşkanı adayının belirlenmesinde RP Genel Başkanı Erbakan’ın genel tavrı cumhurbaşkanının Meclis’teki diğer partilerin de içinde bulunduğu ortak ve üzerinde uzlaşmış bir aday olması üzerine gelişmiştir. Diğer taraftan RP, “cumhurbaşkanını halkın seçmesi” meselesini gündeme taşıyarak cumhurbaşkanı seçimlerine farklı bir boyut kazandırmış fakat bu hamle gündemde yeterli ilgiyle karşılanmamıştır. Erbakan, SHP’nin hem koalisyon ortağı hem de cumhurbaşkanı seçiminin anahtar partisi olarak Demirel’in etkisine girmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bu minvalde Erbakan, SHP Genel Başkanı İnönü’ye ve Cindoruk’a diğer bazı muhalefet partilerinin de yaptığı “muhalefetin ortak cumhurbaşkanı adayı” olması hususunda tekliflerde bu-

36 Refah Partisi, *Meclis’te İlk 100 Gün* (Ankara : Semih Ofset, 1992).

37 Şevket Kazan, *Refah Gerçeği*, 1. cilt (Ankara: Keşif, 2001), 199-200.

38 Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)* (İstanbul: Timaş, 2019), 225.

lunmuş ancak taraflar bu teklife de olumlu yaklaşmamışlardır. Bunun üzerine RP, yaklaşan seçimde Gümüşhane Milletvekili ve Milli Görüş'ün manevi öncülerinden Diyanet İşleri E. Başkanı Lütfi Doğan'ı aday göstermiştir. Büyük Birlik Partisi Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu da DYP ve SHP'nin "milli mutabakat" usulüne yanaşmaması üzerine RP'nin cumhurbaşkanı adayını desteleyeceğini açıklamıştır.³⁹ Neticede 16 Mayıs 1993'te sürdürülen cumhurbaşkanlığı seçiminde Süleyman Demirel, üçüncü tur oylamada salt çoğunluğu yakalayarak 9. Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

4. Büyük Kongresi'ni 10 Ekim 1993'te yapan RP, yeniden genel başkanlığa Necmettin Erbakan'ı seçmiştir. Açış konuşmasında Erbakan, Türkiye'deki sosyal değişimlerden terör olaylarına, Güneydoğu meselesinden, demokrasi ve laikliğe, ahlaki yozlaşmalardan özellikle de ekonomi politikalarına adil düzen söylemi üzerinden geniş bir yelpazede değinerek vurgular yapmıştır. Yine kongrede Erbakan, RP'nin üye sayısındaki artış ve bunların etkilerini, teşkilat yapılanmasını ve yaklaşan yerel seçim stratejisini gündeme getirmiştir.⁴⁰

27 Mart 1994 Yerel Seçimleri'ne gelindiğinde ise RP, bu seçimlerle oy yükselişi sağlayan tek parti olmuştur. Seçim sonuçlarına göre RP, Türkiye geneli İl Genel Meclisi Üyeleri Seçimi'nde 5.385.357 oy almış, %19,1 oy oranı ile 6'sı büyükşehir olmak üzere toplamda 329 belediye başkanlığı kazanmıştır.⁴¹

Tablo 3. 27 Mart 1994 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandıği Büyükşehir Belediye Başkanlıkları

Büyükşehir Belediyesi	Belediye Başkanı
Ankara Büyükşehir Belediyesi	İbrahim Melih Gökçek
Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi	Ahmet Bilgin
Erzurum Büyükşehir Belediyesi	Ersan Gemalmaz
İstanbul Büyükşehir Belediyesi	Recep Tayyip Erdoğan
Kayseri Büyükşehir Belediyesi	Şükrü Karatepe
Konya Büyükşehir Belediyesi	Halil Ürün

39 Hikmet Özdemir, *Cumhurbaşkanı Seçimleri* (İstanbul: Remzi, 2007), 414-416.

40 Refah Partisi, *Refah Partisi 4. Büyük Kongre Genel Başkan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Açış Konuşması* (Ankara: Gaye Matbaası, 1993), 2.

41 "27 Mart 1994 Tarihinde Yapılan Mahalli İdareler Genel Seçimi", *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 13 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/tr/27-mart-1994-mahalli-idareler-genel-secimi/2804>.

RP'nin oy artışları incelendiğinde her şeyden önce örgütlenme modeli ve söylemleriyle toplumda sosyolojik bir karşılık bulduğu tespit edilmiştir. Seçim sosyolojisi açısından ise seçimlere parti tabanından büyük destek alan RP'nin başta SHP'li belediyeler olmak üzere diğer belediyelere karşı önemli eleştiriler yönelterek bunları yazılı ve görsel yayınlar halinde topluma yansıtması önemli bir hamle olarak gözlemlenmiştir. Böylelikle RP'nin siyasal alandaki ivmesinin örgüt modeli ve söylemleriyle birlikte yerel hamlelerle de hızlandığı değerlendirilebilir. Ancak kazanılan beledilereler rağmen RP'nin Güneydoğu'dan birinci parti olarak çıkması MÇP-IDP ittifakından kaynaklı küskün oyların geri kazanıldığını söylemek pek mümkün değildir. Çünkü bu yerel seçimlerde seçim boykotu sebebiyle DEP (Demokrasi Partisi) seçimlere katılmamış, diğer partilerin çoğunluğu da bir çok seçim bölgesinden aday çıkaramamıştır. Örneğin, RP, Siirt'te 1989 seçimlerinde 40 bin oyla %26,6 oy alırken 1994 seçimlerinde 21 bin oyla %31,5 oya ulaşmıştır. Öte yandan 1994 yerel seçimleri ve sonrasında hizmetler RP'nin geleneksel oy deposu olan Kürt nüfusunun yoğun olduğu illerle olan ilişkisini rehabilite etme noktasında önemli bir adım olmuştur. 1994 seçimlerinin RP açısından çok daha önemli bir sonucu da partinin büyük kent merkezlerinde daha fazla karşılık bulduğudur. Diğer taraftan RP bütün bölgelerde artış sağlamış bir parti olarak her partiden belediye başkanlığını devralmıştır.

Siyasi uzlaşma açısından kontrast koalisyonlar devam ederken 18 Şubat 1995'te yapılan 9. Olağanüstü SHP Kurultayında SHP, CHP ye katılmış ve CHP Genel Başkanlığına Hikmet Çetin seçilmiştir. Bu durumda Murat Karayalçın hükümetteki görevinden istifa etmiş ve DYP-CHP koalisyonu Hikmet Çetin'in başbakan yardımcılığı ile devam etmiştir. 9 Eylül 1995'te yapılan CHP'nin 27. Olağan Kurultayında ise Genel Başkanlığa Deniz Baykal seçilmiştir. Ancak Başbakan Tansu Çiller, CHP Genel Başkanı Deniz Baykal ile anlaşamamış ve 20 Eylül 1995'te 50. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin istifasını vermiştir. Cumhurbaşkanı Demirel bu istifanın üzerine DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'i hükümet kurmakla görevlendirmiştir. Çiller, bir azınlık hükümeti denemesi gerçekleştirerek MHP ve DSP'nin destekleriyle 51. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni kurmuş ancak hükümet güven oyu alamamıştır. Cumhurbaşkanı Demirel, güven oylamasından sonra hükümet kurma görevini yine DYP Genel Başkanı Çiller'e vermiştir. Cumhurbaşkanı'nın hükümet kurma görevini arka arkaya üç kez Çiller'e vermesi bu dönemde ciddi polemiklere sebep olmuştur. Neticede sıkışan siyaset ve seçim takvimi göz önüne alınarak TBMM Genel Kurulu 24 Aralık 1995'te yapılmak üzere genel seçimleri erkene almıştır. Erken seçim kararından sonra Çiller, CHP ile erken seçime kadar sürecek olan bir koalisyonda uzlaşmış ve 52. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni kurmuştur.

24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimi öncesi RP, önceki seçim kampanyasına benzer bir seçim kampanyası sürdürmüştü ve örgüt modelini daha da açmıştır. RP bu seçim kampanyasında bilgisayar teknolojisini kullanarak parti örgütlenmesini maksimize etmiştir. RP seçimlere kırsal kesimdeki 80 bin üzerindeki “mahalle ve köy temsilcileri”, 12 bin civarındaki parti örgütlerinde ve kahvehanelerde sürekli konuşan “hatipleri”, sayısı 50 bini bulan “teşkilat yöneticileri”, sayısı 210 bini bulan “örgüt gönüllüleri” ve seçim günü sırf seçimlerde görevli 100 bin “müşahit ordusuyla” hem yatay hem de dikeylemesine yoğun bir şebeke ağı kurmuştur. RP’nin bu teşkilat biçimini dinamik tutan gaye ise İslâm eksenli dayanışma ve kolektif çalışma becerisini siyasi alana aktarması ve bu hareketlilikten kaynaklı gücü sürekli canlı tutması olmuştur. Partinin bir başka stratejisi ise partiye “tepki oyu” olarak oy veren veya sempati duyan seçmeni zamanla partileştirmek ve her seçmeni “Refahlı” yapmak olmuştur. 1980’li yıllarda başlayan hızlı kapitalistleşme ve şehirlere yaşanan hızlı göç sebebiyle otağa çıkan varoşlarda yaşayanların sisteme duydukları tepki RP’de vücut bulmuş ve RP başka bir yönü ile de bu gruplar için bir sığınak ya da protesto mekanizmasına dönüşmüştür. Dolayısıyla RP’nin bu seçim kampanyası ile yeni bir siyasal kültür oluşturarak siyasal toplumsallaşmayı gerçekleştirdiği söylenebilir.⁴²

RP’nin 24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimleri öncesi hazırladığı seçim beyannamesi ve seçim sloganları incelendiğinde İslâmi söylemleri daha baskın bir şekilde kullanmayı sürdürdüğü gözlemlenmiştir. RP’nin seçim kampanyasında kullandığı vurgu ve sloganlar şunlardır:

Devlet ve düzen ile ilgili; “Adil Siyasi Düzen”, “Kalkınma İnançla Olur”, “Devlet Yeniden Yapılandırılacak”, “Hak Gelince Batıl Zail Olur”, Her Miller Layık Olduğu İdareyi Bulur”, “Bir Millet Kendini Değiştirmedikçe Saadete Ulaşamaz”, “Bir Millet İçinde Hakkı Adaleti Tavsîye Eden Bir Zümre Olursa Onların Gayreti İle Bütünü Kurtulur”, “Zulme Son, Köle Düzenine Son, Baskıya Son, Çatışmaya Son”, “Refah Gelecek Zülümler Bitecek”, “Refahla Adil Düzen Vardır”, “Çare Adil Düzen”, “Taklit Değil Milli Görüş”.

Ekonomi ile ilgili; “Kalkınma Adil Düzenle Olur, İnançla Olur”, “Faizsiz, Vergisiz Adil Düzen”, “Adil Ekonomik Düzen”, “Faizsiz Kredi”, “Üretimde Seferberlik”, “İstihdam Bakanlığı Kurulacak”, “Adil Düzenle Enflasyon Ortadan Kaldırılacak”, Köylü, İşçi, Esnaf, Emekli ve Muhtaçlar Bakanlığı Kurulacak”, “Koyu Faizci Düzendeki Adil Düzene”, “Milli Harp Sanayi”, “Ağır Sanayi”.

42 M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhafız ve Modernist Gelenek”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık*, ed., Y. Aktay (İstanbul: İletişim, 2005), 597-599.

Terör ile ilgili; "İslam Kardeşliği", "Devlet-Millet Kaynaşması", "Bölgesel Dengesizlik Giderilecek", "Çekiç Güç Gönderilecek", "Olağanüstü Hal Kaldırılacak"

İnsan hakları ve demokratikleşme ile ilgili; "İstediyin Gibi İnan, Örgütlen, Konuş", "İnandığın Gibi Yaşa", "Yaşama, İnanma, Neslin Korunması, Aklın korunması ve Mülkiyet Hakkı Muhafaza Edilecek", "Herkes İnan Hakkı", "Milletin Hiç Sayılmasına Son Verilmesi İçin Gerçek Demokrasi", "Güdümlü Demokrasiye Son", "Gardıyan Değil Garson Devlet", "Çocuğunu İstediyin Gibi Okut: Adil İlmî Düzen".

Dış politika ile ilgili; "Müslüman Ülkelerle Beş Adım ve İşbirliği", "Yeni Bir Dünya Kurulacak", "Dünya Müslüman Ülkeler Birliği Kurulacak", "Çekiç Güç Gidecek".

Ahlakla ilgili; "Adil Ahlakî Düzen", "Önce Ahlak ve Maneviyat", "Ahlaki ve Manevi Kalkınma", "Rüşvet Kapıları Kapatılacak", "İyi Ahlaklı, İrfanlı İnsan".⁴³

Sürdürülen seçim kampanyaları sonunda 24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimi sonuçlarına göre RP 6.012.450 oy ve %21,4 oy oranı ile 158, ANAP 5.527.288 oy ve %19,65 oy oranı ile 132, DYP 5.396.009 oy ve %19,2 oy oranı ile 135, DSP 4.118.025 oy ve %14,6 oy oranı ile 76 ve CHP 3.011.076 oy ve %10,7 oy oranı ile 49 milletvekili çıkarmıştır. Milli Görüş partileri arasında RP, ilk defa bu seçimle en yüksek oyu alarak birinci parti olmuştur.⁴⁴

1995 seçimleri Milli Görüş Hareketi açısından önemli bir doruk noktası olmuştur. Dolayısıyla seçimlerde elde edilmiş olan bu başarının birçok perspektiften değerlendirilmesi önemli bir konudur. Çünkü Milli Görüş 1970'lerin henüz başında köklü dindar bir söylem ile hitap ettiği sınırlı seçmen kitlesinden RP ile özellikle toplum kesimlerinin hemen hemen tamamına hitap eden ve bu süreçte sadece parti olarak değil, farklı sivil toplum çalışmalarıyla da örgüt ağını genişleten toplumsal bir çevre hareketine dönüşmüştür. RP'nin oy artışında yerel faktörler de önemli bir etkiye sahip olduğu değerlendirilmektedir. Seçim kampanyasındaki siyasal söylemler ve teşkilat gücü ile birlikte yerel seçimlerde alınan belediyelerdeki hizmetler ve yeni yerel yönetim anlayışıyla örtüşünce bu sinerjiden geniş bir RP'li seçmen kitlesi meydana gelmiştir. Diğer taraftan oligarşik bürokrasinin desteğindeki sermaye çevreleri ve medya RP'nin yükselişini sadece demokrasinin değil,

43 Refah Partisi, *Refah Partisi Seçim Sloganları* (Ankara: 1991), 2-16.

44 "Seçim Yılına göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları", *Türkiye İstatistik Kurumu*, erişim 13 Ocak, 2023, <http://rapory.tuik.gov.tr/26-12-2020-19:11:47-15916638381016789031467074869.html>

neredeysse dünyanın sonu olarak algılamış ve bir anda toplumsal çalışma ve kutuplaşmalara varacak eylem planları uygulamaya koymuştur. Bu hamleler her ne kadar belli çevreleri domine etse de ters bir etkisi olarak toplumda özellikle bazı ordu ve yargı mensuplarının açıklamaları ve sermaye gruplarının ambargoları RP tabanını iktidar olma yolunda daha motive etmiş ve tepki oylarının da RP’de toplanmasını sağlamıştır.

Siyasal baskı gruplarının RP ve Erbakan üzerinden yürüttükleri söylemlerin başında laiklik propagandası gelmektedir. Ancak Milli Görüş partileri ve özellikle de Erbakan’ın yaklaşımları katı laiklik uygulamalarına karşı, katı bir laiklik karşıtlığına değil; laiklikle ilgili yeni bir tanımlamaya ve tevcihe karşılık gelmektedir. Erbakan’a göre laikliğin dolayısıyla da inanç özgürlüğünün yerine getirilebilmesi ifade, öğrenim, örgütlenme ve inandığını yaşayabilme hürriyetlerinin gerçekleşmesine bağlıdır. Böylelikle Erbakan’ın siyaset tarzı ve tanımlama biçimi tam da laiklik uygulamalarının kısıtlayıcı ve yasaklayıcı modelinin ve buna reaksiyon olarak ortaya çıkan radikal karşıt laiklik anlayışının tersine özgürlükçü bir tasarım içermektedir. Bu yaklaşım ile Erbakan diğer partilerle olan uzlaşma biçimine zarar verecek hamlelere girmemeyi tercih etmiştir.⁴⁵ Ancak 1995 Genel Seçimleri örneğinde olduğu gibi Milli Görüş partilerinden Refah Partisi, seçimden birinci parti çıkmış olmasına rağmen katı devletçi geleneğin ağır basan konjonktürel şartları siyasi partilere sirayet etmiş ve Refah Partisiz bir koalisyon için diğer partiler ittifak sağlamıştır. Refah Partisinin özellikle merkez dışı fiili laiklik görüşü partilerin böylesi bir tavır içerisine girmelerinde önemli bir etken olarak gözlemlenmiştir. Erbakan, 1995 yılında TBMM’de yapmış olduğu grup konuşmasında laiklikle ilgili Milli Görüş partilerinin genel kurumsal yaklaşımını şu ifadelerle açıklamıştır:

Bu kelime yabancı bir kelime. Manası da bilinmiyor. Vê Anayasa nasıl oluyor da bu çelişkiyi sırtında taşıyor. Hem resmi dil Türkçedir; Anayasa Türkçe yazılacak diyorsunuz hem de daha başlarken ille yabancı bir kelimeyi muhafaza ediyorsunuz... Sadece Fransa ve Türkiye’nin anayasasında bu var. 160 ülkeden yarısından fazlası devletinin resmi dinini belirtiyor. Ama o ülkeler buna rağmen laik ülkeler. Neden? Çünkü bunu bildirdikten hemen arkasından laik kelimesini kullanmamakla beraber bunun asıl özünü, manasını anayasalarına yazmışlar. Türkiye ve Fransa’nın dışındaki ülkelerin hepsinde laiklik var. Ancak bu laikliği onlar ifade ederken bu kelimeyi kullanmadıkları halde ne diyorlar? “Devlet yönetimimiz bütün inançlara saygılı olacak. Bütün inançlara eşit muamele edecek.” Dünyada laikliğin

45 Muhammet Esiroğlu, “Erbakan Hoca’nın Kullandığı Kavramlar ve Zihinsel Kodları”, *Anadolu Gençlik Dergisi Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı* (Ankara: Şubat 2015), 28.

tarifi budur. Eşit muamele edecek ve inançlara saygılı olacak. Yoksa laiklik demek, dinsizlik demek değildir. Laiklik demek, din düşmanlığı demek değildir. Laiklik demek, ben halkın dinini tanımıyorum demek değildir. Bu sözü hiçbir yönetim söyleyemez. Hele demokratik bir ülke de.⁴⁶

Milli Görüş partilerinin politik olarak sorunlu gördüğü laikliğin yanlış yorumlanmasından kaynaklanan uygulamalarından bir diğeri de din hürriyetinin önüne geçilmesinden ziyade, din düşmanlığının bir çeşit politik popülar kültür haline getirilmesidir. Bu minvalde Milli Görüş partilerinin laiklik yorumu, bu tarz uygulamaların kaldırılması yönündeki “din ve inanç özgürlüğü” merkezinde yer almaktadır. Erbakan’ın laiklikle ilgili yaptığı hemen her konuşmasında dile getirdiği “Biz laikliğe karşı değiliz. Biz asıl laikliği ortadan kaldıran bugünkü laiklik tatbikatına karşıyız.” ifadesi konunun merkezi noktasına işaret etmektedir.

1995 Genel Seçimi sonuçlarına göre Refah Partisi hükümet kurmaya en yakın parti olarak uzlaşma görüşmelerine başlamıştır. Ancak Meclis milletvekili aritmetiği ve partilerin aldıkları oy oranlarının birbirine yakın olması alternatif koalisyonların varlığını da beraberinde getirmiştir. Hatta birçok parti çoğunlukçu demokrasi yaklaşımı üzerinden RP’siz hükümet modellerini ileri sürerek seçim öncesi ve sonrası siyasi manipülasyonlar yapmıştır. Seçimlerden sonra da Meclis’e giren genel başkanlar aynı kanaatleri sürdüren beyanatlar verirken RP Genel Başkanı Erbakan oluşan tabloda farklı siyasi uzlaşma niteliklerini; çoğulcu demokrasi, farklılıkların uyumu, hukukun üstünlüğü gibi konuları ön plana çıkararak bütün partilerle koalisyon kurabileceklerinin mesajlarını vermiştir.⁴⁷ Ancak Erbakan’ın hükümet kurma yetkilendirmesinden sonra yaptığı parti ziyaretleri sonuçsuz kalmış ve görevi Cumhurbaşkanı Demirel’e geri vermiştir. Daha sonra hükümet kurma görevini devralan ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz ise DYP ile sürdürdüğü müzakereler sonucunda Anayol koalisyonunu kurmuştur. DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit her ne kadar ANAP-DYP koalisyonuna olumlu baktığını ve dışarıdan destek vereceğini belirtse de güven oylamasında çekimser kalarak hükümetin güvenoyu almasını riske etmiştir. Yapılan güven oylamasında ise ilk etapta hükümetin yeterli çoğunluğu yakaladığı Meclis Başkanlığınca kabul edilse de RP tarafından oylama sonucunun Meclis içtüzüğüne uygun olmadığı tespit edilmiştir. Süreçte RP, Anayasa Mahkemesine matematiksel hata sebebiyle hükümetin güvenoyu alamadığına ve oylamanın geçersiz olduğuna dair bir

46 Necmettin Erbakan, *Asrın notları, Prof. Dr. Necmettin Erbakan, TBMM grup toplantısı* ‘95 [Video], 30:38-35:40, <https://www.youtube.com/watch?v=Fc9fBqPdOJg&t=3050s> sayfasından erişilmiştir.

47 Hüseyin Emre Bağcı, “İktidar-Muhalefet Ekseninde Milli Görüş Hareketi”, *Tarihsel Süreçte Türkiye’de Din ve Siyaset*, ed., A. Çelik ve A. C. Çiçek (İstanbul: Efe Akademi, 2019), 283-284.

başvuruda bulunmuştur. Anayasa Mahkemesi iddiayı değerlendirmiş ve hükümetin geçerli güvenoyunu almadığına dair iddiayı haklı bularak 5 Haziran 1996 tarihli Resmî Gazetede ilgili kararını yayınlamıştır. Hükümet ise 6 Haziran 1996'da zaten sorunlu geçen koalisyonda yeni bir oylamayı beklemeden Cumhurbaşkanı Demirel'e istifasını vermiştir.⁴⁸

Kısa ömürlü de olsa Anayol koalisyonu sürecinde sürekli gerginlikler yaşanmış, bakanlıklar arası yönetim krizleri meydana gelmiş ve son olarak Meclis'te yaşanan Yüce Divan tartışmaları koalisyon uzlaşısının prosedür olarak sonunu getirmiştir. RP'nin bu süreçteki en önemli stratejisi ise Meclis soruşturmalarıyla hükümeti zayıflatmaya çalışmak olmuştur. Bu arada açılan soruşturmalarla DYP Genel Başkanı Tansu Çiller ciddi bir tehdit altına girmiştir. Ancak Çiller'le ilgili soruşturma RP'li milletvekillerinin oylarıyla reddedilince RP ve DYP arasında yakınlaşma oluşmuştur.⁴⁹ 7 Haziran 1996'da Cumhurbaşkanı Demirel'in hükümet kurma görevini yeniden RP Genel Başkanı Erbakan'a vermesinin ardında ise RP ilk resmî temasını 10 Haziran 1996'da Muhsin Yazıcıoğlu genel başkanlığındaki Büyük Birlik Partisine yapmıştır. Bu görüşme sonunda Yazıcıoğlu, hükümete dahil olmadan güven oyu desteğini vereceklerini ifade etmiştir. Erbakan daha sonra DYP ile yapılan alt görüşmelerin neticesinde 14 Haziran 1996'da DYP Genel Başkanı Çiller ile uzlaşımın protokolünü oluşturmak üzere bir araya gelmiştir. RP ve DYP arasında yaşanan bu yakınlaşma ve uzlaşya birçok farklı baskı gruplarından tepki gelse de, DYP grubundan bazı istifalar yaşansa da koalisyon oluşturulması başarılı olmuştur.⁵⁰ Protokole maddelerine göre:

Refah Partisi ve Doğru Yol Partisi Genel Başkanları aşağıdaki hususlarda anlaşmaya varmışlardır:

1. İki parti ülkenin meselelerine çözüm bulmak üzere, ortak hükümet kurma konusunda mutabık kalmışlardır.

2. Her iki parti aralarında teessüs eden güven ortamının devamını sağlamak için gerekli itinayı göstereceklerdir. Başbakan ve Bakanlar ile Başbakanı doğrudan bağlı kuruluşlar Başbakanlık görevini üstlenmemiş bulunan partinin Genel Başkanı'na da çalışmalarını konusunda gerekli bilgi, belge akışını sağlayacaklardır.

48 Temuçin Faik Ertan, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM XX. Dönem (1995-1999)*, 1. cilt (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2012), 10.

49 Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)* (İstanbul: Timaş, 2019), 236.

50 Şevket Kazan, *Refah Gerçeği*, 2. cilt (Ankara: Keşif, 2002), 144-147.

3. Hükümet ortaklığının devamı süresince her iki parti TBMM Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde birlikte hareket etmeyi kabul ve taahhüt ederler.

4. Kurulacak ortak hükümette Başbakanlık eşit süreli dönüşümlüdür. Başbakanlığın ilk iki yılı RP'de sonraki iki yılı DYP'de olacak, kalan süre ise tarafların mutabakatına göre kullanılacaktır.

Koalisyon ortakları hükümetin kurulmasını takip eden ilk yılın sonunda birlikteliklerini devam ettirmeye karar verdikleri takdirde RP'nin Başkanlığında hükümetin bir yıl daha devamına, ancak ikinci yılın sonunda seçime gitmeye karar verdikleri takdirde iki yıl DYP'nin Başkanlığında seçime gidilir.

5. Ortaklık süresince Başbakan Yardımcılığı Başbakanlığı üstlenen parti dışındaki partiye ait olacaktır.

6. Protokol ve icraatla ilgili olarak ortaya çıkan önemli problemlerin çözümünde alt uzlaşma komisyonlarına havale yöntemi uygulanacaktır.

7. Bakanlar Kurulu 37 üyeden oluşacaktır. İcra Bakanlıklarından 9 adedi DYP, 8 adedi ise RP'ye; Devlet Bakanlıklarından 10 adedi RP'ye, 9 adedi DYP'ye tahsis edilecektir.

8. Taraflar mutabık kaldıkları takdirde protokol maddelerinde değişiklik ve ilaveler yapabilirler.⁵¹

Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi arasında imzalanan bu protokolden akabinde 3 Temmuz 1996'da RP genel Başkanı Necmettin Erbakan tarafından hükümet programı okunmuş, 8 Temmuz 1996'da güven oylamasına geçilmiş ve oylama sonucu (Oy Dağılımı: 278 Kabul, 265 Ret, 1'i Çekimser) 54. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, diğer adlarıyla Refah-Yol ya da Erbakan Hükümeti resmen kurulmuştur. Erbakan'ın ilk kez başbakan olduğu bu hükümetin bakanlar kurulu dağılımı ise şu şekilde teşekkül etmiştir:

Tablo 4. 54. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi

Necmettin Erbakan	Başbakan	RP Konya Milletvekili
Tansu Çiller	Başbakan Yardımcısı, Dışişleri Bakanı	DYP İstanbul Milletvekili
Fehim Adak	Devlet Bakanı	RP Mardin Milletvekili

51 Başbakanlık, *Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi Koalisyon Hükümeti Protokolü* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1996), 1-2.

Nevzat Ercan	Devlet Bakanı	DYP Sakarya Milletvekili
Abdullah Gül	Devlet Bakanı	RP Kayseri Milletvekili
Işıl Saygın	Devlet Bakanı	DYP İzmir Milletvekili
Sabri Tekir	Devlet Bakanı	RP İzmir Milletvekili
Nafiz Kurt	Devlet Bakanı	DYP Samsun Milletvekili
Mehmet Altınsoy	Devlet Bakanı	RP Aksaray Milletvekili
Namık Kemal Zeybek	Devlet Bakanı	DYP İstanbul Milletvekili
Lütfü Esengün	Devlet Bakanı	RP Erzurum Milletvekili
Mehmet Salim Ensarioğlu	Devlet Bakanı	DYP Diyarbakır Milletvekili
Ahmet Cemil Tunç	Devlet Bakanı	RP Elazığ Milletvekili
Bekir Aksoy	Devlet Bakanı	DYP Çorum Milletvekili
Gürcan Dağdaş	Devlet Bakanı	RP İstanbul Milletvekili
Ufuk Söylemez	Devlet Bakanı	DYP İzmir Milletvekili
Teoman Rıza Güneri	Devlet Bakanı	RP Konya Milletvekili
Ayfer Yılmaz	Devlet Bakanı	DYP İçel Milletvekili
Sacit Günbey	Devlet Bakanı	RP Diyarbakır Milletvekili
Bahattin Şeker	Devlet Bakanı	DYP Bilecik Milletvekili
Ahmet Demircan	Devlet Bakanı	RP Samsun Milletvekili
Şevket Kazan	Adalet Bakanı	RP Kocaeli Milletvekili
Türhan Tayan	Milli Savunma Bakanı	DYP Bursa Milletvekili
Mehmet Ağar	İçişleri Bakanı	DYP Elazığ Milletvekili
Abdüllatif Şener	Maliye Bakanı	RP Sivas Milletvekili
Mehmet Sağlam	Milli Eğitim Bakanı	DYP K. Maraş Milletvekili
Cevat Ayhan	Bayındırlık ve İskân Bakanı	RP Sakarya Milletvekili
Yıldırım Aktuna	Sağlık Bakanı	DYP İstanbul Milletvekili
Ömer Barutçu	Ulaştırma Bakanı	DYP Zonguldak Milletvekili
Musa Demirci	Tarım ve Köy İşleri Bakanı	RP Sivas Milletvekili

Necati Çelik	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı	RP Kocaeli Milletvekili
Yalım Erez	Sanayi ve Ticaret Bakanı	DYP Muğla Milletvekili
Mehmet Recai Kutan	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı	RP Malatya Milletvekili
İsmail Kahraman	Kültür Bakanı	RP İstanbul Milletvekili
Bahattin Yücel	Turizm Bakanı	DYP İstanbul Milletvekili
Halit Dağlı	Orman Bakanı	DYP Adana Milletvekili
Ziyaettin Tokar	Çevre Bakanı	RP Ağrı Milletvekili

Bakanlar kurulundaki bu dağılımdan sonra Millî Güvenlik Kuruluna DYP'den Dışişleri ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller, Millî Savunma Bakanı Turhan Tayan ve İçişleri Bakanı Meral Akşener, RP'den ise sadece Başbakan Necmettin Erbakan girmiştir.

RP, Başbakan Erbakan öncülüğünde gittiği 13 Ekim 1996'daki 5. Büyük Kongresi'nde ülke siyasetine ilişkin odak olmayı sürdürmüştür. Erbakan kongrede ihtiyatlı bir dil kullanırken laiklik, Atatürk ilkeleri, ordunun manipüle edilmesi, siyasete dışarıdan yapılan tazyikler gibi konularda sürekli itidal uyarısında bulunmuştur.⁵²

Yaklaşık bir yıl süren Refah-Yol Hükümeti'nin öne çıkan icraatları ise şunlardır:⁵³

- Ekonomide “Havuz Sistemi” kuruldu.
- Denk bütçe yapıldı.
- IMF ile yeni anlaşmalar yapılmadı.
- İç ve dış borçlanmanın önüne geçildi.
- İşçi ücretlerinde, memur ve emekli maaşlarında yüksek artışlar yapıldı.
- Tarım desteği artırıldı.
- Enflasyon ciddi biçimde düşürüldü.
- Güneydoğu'ya yatırım hamlesi başlatıldı.

52 “Erbakan: RP En Büyük Partisi”, *Meclis Haber Dergisi*, 50. sayı (Ankara: Ağustos-Ekim 1996), 13.

53 Refah Partisi, *İktidarda 1 Yıl*, 1997, 1-2.

- Terörle Mücadele Yüksek Kurulu kuruldu.
- Çekiç Güç'ün görev süresi uzatılmadı.
- D8'ler (Developing 8) hayata geçirildi.

28 Şubat 1997 Postmodern Müdahalesi

RP'nin ortaya koyduğu politikalarıyla birlikte, Türkiye siyaset tarihinde ve Milli Görüş Hareketi üzerinde önemli etkileri olan “28 Şubat 1997 Postmodern Müdahalesi” bu dönemde gerçekleşmiştir. Müdahalenin post-modern bir özellik taşıması müdahale tarzındaki farklılığından kaynaklanmaktadır. Türkiye siyaset tarihinde “28 Şubat Süreci” olarak da nitelendirilen bu olay devletin bir kurumu olan ordunun siyasete, makro düzeyde de sivil alana müdahalesi olarak görülmektedir. Bu süreçte ordunun silahlı bir müdahaleden ziyade tedbir ve tavsiyeler içeren ancak yaptırımını olan bir yaklaşım tarzı izlemesi; medyanın, sivil toplum örgütlerinin ve muhalefet partilerinin tavırları müdahaleye post-modern olma özelliğini yüklemiş ve darbeler üstü bir anlayış kazandırmıştır. Ama süreçte bahsi geçen asıl müdahale 28 Şubat 1997'deki Milli Güvenlik Kurulu toplantısında ordunun tavrı ile gerçekleşmiştir. Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı'nın başkanlığını yaptığı Genel Kurmay Başkanlığı hükümete ilişkin şu 18 maddelik teklif ve tedbirleri Milli Güvenlik Kurulunda sunmuştur:

1. *Laiklik ilkesinin büyük bir titizlik ve hassasiyetle korunması,*
2. *Tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okulların denetim altına alınıp Milli Eğitim Bakanlığı'na devrinin sağlanması,*
3. *“Sekiz yıllık kesintisiz eğitim”in tüm yurttan uygulamaya konulması ve Kur'an kurslarının Milli Eğitim Bakanlığı'nın sorumluluğu altında faaliyet göstermeleri,*
4. *Din adamı yetiştirmekle yükümlü Milli Eğitim kuruluşlarımızın ibtiyaç düzeyinde tutulmaları,*
5. *Dini tesislerin siyasi istismar konusu yapılmaması,*
6. *Tarikatların tüm unsurlarının faaliyetlerine son verilmesi,*
7. *YAŞ (Yüksek Askeri Şûra) kararları bahane edilerek, Türk Silahlı Kuvvetleri'ni dine karşı imiş gibi göstermeye çalışan bazı medya kuruluşlarının yayımlarının kontrol altına alınması,*
8. *Türk Silahlı Kuvvetleri'nden ilişkileri kesilen personelin diğer kamu kurum ve kuruluşlarında istihdamına imkân verilmemesi,*

9. *Türk Silahlı Kuvvetleri'ne aşırı dinci akımların sızmasını önlemek için alınan tedbirlerin üniversiteler ve diğer eğitim kurumları başta olmak üzere tüm kamu kurumlarında uygulanması,*
10. *İran İslam Cumhuriyeti'nin ülkemizdeki rejim aleyhtarı faaliyetlerinin önlenmesi için tedbirler paketinin hazırlanması,*
11. *Mezhep ayrılıklarını körükleyici faaliyetlerin önlenmesi için mutlaka tedbir alınması,*
12. *Anayasaya, Siyasi Partiler Yasasına, Türk Ceza Yasasına ve Belediyeler Yasasına aykırı faaliyetler hakkında gerekli yasal ve idari işlemlerin derhal yerine getirilmesi,*
13. *Kıyafetle ilgili kanuna aykırı olan uygulamalara mani olunması ve Anayasa Mahkemesi kararlarının taviz verilmeden uygulanması,*
14. *Özellikle pompalı tüfeklere ait olan taleplerin dikkatle değerlendirilmesi,*
15. *Kurban derilerinin rejim aleyhtarı örgüt ve kuruluşlar tarafından toplanmasına mani olunması,*
16. *Özel üniforma giydirilmiş korumalar hakkında yasal işlemlerin ivedilikle sonuçlandırılması,*
17. *Millet kavramı yerine ümmet kavramının kullanımının önlenmesi,*
18. *Atatürk'e karşı işlenen suçlar hakkında 5816 Sayılı Kanun'un titizlikle uygulanması.⁵⁴*

Açıklanan bu maddelerden sonra 28 Şubat tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Cumhurbaşkanı Demirel'in önerisi üzerine Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğine tevdi edilen 18 maddelik Genelkurmay önerisi Erbakan'ın tavsiyesiyle anayasal açıdan tetkiki için Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri Hava Orgeneral İlhan Kılıç'ın imzasıyla Başbakanlığa göndermiştir.

Toplantı sonunda neticelendirilen 28 Şubat 1997 tarihli ve 406 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Kararları ise şunlardır:

1. *Milli Güvenlik Kurulu, 28 Şubat 1997 günü Sayın Cumhurbaşkanı başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı, Milli Savunma Bakanı, İçişleri Bakanı, Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri'nin iştirakleri ile aylık olağan toplantısını yapmıştır.*

54 Şevket Kazan, *Refah Gerçeği*, 3. cilt (Ankara: Keşif, 2003), 144-147.

2. Kurul'un bu toplantısında esasları ve nitelikleri Anayasada belirlenmiş, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, demokratik, laik ve sosyal hukuk devletimizi ve cumhuriyet rejimimizi yıkmak, onun yerine bir siyasal dini düzen kurmak amacıyla yürütülen yıkıcı faaliyetler ve yapılan beyanlar ile bunların oluşturduğu tehdit ve tehlikeler gözden geçirilerek değerlendirilmiştir.

3. Yapılan bu değerlendirmeler sonucunda;

a. Ülkemizin şeriat hukukuna dayalı bir İslam Cumhuriyeti kurmayı hedefleyen grupların Anayasanın tanımladığı demokratik laik ve sosyal hukuk devletimize karşı çok yönlü bir tehdit oluşturduğu,

b. Cumhuriyet ve rejim aleyhtarı aşırı dinci grupların, laik ve anti-laik ayrımı ile demokratik, laik ve sosyal hukuk devletini güçsüzleştirmeye yeltendikleri,

c. Türkiye'de laikliğin sadece rejimin değil, aynı zamanda demokrasinin ve toplum huzurunun da teminatı ve bir yaşam tarzı olduğu,

d. Devletin yapısal özünü oluşturan sosyal, hukuk devleti ve adalet ilkele-ri anlayışından vazgeçilmeyeceği, yasalar göz ardı edilerek yapılan çajdış uygulamaların takipsiz kalmasının, hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağdaşmayacağı, hususlarında görüş birliğine varılmıştır.

4. Bu görüş ve değerlendirmeler sonucunda;

a. Türkiye'de Şeriat hukukuna dayalı bir İslam Cumhuriyeti kurmayı amaçlayan aşırı dinci grupların, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olan Cumhuriyetimize karşı oluşturdukları çok yönlü tehdidin önlenmesi amacıyla EK-A'daki tedbirlerin kısa, orta ve uzun vade içerisinde alınmasının Bakanlar Kurulu'na bildirilmesine,

b. 2945 Sayılı MGK (Milli Güvenlik Kurulu) ve MGK Genel Sekreterliği Kanunu'nun 9'uncu maddesine uygun olarak, MGK Genel Sekreterliği tarafından Ek'te belirtilen tedbirlere ilişkin Bakanlar Kurulu Kararları ile Bakanlar Kurulu Kararı haline getirilmeyen uygulamaların, sonuçları hakkında belli süreler içerisinde Başbakan, Cumhurbaşkanını ve MGK'na bilgi verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁵

Dokuz saat süren MGK toplantısından sonra Refah-Yol koalisyonuna karşı birçok manipölasyon yapılmış ve hükümet muhtelif baskılarla düşürölmek istenmiştir. Bulaç'a göre 28 Şubat'ın öngöröleri ve post-modern manipölasyonların hiç biri demokratik siyasetin gerçek sahibi ve aktörö olan halk tarafından kabul görmemiştir. Bütün kamuoyu araştırmaları "irtica" denen

55 Şevket Kazan, Refah Gerçeğı, 3. cilt (Ankara: Keşif, 2003), 319-320.

herhangi bir tehdit veya tehlikeden söz etmemiştir; post-modern müdahalenin en etkili günlerinde bile irtica tehlikesine işaret edenler cüzi bir azınlıkta kalmışlardır. CHP'nin seçmeni dahi böyle bir tehdide inanmış değildir. Sürece sebep olan ve Erbakan'ı bu müdahaleyle iktidardan eden iki ana faktör vardır. Birincisi, Türkiye'nin dış politika gündemini neredeyse bütünüyle değiştirebilecek olan D-8 projesi; ikincisi ise içeride havuz sistemi ile kamu harcamalarını kontrol altına almak istemesidir ki Erbakan'ın tabiriyle “rantiyeci zümre” bunu hiçbir zaman affetmemiştir.⁵⁶

Sosyolojik olarak Türkiye’de 28 Şubat sürecinin toplum kesimlerince tasvip edilmediği söylenebilir ancak toplum ya da toplum çevrelerindeki sivil inisiyatifler bunu etkin bir mücadeleye dönüştürememişlerdir. Bu tespit, süreçten birincil derecede etkilenen İslâmi kesimler için de genel olarak geçerlidir. Müdahalenin neden başarılı olduğu, dindar kitlelerin veya dindar olup olmamaktan bağımsız olarak dinle ilişkili bir nedenden dolayı hakları ihlal edilen milyonlarca kişinin neden genel, yaygın, sürekli ve sarsıcı bir tepki veya protesto sergileyemedikleri de ayrıca üzerinde durulması gereken bir konu olmuştur. Bir değerlendirme olarak Türkiye’de devlet politikasının aslında demokratik laiklik değil; otoriter, totaliter, jakoben gibi kavramlarla eleştirilen bir laiklik anlayışına yakın olmasının ve özellikle de geçmişte muhalefetin aşırı şiddet kullanılarak bastırılmasının Türkiye’deki dindar ve muhafazakâr kesimler açısından travmatik bir etkiye sebep olduğu söylenebilir.

Devlet kurumları arasındaki bu tarz negatif psikolojik etkileşim devam ederken 21 Mayıs 1997’de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı adına Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş Anayasa’nın 69. maddesinin altıncı fıkrası yollanmasıyla 68. maddesinin dördüncü fıkrası gereğince RP’nin Anayasa’nın laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği açıklamasıyla temelli kapatılmasına karar verilmesi istemiyle iddianamesini Anayasa Mahkemesine taşımıştır. Hükümete karşı bu tarz müdahalelerin etkisi ile 28 Şubat sürecinin devamında RP’den 1 milletvekili, DYP’den ise 18 milletvekili istifa etmiştir. Yaşanan son istifalarla hükümet çoğunluğunu yitirse de Büyük Birlik Partisinin desteğiyle hükümet düşmemiştir. Ancak DYP’deki istifaların önüne geçmek adına koalisyon protokolü devreye sokulmuş ve koalisyon protokolünün 8. maddesine göre değişiklik yaparak 4. maddenin uygulamaya konulması ile başbakanlığın Erbakan’dan Çiller’e devredilmesi konusunda adım atılmıştır. Protokole göre Başbakanlık görevi 18 Haziran 1997’de DYP’ye devredilecek, bu tarihten önce de Siyasi Partiler Kanunu’nda gerekli değişiklikler yapılacak, yine koalisyon protokolünün 4. maddesi gereği er-

56 Ali Bulaç, *Göçün ve Kentin Siyaseti MNP’den SP’ye Millî Görüş Partileri* (İstanbul: Çıra, 2009), 364-368.

ken seçim tarihi Başbakanlık görevini teslimden önce ortaklar arasında tespit edilecek, seçim kararı yeni kurulacak olan Çiller'in Başbakanlığındaki hükümetin güven oylamasından sonra Meclis'ten çıkartılacaktır.⁵⁷ 18 Haziran 1997'de Başbakan Erbakan, Refah-Yol Hükümeti'nin istifa mektubu ile birlikte üç parti liderinin Tansu Çiller Başbakanlığında kurulacak bir hükümete güvenoyu vereceklerine dair imzalı belgeyi Cumhurbaşkanı Demirel'e vermiştir. RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan 18 Haziran 1997'de koalisyon protokolü çerçevesinde görevi Çiller'e devretmek üzere bu istifa dilekçesini vermiş ancak Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 20 Haziran 1997'de hükümet kurma görevini Çiller'e değil, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a vermiştir. Yaşanan bu prosedürel kriz neticesinde ise 54. Hükümet düşmüş ve RP sürecin devamında tekrar hükümete gelememiştir.⁵⁸

Türkiye siyasal zemininde baskı grubu olarak beliren ve kamuoyunu etkisi altına almaya çalışan bürokratik, askeri ve sivil oligarşik yapılar dönemin siyasetine önemli etkilerde bulunmuşlardır. Bu hamlelerin neticesinde ise 16 Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi Refah Partisinin kapatılmasına karar vermiştir.⁵⁹ Erbakan ise yaşanan durumlar karşısında 29 Ağustos 1997'de yaptığı basın toplantısında şu ifadelere kullanmıştır: "Parti kapatmakla demokrasilerde halkın arzusu önlenemez. RP kapatılırsa, başka isim altında kurulur. Bu çok doğaldır. Çünkü 20 milyon insanı dışlayamazsınız."⁶⁰

3. SİYASETTE YENİ BİR DÖNEMİN BAŞLANGIÇ AREFESİ OLARAK FAZİLET PARTİSİ

Refah Partisinin kapatılması, siyasi yasaklar, RP hakkında başlatılan hukuki süreçler ve tahkikat Milli Görüş Hareketi'nde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ancak yaşanan süreçleri takiben hareketin öncülerini RP'nin kapatılma ihtimaline karşı ihtiyaten İsmail Alptekin'in kurucu genel başkanlığında 17 Aralık 1997'de "Fazilet Partisi"ni (FP) kurmuşlardır. RP'nin kapatılmasından sonra FP'ye geçen milletvekilleri sayısı 5 Mart 1998'de 140'a çıkmış ve yeni kurulmuş olmasına rağmen hem Meclis'te en fazla milletvekiline sahip parti hem de doğrudan ana muhalefet konumuna gelmiştir. Erbakan'ın yasaklı hale geldiği bu dönemde hareketin öncülerinin tasvibi ve FP Kurucular Kurulunun kararı ile 14 Mayıs 1998'de Erbakan'ın en eski yol arkadaşlarında Mehmet Recai Kutun FP'nin genel başkanlığına getirmiştir.

57 Yusuf Yalanız, "Milli Görüş Partileri Kronolojisi", *Milli Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız (Ankara, Nobel, 2021), 59-60.

58 *Resmî Gazete*, Sayı: 23024 (19 Haziran 1997), 1-2.

59 Anayasa Mahkemesi, *Anayasa Mahkemesi Kararları* "E.S.: 1971/1; K.S.: 1998/1; K.G.: 16.1.1998", *Resmî Gazete*, Sayı: 23266 (22 Şubat 1998), 280-281.

60 "Erbakan: Dünyanın Sonu mu Geldi?", *Milliyet Gazetesi*, 30 Ağustos 1997.

FP döneminde Millî Görüş'ün geleneksel siyaset tarzından farklı olarak resmî yayınlarında dinsel öğelere daha az yer vermiştir. FP Danışma Meclisi'nin 6 Eylül 1998'de Ankara Kızılcahamam'da sona eren toplantısının sonuç bildiğesinde FP Genel Başkanı Kutan, Türkiye'de her kesimin devlet, demokrasi, laiklik, insan hakları, siyaset, cumhuriyet gibi kavramları yeniden gözden geçirmesi gerektiğini savunarak, "Demokrasi bizim için vazgeçilmez evrensel bir değerdir." demiştir. Yine Kutan, 11 Ekim 1998'de Kayseri de yapmış olduğu açıklamada; türbanın kadınların siyaset sahnesindeki rolünü engellememesi gerektiğini söyleyerek, "Elbette başörtülü bir hanımefendi kardeşimiz parlamentoya girmeli. Bileğinin hakkıyla olabiliyorsa bakan da olmalı. Millet karar verirse bizden aday olmaması için bir sebep yok." ifadelerine yer vermiştir.⁶¹

Türkiye de seçim geleneklerinden farklı olarak 18 Nisan 1999'da milletvekili genel seçimi ve belediye başkanlığı yerel seçimleri yapılmıştır. FP, seçim kampanyası sürecinde demokrasiye, insan haklarına, YÖK'ün insan haklarına aykırı tutumlarına, üniversitelerdeki başörtüsü sorununa, 8 yıllık kesintisiz eğitime ve İmam Hatip Okullarına ve 28 Şubat süreciyle birlikte gelişen mağduriyetlere vurgu yapmıştır. Ancak bu dönemde PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanması seçimlerde bütün dengeleri değiştirmiştir. Seçim sonuçlarına göre DSP 6.919.668 oy ve %22,19 oy oranı ile 136, MHP 5.606.634 oy ve %17,98 oy oranı ile 129, FP 4.805.384 oy ve %15,41 oy oranı ile 111, ANAP 4.122.926 oy ve %13,22 oy oranı ile 86, DYP 3.745.417 oy ve %12,01 oy oranı ile 85 milletvekili çıkarmıştır.⁶² Yerel seçimlerde ise FP 4.301.538 oy ve %18,4 oy oranı ile 488, ANAP 4.074.986 oy ve %17,43 oy oranı ile 779, DSP 3.551.412 oy ve %15,19 oy oranı ile 189, MHP 3.539.079 oy ve %15,13 oy oranı ile 499 ve CHP %12,83 oy oranı ile 373, DYP 2.980.531 oy ve %13 oy oranı ile 736 belediye başkanlığı kazanmıştır. FP, il belediye başkanlıkları bazında ise 4'ü büyükşehir olmak üzere 16 il belediyesi kazanmıştır.⁶³

61 Mahmut Hakkı Akın, "Fazilet", *Millî Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız (Ankara, Nobel, 2021), 184.

62 "1983-2007 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri", *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 14 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>.

63 "18 Nisan 1999 Tarihinde Yapılan Mahalli İdareler Genel Seçimi", *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 14 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/tr/18-nisan-1999-mahalli-idareler-genel-secimi/2805>.

Tablo 5. 18 Nisan 1999 Yerel Seçimleri'nde
FP'nin Kazandığı Büyükşehir Belediye Başkanlıkları

Büyükşehir Belediyesi	Belediye Başkanı
Ankara Büyükşehir Belediyesi	İbrahim Melih Gökçek
İstanbul Büyükşehir Belediyesi	Ali Müfit Gürtuna
Kayseri Büyükşehir Belediyesi	Mehmet Özhasseki
Konya Büyükşehir Belediyesi	Mustafa Özkafa

Seçim sonuçlarına göre Öcalan'ın yakalanmasından dolayı Ecevit'in seçim hükümeti olmasına rağmen en fazla puanı topladığı, MHP'nin de bu olayı seçim kampanyasında etkili olarak kullandığı ve FP aleyhine yürütülen “seçilseler bile iktidar olamazlar” propagandasının karşılık bulduğu değerlendirilebilir. FP, RP'nin 1995 Genel Seçimleri'nde aldığı oy oranları düşünüldüğünde il bazında 80'de 75 oy kaybetmiştir. Bu sonucun ortaya çıkmasındaki etkenlerden biri de sırasını beğenmeyen ve aday gösterilmeyen milletvekillerinin başlattığı “kükünler hareketi” olarak görülmüştür. Ancak yerel seçim sonuçları ve RP'nin 1994 Yerel Seçimleri'nde kazandığı belediyelerin çoğunluğunun FP tarafından muhafaza edildiği incelendiğinde seçmenlerin bu kampanyalardan ve kamuoyu yürütülen manipülatif söylemlerden bütünüyle etkilenmediğini ve stratejik oy kullandığını bariz bir şekilde göstermektedir.

Seçimlerden hemen sonra TBMM 21. Yasama dönemi 2 Mayıs 1999'da açılmış ve Genel Kurul, çalışmalarına milletvekillerinin yemin töreni ile başlamıştır. Ancak yemin töreninde FP İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı'nın Genel Kurula başörtüsüyle girmesi Meclis'te ciddi bir krize neden olmuş ve 28 Şubat sürecinden Meclis'in de etkilendiğini gösteren önemli bir olay olarak vuku bulmuştur.

Meclis çalışmaları başladıktan hemen sonraki süreçte ise Milli Görüş Hareketi biz dizi hukuki meselelerle karşı karşıya kalmıştır. 7 Mayıs 1999'da Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, Fazilet Partisinin Anayasa'nın 2, 24, 68, 69 ve Siyasi Partiler Kanunu'nun 78, 86 ve 87. maddelerine aykırı hareket ettiği ve kapatılan Refah Partisinin devamı olduğu gerekçesiyle FP'nin kapatılması için Anayasa Mahkemesine dava açmıştır. Konuya ilişkin FP Genel Başkanı Kutun ise Savaş'ın FP hakkında açtığı kapatma davası için hazırladığı iddianamenin hukuki değil, siyasi olduğunu söylemiştir. Ankara 6. Asliye Hukuk Mahkemesi, 25 Ekim 1999'da Maliye Bakanlığının 16 Ocak 1998'de kapatılan RP'ye yapılan ve usulsüz harcandığı belirlenen hazine yardımının tahsil edilmesi için açtığı davayı başlatırken kapatılan RP'nin

Genel Başkanı Necmettin Erbakan ve aralarında FP'li milletvekillerinin de bulunduğu 88 kişinin malvarlığına ihtiyati tedbir koymuştur. 25 Şubat 1994'te RP Genel başkanı olarak Bingöl'de yaptığı bir konuşmadan dolayı yargılanan Erbakan, 10 Mart 2000'de Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından Türk Ceza Kanunu'nun 312/2 maddesi gereğince 1 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Erbakan'ın mahkûmiyet kararı, temyiz edilen davanın incelemesinden sonra 5 Temmuz 2000'de Yargıtay 8. Ceza Dairesi tarafından onanmıştır. Bu karara göre de Erbakan, ömür boyu siyasi yasaklı hale gelmiştir. Erbakan mahkûm olmuş ancak 21 Aralık 2000'de 4454 sayılı Basın Yayın Yoluyla İşlenen Suçlara İlişkin Davaların Ertelemesine İlişkin Yasa'nın düzenlenmesinden sonra gereğince Erbakan'a verilen ceza infaz edilmeyerek ertelenmiştir. Anayasa Mahkemesinin bu kararı ile Erbakan'ın 312/2'den doğan siyasi yasağı kalkmış ancak Erbakan, RP'nin kapatılmasına söz ve eylemleriyle neden olduğu için 5 yıl siyaset yasağı almıştır.

1999'da yapılan seçimler ve sonrasında kurulan Anasol-M Hükümetinden sonra Cumhurbaşkanı Demirel'in yedi yıllık görev süresi dolmuştur. Bundan dolayı cumhurbaşkanı seçimleri için aday belirlemeler başlamıştır. Ancak bu seçimde "milli uzlaşma" modeli adı altında iktidar partilerinin öncülüğünde Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer Meclis'te grubu bulunan partilerden DSP, MHP, FP, ANAP, DYP genel başkanlarınca ve 24'ü FP'li olmak üzere toplamda 130 milletvekilinin imzasıyla cumhurbaşkanı ortak adayı olarak gösterilmiştir. Ancak parti içlerinde bu durum çok da tasvip edilmemiştir. Dolayısıyla DSP, MHP, FP, ANAP ve DYP'den cumhurbaşkanı adayları çıkmıştır. FP'den cumhurbaşkanı adayı İstanbul Milletvekili Nevzat Yalçıntaş olmuştur. Yine parti iç dengelerini sağlamak adına FP milletvekillerinin imzalarıyla FP'li Kocaeli Milletvekili Mehmet Vecdi Gönül aday olarak teklif gösterilmiş ancak Gönül, "Mecliste grubu bulunan beş parti liderinin ulaştıkları mutabakat sonucu anılan makam adaylığına öngörülen Anayasa Mahkemesi Başkanı Sayın Ahmet Necdet Sezer için hazırlanan müracaatı imza edenler arasında bulunduğumdan..." gerekçesiyle adaylık teklifini geri çevirmiştir.⁶⁴ Oylamalar sürecinde ise on kişinin aday olduğu seçimlerde Sezer, 5 Mayıs 2000'de yapılan üçüncü tur oylamada salt çoğunluğu sağlayarak 10. Cumhurbaşkanı olmuştur.⁶⁵

FP Genel Başkanı Kutun'un cumhurbaşkanı adayının desteklenmesindeki genel tavrı, milli uzlaşma ile belirlenen Sezer'in adaylığı üzerine olduğu halde Milli Görüş Hareketi Lideri Necmettin Erbakan'ın yasaklı olması ve Meclis dışında kalması, parti içindeki disiplin sorunları, yaklaşan Fazilet Partisi 1.

64 T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Nisan), Dönem 21, Birleşim 88, Cilt 32, 56-63.

65 T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Mayıs), Dönem 21, Birleşim 90, Cilt 32, 132.

Olağan Kongresi ve “yenilikçi kanat” olarak beliren grubun parti içindeki hareketliliği cumhurbaşkanı seçiminde FP’nin parti bütünlüğü ile hareket etmesinin önüne geçmiştir. Kutan’a göre cumhurbaşkanı seçimi sürecinde özellikle Fazilet Partisi üzerinde hukuki baskıların kurulması ve bu minvalde kapatılan Refah Partisinin devamı olarak nitelendirilmesi, dolayısıyla da kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalması ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş’ın FP’nin kapatılmasına yönelik Anayasa Mahkemesine dava açması Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer’in desteklenmesinde önemli bir etken olmuştur. Sezer’in desteklenmesi FP hakkında iddia edilen bazı olumsuz propagandaların değişimine yol açabileceği gibi, desteklenmesi olumsuz kanaatlerin pekişmesine ve ittifakın dışında kalarak aykırı parti olarak algılanmasına neden olabileceği değerlendirmesi yönelimin temel kaynaklarından. Diğer yandan koalisyon partilerinin ve muhalefet cephesinden DYP’nin cumhurbaşkanı adayı konusunda uzlaşmaya varmış olması ve seçim sonuçlarının bu doğrultuda neticeleneceği öngörüsü Milli Görüş camiasında Refah Partisinin kapatılmasından dolayı oluşan olumsuz intibaa rağmen Sezer’in desteklenmesi imajını kuvvetlendirmiştir.⁶⁶ Bu minvalde her ne kadar Sezer’in cumhurbaşkanı adaylığı için FP’li milletvekilleri Genel Başkan Kutan’ın yaklaşımı ve talebi doğrultusunda imza vermiş olsalar da bütünüyle oy vermemişlerdir.⁶⁷

Meclis’te grubu bulunan partilerin geniş uzlaşısına rağmen partilerin içindeki hizipler ve cumhurbaşkanı seçimiyle ilgili farklı yorumlar aday çeşitliliğinin başlıca sebeplerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle cumhurbaşkanı seçim süreci başladıktan sonra ekseriyetli parti yetkililerinin cumhurbaşkanının Meclis içinden seçilmesi değerlendirmelerinin akabinde dışarıdan bir aday üzerine uzlaşmaya varılması parti içlerinde siyasi polemikleri zirveye çıkarmıştır. FP içinde farklı yaklaşıma sahip hizipler olmasına rağmen FP’li Nevzat Yalçıntaş’ın adaylığı FP grubundaki milletvekilleri tarafından tasvip ve takdir edilmiştir.⁶⁸ FP’nin o dönemde yaşamış olduğu parti içi ayrışma, oylamalarda merkez kanadın Necmettin Erbakan’ın da açık desteğiyle Yalçıntaş’a, yenilikçi kanadın ise Sezer’e yönelmesini sağlamıştır. Yalçıntaş’a verilen oyların temel yaklaşımında adayın bizzat FP’li olması, Meclis’in cumhurbaşkanını kendi içindeki milletvekillерinden çıkarması ve Sezer’e olan karşı cephelешme yer alırken yenilikçi kanadın eğiliminde Sezer’in hukukçu kimliği ve 28 Şubat’ın sona ereceği algısı olmuştur. Bu arada Sezer ile yakın arkadaşlık

66 Yusuf Yalanız (Mehmet Recai Kutan ile Mülakat, 31 Mayıs 2021).

67 Yusuf Yalanız (Yaşar Canbay ile Görüşme, 19 Haziran 2021).

68 Nevzat Yalçıntaş, *Türkiye’yi Yükselten Yıllar* (İstanbul: İşaret, 2012), 880.

ilişkisi bulunduğu belirtilen FP'li Gönül, Sezer'in adaylığının desteklenmesi hususunda öne çıkan isimlerden biri olmuştur.⁶⁹

FP'nin yaşamış olduğu politik ve hukuki krizlerinin yanısıra iç dinamikleri de cumhurbaşkanı seçimlerinde açığa çıktığı üzere hareketlenmeye başlamıştır. “Yenilikçi Kanat” olarak beliren bu grup 14 Mayıs 2000'deki FP 1. Olağan Büyük Kongresi'nde Kutan'ın karşısına Kayseri Milletvekili Abdullah Gül'ü genel başkan aday olarak çıkarmışlardır. Milli Görüş geleneğinden farklı bir görünümde gerçekleşen kongre Kutan 633, Gül ise 521 oy almış ve sonuçta Genel Merkez yönetimi ve Erbakan'ın da desteklediği Kutan'ın yeniden genel başkan seçilmiştir. Kongreden sonra her ne kadar iki taraf da birlik ve beraberlik mesajları verse bile bu kongre sadece parti içi bir ayrılığın değil, aynı zaman da yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Kongre sonrası parti içinde yaşanan ayrışma kendini Meclis'e de taşımış ve FP grubunda kamuoyunda “yenilikçi” ve “gelenekçi” olarak bilinen iki kanat oluşmuştur. Ancak bu durum uzun sürmemiş ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının açmış olduğu dava sonucu Anayasa Mahkemesi 22 Haziran 2001'de FP'nin kapatılmasına karar verilmiştir.⁷⁰ FP'nin özellikle laiklik gerekçesiyle kapatılması Milli Görüş partilerinin bilişsel sosyoloji açısından değerlendirilmesini önemli kılmaktadır. FP, her ne kadar RP'nin devamı niteliğinde olmadığını parti programı, seçim beyannamesi gibi yazılı matbuatında göstermeye çalışsa da siyasal kültür olarak ortaya koyduğu tutum ve davranışlar siyasal çizgisini neredeyse bütünüyle yansıtmaktadır.

4. MECLİS DIŞI MUHALEFET YILLARI: SAADET PARTİSİ

Fazilet Partisinin kapatılmasının ardından Milli Görüş'ün siyasal boşluğunu doldurmak adına 20 Temmuz 2001'de Mehmet Recai Kutan'ın kurucu genel başkan olduğu “Saadet Partisi” kurulmuştur. Yenilikçi kanat ise FP'den sonra Milli Görüş geleneğinden koparak 14 Ağustos 2001'de Recep Tayyip Erdoğan'ın genel başkanlığında “muhafazakar demokrat” olarak kendilerini tarif ettikleri Adalet ve Kalkınma Partisini (AK Parti) kurmuşlardır. Fakat bu arada Erbakan ve Erdoğan'ın siyasi yasakları devam etmiştir. Yaşanan hukuki polemiklerle birlikte erken seçim kararı ile Türkiye Geneli Milletvekili Seçimleri 3 Kasım 2002'ye alınmıştır.⁷¹

Milli Görüş Hareketi içerisindeki bölünme teşkilat çevrelerinde bariz bir şekilde hissedilirken bunun seçmen kitlesine olumsuz olarak yansımaması için Saadet Partisi seçim kampanyasını -FP dönemindeki ihtiyatlı dilden

69 Yusuf Yalanız (Lütfü Esengün ile Görüşme, 3 Haziran 2021).

70 *Resmî Gazete*, Sayı: 24631 (5 Ocak 2002), 585.

71 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem XXI, 123. Birleşim, 101. cilt (31 Temmuz 2002), 431.

farklı olarak- “Milli Görüş” ve geleneksel söylemler üzerine geliştirmiştir. Yazılan seçim beyannamesinde Erbakan Hükümet dönemindeki hizmetlerinden Milli Görüş’ün tek temsilcisinin Saadet Partisi olduğuna dair türlü ifadeler yer verilerek kamuoyunda meydana gelen bilgi kirliliği en aza indirmeye çalışmıştır. Seçim kampanyasında kullanılan bazı sloganları şunlardır: “Milli Şahlanmış”, “Önce Ahlak ve Maneviyat”, “Taklitçi değil Milli Görüş”, “Milli Görüş: İnanç, Tecrübe ve Başarıdır”, “Çare var: Milli Görüş, Saadet Partisi”.⁷² AK Parti ise yayınladığı seçim beyannamesinde kendisini; demokrat, muhafazakâr, yenilikçi ve çağdaş olarak tarif ederek Milli Görüş çizgisinden farklı olarak daha liberal ve merkez sağ parti konumunda olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Ekonomik, sosyal ve anayasal krizlerin üst üste yaşandığı sürecin sonunda yapılan 3 Kasım 2002 Milletvekili Genel Seçim sonuçlarına göre AK Parti 10.808.229 oy ve %34,28 oy oranı ile 363, CHP 6.113.352 oy ve %19,39 oy oranı ile 178 milletvekili çıkarmıştır. Bağımsız olarak seçime giren adaylardan da 9’u da milletvekili olarak seçilmiştir. Saadet Partisi ise 785.489 oy ve %2,49 oy oranı ile %10’luk seçim barajının altında kalarak Meclis’e girememiştir. Yine DYP, MHP, GP (Genç Parti), DEHAP (Demokratik Halk Partisi), ANAP, DSP ve BBP seçim barajının altında kalan diğer partiler olmuş ve bu göstergeler siyasette yeni bir dönemin başladığının işareti olmuştur.⁷³ Seçimlere katılım ve Meclis’te temsil edilemeyen oy ve seçimlerdeki aşkın-eksik oran parametreleri incelendiğinde %79,1’lik seçim katılım ve %45,3’lük Meclis’te temsil edilmeyen oy oranına karşılık AK Partinin aldığı oya nazaran Meclis temsili yaklaşık iki katı olarak %66’ya çıkmıştır.

Seçim sosyolojisi açısından AK Parti, uygulamış olduğu seçim stratejisi ile FP’ye yönelen seçmenleri ve merkez sağ vurgusuyla da sağ seçmeni kendisine yönelttiği gözlemlenmektedir. Siyaset sosyolojisi açısından AK Partinin Milli Görüş çizgisinde bir parti olmadığını beyan etmesi ancak merkez kadrosunun büyük çoğunluğunu FP’li milletvekillerinden oluşması 28 Şubat sürecinin ortaya çıkardığı sonuçlardan dolayı daha yumuşak bir tutum sergileyen toplumda sosyolojik bir karşılık bulmuştur. Saadet Partisi oylarındaki büyük düşüşün sebepleri arasında ise ana kadrolarındaki kökleşiklik, söylem ve eylemlerindeki klasiklik, 28 Şubat müdahalesinden sonra RP’nin deva-

72 Saadet Partisi, *Saadet Partisi 3 Kasım 2002 Seçim Beyannamesi: Acil Onarım ve Atılım Programı* (Ankara: 2002), 47-48.

73 “Seçim Yılına göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları”, *Türkiye İstatistik Kurumu*, erişim 15 Ocak, 2023, <http://rapory.tuik.gov.tr/26-12-2020-19:11:47-15916638381016789031467074869.html>

mında FP'nin kapatılması ve Erbakan'ın siyasi yasakları Milli Görüş partilerine yönelen seçmenlerde öncelik etkisini kaybettirmiştir.⁷⁴

Saadet Partisi dönemi uzun bir sürece tekabül etmektedir. Dolayısıyla kuruluşundan günümüze birçok siyasi olay meydana gelmiştir. Çözümleme açısından bir tasnife tabi tutulursa ikiye ayrılacak dönemlerini Erbakan'ın vefatı öncesi ve sonrası şeklinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

Birinci dönem itibariyle Erbakan'ın siyasi yaşağının devam etmesi ve aynı toplumsal tabana hitap eden AK Partinin kurulması Saadet Partisinin daha sert ve ayırt edici bir üslubu benimsemesine sebep olmuştur. 11 Mayıs 2003'te yapılan Saadet Partisi 1. Olağan Büyük Kongresi'nde partinin genel başkanlığına gelen Erbakan, kongredeki konuşmasında kapatılan Milli Görüş partilerinden, Milli Görüş'ün temel ilkelerinden ve mevcut gündeme ilişkin güncel siyasi hadiselerden bahsetmiştir.⁷⁵ Ancak Erbakan'ın genel başkanlığı uzun sürmemiş Erbakan hakkında verilen mahkumiyet kararından dolayı genel başkanlıktan ve parti üyeliğinden istifa etmesini istemiştir. Fakat Erbakan'ın sağlık sorunları, aldığı hapis cezası infazının 1 yıl ertelenmesini gerektirmiştir. Bu arada Erbakan, ceza gereği 30 Ocak 2004'te Saadet Partisi Genel Başkanlık görevinden ayrılmıştır. Erbakan'dan boşalan göreve ise yeniden Mehmet Recai Kutan getirilmiştir. Saadet Partisi yöneticilerinin hukuki süreçleri devam ederken 28 Mart 2004 Yerel Seçimleri yapılmış ve Saadet Partisi Türkiye geneli İl Genel Meclisi Üyeleri Seçimleri'nde 1.297.681 ve Belediye Başkanlığı Seçimi'nde 1.148.920 oy almış, %4,8 oy oranı ile 63 belediye başkanlığı kazanmıştır.⁷⁶

Yoğun bir hukuki dar boğaza giren Milli Görüş Hareketi'nin yöneticileri özellikle 2004-2008 yılları arasında peşin sıra birçok dava ile karşı karşıya kalmıştır. Bu arada 8 Nisan 2006'da Saadet Partisi 2. Olağan Büyük Kongresi'ni gerçekleştirmiş ve Mehmet Recai Kutan vekâleten yürüttüğü Saadet Partisi Genel Başkanlık görevine asaleten seçilmiştir. Yaklaşan 22 Temmuz 2007 Seçimleri'ne Saadet Partisi Milli Görüş vurgusunu güçlendirerek ifade etmeye devam etmiştir. Seçim beyannamesinde AK Parti hükümetinin politikalarına ağır eleştiriler getirilmiştir. Saadet Partisinin seçimlerde kullandığı öne çıkan sloganları ise şunlardır: “Önce Ahlak ve Maneviyat”, “Faizci Düzen Değil, Adil Bir Düzen”, “Zilletten İzzete, Sefaletten Saadete”, “Kıbrıs'ı

74 Umut Turgut Yıldırım, “Saadet Partisi”, *Milli Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız (Ankara, Nobel, 2021), 204.

75 Saadet Partisi, *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Saadet Partisi 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması* (Ankara: 2003), 3; 6; 22.

76 “28 Mart 2004 Tarihinde Yapılan Mahalli İdareler Genel Seçimi”, *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 15 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/tr/28-mart-2004-mahalli-idareler-genel-secimleri/2818>.

Kim Aldı, Kim Verdi?” “Afganistan-İrak, Sonunda Sıra Sana Gelecek”⁷⁷ Seçim sonuçlarına gelindiğinde ise Saadet Partisi 820.289 oy almış, %2,3 oy oranı ile %10'luk seçim barajını aşamayıp Meclis dışı muhalefeti sürdürmeye devam etmiştir.⁷⁸

Bu arada 21 Ekim 2007'de cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini başta olmak üzere bazı anayasa değişikliklerini konu alan ve Saadet Partisi'nin “Evet” şeklinde değerlendirdiği halk oylaması ile (Oy Dağılımı: %68,95 Evet, %31,05 Hayır) öngörülen anayasa değişiklikleri kabul edilmiştir.⁷⁹

3 Nisan 2008'de Yargıtay 11. Ceza Dairesi kapatılan RP'nin Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ı 2 yıl 4 ay hapse mahkûm eden ve bu cezanın evde infazına ilişkin Ankara 9. Ağır Ceza Mahkemesinin kararını onamıştır. Daha sonra 19 Ağustos 2008'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ev hapsi cezasına çarptırılan Erbakan'ın cezasını sürekli hastalık sebebi kapsamında değerlendiren affetmiştir. Milli Görüş Hareketi'ndeki bu hukuki süreçten sonra bir genel başkanlık değişimi yaşanmıştır. 26 Ekim 2008'de Saadet Partisi 3. Olağan Büyük Kongresi'nde Numan Kurtulmuş genel başkanlığa seçilmiştir. Bu kongreyle birlikte Saadet Partisi, kendi bünyesinde Yüksek İstişare Kurulu adında yeni bir organ oluşturmuştur.

Saadet Parti, Kurtulmuş sonrası yeni dönemde yapısal ve söylem olarak birtakım değişiklikler yaşarken 29 Mart 2009 Yerel Seçimleri yapılmıştır. Saadet Partisi Türkiye geneli İl Genel Meclisi Üyeleri Seçimleri'nde 2.079.701 ve Belediye Başkanlığı Seçimi'nde 1.729.182 oy almış, %5,3 oy oranı ile 80 belediye başkanlığı kazanmıştır. Seçim sonrası oy oranı artışına rağmen il belediye başkanlığı kazanılmamış ancak bununla birlikte partide birtakım iç hareketlilikler ortaya çıkmıştır.⁸⁰

Kurtulmuş'un il başkanlarının değişimiyle ilgili inisiyatif kullanarak “tasfiye mi, takviye mi?” polemliğini ortaya çıkarması sürecinde 11 Temmuz 2010'da Saadet Partisi 1. Olağanüstü Büyük Kongresi gerçekleşmiştir. Kongreye “yeşil” ve “beyaz” adlı iki liste ile gidilmiş ancak Kurtulmuş iki listenin de genel başkan adayı gösterilmiştir. Kongre sürecinde Erbakan'la istişareli hazırlanan ve üzerinde mutabık kalınan yeşil listeye karşı, sonradan

77 Saadet Partisi, *Saadet Partisi Seçim Beyannamesi 22 Temmuz 2007* (Ankara: 2007), 73.

78 “Seçim Yılına göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları”, *Türkiye İstatistik Kurumu*, erişim 15 Ocak, 2023, <http://rapory.tuik.gov.tr/26-12-2020-19:11:47-15916638381016789031467074869.html?>

79 “Anayasa Değişikliği Halkoylaması Sonuç Tutanağı”, *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2007Referandum/Sonuc/sonuc.pdf>.

80 “29/03/2009 Genel Mahalli İdareler Seçim Sonucu”, *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2009MahalliIdareler/ResmiGazete/II Genel.pdf>.

hazırlanan beyaz listeyi destekleyen Kurtulmuş, yeşil listeden istifa ederek kongrenin beyaz liste lehine sonuçlanmasını sağlamış ve bu liste ile genel başkanlığına seçilmiştir. Kongre sonrasında ise Kurtulmuş'un bu hamlesi parti iç yapısı açısından uygun görülmemiş ve kongrenin tekrar yapılması için delege imzası toplanmaya başlanmıştır. Yeterli delege sayısına ulaşılmasından sonra da 1 Ekim 2010'da Numan Kurtulmuş düzenlediği basın toplantısıyla Saadet Partisi genel başkanlık görevinden istifa etmiştir. Kurtulmuş'un istifası üzerine ise 17 Ekim 2010'da Saadet Partisi 2. Olağanüstü Büyük Kongresi gerçekleştirilmiş ve kongrede Necmettin Erbakan ilerlemiş yaşına rağmen Saadet Partisi Genel Başkanlığına seçilmiştir. Ancak Erbakan, sürecin devamında sağlık sorunlarından dolayı hastaneye kaldırılmış ve 27 Şubat 2011'de solunum, kalp ve çoklu organ yetmezliği sebebiyle hayatını kaybetmiştir.

Erbakan'ın vefatı ile Saadet Partisinde ikinci yeni bir dönem başlamıştır. Önce 5 Mart 2011'de parti genel başkanlığına Genel İdare Kurulu kararı ile Mustafa Kamalak getirilmiştir. Akabinde gerçekleşen 12 Haziran 2011 Milletvekilliği Genel Seçimleri'nde ise Saadet Partisi bir önceki yerel seçimlerde yakalanan oy yükselişini bu seçimde ciddi oranda yitirmiş, sonuçlara göre 543.454 oy almış, %1,2 oy oranı ile %10'luk seçim barajının altında kalarak Meclis dışında kalmıştır.⁸¹

Seçimden hemen sonra 17 Temmuz 2011'de gerçekleştirilen 4. Olağan Büyük Kongre'de Mustafa Kamalak genel başkanlığa seçmiştir. Bu dönemde Saadet Partisi ile Erbakan ailesi arasında özellikle mal varlıklarından kaynaklı birtakım hukuki süreçler cereyan etmiştir. Bu arada 30 Mart 2014 Yerel Seçimleri gerçekleşmiş ve Saadet Partisi, Türkiye geneli Başkanlık Seçimleri'nde 338.339 oy almış, %3,3 oy oranı ile 28 belediye başkanlığı kazanmıştır.⁸² Seçim sonrası 4 Mayıs 2014'te gerçekleşen Saadet Partisi 5. Olağan Büyük Kongresi'nde ise yine iki listeli bir seçim gerçekleşmiştir. Kongrede genel merkez adayı Mustafa Kamalak, ikinci liste ile karşısına çıkan Necmettin Erbakan'ın oğlu Muhammed Ali Fatih Erbakan'ı 656'ya karşı 212 oyla geçerek yeniden genel başkan seçilmiştir.

10 Ağustos 2014'te yapılan ve doğrudan halkın seçtiği ilk cumhurbaşkanlığı seçimine Saadet Partisi, Meclis içerisinde olmadığı ve cumhurbaşkanı çıkarmak için gerekli 20 milletvekilinin yazılı teklifini sağlayamadığı

81 "Gümrük Oyları Dahil Türkiye Geneli Seçim Sonuçları", *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2011MilletvekiliSecimi/gumrukdahil/gumrukdahil.pdf>.

82 "Mahalli İdareler Seçim İstatistikleri", *Türkiye İstatistik Kurumu*, erişim 17 Ocak, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=adalet-ve-secim-110&dil=1>.

için aday çıkaramamıştır.⁸³ Saadet Partisi 7 Haziran 2015 Milletvekili Genel Seçimi'ne ise Büyük Birlik Partisi ile ittifak yaparak girmiştir. Saadet Partisi çâtısı altında girilen seçimde 949.178 oy, %2,0 oy oranı⁸⁴ ile ciddi bir başarı sağlanamamıştır. Yine 1 Kasım 2015 Milletvekili Genel Seçimi 325.978 oy, %0,6 oy oranı ile %10'luk seçim barajının altında kalmış ve Meclis'e girememiştir.⁸⁵

Türkiye siyaset tarihinin en önemli olaylarından biri 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen "Askeri Kalkışma" olmuştur. Saadet Partisi uzun süreden beri politik olarak bir yandan AK Parti eleştirisi yaparken diğer taraftan da bütün bir tarihi boyunca "doku uyuşmazlığı" yaşadığı Gülen Cemaatine net bir olumsuz tavır koymuştur. Siyaset üstü yapılan bu girişimin hiçbir boyutunu Saadet Partisi tasvip etmemiştir. Ama bununla beraber bu gurubun devlet içerisinde paralel bir yapı oluşturulmasını ve 2002'deki iktidar yıllarından itibaren AK Partinin buna müsait ortamı vermesini ciddi bir şekilde eleştirmiştir.

Saadet Partisinde yeni bir sürecin başlangıcı ise 30 Ekim 2016'da gerçekleştirilen 6. Olağan Büyük Kongre ile olmuş ve Temel Karamollaoğlu genel başkanlığa seçilmiştir. Karamollaoğlu'nun parti yapılanmasında öne çıkan icraatlarından biri olarak oluşturduğu "Politika Kurulları" gölge kabine şeklinde çalışarak bütün bakanlık çalışmalarını izlemeye almış ve güncel konulara ilişkin politika üretimleri yapmıştır.

Türkiye siyaset tarihinin önemli dönüm noktalarında bir diğeri de 16 Nisan 2017'de yapılan ve Saadet Partisinin "Hayır" şeklinde değerlendirdiği ama kampanya da yürütmediği halk oylaması (Oy Dağılımı: %51,41 Evet, %48,59 Hayır) neticesinde yapılan anayasa değişiklikleridir.⁸⁶ Gerçekleştirilen en önemli değişiklik ise parlamenter hükümet sisteminden başkanlık sistemine geçilmesi olmuştur. Yeni sistemde %10 seçim barajı kaldırılmamış ancak seçim öncesi ittifakların önü resmi olarak açılmış ve partilerin kendi hüviyetlerini koruyarak birlikte seçime girebilmesi sağlanmıştır. Bu minvalde 5 Mayıs 2018'de Saadet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, İyi Parti ve

83 "12. Cumhurbaşkanı Seçimi", *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/tr/onikinci-cumhurbaskani-secimi/3456>.

84 "7 Haziran 2015 25. Dönem Milletvekili Genel Seçimi", *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/7Haziran2015/KesinSecimSonuclari/ResmiGazete/D.pdf>.

85 "1 Kasım 2015 26. Dönem Milletvekili Genel Seçimi", *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1Kasim2015/KesinSecimSonuclari/96-D.pdf>.

86 "Yurt İçi, Gümrük Kapısı ve Yurt Dışı Sandıkları Anayasa Değişikliği Halkoylaması Sonuç Tutanağı", *Yüksek Seçim Kurulu*, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017HO-Ornek135.pdf>.

Demokrat Parti bir araya gelerek Millet İttifakı grubunu oluşturmuşlardır. Millet İttifakının seçimlere ilişkin ilk mutabakatı ise ortak bir çatı altında milletvekili genel seçimlerine girilmesi ve ittifaktaki her bir partinin kendi cumhurbaşkanı adayını çıkarması kararıdır. Saadet Partisi, 24 Haziran 2018 Milletvekili ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde 672.139 oy almış ve Millet İttifakı'nı %1,3 oy oranı ile temsil etmiştir.⁸⁷ Ayrıca Saadet Partisi, CHP listelerinden gösterdiği 2 milletvekili⁸⁸ adayını Meclis'e sokmayı başarmıştır. Cumhurbaşkanı adayı Temel Karamollaoğlu ise 443.704 oy ile ancak %0,8 oy alabilmiştir.⁸⁹

31 Mart 2019 Yerel Seçimleri'nde Saadet Partisi, Türkiye geneli Belediye Meclis Üyeliği Seçimleri'nde 1.291.757 oy almış, %3,0 oy oranı ile 21 belediye başkanlığı kazanmıştır.⁹⁰ Karamollaoğlu 3 Kasım 2019'da gerçekleştirilen 7. Olağan Büyük Kongre ve 30 Ekim 2022'de gerçekleştirilen 8. Olağan Büyük Kongre sonuçlarına göre genel başkanlık görevlerini sürdürmüştür.

Saadet Partisi dönemi Milli Görüş partilerinin uzlaşma zemine paralel olarak birçok örnek barındırmaktadır. Böyle bir olgunun ortaya çıkışında %10 seçim barajının etkisi yüksek olmakla birlikte seçim sisteminin yüksek oy alan partilerin daha fazla milletvekili çıkarmasını sağlayan yapısı farklı siyasal düşüncelere sahip partilerin ittifak kurma girişimi içinde olmalarını bir yönüyle de gerektirmiştir. Sırasıyla Saadet Partisinin ittifak görüşmesi yaptığı seçim ve partiler şu şekildedir: 3 Kasım 2022 Genel Seçimleri öncesi DEHAP ittifak çalışması ve BBP görüşmesi, 22 Temmuz 2007 Genel Seçimi öncesi “Milli Kurtuluş Harekâtı”, AK Parti teması ve DTP görüşmesi, 12 Haziran 2011 Genel Seçimi öncesi AK Parti teması ve BBP-DP-TP ittifak çalışması, 7 Haziran 2015 Genel Seçimi öncesi CHP görüşmesi, AK Parti görüşmesi, HDP görüşmesi, 1 Kasım 2015 Genel Seçimi öncesi AK Parti görüşmesi, 24 Haziran 2018 Genel Seçimi öncesi AK Parti görüşmesi ve HDP yoklaması, 2023 seçimleri öncesi Erdoğan - Asiltürk görüşmeleri ve Altılı Masa (CHP, Demokrat Parti, DEVA Partisi, İYİ Parti, Gelecek Partisi, Saadet Partisi) buluşmaları. İttifak görüşmelerinin biçimleri incelendiğinde genel olarak oy oranı yüksek partilerle yapılan ittifak görüşmelerinin iktidarı

87 “Yurt İçi, Yurt Dışı ve Gümrük Sandıkları Dahil Milletvekili Genel Seçimi Sonucu”, Yüksek Seçim Kurulu, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/2018MV-96C.pdf>.

88 Nazır Cihangir İslam (İstanbul), Abdulkadir Karaduman (Konya).

89 “Yurt İçi, Yurt Dışı ve Gümrük Sandıkları Dahil Cumhurbaşkanı Seçim sonucu”, Yüksek Seçim Kurulu, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/2018CB-416D.pdf>.

90 “31 Mart 2019 Mahalli İdareler Genel Seçimi Belediye Meclisi Üyeliği Seçimleri Sonucu”, Yüksek Seçim Kurulu, erişim 17 Ocak, 2023, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2019MahalliIdareler/KesinSecimSonuclari/2019Mahalli-Liste-4.pdf>.

etkileyebilme gücüne bağlı olarak yapıldığı gözlemlenirken oy oranı düşük partilerle yapılan ittifak görüşmelerinin seçim barajını aşabilme ve Meclis'te temsil oluşturabilme amacına yönelik gerçekleştiği şekilde değerlendirilmiştir.⁹¹

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye siyasal hayatı bir bütün olarak incelendiğinde tarihsel ve tematik olarak birçok farklı tasnife tabii tutulabilir ama bunların en anlamlılarından biri 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye bölmektedir. Bunda hem 1980 Askeri Darbesi sonrası Türkiye siyasetinin yeni bir modele evrilmesi hem dünyada gelişen hadiseler karşısında Türkiye'nin konumu hem de toplumsal olarak yaşanan değişim ve dönüşümlerin yeni bir mercide toplanması bakımlarından özgün ve nitelikli bir ayrımdır. Özellikle çok partili hayata geçildikten sonra 1950'lerde başlayan siyasi kutuplaşma ve sonrasında meydana gelen 1960 Askeri İhtilali ile 1968 öğrenci hareketleriyle başlayan ve 1970'leri içine alan dönemde oluşan toplumsal kutuplaşma sonucu 1980 Askeri İhtilali sonrası Türkiye siyasal hayatının 1990'lara bütünüyle farklı bir atmosferde girmesi incelemeye değerdir. Tabii bu değişim ve dönüşümlerin siyasi partileri etkileyen yönleri olduğu gibi siyasi partilerce etkilenen yönleri de vardır. Milli Görüş Hareketi'nin siyasal yapılanması olarak Milli Görüş partileri de bu minvalde hem etkileyen hem de etkilenen ama en önemlisi de gerek kendi nüfuzu gerek de kendinden ayrılan partilerin siyasetteki etkililiği bakımlarından özgün bir yeri temsil etmektedir.

Milli Görüş Hareketi'nin 1980 sonrası siyasi yapılanması incelendiğinde özellikle ağırlıklı olarak 1980 öncesi dindarlara hitap eden siyaset tarzının sırasıyla Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi dönemlerinde geniş toplum kesimlerine doğru açıldığı şeklinde gözlemlenmiştir. Ancak buna paralel olarak 80'ler, 90'lar, 2000'ler ve 2023 arefesi olarak beliren konjonktürlerde siyasal söylemlerde bazı değişikliklerin olduğu da dikkat çekmektedir.

1990'ların siyasal konjonktüründe özellikle de siyasal uzlaşma biçimlerinde ciddi değişimler yaşanmıştır. Bu minvalde sağ-sol siyaseti olarak beliren ekseninde bir kırılma yaşanmış ve çatışma, yerini uzlaşmaya bırakmıştır. Bu anlamda 1990'lar boyunca gerçekleşen kontrast koalisyonlar bunun en önemli göstergesidir. Diğer yandan bu dönemin yükselen partisi olarak Refah Partisi 1991 Genel Seçimleri'nde ittifak kurarak siyasi uzlaşmadaki ilk çıkışı yakalamıştır. 1994 yerel ve 1995 genel seçimlerindeki yükselişiyle sağ-sol siyasi yelpazesi haricinde İslâmi siyaset perspektifinde kendine yeni bir alan aç-

91 Yusuf Yalanız, "Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşma Kültürü: Milli Görüş Partileri Örneği" (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2022) 278-279,

rak siyasi dengeleri neredeyse bütünüyle değiştirmiştir. Başka bir yönü ile de 1990'lardaki Türkiye siyasi hayatındaki uzlaşma ve cepheleşme dikotiminin Refah Partisi karşıtlığı üzerinden geliştiği, parti genel başkanlarının "Refah'sız hükümet!" açıklamaları incelendiğinde söylenebilir. Refah Partisinin siyasette kendini kabul ettirme çabasının yanında, 1980'lerdeki kuruluşundan 1990'ların sonundaki kapatılışına dönemin devletteki oligarşik yapılarıyla ve siyasal baskı altına almaya çalışan sivil baskı gruplarıyla doğrudan mücadele ettiği de gözlemlenebilir.

Türkiye siyaseti partiler bazında önemli bazı yakınlaşmalara sahne olurken diğer yandan çok yönlü olarak ciddi bir gerilimin içine de sokulmuştur. Fazilet Partisi dönemine gelindiğinde bu gerilimden Milli Görüş Hareketi'nin de etkilendiği ve söylemden pratiğe kendine farklı tarzda bir siyaset yolu izlediği gözlemlenebilir. Netice olarak 1990'larda Türkiye siyasetinin gündemi siyasi partiler nazarında her ne kadar birtakım olumlu gibi görünen değişikliklere sahne olsa da Refah ve Fazilet partilerinin kapatılışı, iktidarların güvenlikçi politikaları, faili meçhul cinayetler ve olaylar, ekonomik krizler, yoksulluk ve yolsuzluklar gibi temel göstergeler ve 2002 Genel Seçimlerinin sonuçları incelendiğinde "toplumsal inisiyatifin" 1990'ların siyaset tarzından büyük ölçüde olumsuz olarak etkilendiğini göstermektedir.

2000'lerin başından itibaren ise Milli Görüş Hareketi'ndeki ayrılıklar ve bu ayrılığın bir sonucu olarak özellikle de Cumhuriyet'in en uzun iktidar yıllarına tekabül eden AK Parti dönemi, Milli Görüş'ün kurucu lideri Necmettin Erbakan'ın vefatı ve Saadet Partisindeki iç hareketlilikler, Meclis dışı muhalefet ve stabil düşük oy oranları Milli Görüş Hareketi'nin ve siyasal yapılanmasının 1990'lardan çok daha farklı bir görünümde seyretmesine sebep olmuştur. Bunlara rağmen Saadet Partisi; Milli Görüş çizgisi, politik duruşunu, siyasal düşüncesini ve teşkilat gücünü korumakta ve siyaset sahnesinde özellikle "özgül ağırlığı" ile varlığını devam ettirmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağırdır, Bekir. “Siyasi Uzlaşma Kültürü Olmayınca”. #*Tarih Dergi* 3 (2000): 40.
- Akın, Mahmut Hakkı. “Fazilet”. *Mili Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız. Ankara, Nobel, 2021.
- Anayasa Mahkemesi. Anayasa Mahkemesi Kararları “E.S.: 1971/1; K.S.: 1971/1; K.G.: 20.5.1971”
- Anayasa Mahkemesi. Anayasa Mahkemesi Kararları “E.S.: 1971/1; K.S.: 1998/1; K.G.: 16.1.1998”.
- Aydemir, Sezin. “Seçim Sistemlerinin Siyasal Hayattaki Etkileri ve Türkiye Örneği”. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2006): 72.
- Aykanat, Mehmet. “Refah Partisi”. *Milli Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız. Ankara, Nobel, 2021.
- Bağçe, Hüseyin Emre. “İktidar-Muhalefet Ekseninde Milli Görüş Hareketi”. *Tarihsel Süreçte Türkiye’de Din ve Siyaset*, ed., A. Çelik ve A. C. Çiçek. İstanbul: Efe Akademi, 2019.
- Başbakanlık. Refah Partisi ile Doğruyol Partisi Koalisyon Hükümeti Protokolü. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1996.
- Bulaç, Ali. *Göçün ve Kentin Siyaseti MNP’den SP’ye Milli Görüş Partileri*. İstanbul: Çıra, 2009.
- Çavuşoğlu, Hüseyin. *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*. Saarbrücken: Verlag, 2015.
- Çelebi, Mustafa Burak. “Milli Selamet Partisi”. *Mili Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız. Ankara, Nobel, 2021.
- Duran, Burhanettin. *Türk Parlamento Tarihi: TBMM XIX. Dönem (1991-1995)*. 1. Cilt. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2012.
- Emre, Süleyman Arif. *Siyasette 35 Yıl*. 3. Cilt. Ankara: MGV, 2015.
- Erbakan, Necmettin. *Asrın notları, Prof. Dr. Necmettin Erbakan, TBMM grup toplantısı ‘95* [Video], 30:38-35:40. <https://www.youtube.com/watch?v=Fc9fBqPdOJg&t=3050s>.
- Erbakan, Necmettin. *Yeni Bir Dünya ve Adil Düzen*. Ankara: ESAM Yayınları, 2010.
- Ertan, Temuçin Faik. *Türk Parlamento Tarihi: TBMM XX. Dönem (1995-1999)*. 1. Cilt. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2012.
- Esiroğlu, Muhammet. “Erbakan Hoca’nın Kullandığı Kavramlar ve Zihinsel Kodları”. *Anadolu Gençlik Dergisi Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı*. Ankara: Şubat 2015.
- Karpat, Kemal. *Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)*. İstanbul: Timaş, 2019.
- Kazan, Şevket. *Refah Gerçeği*. 1. Cilt. Ankara: Keşif, 2001.

- Kazan, Şevket. *Refah Gerçeği*. 2. Cilt. Ankara: Keşif, 2002.
- Kazan, Şevket. *Refah Gerçeği*. 3. Cilt. Ankara: Keşif, 2003.
- Kutan, Recai. *Kirazlıdere Tutukevi Penceresinden 12 Eylül*. Ankara: MGV, 2017.
- Meclis Haber Dergisi. "Erbakan: RP En Büyük Parti". 50. Sayı. Ankara: Ağustos-Ekim 1996.
- Milliyet Gazetesi. "Erbakan: Dünyanın Sonu mu Geldi?". 30 Ağustos 1997.
- Milliyet Gazetesi. "Erken Seçim Reddedildi". 27 Mart 1984.
- Neziroğlu, İrfan ve Tuncer Yılmaz. *Hükümetler-Programları*. 7. Cilt. Ankara: TBMM Basımevi, 2015.
- Özdemir, Hikmet. *Cumhurbaşkanı Seçimleri*. İstanbul: Remzi, 2007.
- Refah Partisi. *İktidarda 1 Yıl*. Ankara: 1997.
- Refah Partisi. *Meclis'te İlk 100 Gün*. Ankara : Semih Ofset, 1992.
- Refah Partisi. *Refah Bülteni*. 5. Sayı. Ankara: Mart 1986.
- Refah Partisi. *Refah Partisi 3. Olağan Büyük Kongresi Genel Başkan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Açış Konuşması*. Ankara: 1990.
- Refah Partisi. *Refah Partisi 4. Büyük Kongre Genel Başkan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Açış Konuşması*. Ankara: Gaye Matbaası, 1993.
- Refah Partisi. *Refah Partisi Belediye Başkanları*. Ankara: 1989.
- Refah Partisi. *Refah Partisi Birinci Büyük Kongresi - Genel Başkan Ahmet Tekdal'ın Açış Konuşması*. Ankara: Elif Matbaası, 1985.
- Refah Partisi. *Refah Partisi Büyük Kongresi*. Ankara: Elif Matbaası, 1985.
- Refah Partisi. *Refah Partisi İkinci Büyük Kongresi*. Ankara: 1987.
- Refah Partisi. *Refah Partisi Seçim Sloganları*. Ankara: 1991.
- Refah Partisi. *Refah Partisi Tüzük ve Programı*. Ankara: Elif Matbaası, 1985.
- Resmi Gazete. Sayı: 14072 (14 Ocak 1972).
- Resmi Gazete. Sayı: 17103 (12 Eylül 1980).
- Resmi Gazete. Sayı: 17486 (16 Ekim 1981).
- Resmi Gazete. Sayı: 17863 (9 Kasım 1982).
- Resmi Gazete. Sayı: 21273 (3 Temmuz 1992).
- Resmi Gazete. Sayı: 23024 (19 Haziran 1997).
- Resmi Gazete. Sayı: 23266 (22 Şubat 1998).
- Resmi Gazete. Sayı: 24631 (5 Ocak 2002).
- Saadet Partisi. *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Saadet Partisi 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması*. Ankara: 2003.
- Saadet Partisi. *Saadet Partisi 3 Kasım 2002 Seçim Beyannamesi: Acil Onarım ve Atılım Programı*. Ankara: 2002.
- Saadet Partisi. *Saadet Partisi Seçim Beyannamesi 22 Temmuz 2007*. Ankara: 2007.

- T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Mayıs). Dönem 21, Birleşim 90, Cilt 32, 132.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Nisan). Dönem 21, Birleşim 88, Cilt 32, 56-63.
- TBMM Tutanak Dergisi. Dönem XXI, 123. Birleşim, 101. cilt (31 Temmuz 2002), 431.
- Türkiye İstatistik Kurumu. “Mahalli İdareler Seçim İstatistikleri”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=adalet-ve-secim-110&dil=1>.
- Türkiye İstatistik Kurumu. “Seçim Yılına göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları”. Erişim 10 Ocak 2023. <http://rapory.tuik.gov.tr/26-12-2020-19:11:47-15916638381016789031467074869.html>
- Yalanız, Yusuf. “Milli Görüş Partileri Kronolojisi”. *Milli Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız. Ankara, Nobel, 2021.
- Yalanız, Yusuf. “Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşma Kültürü: Milli Görüş Partileri Örneği”. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, 2022.
- Yalçıntaş, Nevzat. *Türkiye’yi Yükselten Yıllar*. İstanbul: İşaret, 2012.
- Yavuz, Celalettin. *Türk Parlamento Tarihi: TBMM XXI. Dönem (1999-2002)*. 1. Cilt. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2012.
- Yavuz, M. Hakan. “Milli Görüş Hareketi: Muhafız ve Modernist Gelenek”. *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, İslamcılık*, ed., Y. Aktay. İstanbul: İletişim, 2005.
- Yıldırım, Umut Turgut. “Saadet Partisi”. *Milli Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız. Ankara, Nobel, 2021.
- Yıldız, Murat. “Milli Nizam Partisi”. *Milli Görüş Partileri*, 1. Baskı, ed., Muhammed Maruf ve Yusuf Yalanız. Ankara, Nobel, 2021.
- Yılmaz, Onur Alp. “Türkiye’de Sosyal Demokrat Harekette İdeolojik Dönüşüm: Demokratik Sol Parti (1985-2004)”. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2021.
- Yüksek Seçim Kurulu. “1 Kasım 2015 26. Dönem Milletvekili Genel Seçimi”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1Kasim2015/KesinSecimSonuclari/96-D.pdf>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “12. Cumhurbaşkanı Seçimi”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/tr/onikinci-cumhurbaskani-secimi/3456>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “18 Nisan 1999 Tarihinde Yapılan Mahalli İdareler Genel Seçimi”. Erişim 14 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/tr/18-nisan-1999-mahalli-idareler-genel-secimi/2805>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “1983-2007 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri”. Erişim 13 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>.

- Yüksek Seçim Kurulu. “27 Mart 1994 Tarihinde Yapılan Mahalli İdareler Genel Seçimi”. Erişim 13 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/tr/27-mart-1994-mahalli-idareler-genel-secimi/2804>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “28 Mart 2004 Tarihinde Yapılan Mahalli İdareler Genel Seçimi”. Erişim 15 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/tr/28-mart-2004-mahalli-idareler-genel-secimleri/2818>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “29/03/2009 Genel Mahalli İdareler Seçim Sonucu”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2009MahalliIdareler/ResmiGazete/IIGenel.pdf>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “31 Mart 2019 Mahalli İdareler Genel Seçimi Belediye Meclisi Üyeliği Seçimleri Sonucu”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2019MahalliIdareler/KesinSecimSonuclari/2019Mahalli-Liste-4.pdf>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “7 Haziran 2015 25. Dönem Milletvekili Genel Seçimi”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/7Haziran2015/KesinSecimSonuclari/ResmiGazete/D.pdf>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “Anayasa Değişikliği Halkoylaması Sonuç Tutanağı”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2007Referandum/Sonuc/sonuc.pdf>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “Gümrük Oyları Dahil Türkiye Geneli Seçim Sonuçları”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2011MilletvekiliSecimi/gumrukdahil/gumrukdahil.pdf>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “Yurt İçi, Gümrük Kapısı ve Yurt Dışı Sandıkları Anayasa Değişikliği Halkoylaması Sonuç Tutanağı”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017HO-Ornek135.pdf>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “Yurt İçi, Yurt Dışı ve Gümrük Sandıkları Dahil Cumhurbaşkanlığı Seçim Sonucu”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/2018CB-416D.pdf>.
- Yüksek Seçim Kurulu. “Yurt İçi, Yurt Dışı ve Gümrük Sandıkları Dahil Milletvekili Genel Seçimi Sonucu”. Erişim 17 Ocak 2023. <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/2018MV-96C.pdf>.
- Zengin, Bahri. “80 Öncesi ve 90 Sonrası Siyasal Konjonktür”. *Panel Siyasi ve Fikri Analiz Dergisi* 40 (1992): 29.

Görüşme ve Mülakatlar

- Yusuf Yalınız (Mehmet Recai Kutan ile Mülakat, 31 Mayıs 2021).
- Yusuf Yalınız (Lütfü Esengün ile Görüşme, 3 Haziran 2021).
- Yusuf Yalınız (Yaşar Canbay ile Görüşme, 19 Haziran 2021).

12 Eylül Askerî Müdahale Sonrası Milliyetçi Hareketin Yeniden Yapılanma Süreci

Yusuf Gocuk¹

GİRİŞ

Türk siyasal yaşamının önemli kırılma noktalarının başında askerî darbeler gelmektedir. Türkiye, farklı zamanlarda söylem kalıcılığı bakımından kullanımı tercih edilen ifadesi ile “her on yılda bir” askerî darbe ve muhtıralara maruz kalmıştır. Ülkenin güçlü bir demokrasiye sahip olmaması, toplumsal ve siyasal kutuplaşmaların derinleşerek marjinalliği, gerilimleri ve sonunda şiddetli çatışmayı doğurması, kaçınılmaz olarak darbelere davetiye çıkarılmıştır. Nihayete ulaşan askerî darbelerin demokratik rejimin devamlılığına karşın en büyük zararı veren başlıca olgulardan biri hatta en önemlisi olarak değerlendirilebilir.²

Darbe sözcüğü, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğünde; “*Ülkede bir grup tarafından örgütlü bir biçimde silah zoruyla baskı kurularak veya seçim dışındaki demokratik usulleri kötüye kullanarak mevcut hükümeti istifa ettirme veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme işi*” olarak nitelenmiştir. Tanımdaki söz konusu grup, 12 Eylül 1980’de askerî kimliği haiz olması sebebiyle darbenin hüviyetini “askerî darbe” olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır. Her darbe sonrasında Türk siyaseti payına düşeni en acı şekilde tecrübe etmiş, kendi yolculuğunda bu etkileşimler sonucunda dönüşüme uğramış,

1 Dr., Galatasaray Üniversitesi, ygocuk@gsu.edu.tr., Orcid: 0000-0002-2502-9323

2 Süleyman Seyfi Ögün, *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995), 177.

askerî darbe öncesi ve sonrası süreçlerin ağır izlerini bünyesine taşımış, kendi hafızasını ve kültürel kodlarını oluşturmuştur. Bu perspektiften bakıldığında milliyetçi hareketin siyasal ayağı Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve MHP'nin gençlik kolları örgütlenmesi olan Ülkü Ocakları darbe sonrası deyim yerindeyse tam bir şoka uğramıştır. Yaşanılan travmanın izlerini yıllar geçse de silmek mümkün olmamıştır. Araştırma konusu çerçevesinde 12 Eylül askerî darbesi sonrasında ülkücü hareketin nasıl dönüştüğü, bölünmenin hangi siyasi sonuçları doğurduğu ve milliyetçi hareketin inşasının hangi temeller üzerinde nihayetlendiği hususları yapısal analiz çerçevesinde irdelenmeye çalışılacaktır.

1. 12 EYLÜL 1980 ÖNCESİ MİLLİYETÇİ HAREKET

Milliyetçi hareketin, 60'lı yılların kudretli albayı Alparslan Türkeş'in himayesinde ve yönetiminde bir siyasi aktör hüviyeti kazandığı, günümüzde bu özelliğini sürdürdüğü, bu özgün yolculuğunda başarısının bir yönüyle gençliğin politik örgütlenmesine³ bağlanabildiği bir anlatıyı öne sürmek yerinde olacaktır. Milliyetçi hareketin siyasi parti olarak oluşturduğu etki alanının her zaman aldığı oyun özgül ağırlığının ötesinde olduğu kabul gören bir husustur. Kimi zaman mecliste kimi zaman hükümette kimi zamanda en güçlü haliyle sokakta Türk siyasetine yön vermiştir.⁴ 27 Mayıs darbesi öncesi aksiyoner siyasi tutuma sahip olan milliyetçi hareket, 1960 yılı ile birlikte reaksiyoner bir davranış kimliğine bürünmüştür.⁵ 1965 yılından askerî darbeye kadar olan süreçte milliyetçi hareketin politik yapılanması, sürekli eğitimi araç olarak görmüş ve politik başarıyı hedef olarak belirlemiştir. Milliyetçi hareketin parti örgütünden farklı olarak İslami duyarlılığı daha öne çıkan ikinci kanadı, gençlik örgütlenmesidir. “Ülkücü” olarak nitelenen gençlik yapılanmasının manevra alanındaki bu hareket genişliği Alparslan Türkeş'in sağladığı bir toleranstır. Alparslan Türkeş'in politik lider profili milliyetçi hareketi tek bir çatı altında tutan harç olarak bu dönemde yeterli gelmiştir. Bu harcın en önemli argümanlarını komünizm ile şiddetli mücadele ve Soğuk Savaş yaklaşımı oluşturmuştur.⁶

3 Arslan Tekin, Alparslan Türkeş ve Liderlik, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 28.

4 Hamit Emrah Beriş, “30 Mart'a Doğru Milliyetçi Hareket Partisi,” *Analiz SETA*, 84, (Şubat 2014): 10. (erişim 19.09.2021)

5 İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri* (İstanbul: Toker Yayınları, 1968), 296.

6 Ali Erken, “Örgüt ve Strateji: 1965-1980 Arasında Milliyetçi Hareket Partisi”, *İnsan ve Toplum*, 4:7 (2014 Haz), 135.

1.1. 27 Mayıs Askerî Darbe Sonrasında CKMP'den MHP'ye

Alparslan Türkeş, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen darbe sonrasında 14'ler⁷ grubundaki arkadaşları ile yurtdışına sürgüne gönderilmiştir. Türkiye Büyükelçiliği nezdinde hükûmet müşaviri görevinde bulunduğu Yeni Delhi'den, 22 Şubat 1963 tarihinde yurda döndüğünde⁸ gruptaki dört arkadaş ile birlikte 31 Mart 1965 tarihinde Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisine (CKMP) katılmıştır.⁹ Türkeş'in anti-komünist, milliyetçi ideolojiyi benimsemesinde, 1955-1957 yılları arasını kapsayan Amerika görevinin büyük etkisi olmuştur.¹⁰ 1963-66 yılları arasında korporatist, kalkınmacı ve modernist Kemalist bir söylem dile getirilmiştir. 1965-1969 döneminde ise faşizan bir yaklaşımla Türkçü, fanatik anti-komünist yön daha ağır basmıştır.¹¹ Taha Parla, korporatizm ve kapitalizm bağıntısını aydınlığa kavuşturmak maksadıyla şu şekilde bir tanımlama yapmıştır: *“Korporatizm, özel mülkiyet ve teşebbüsü öne çıkaran bir yaklaşımın üzerine bina edilen kapitalist üretim biçiminin hâkim olduğu bir kitleyi farz eden bir fikir sistemi ve bir takım kuruma gönderme yapar. Korporatizm, anlamı itibarıyla, anti-sosyalist ve anti-Marksist bir muhtevaya sahiptir. Aynı şekilde, felsefesi, politik ve ekonomi görüşü açısından anti-liberaldir fakat anti-kapitalist özellikte değildir.”* Bu düşünce sistematiğini Alparslan Türkeş'in dokuz ışık doktrininde üstü kapalı da olsa müşahede edilmektedir.¹²

CKMP'nin 1965 yılı seçim programında ve Türkeş'in imzası bulunan konuşma ve yazılarda “laiklik” vurgusu öne çıkarılmıştır. Ancak 60'lı yılların sonunda bu vurgunun yerini İslami görüşün aldığı görülmektedir. Türkeş'in 1969 yılında *“Biz Tanrı dağı kadar Türk, Hıra dağı kadar Müslümanız. Her iki felsefe bizim şiarımızdır”* sözü bu dönemde ününü kazanmıştır.¹³ 1965 yılından itibaren partinin fikri teorisyenlerinden Nihal Atsız ve yakın çevresi bu anlayışa itiraz etmişler, nihayetinde parti ile yollarını ayırmak zorunda kalmışlardır.¹⁴

7 Alparslan Türkeş Yeni Delhi'ye sürüldüğünde, dünyanın farklı yerlerine gönderilen diğer arkadaşları şu şekildedir: Orhan Erkanlı, Orhan Kabibay, Münir Köseoğlu, Mustafa Kaplan, Muzaffer Karan, Şefik Soyuyüce, Fazıl Akkoyunlu, Rıfat Baykal, Dünder Taşer, Numan Esin, İrfan Solmaz, Muzaffer Özdağ ve Ahmet Er.

8 Arslan Tekin, *Alparslan Türkeş ve Liderlik*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 167-193.

9 Erken, 137.

10 Ozan Örmeci, *İttihat ve Terakki'den AKP'ye Türk Siyasal Tarihi*, (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2008), 193.

11 Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet Ocak Dergâh 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 44.

12 Hıdır Doğan, “Milliyetçi Hareket Partisi'nin Kuruluş Dinamikleri ve İdeolojik Evrimi” (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019), 106.

13 A.g.e., 45.

14 Güven Bakırcı, *Nihal Atsız: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, haz., Tanıl Bora, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 352-357.

Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Alparslan Türkeş, 26 Nisan 1969'da İstanbul Ülkü Ocakları Birliği adına verdiği "Türkiye'nin Meseleleri" konulu konferansta bilhassa "*manevi buhrana*" değinmiş, bu hususu "*bir milletin, bir balkın dinî inançlardan, millî inançlardan kuvvet alan ahlaki kaidelerinin buhran geçirmesi*" biçiminde açıklamıştır.¹⁵ Alparslan Türkeş'in bu yıllarda ortaya koyduğu "yüz bin ülkücü" yetiştirme hedefinin uygulama sahaları, katılımcılarının daha çok üniversite öğrencilerinin oluşturduğu "komando kampları" olmuştur. Bu kamplara yönelik açıklamalarında Türkeş, ülkücü gençlerin sportif ve kültürel aktivitelerin yanı sıra judo eğitimi aldıklarını, komünistlerin ülkeyi sahipsiz görüp bu ülkenin sokaklarını kontrol altına alamayacaklarını, komünistlerle mücadele etme kapasitesine ve yeteneğine sahip, onların dilinden anlayan milliyetçi, memleket görevine hazır gençler yetiştirdiklerini ifade etmiştir.¹⁶ Askerî disipline sahip kamplarda saat 03:30'da kalkış ve temizlik ile başlayan program; yürüyüş, koşu, kültürfizik, judo, karate, güreş gibi sportif aktivitelerle devam eden bir akışa sahiptir. Programa gün içerisinde günlük aktüalite ve tartışmalar ile dinî konularda sohbetin yapılabildiği seanslar konulmuştur. Ayrıca miting dağıtma ve düzenleme yöntemleri üzerine çalışmalar ile marş aktiviteleri güne sığan program içerisinde yer almıştır. Alınan içtimanın sonrasında yatış saati 22:30 olarak gösterilen programda, kahvaltı, öğle ve akşam yemeği ile beş vakit namaz için zaman ayrıldığı görülmüştür.¹⁷

Soğuk Savaş'ın yaşandığı iki kutuplu sistemde milliyetçi hareketlerin birincil düzeydeki düşmanı komünizm olmuştur. Milliyetçi örgütlenmeler, sol örgütlenmeler karşısında ölümüne bir mücadele içinde olmuştur. CKMP içinde "Türkiye Komünizmle Mücadele Dernekleri" adıyla kurulan yapılanma, komünizmle savaşın en ön saflarında yer almıştır. Bu derneklerin kapatılmasını müteakip, CKMP'ye gönül veren genç kuşak "Ülkü Ocakları" çatısı altında örgütlenerek komünizmle karşı mücadelesini sürdürmüştür. CKMP 1969 yılında Milliyetçi Hareket Partisi adı ile yoluna devam ettiğinde, Ülkü Ocakları, bu partinin gençlik kolları misyonunu görmeye başlamıştır. Adı Bozkurtlar olarak zikredilen bu yapı mensupları askerî komando eğitimleri almış, en büyük amaçlarını solun hâkimiyetindeki sokakları fethetmek olarak belirlemişlerdir.¹⁸ 1969'un Şubat ayında Adana Kongresinde Milliyetçi Hareket Partisi adının belirlenmesinin arkasında; Alparslan Türkeş'in sıklıkla bir hareketten, bir aksiyondan bahsetmesi ve Franco rejiminin aşırı milliyet-

15 Metin Turhan, *Ülkü Ocakları 1968-1980*, (İstanbul: Bilgeoğuz, 2010), 21.

16 Tekin, 231.

17 AP Hükümeti'nin Hazırlattığı MHP Raporu, *Ülkücü Komando Kampları*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997), 20.

18 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 374.

çiler üzerindeki tesirinin varlığı gibi hususlar sıralanabilir. Çünkü o dönem İspanyol Devleti'nin Falanjist partisinin adı tam olarak "Ulusal Hareket"tir.¹⁹

Alparslan Türkeş önderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisinin millî olmayan tüm ideolojik ve yaklaşımlara mesafeli duruşuna, sosyalizm ve kapitalizm ile bunların türevleri komünizm, faşizm, nasyonel sosyalizmi tümünden reddedişine kolayca rastlanmaktadır. "Büyük Türkiye"nin millî doktrin ile yeniden canlandırılacağı, "yeni bir devlet düzeninin" tesis edileceği gibi hususlar MHP'nin parti programlarında ve Alparslan Türkeş'in kitaplarında yer almıştır. Bunu sağlamak için komünizm ve kapitalizmden tamamen farklı olarak "milliyetçi-ülkücü yol"un takip edileceği belirtilmiştir.²⁰

Alparslan Türkeş'in fikir babası olduğu dokuz ışık doktrini, bu üçüncü yolun kılavuzu niteliğindedir. Milliyetçilik ve Ülkücülük ile başlamakta, Ahlakçılık, Toplumculuk, İlimcilik, Hürriyetçilik, Köycülük ve Gelişmecilik ile devam etmekte, ardından Endüstricilik ve Teknikçilik ile sonlanmaktadır. Milli doktrin ilk maddesi elbette Türk milletine sevgi ve bağlılığı merkezine oturtan, Türk devletine hizmeti sadakatle yapmayı şiar edinen, her türlü fedakârlığı Türk milleti için yapmaktan kaçınmayan bir Türk milliyetçiliğini ifade etmektedir. Bu ülkü sadece Türkiye sınırları içindeki coğrafyayı kapsamamakta, dünyanın her neresinde Türk yaşıyorsa onların da korunması ve yüceltilmesini içermektedir. Ülküsü olmayan insanı, dümen ve pusuladan yoksun bir gemi ile bağdaştıran Alparslan Türkeş'e göre her Türk milliyetçisi, insani ve millî ülkücü olmak zorundadır. Toplumun mutluluk ve refahında, ahlak kurallarına riayet edilen bir toplum yaşamını zaruri görmüştür. Toplumculuk ilkesinin dayanağını Türk töresinden aldığını savunan Alparslan Türkeş, toplum çıkarının her türlü kişi çıkarının üstünde olduğuna kuvvetle vurgu yapmıştır. Mülkiyet hakkının toplumun her ferdinin ayrı ayrı kutsal hakkı olduğunu belirterek, mülkiyeti tüm vatandaşlara yayabilmek için bir "tasarruf sandığı" önerisinde bulunmuştur. Müspet ilimin tek yol gösterici olması gerektiğini İlimcilik doktrini ile açıklamıştır. Demokratik sistemin kolanması ve geliştirilmesini "hürriyetçi demokrasi" sistemini önerdiği Hürriyetçilik ve Halkçılık görüşünde ortaya koymuştur. Sağlık, eğitim, sosyal hizmetlerin götürüldüğü köyleri, tarım kentleri halinde birleştirerek kalkındırmayı hedeflemiştir. Alparslan Türkeş, Köycülük doktrininde bunu kurgularken, millî benliğinden kopmadan ileriye giderek daha iyiye, güzele ve mükemmele ulaşmayı Gelişmecilik doktrini ile açıklamıştır. Son olarak

19 Mehmet Ali Ağaoğulları, *Aşırı Milliyetçi Sağ*, haz., Cemil İrvin Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (İstanbul: Belge Yayınları, 2006). 215.

20 Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Milliyetçi Hareket Partisi*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 2113.

Endüstricilik ve Teknikçilik doktrini kalkınmanın en hızlı şekilde gerçekleştirilmesi, ülkenin en ileri sanayi seviyesine ulaşması amacını içermektedir.²¹

1.2. 12 Mart 1971 Muhtırası Sonrası Milliyetçi Hareket

Türk siyasal yaşamının tanıklık ettiği olağanüstü diğer bir dönem, 12 Mart 1971 tarihinde Türkiye Radyo Televizyonununun 13:00 haber bülteninde kendine yer bulan 3 maddelik askerî muhtıranın ilanı ile başlamıştır.²² Ülkedeki sol kanat dinamikleriyle birlikte, üniversitelerde ve sokaklarda hâkimiyetini kurmuş ve dahası ordu bünyesinde yapılanarak Marksist karakterli bir darbenin alt yapı çalışmalarına hız vermiştir.²³ Ancak muhtıranın hedefinde 12 Ekim 1969 genel seçiminden başarıyla çıkan Süleyman Demirel genel başkanlığındaki Adalet Partisi iktidarındaki hükûmet olmuştur. Sorumluluğun parlamento ile Demirel hükûmetine atfedildiği, ülkenin kötü gidişatının tüm müsebbibi olarak bu hükûmetin görüldüğü, bu nedenle de istifasının istenildiği kayıtlara geçmiştir.²⁴ Ancak Meclisin feshi veya politik örgütlerin tasfiyesi istenilmemiş, hükûmetle birlikte sorumluluğun yüklendiği Meclisten yine çözümün üretilmesi beklenilmiştir.²⁵

Milliyetçi hareketin gençlik örgütlenmesi “Ülkü Ocakları” 12 Mart rejimi tarafından sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde kapatılmaktan kurtulamamıştır. Diğer bölgelerde ise pasifte kalmıştır. Aslında 12 Mart Askerî Muhtırası'nın ilanından yaklaşık iki ay önce Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı İsmet İnönü arasında geçen şu konuşma son derece anlamlıdır. İsmet İnönü'nün Ülkü Ocakları mensupları gençlerin anarşi çıkarmasından yakınması üzerine Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın Ülkü Ocaklarının millî ülküye sahip gençleri bünyesinde barındırdığını, bu gençlerin komünizme karşı durduğunu, dolayısıyla bu gençlerin anarşi çıkardıklarına dair bir tespitin olamayacağını ifade etmesi önemli bir gösterge olmuştur. İlk yıllarda Ülkü Ocaklarına gösterilen toleransın ve bu ocakların meşruiyet kaynağının anlaşılmasında söz konusu diyalog aydınlatıcı konumdadır.²⁶

Ocakların yeniden hayata dönmesi 15 Eylül 1973 tarihinde, Bursa ilinde “Ülkü Ocağı Derneği” adı altında faaliyete başlaması ile mümkün olmuştur.

21 Alparslan Türkeş, *9 Işık ve Türkiye*, (İstanbul, Hamle Yayınevi, 1976), 80-160.

22 Davut Dursun, *12 Mart Darbesi Hatıralar Gözlemler Düşünceler*, (İstanbul: Şehir Yayınları, 2003), 60.

23 Ali Kuzu, *Alparslan Türkeş & Dokuz Işık ve Ülkücü Hareketin Tarihi*, (İstanbul: Kariyer Yayınları, 2015), 90.

24 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, (İstanbul: Hil Yayınları, 1994), 336.

25 Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908- 1980*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), 191-260.

26 Türhan Feyzioğlu, *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*, (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013), 40.

Üç ay sonra yapılan kongrede “Ülkü Ocakları Derneği” adını alan gençlik örgütü, merkezini Ankara’ya aktarmıştır. 22 Aralık 1978 tarihinde kapatılan Ülkü Ocakları Derneği’nin genel başkanlığını bu tarihe kadar sırasıyla Muharrem Şemsek, Sami Bal, Ali Batman, Selahattin Sarı, Muhsin Yazıcıoğlu ve Lütfü Şehsuvaroğlu yapmıştır.²⁷ Ardından her kapatılan derneğin yerine ikame yeni bir dernek kurulmuş, sahadaki fiili durum kesintiye uğramadan devam etmiştir. “Ülkücü Gençlik Derneği” ve “Ülkü Yolu Derneği” sonraki örgütlenmelerin adları olmuştur. Milliyetçi hareketin iki fraksiyonu olan politik örgütlenme ile gençlik örgütlenmesi arasında, ülkücü dernekler her zaman marjinal noktalarda hareket etmeyi yapısal kimliğine daha uygun bulmuştur.²⁸

70’li yıllar Milliyetçi Hareket Partisinin politik alanını genişletmek amacıyla İslami jargonu kullanmaya başladığı ve bu söylemin iyiden iyiye güçlendiği yıllardır. Literatürde sıklıkla rastlanılan “Türk İslam Sentezi” düşüncesi ilk kez, 14’ler grubunun içerisinde yer alan Ahmet Er tarafından gündeme getirilmiştir.²⁹ Özellikle üniversitelerde sol düşüncenin yerleşmesini ve yaygınlaşmasını istemeyen kimi akademisyen ve iş insanı tarafından kurulan³⁰ Aydınlar Ocağı da Türk İslam Sentezi fikrine sınıksız sarılmış ve bu görüşün bayraktarlığını yapmıştır.³¹ Milliyetçi ve İslami düşüncüyü bir araya getirmeyi amaçlayan bu düşüncenin etkisi 80’lere kadar sürmüştür.³² Komando kamplarında ülkücü gençlere İslami yaşam kaidelerine uygun eğitimin verilmesi, sokak olaylarında hayatını kaybeden ülkücülerin şehit olarak addedilmesi, İslami referanslı sloganların çok yaygın biçimde kullanılması, öğretmen ve polis gibi mesleki grupların bu kapsamda örgütlenmesi ve Alparslan Türkeş’in bu dönemde yaptığı konuşmalarda yoğunlukla İslami söylemlerle vurgu yapması Türk İslam Sentezi görüşünü besleyen ve destekleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Muhsin Yazıcıoğlu ve arkadaşlarının 1977 ilâ 1979 yılları arasında çıkarmış olduğu Genç Arkadaş, Hasret ve Nizam-ı Âlem adlı dergiler İslami yönelişin diğer bir göstergesi konumundadır.³³ 1980’lere kadar Milliyetçi Hareket Partisi yönetim organlarında görev yapan Seyyid Ahmet Arvası, Türk İslam Sentezinin kavramsal yapısına

27 Metin Turhan, *Ülkü Ocakları (1966-1980)*, (Ankara, Panama Yayıncılık, 2016), 356-357.

28 Kemal Can, *Radikal Milliyetçiliğin En Büyük Örgütü: Ülkü Ocakları*, haz., Stefanos Yerasimos vd., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 201.

29 Hakkı Öznur, *Seyyid Ahmed Arvası*, (İstanbul: Alternatif Yayınları, 2002), 18.

30 Hugh Poulton, *Silindir Şapka, Bozkurt ve Hilal: Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti*, çev., Yavuz Alogan, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), 218.

31 Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan ve İlhan Tekel, *Türk İslam Sentezi*, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1991), 34.

32 Poulton, 219.

33 Aytekin Gezici, *Ülkücülük Tarihi (Tanrı Dağı Kadar Türk Hıra Dağı Kadar Müslüman)*, (Ankara: Tutku Yayınları, 2014), 330.

eleştiride bulunmuştur. Sentezin homojen olmayan nesnelere birlikteliğinde söz konusu olduğunu, ancak aklının ve gönülünün İslam'ı zikrettiğinde Türk'ü, Türk'ü zikrettiğinde İslam'ı çağrıştırdığından bahsederek farklı bir kavramsallaştırma arayışını Ahmet Er'e götürmüştür. Bunun üzerine Ahmet Er'in kendisine yaptığı önerilerden "Türk İslam Ülküsü" kavramını millete her yönüyle uygun düşeceğini dile getirerek onaylamıştır.³⁴

14 Ekim 1973 tarihinde yapılan genel seçimler muhtıra sonrası yaşanan ara rejime son vermiştir. Milliyetçi Hareket Partisi muhafazakâr ve maneviyatçı çerçevede, ekonomik reformları yapabilecek güçte, köylü sorunlarına odaklanacak, komünizmle mücadele ve hayat pahalılığına çözüm üretecek bir iktidar taahhüdünde bulunduğunu, millî devleti inşa edeceğini seçim bildirgesindeki beyanatlardan anlamak mümkündür.³⁵

1973 yılı genel seçiminde birinci parti olarak galip gelen Cumhuriyet Halk Partisi olmuştur. İlk aşamada sağ yelpazede yer alan partiler bir araya gelmeyi, anlaşmayı başaramamış ve bir koalisyon hükümeti kuramamıştır. Çok farklı uçlarda politik konumlanması olan iki parti beklenmedik bir şekilde, kendilerine çok da ihtimal verilmeyen bir seçenek haline gelerek hükümeti kurabilmiştir. Genel başkanlığını Bülent Ecevit'in yaptığı Cumhuriyet Halk Partisi ile başında Necmettin Erbakan'ın bulunduğu Millî Selamet Partisi (MSP) koalisyon ortaklığını 26 Ocak 1974 tarihinde ilan etmiştir.³⁶ Kıbrıs meselesinde iktidar ortakları arasında yaşanan anlaşmazlık, Bülent Ecevit'in istifası ile sonuçlanmıştır. Millî Selamet Partisi lideri Necmettin Erbakan'ın Kıbrıs harekâtındaki başarıyı tek yanlı üstlenmek istemesi koalisyonun ömrünü tamamlamasına neden olmuştur. Yaşanan siyasî olayın ardından 31 Mart 1975 tarihinde Milliyetçi Hareket Partisinin 2 bakanla sorumluluk paylaştığı Birinci Milliyetçi Cephe hükümeti, Süleyman Demirel başbakanlığında kurulmuştur. Alparslan Türkeş ve Mustafa Kemal Erkövan Milliyetçi Hareket Partisi adına bu hükümette görev almışlardır.³⁷

70'li yılların ikinci yarısı Birinci Milliyetçi Cephe hükümeti döneminde sağ-sol çatışmaları sokaklarda yaygınlaşmış, halkın can ve mal güvenliğini temelden tehdit eder hale gelmiştir. 1 Mayıs 1977 tarihinde Taksim'de düzenlenen İşçi Bayramı etkinliklerinde meydana gelen karışıklık ve kargaşada 37 kişi hayatını kaybetmiştir. Koalisyon ortaklarının çokluğu düzenli bir yönetim anlayışı için gerekli konsensüsü sağlayamamıştır. Bu tablo üzerine 5

34 Öznur, 19.

35 Devlet Gazetesi, *Devleti Yaşatan Güçler*, Sayı 201, 10 Eylül 1973.

36 Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4 - Çağdaş Türkiye 1908-1980*, haz., Sina Akşin. (İstanbul: Cem Yayınevi, 2005), 272.

37 Ahmad, 429.

Haziran 1977 tarihinde yapılan seçimi Cumhuriyet Halk Partisi kazanmış; ancak kurduğu hükûmet güvenoyu için yeterli oyu alamamıştır. 1977 seçimine “*Dinsiz Millet, Kanunsuz Devlet, MHP’siz Hükûmet Olmaz*” sloganıyla giren Milliyetçi Hareket Partisi, Necip Fazıl Kısakürek’in miting ve seçim bildirisi desteğine rağmen 16 milletvekilini Meclis’e gönderebilmiştir. Süleyman Demirel’in başbakanlığında kurulan İkinci Milliyetçi Cephe hükûmetinde Milliyetçi Hareket Partisi 5 bakanla koalisyon ortağı olmuştur.³⁸ Ancak 1977 yılının sonu gelmeden sağ-sol geriliminin yarattığı çatışmalı ortamda 126 vatandaş hayatını kaybetmiştir. Aynı yılın 11 Aralıkta yapılan mahalli idareler yerel seçimlerinde başarı gösteremeyen Adalet Partisi, içindeki karışıklığa ve hemen ardından istifalara engel olamamıştır. 1977 yılının son günü 31 Aralık’ta İkinci Milliyetçi Cephe hükûmeti için yapılan güven oylamasında gerekli şartın sağlanamaması üzerine bu hükûmetin görev süresi sona ermiştir.³⁹

Ülkedeki anarşi hâkim konumunu korumaya devam ederken Kahramanmaraş’ın Çiçek Sinemasında 19 Aralık 1978 tarihinde bomba patlatılmış, hemen ardından bu defa sol fikriyatı benimsemiş çevrelerin çoğunlukla gitmeyi tercih ettikleri Akın Kahvehanesi ateşli silahlarla taranmıştır. 23 Aralık’ta tırmanan olayların çok kısa zamanda toplumsal bir hüviyete büründüğü görülmüştür. Büyüyen karmaşanın ilk acı bilançosu 30 kişinin hayatını kaybetmesi ve yüzlerce kişinin yaralanması olmuştur. Hemen ertesi güne gelindiğinde yaşamını yitiren vatandaş sayısı çoktan 100’e ulaşmış ve gerginlik diğer illere de sıçramıştır. 25 Aralık 1978 tarihinde 13 ilde sıkıyönetim ilan edilmiştir.⁴⁰ 1979 yılının ortalarında, sağ-sol çatışması nedeniyle hayatını kaybeden kişi sayısı neredeyse günde 20’ye ulaşmıştır. Her gün kraathaneler yayılım ateşine tutulmuş, evlere baskınlar düzenlenmiş, karşıt görüşlü insanlar göz kırpmadan taranmış ve terörün yakıcı etkisi tüm toplumu yayılmıştır.⁴¹

Adalet Partisinden istifa ederek bağımsız kalan milletvekilleri ile Güneş Motelde yapılan karşılıklı müzakereler sonucunda Türkiye’nin 42. hükûmeti, Bülent Ecevit başbakanlığında kurulmuştur. Bağımsız milletvekilleri için 4951 sayılı Kanun’a istinaden Devlet bakanlıkları sayısı 10’a çıkarılmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu kaotik durum kontrol edilemez hale gelmiş, istikrar tamamen bozulmuştur. 14 Ekim 1979 tarihinde gerçekleştirilen milletvekili ara seçiminde Adalet Partisinin zaferle çıkması üzerine, 16 Ekim günü Bülent Ecevit istifa etmiştir. Millî Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisinin dışarıdan destek verdiği Süleyman Demirel hükûmeti güvenoyu almakta

38 Kuzu, 98-99.

39 Rıdvan Akın, *Türk Siyasal Tarihi, 1908-2000*, (İstanbul: Levha Yayınları, 2012), 403.

40 Mehmet Ali Birand, *12 Eylül Saat: 04.00*, (İstanbul: Karacan Yayınları, 1984), 68.

41 A.g.e., 75.

zorlanmamıştır. Ne yazık ki bu hükûmet zamanında da sağ-sol çatışmasının önüne geçilemediği gibi olaylar iyice çığırından çıkmıştır.⁴²

1979 yılından 12 Eylül'e giden yolda terörizmin hedefinde bu defa başbakanlık, bakanlık ve milletvekilliği yapmış siyasiler ile ulusal düzeyde sendika yöneticiliği yapmış isimler yer almıştır. Yapılan suikastlar sonucunda; 27 Mayıs 1980 tarihinde Gümrük ve Tekel Bakanlığı yapmış MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak, 15 Temmuz 1980'de CHP Milletvekili Abdurrahman Köksaloğlu, 19 Temmuz 1980 tarihinde 70'li yılların başında başbakanlık koltuğuna oturmuş Nihat Erim, 22 Temmuz 1980'de Maden İş Sendikasının Genel Başkanı Kemal Türkler'in canlarına kastedilmiştir.⁴³ Bütün bu yaşananların ulaşacağı tek varış noktası, harekete geçmek için uygun zamanın beklenildiği, meşruiyet dayacağının mümkün olan en üst düzeyde oluşmasının amaçlandığı 1980 Askerî Darbesi olmuştur.

2. 1980 ASKERÎ DARBESİ VE MİLLİYETÇİ HAREKETTE BÖLÜNME

12 Eylül 1980 tarihli, 17103 mükerrer sayılı Resmi Gazete'de; Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması başlığı ile bir bildiri yayımlanmıştır. Bildirinin ilk bölümünde; *"Aynı dini ve milli değerleri paylaşan Türk Vatandaşları siyasi çıkarları uğruna, çeşitli sun'i ayrılıklar yaratılmak suretiyle muhtelif kamplara bölünmüş ve birbirlerinin kanlarını çekinmeden akıtacak kadar gözleri döndürülerek adeta birbirlerine düşman edilmişlerdir"* vurgusu yer almıştır. Milletın temsilcilerinin Meclis'te siyasi sorumluluk almak yerine sadece siyasi çıkarlar ve parti disiplini çerçevesinde hareket ederek olaylara seyirci kaldıklarının altı çizilmiştir. Kutuplaşmaların ve bölünmelerin bilhassa desteklendiği, yangın yerine dönmüş ülkenin, yangının söndürülmesi bir tarafa benzin dökülerek daha da vahim hale getirildiği siteminde bulunulmuştur. Siyasi partilerin sadece çıkarlarını gözetme ve iktidarın sahibi olma saikiyle hareket ettiği, iktidara gelenlerin ise devlet teşkilatının bütün kademelerine kendi destekçilerini yerleştirdikleri, anarşiye ve bölücülüğe kaynak sağladığı, polis ve öğretmenlerin dahi kamplamalara sebebiyet veren partizanca tutum ve davranışları benimsedikleri yönünde suçlamalarda bulunulmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından; *"Ülke bütünlüğünü korumak, milli birliği ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmak"* amacıyla ülke yönetimine bütünüyle el konulduğu, parlamento

42 Ahmad, 205-212.

43 Turgay Uzun, *Türk Milliyetçiliği ve MHP*; (Ankara: Ebabel Yayıncılık, 2005), 289.

ve hükûmetin feshedildiği duyurusu yapılmıştır.⁴⁴ Bütün bunların devamında aynı tarih ve mükerrer sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Milli Güvenlik Konseyinin Yedi Numaralı Bildirisi’nin 1 numaralı Karar’ı ile siyasi partilerin faaliyetlerinin yasaklandığı ifade edilmiştir.⁴⁵ Siyasi parti liderlerinden en son tutuklanan, bir süre saklanarak ne olduğunu anlamaya çalışan Milliyetçi Hareket Partisi lideri Alparslan Türkeş olmuştur.⁴⁶ Kendi düşüncesinin var sayımında devletin kurtarılması için girişilen harekâta, doğal olarak bir pay sahibi olma beklentisi içinde olan Türkeş ne yazık ki darbe haberini dahi 11 Eylül akşamında Milliyetçi Hareket Partisi Genel Merkezinden eve dönerken arabası durdurulduğunda bir subaydan öğrenebilmiştir.⁴⁷

Milliyetçi hareketin yargılanması, “MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası” adlı 945 sayfadan ibaret ve Savcı Nurettin Soyer tarafından hazırlanan iddianame ile 29 Nisan 1981’de başlamıştır. 16 Ekim 1981 tarihinde Milli Güvenlik Konseyinin kararıyla Milliyetçi Hareket Partisi kapatılmış, mal varlıklarına ve tüm gelirlerine el konulmuştur.⁴⁸ 5 yıl, 11 ay, 8 gün sürmüş, 333 duruşmaya sahne olmuş ve 7 Nisan 1987’de dava kapanmıştır.⁴⁹

12 Eylül öncesinde devletçi söylemin savunucusu milliyetçi hareket mensuplarının en büyük hayal kırıklığı ölümüne mücadele ettikleri sol ideoloji destekçileri ile aynı şablonda aynı terörist tanımında yer almaları olmuştur. MHP milletvekilliği yapmış Nevzat Köseoğlu’nun cezaevlerinde çok zor koşullar altında kalmış, ağır işkencelere uğramış ülkücülerin gelecekte ne olacaklarına dair sorulan soruya bir belgeselde verdiği cevap, yaşanan hayal kırıklığı ve üzüntünün boyutları hakkında bize bilgi vermektedir: “Onlardan ne olur? Şunu söyleyeyim onlardan vatan haini olmaz. Yani bir kere şu veya bu şekilde ülkücü hareket içerisinde geçmiş olan bir insandan vatan haini olmaz. Ama bir daha sokağa çıkıp o kavgaya da girmez.”⁵⁰ Ülkücü hareketin kullanılmışlık hissiyatı, olası politik gerginliklerde onların yerlerinin “balkon” olacağı, yapacaklarının ise “seyir”den başkası olmayacağı yönünde bir tavsiyeye

44 Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in Türk Milletine Açıklaması, *T.C. Resmi Gazete* (17103, 12 Eylül 1980).

45 Milli Güvenlik Konseyinin Yedi Numaralı Bildirisi, *T.C. Resmi Gazete* (17103, 12 Eylül 1980).

46 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev., (Yasemin Saner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 401.

47 Hulusi Turgut, *Türkeş’in Anıları, Şabinlerin Dansı*, (İstanbul: ABC Yayınları, 1995), 436.

48 Sinan Ateş, “MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası Hamle Dergisi Örneği,” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(1) 2018: 1048–1049.

49 Ülkücü Dünya Görüşü İnternet Sitesi, “12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi ve MHP Davası”, (12 Eylül 2006), son güncelleme 09 Ekim, 2021. <https://www.ulkucudunya.com/index.php?kod=98&page=haber-detay>

50 Cengiz Özkarabekir, “12 Eylül 1980 ‘Darbe’ Belgeseli 2. Bölüm”, (Eylül 2010), son güncelleme 10 Ekim, 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=-XdZhTjJ5OI&t=1007s>

dönüşmüştür.⁵¹ Ökkeş Kenger (Şendiller) ise yine aynı belgeselde dünyanın en büyük işkencelerini çektiğini söyleyerek, sözlerine şu şekilde devam etmiştir: “Ben her zaman söylüyorum! Keşke biz “Saj” olarak 71’de devletle tanışsaydık. Yani 71’de “Sol”a yaptıklarının aynısını bize yapsaydılar. Bizim gözümüzde devlet kutsalımızdı” diyerek yaşadığı büyük şaşkınlığı ve üzüntüsünü gözler önüne sermiştir.⁵² Ülkücü camia mensupları askerî darbe sonrasında kutsal olarak gördüğü devletin bilmediği yüzü ile acı bir biçimde tanışmıştır. “Sevdalısı tarafından aldatılan” yaralı insanın yaşadığı boşluğu derinlemesine onlar da müşahede etmişlerdir.⁵³

12 Eylül 1980 Askerî Darbesi’nin ara rejim döneminde ülkücü hareketten tutukluluğu olan mahkûmlara en ağır işkencelerin yapıldığı hapishane, Mamak Askeri Cezaevidir.⁵⁴ Burada bulunan ve çoğunlukla ülkücü mahkûmların işkence gördüğü C-5 Bloğundan işkence hane olarak bahsedilmiştir.⁵⁵ Cezaevinde tutuklu mahkûmların birbirleri ile iletişim halinde olmaları, askerî görevliler ile diyalog kurmaları, onların yüzünü tanıyacak biçimde doğrudan bakmaları ciddi olarak ciplanmalarına ve 15 güne uzayan sürelerde hücrede kalmalarına sebebiyet vermiştir. Bütün bunlara katlanan ülkücü mahkûmlar için en acısı okumaktan şeref duydukları İstiklal Marşı’nın tamamının sözlü ve fiili şiddet uygulanarak ezberlettirilmeye çalışılmış olmasıdır.⁵⁶ Ülkücüler cezaevi yaşamını “Medrese-i Yusufiye” veya “Taş Medrese” olarak telakki etmişler, ideolojik gelişimlerini her cezaevinin kendi şartları çerçevesinde uyguladıkları toplu eğitim programları ile devam ettirmişlerdir. Namaz vakitleri dikkate alınarak planlanan eğitim faaliyetlerinde çeşitli seminerler de yer almıştır.⁵⁷

Milliyetçi hareketin tabanında darbe sonrası tavandaki liderlikten beklemediği mesajlar, yanıtlar gelmeyince oluşan belirsizlik büyük bir güvensizliğe dönüşmüştür. Alparslan Türkeş’in yargılanması esnasında yalnız kendini kurtarmaya çalıştığı intibasını oluşturması, dava savunmasında “suçun şahsiliği” ilkesinden hareket etmesi milliyetçi hareket tabanında bir bakıma sahipsizlik düşüncesinin oluşmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan Ağâh Oktay Güner’den neşet eden “kendi zindanda fikeri iktidarda” yaklaşımı ile darbeyi iç-

51 Yaşar Yıldırım, *Balkondan Seyretmek*, (Ankara: Kayı Yayıncılık, 1991), 79.

52 Özkarabekir, a.g.e.

53 Özcan Yeniçeri, *Dokumanlar (Yüreke Sızlatan Yazılar)*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 69.

54 Zihni Açba, *Varolacağıız Eylülülere Rağmen*, (İstanbul: Cihad Yayınları, 1990), 171.

55 Mehmet Öztepe, *12 Eylül Adaleti ve C-5*, (Ankara: Özen Yayınları, 1990), 47.

56 Mehmet Karakuş, *12 Eylül Zindanlarında Ülkücü Olmak*, (İstanbul: Hoşgörü Yayınları, 2012), 155-161.

57 Hakan Akpınar, *Kurtların Kardeşliği CKMP’den MHP’ye (1965–2005)*, (İstanbul: Bir Harf Yayınları, 2005), 192.

selleştirdiği düşünülen Alparslan Türkeş'in bir de ilerleyen yıllarda üst rütbeli komutanları partisine davet etmesi onun sorgulanmaya başlamasına neden olmuştur. Devletin yanında olmak adına canını ortaya koymuş, ölümü pahasına hareket etmiş ülkücü hareketin mensupları kullanılmış ve harcanmış olmak gibi kişiliklerini kökten sarsan düşüncelere sahip olmuşlardır.⁵⁸ Alparslan Türkeş ise komünizmle mücadelede varını yoğunu ortaya koymuş, canından vazgeçmiş, şehitler vermiş ülkücü hareket mensuplarına devletin bir şey yapmayacağını zannetmiş, olumsuz bir düşünce içinde olmamıştır. Üstelik bütün bunların yaşandığı dönemde ülkücü harekete, devletin kolluk kuvvetleri ve istihbaratı tarafından büyük oranda katkı sağlanmış, takviye verilmiştir.⁵⁹ Aslında bu dönemde milliyetçi hareketin en büyük mesneti devlet olmuştur.

2.1. Muhafazakâr Parti (MP) ve Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP)

12 Eylül 1980 Askerî Darbesi sonrasında 24 Nisan 1983 tarihli ve 18027 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Siyasi Partiler Kanunu⁶⁰ ile demokratik yaşamın siyasi aktörleri yeniden sahneye çıkmanın hazırlıklarını başlatmışlardır. Milliyetçi harekette ise tabanda yapılan istişarelerde üç seçeneğin öne çıktığı gözlemlenmiştir. Birinci seçenekte 1980 Askerî Darbesi sonrasında ülkücü hareketin siyasi ömrünün hitamına gelindiği, yalnız sosyal ve kültürel faaliyetler ile eğitim alanlarında bir şeyler yapılabileceği düşüncesi öne çıkmıştır. İkinci düşüncede, milliyetçi politikanın yeni yapılacak sağ partiler bünyesinde devam ettirilmesi fikri ileri sürülmüştür. Sonuncu seçenekte ise önceki iki seçenekten de ayrılarak yeni bir milliyetçi hareketin ve ülkücü düşüncenin egemen olacağı politik yapılanmanın yani partileşmenin gerekliliği gündeme getirilmiştir. Nihayetinde uygulanan üçüncü seçenek olmuş, 7 Temmuz 1983 tarihinde siyaset alanında Muhafazakâr Parti kendisine yer açmıştır. Ancak ülkücü hareketin mensuplarından çok azı bu partiye duhul ederken, pek çoğu sağ yelpazede yeni yapılan partilere özellikle de Anavatan Partisi saflarına katıldılar.⁶¹ Muhafazakâr Partinin kuruluş kararı

58 Tercan Yıldırım, “Devletçi milliyetçilikten milletçi milliyetçiliğe”: Muhsin Yazıcıoğlu”, (28 Mart 2020), son güncelleme 10 Ekim, 2021,

<https://www.indyturk.com/node/154256/t%C3%BCrkiyedensesler/%E2%80%9Cdevlet%C3%A7i-milliyet%C3%A7ilikten-millet%C3%A7i-milliyet%C3%A7ili%C4%9Ffe%E2%80%9D-muhsin-yaz%C4%B1c%C4%B1o%C4%9Flu>

59 Merdan Yanardağ, *MHP Değişti Mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi*, (İstanbul: Gendaş Yayınları, 2002), 232.

60 Siyasi Partiler Kanun, *T.C. Resmi Gazete* (18027, 24 Nisan 1983).

61 Turgay Uzun, *İttihat ve Terakkiden Günümüze Siyasal Partiler*, (Ankara: Orion Kitabevi, 2013), 257.

Alparslan Türkeş'in dahliyle onun askerî bir sağlık kuruluşunda tedavisine devam ederken alınmıştır.⁶²

Muhafazakâr Parti'nin ilk genel başkanlığına, 1980 Askerî Darbesi sonrasında oluşturulan Danışma Meclisinde Çanakkale üyeliği⁶³ yapmış Mehmet Pamak getirilmiştir.⁶⁴ Bu vasıflara sahip bir kişinin genel başkanlık görevinde bulunması ülkücü hareketin özellikle Mamak Cezaevindeki ülkücülerin kolayca kabul edebileceği bir durum olmamıştır. Bunun en büyük nedeni Mehmet Pamak'ın Danışma Meclisi üyeliği zamanında ülkücü hareket mensuplarının idam kararını tasdik etmesi olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla Mehmet Pamak, ülkücü hareket tabanında kabul görmediği gibi yoğun nefret duygularının beslendiği bir kişi olmuştur.⁶⁵ Ancak diğer taraftan Alparslan Türkeş desteğinde kurulan Muhafazakâr Partinin başına Mehmet Pamak'ın getirilmesinin temel sebeplerinden birisi, onun Danışma Kurulu üyeliği habisiyle Alparslan Türkeş'in veto edilmeyeceği beklentisinin oluşudur.⁶⁶

Milli Güvenlik Konseyi 26 Temmuz 1983 tarihli ve 100 No.lu Karar'ı ile içlerinde Genel Başkan Mehmet Pamak'ın da olduğu parti kurucular listesinden 25 kişiyi veto etmiştir. Bunun üzerine partinin genel başkanlık koltuğu boşalmıştır. Hal böyle olunca kurucular listesinde yer alan ancak veto edilmeyen Muhafazakâr Parti Genel Sekreter Yardımcısı Eczacı Ahmet Özsoy parti genel başkanlığına getirilmiştir. Veto edilen parti kurucu üye isimlerinin yerine gönderilen isimler arasından 19 isim daha Milli Güvenlik Konseyinin 16 Ağustos 1983 tarihli ve 117 No.lu Karar'ı ile yine veto edilmişlerdir. Partinin en az 30 kişilik kurucu üyeliği ve 34 ildeki parti örgütlenmesi tamamlanamadığından 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan milletvekilliği genel seçimine girme şansı da yitirilmiştir. MGK'nın Muhafazakâr Partinin seçime girmesini istemediği çok açıktır.⁶⁷

Bu durum sadece ülkücü hareketin politik örgütlenmesine mahsus bir yaklaşım değildir. Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren'in 29 Nisan 1983 tarihinde Erzincan'da yaptığı bir konuşmada zikrettiği gibi bölük pörçük çok sayıda parti kurulmasına⁶⁸ karşı çıkmasının başlıca sebebi geçmiş dönemlerde koalisyon hükümetlerinin başarısız olmasıdır. Kenan Evren eğer çok sayıda parti seçimlerde yer alırsa oyların dağılması ve bölünmesi söz

62 Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, (İstanbul: Es Yayınları, 2013), 78.

63 Ömer Umut, *Türk Siyasi Tarihinde Büyük Birlik Partisi Siyasi Gelişimi*, (Ankara: Fikri Kaynakları, 2017), 64.

64 Uzun, 293.

65 Bora ve Can, 254.

66 Akpınar, 192.

67 Oğuzhan Cengiz, *Alparslan Türkeş & Başbuğ*, (İstanbul: Bilgeoğuz, 2020), 392.

68 Yalçın Doğan, *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, (İstanbul: Tekin Yayınevi, Eylül, 1985), 388.

konusu olacak, dolayısıyla seçim sonuçlarına göre Meclis'e girecek partiler de dağınık bir görüntü sergileyecekleri fikrini taşımaktaydı. Kenan Evren açısından fazla sayıda partinin Mecliste yer alması koalisyon hükûmetlerini yeniden gündeme getirecek burada söz konusu olacak bir başarısızlık doğrudan askerî yönetimin hanesine yazılacaktır. Dolayısıyla olası başarısızlığa geçit verilmemesi için MGK'nın onayladığı isimlerin yer aldığı iki veya üç parti ile seçime girilmesini sağlamak üzere veto sisteminin kurgulandığı intibamı yaratmıştır.⁶⁹

Mehmet Pamak'ın yerine getirilen Ahmet Özsoy çok kısa süre görevini ifa ettikten sonra genel başkanlık makamını Alparslan Türkeş'le birlikte uzun seneler siyasetin içinde olmuş İsmail Hakkı Yılanlıoğlu'na teslim etmiştir.⁷⁰ Seçim sonrası vetonun kaldırılması Ali Koç ve ekibine partiye dönüş yolu açılmıştır. Mehmet Pamak bu dönüş yolunun açılmasına rağmen partiye dönüş yapmamıştır. 2 Eylül 1984 tarihinde gerçekleştirilen partinin genel idare kurulu toplantısında İsmail Hakkı Yılanlıoğlu görevini Ali Koç'a devretmek durumunda kalmıştır. Parti genel başkanlığında yaşanan bu belirsizlikler ve istikrarsızlık Muhafazakâr Partiyi olumsuz yönde etkilemiş, ülkücü hareketin 1980 sonrası politik örgütlenmesinde sorunların yaşanmasına sebebiyet vermiştir.⁷¹

Alparslan Türkeş'in 9 Nisan 1985 tarihinde mahkûm olduğu cezaevinden serbest bırakılmasının ardından MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası'nda tutuklu yönetici kalmamıştır. Ancak Alparslan Türkeş'in 1987 yılına kadar devam eden siyasi yasaklılığı bulunduğu milliyetçi hareketin o dönem politik örgütlenmeleri olan hem Muhafazakâr Partinin hem de sonrasında değiştirilen adıyla Milliyetçi Çalışma Partisinin gölge başkanlığı konumuyla liderliğini devam ettirmeye çalışmıştır.⁷² Ülkücü hareketin siyasi yolunun belirlenmesinde daha önce ülkücü hareketin politik ve gençlik örgütlenmelerinde söz sahibi olmuş kişilerin 1985 yılının Temmuz ayında gerçekleştirilen Dedeman toplantılarında beyan ettikleri düşünceler tartışılmaya açılmış, ancak en sonunda Alparslan Türkeş *“Arkadaşlar ben size fikrinizi artık sormuyorum. Ben yola koyuldum gidiyorum. Bunu size tebliğ ediyorum. İsteyen benimle birlikte gelir, isteyen gelmez”* demiş, kesin kararını bildirmiştir.⁷³

Muhafazakâr Parti, 30 Kasım 1985 tarihinde Ali Koç'un genel başkanlığında Ankara'da yaptığı kongrede adını Milliyetçi Çalışma Partisi olarak de-

69 Hamle Dergisi, Sayı 27, 11 Temmuz 1983, 7.

70 Turgut, 399.

71 Akpınar, 195.

72 E. Semih Yalçın, *Davaya Adanmış Bir Ömür Devlet Bahçeli*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 22.

73 Rıza Müftüoğlu, *Derin Sayfalarıyla Milliyetçi Hareket*, (İstanbul: Akis Kitap, 2006), 33.

ğiştirmiştir. Yine Türkiye haritası üzerinde yükselen çınar ağacının yer aldığı parti ambleminin yerine de kırmızı fon üzerinde bulunan hilalin çevresindeki dokuz yıldızlı amblemi seçmiştir.⁷⁴ Kongrede tek aday olan Ali Koç, tekrar genel başkanlık görevini üstlenmiştir.⁷⁵ Milliyetçi Çalışma Partisinin ilk imtihanı 28 Eylül 1986 tarihinde yapılan milletvekilliği ara seçimleri olmuştur. Ülkücü hareketin askerî darbe sonrası kendi politik örgütlenmesi altında girdiği ilk seçim olmasına rağmen aldığı oy oranı % 2,2'dir. Ülkücü hareketin oylarını aynı partiye yani Milliyetçi Çalışma Partisine yönlendirme stratejisi başarılı olamamıştır.⁷⁶ Yine Anavatan Partisi ve Doğruyol Partisi saflarında siyaset yapan ülkücü hareketin temsilcilerine yapılan evine dön çağrısı da sonuçsuz kalmıştır.⁷⁷ Ancak 1988 yılındaki seçime hazırlık için istatistiki bilgiler sayısal olarak elde edilmiştir.

Alparslan Türkeş, yaşanan bu ara seçim başarısızlığı üzerine yönetimin değiştirilmesini gündemine almış, daha önce Milli Selamet Partisinde politika yapan Abdülkerim Doğru'nun adaylığında inisiyatif kullanarak, onun 1987 yılının Nisan ayında düzenlenen kongrede genel başkanlığa seçilmesini sağlamıştır.⁷⁸ Bu seçim milliyetçi-maneviyatçı dengesinde, milliyetçiliğin arka plana itildiği zannıyla tartışmaları da beraberinde getirmiştir.⁷⁹ Doğru'nun genel başkan olarak tercih edilmesi kimi ülkücüler tarafından eksen kayması olarak telakki edilmişse de anti-komünizm konumlanması bakımından ele alındığında olağana çok zıt bir durum oluşturmamıştır. Bu kongrede Gazi Üniversitesinde öğretim üyesi olan Devlet Bahçeli ve 70'li yıllarda ülkücülere yönelik mesajlar veren kitapların basımını yapan Mayaş Yayınları sahibi Ali Güngör partiye katılmışlardır. Devlet Bahçeli parti genel sekreterliğine, Ali Güngör ise parti genel başkan yardımcılığı görevlerine getirilmiştir. Türkeş'in oğlu Yıldırım Tuğrul Türkeş de bu kongre sonucunda genel başkan yardımcılığı görevini üstlenen diğer bir isim olmuştur.⁸⁰

Turgut Özal halkın da baskısıyla referandum kararı almış,⁸¹ 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan referandum sonuçlarına göre az farkla da olsa siyasi yasaklar kaldırılmış, akabinde Alparslan Türkeş 20 Eylül günü Milliyetçi Çalışma Partisine üye olmuştur. 4 Ekim'de gerçekleştirilen olağanüstü genel kurulda ise Milliyetçi Çalışma Partisi genel başkanı seçilmiş ve askerî darbe sonrası

74 Mete Kaan Kaynar, *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler*, (Ankara: İmge Yayınevi, 2007), 200.

75 Turgut, 408.

76 Uzun, 294.

77 Bora ve Can, 265-268.

78 Uzun, 295.

79 Kürşat Tonguç, *Ülkücü Manifesto*, (Ordu: Kitap&Kafe Serüveni, 2015), 289.

80 Bora ve Can, 271.

81 Ahmad, 192.

meşru politik yaşamına lider olarak başlamıştır.⁸² Alparslan Türkeş'in genel başkanlığındaki Milliyetçi Çalışma Partisinin önüne çıkan ilk imtihan, 29 Kasım 1987 tarihinde yapılan milletvekilliği genel seçimleri olmuştur. Yapılan seçim çalışmalarında sıklıkla gündeme getirilen kutsal baba ocağına dönüş daveti yine karşılık bulmamıştır. Yozgat ve Kahramanmaraş illerinde % 10'lar seviyesinde oy alınmasına rağmen ülke genelinde ancak % 2,9 oranında oy alınabilmiştir.⁸³ Milliyetçi Çalışma Partisi için seçim neticesi bir hezimet olsa da Alparslan Türkeş'in örgütlenme becerisi partinin bir ivme kazanmasına neden olmuştur. Organizasyonel başarısı sayesinde 1988 yılının baharı ve yazında hem ülke içinde hem de ülke dışında etkili protestolar düzenlemiş, toplantılar tertip edilmiş ve başbuğluk otoritesi pekiştirilmiştir.⁸⁴

1987 yılında yapılan milletvekilliği genel seçimine Alparslan Türkeş'in liderliğinde giren Milliyetçi Çalışma Partisinin, seçim sonuçları açısından istenilen sonucu alamaması, hatta 1977 yılı seçimlerinde alınan oy oranı % 6,4'ün bile yakalanamaması, Yılma Durak'ın tabanın isteklerini de yansıttığı var sayılan önemli eleştirilerde bulunması parti içinde bir tür sorgulamayı beraberinde getirmiştir.⁸⁵ Yaşanılan huzursuzluğun ve moral bozukluğunun önüne geçilmesi, politik örgütün tekrar ayağa kaldırılmasının sağlanması için bir çözüm yolu olarak "Türk İslam Ülküsü" savunucuları Ülkü Ocakları Eski Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu ve yol arkadaşları partiye davet edilmişlerdir. 1981 yılında Mamak Cezaevine giren Yazıcıoğlu, yargılandığı MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası'ndan çektiği toplam 7,5 yıllık cezanın zor şartlar altında olan 5,5 yıllık kısmını hücrede tamamlamıştır.⁸⁶ Onun daha çok ocaklı olan profili 1980 yılı sonrası milliyetçi hareketin politik yapılanmalarından uzak kalmasına sebep olmuştur. O daha çok askerî darbe mağduru olan ülkücü müntesiplere ve yakınlarına destek maksadıyla Sosyal Güvenlik ve Yardımlaşma Vakfının kuruluşuna zaman ayırmıştır. Vefa gösteren karakteriyle etki alanını daha da genişletmiştir. "Gençlik Kültür ve Sanat Ocakları" adlı bir sivil toplum kuruluşunu da üstlenmiş, bütün bu faaliyetler onun milliyetçi çevrelerdeki varlığını daha da pekiştirmiştir.⁸⁷ Modern dünyanın neredeyse unuttuğu "vefa, özveri, bağlılık, sorumluluk, saygı, cesaret, dayanıklılık, gu-

82 Necdet Pekmezci ve Nurşen Büyükyıldız, *Ülkücüler & Öteki Devletin Şehitleri*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999), 155.

83 Bora ve Can, 420-421.

84 Milliyet, *Türkeş: Davanın Lideri Benim*, Sayı 14567, 5 Haziran 1988, son güncelleme tarihi 10 Ekim, 2021 <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1988/06/05>

85 Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet Ocak Dergâh 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 424-425.

86 Selim Çoraklı, *Muhsin Yazıcıoğlu Adam Gibi Adam*, (İstanbul: Popüler Yayınları, 2009), 33-34.

87 Yanardağ, 366-367.

rur, samimiyet” kavramlarını bünyesinde toplamış bir karakter sahibi olarak idealize edilmesine sebep olmuştur.⁸⁸

Milliyetçi Çalışma Partisinin davetine olumlu yanıt veren Yazıcıoğlu ve arkadaşları, 27 Kasım 1988 tarihinde partiye üye olarak burada siyaset yapmaya başlamışlardır.⁸⁹ Yazıcıoğlu ve ekibinin katılımıyla güçlenen Milliyetçi Çalışma Partisi, 20 Ekim 1991 tarihli genel seçimlere Refah Partisi ve İslahatçı Demokrasi Partisi ile ittifak yaparak girmiş, Mecliste 19 sandalyenin sahibi olmuştur. Üç partinin bu hamlesinin odağında seçim barajına takılma riskinin tamamen ortadan kaldırılması düşüncesi yer almıştır. Yoksa Refah Partisinin 1989 yerel seçimlerde almış olduğu % 9,8’lik oy oranını geçmesi zaten çok büyük olasılık olarak görülmektedir. İttifak, sürprizleri sevmeyen Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan’ın ihtiyatlı yaklaşımının bir neticesi olarak şekillenmiştir. Erbakan’ın bir başka hedefinin ittifak sayesinde milliyetçi tabanın Refah Partisine yönlendirilmesi ihtimali olduğu düşünülmüştür.⁹⁰ 21 Kasım 1991 tarihinde Doğruyol Partisi ile Sosyaldemokrat Halkçı Partinin (SHP) kurdukları hükûmete güvenoyu verilmesi yönünde tavır belirleyen Türkeş’e, Muhsin Yazıcıoğlu, Ökkeş Şendiller, Esat Bütün, Saffet Topaktaş vb. Türk İslam Ülküsü temsilcisi milletvekilleri oylamada bulunmayarak karşı çıkmışlardır. Bu itirazda Halkın Emek Partisi (HEP) kökenli adayların, SHP’nin şemsiyesi altında seçime girmelerinin rolü çok büyüktür. Yazıcıoğlu’na göre güvenoyu vermeyen milletvekillerinin sayısı 15’e ulaşmış, lakin diğer milletvekilleri Türkeş’in zorlamasıyla güvenoyu vermişlerdir.⁹¹ Muhsin Yazıcıoğlu Milliyetçi Çalışma Partisinin Mecliste grup başkan vekili olarak politik çalışma anlayışını da tam benimsememiştir. Hükûmet kuracak koalisyon partileri ile yapılan görüşmelerden bihaber bırakılmıştır. Ne hükûmet programı, ne de koalisyon protokolü incelenmiş veya okunmuştur. Sadece Alparslan Türkeş’in verdiği söz üzerine destek verilecek olması Yazıcıoğlu’nun eleştirilerini de beraberinde getirmiştir.⁹²

29 Aralık 1991 tarihinde yapılan MÇP büyük kongresine, il kongrelerinde yaşanan parti içi kavgalar damga vurmuştur. Güven oylamasına Yazıcıoğlu’nun katılmama yönündeki tutumu, partideki çatlağın ilk habercisi olmuştur. 1992 yılında PKK’yla sürdürülen savaşımında, bu meselenin duyarlılığını en üst düzeyde taşıyan ülkücülerin kullanılma ihtimali parti içindeki

88 Lütfü Şehsuvaroğlu, *Ashâb-ı Kefî’in Delikanlısı*, (Ankara: Hasret Yayınevi, 2015), 61.

89 Abdülkadir Selvi ve Erhan Seven, *İşence Koşuşlarından Siyaset Meydanına*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 2010), 94.

90 Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet Ocak Dergâh 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 16.

91 Pekmezci ve Büyükyıldız, 162.

92 Murat Dereli, *Başkanlar Konuşuyor*, (İstanbul: Yesi Yayınları, 1996), 94-96.

ideolojik ayrışmayı daha da perçinlemiştir. Bu dönemde bölünmeyi körükleyen ikinci husus ise Alparslan Türkeş'in Türk-İsrail yakınlaşmasını hedefleyen programlara katılımıdır.⁹³ Böylelikle 1990'lı yılların ilk yarısı ülkücü harekette yol ayrımına gelindiği, "Türk İslam Ülküsü"nü kılavuzluğunu icra eden Nizam-ı Âlem düşüncesinin, milliyetçi hareketin ana gemisinden indiği kopuşa tanıklık etmiştir. 2 Temmuz 1992 tarihinde "Bizim Dergâh" dergisinin kimi ülkücüler tarafından basılması ile tırmanan gerilim üzerine, 7 Temmuz 1992 tarihinde Muhsin Yazıcıoğlu ile beraber Esat Bütün, Ökkeş Şendiller, İsmet Gür, Saffet Topaktaş ve Ahmet Özdemir Milliyetçi Çalışma Partisinden ayrılan isimler olmuşlardır.⁹⁴

2.2. Büyük Birlik Partisi (BBP)

Milliyetçi harekette olmasına ihtimal verilmeyen ayrışma gerçekleşmiştir. 3 Ağustos 1992 tarihinde Yeni Hafta gazetesi çıkarılmaya başlanılmış, Nizam-ı Âlem Ocakları 1 Ekim 1992 tarihinde kurulmuş, aynı isimli dergi yayın hayatına başlamıştır. Milliyetçi Çalışma Partisinden kopuşun üzerine Muhsin Yazıcıoğlu ve ekibi tarafından "Yeni Oluşum Hareketi" adı verilen bir politik örgütlenme hareketi gün yüzüne çıkmış, ülkücü ozanlardan Hasan Sağındık tarafını yeni oluşum olarak belirlemiştir. 6 Aralık 1992 tarihinde Ankara Yükseliş Koleji Spor Salonunda "Millî Mutabakat Siyasi Karar Kurultayı" düzenlenmiştir. Burada öncesinde kimi Türk İslam ülkücülerinin parti olarak devam etmeyelim, düşüncemizi vakıf olarak sürdürelim fikrinin aksine, alınan parti örgütlenmesi kararı doğrultusunda 29 Ocak 1993 tarihinde Büyük Birlik Partisinin doğumu gerçekleşmiştir.⁹⁵ Yazıcıoğlu'nun Büyük Birlik tasavvurunun ilham kaynağı ve dayanağı "İslam" olmuştur.⁹⁶ Bu durumu destekler nitelikte olmak üzere parti kuruluşunun "Cuma" günü olarak seçilmesi ve parti kurucuları sayısının "99" olarak belirlenmesi hususları öne sürülebilir.⁹⁷

Partinin temel esaslarının, sahip olduğu ilkelerin ve taşıyacağı kimliğin çözümlenmesinin yapıldığı "Sivil İnisiyatif Programı" adlı bir beyanatla yeni partinin özellikleri kamuoyuna aktarılmıştır. Türk İslam ülkücülerinin Büyük Birlik Partisi lideri Muhsin Yazıcıoğlu'na bakışları, MHP mensubu ülkücülerin Alparslan Türkeş'e olan bağlılıkları gibi kutsalın atfedilmesi şeklinde

93 Bora ve Can, 30-36.

94 Umur, 96.

95 Bora ve Can, 52-53.

96 Veysi Erken, *Muhsin Yazıcıoğlu'nun Büyük Birlik Tasavvuru*, (Ankara: Bilge Ofset Matbaa, 2010), 27.

97 Ömer Umur, "Türk Siyasi Tarihinde 'Büyük Büyük Birlik Partisi' (Siyasi Gelişimi-Fikri Kaynakları-Teşkilatlanma Yapısı, 1993-2009)" (yüksek lisans tezi, Ordu Üniversitesi, 2016), 102.

olmamıştır. Politik örgütlenmenin birincil amacı İslam'a hizmet anlayışı ile olgunlaştırılmıştır. Milliyetçilik ancak bu çerçevenin içine sığabildiği kadar kendine yer bulabilmiştir.⁹⁸ Alparslan Türkeş'in laikliğe verdiği önem, bu politik yapılanmada eleştirinin odağı olmuştur.

Büyük Birlik Partisinde Türk İslam Ülküsü'nün, benimsendiği, İslami motiflerin 80'ler öncesine kıyasla vurucu sloganlar eşliğinde öne çıkarıldığı gözlenmiştir. 31 Ekim 1993 tarihinde düzenlenen birinci kurultayda, *“Allah Yolunda Ezelden Gelip Ebede Gideceğiz”*, *“Allah İçin Birliğe Yürüyelim”*, *“Çağrımız İslam'da Birliktir”* ve *“Yaşasın İslam Birliği”* gibi söylemler hâkim olarak dile getirilmiştir.⁹⁹ 27 Mart 1994 tarihinde yapılan yerel seçimler öncesinde politik örgütlenmesini tamamlayarak seçime girmeye hak kazanmış, %1'e yakın oranda oy alabilmiştir. 5 ilçe, 6 belde olmak üzere toplamda 11 belediye başkanlığı kazanılmıştır. İl Genel Meclis Üyeliği seçimlerinde alınan 400 bine yaklaşan oy, Büyük Birlik Partisi temsilcileri tarafından taban oluşturulması yönünde bir alan açıldığı iddiasında bulunulmuştur.¹⁰⁰

1995 yılı genel seçimlerine Anavatan Partisi şemsiyesi altında giren Büyük Birlik Partisi, 1 yıl önce ağır eleştirilerde bulunduğu parti ile ittifak yapmasının gerekçesini seçim sisteminin uygulanmakta olan % 10 barajı varlığını ileri sürmüştür. Politik temsilde adaleti tesis etmeyen bu uygulama, ilkeli olmayı bayrak haline getirmiş Türk İslam Ülküsü'nün bir sapması olarak değerlendirilebilir. Büyük Birlik Partisinin, 1995 yılı genel seçimlerindeki bu hamlesinin politik hanesine kazandırdığı milletvekili sayısı 7 olmuştur. Anavatan Partisi çatısı altında politika yapmanın sürdürülebilmesinin şartı olarak Refah Partisi ile koalisyon ittifakına gidilerek hükûmet kurulması talep edilmiştir. Ancak karşılığı bulunmayan bu istek sebebiyle Büyük Birlik Partisi, Anavatan Partisi ile yolları ayırmak zorunda kalmıştır.¹⁰¹ Mecliste 7 milletvekili ile varlığını devam ettiren Büyük Birlik Partisi, 26 Mart 1996 tarihinde ikinci olağan genel kurulunu gerçekleştirmiştir.

Seçimin ardından Anavatan Partisi ile Doğruyol Partisi arasında Anayol hükûmeti kurulmuş, Büyük Birlik Partisinin çekimser kaldığı güven oylamasında 257 oy almış, ancak daha sonra 276 oyun altında kaldığı gerekçesi ile konu Refah Partisi tarafından Anayasa Mahkemesine taşınmıştır. Yapılan itirazın mahkeme tarafından haklı bulunması üzerine oylama iptal edilmiştir.

98 Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2001), 77-78.

99 Selçuk Küpçük, *Yüzleşmenin Kişisel Tarihi Mito-politik Söylemden Ağdu Yakılmamış Çocuklara*, (İstanbul: Granada Yayınları, 2012), 257.

100 Özgür Bayraktar, *Ülkücü Harekette Bölünme: Milliyetçi Hareket Partisi ve Büyük Birlik Partisi* (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016), 123.

101 Bora ve Can, 64-65.

Akabinde Doğruyol Partisi ve Refah Partisi tarafından 28 Haziran 1996 tarihinde kurulan Refahyol hükûmeti, 8 Temmuz 1996 tarihinde Büyük Birlik Partisi milletvekillerinin verdiği kerhen evet oyu ile güvenoyu alabilmiştir. Koalisyon ortağı Refah Partisine mensup bazı milletvekillerinin İslami söylemleri orduyu rahatsız etmiş, bunun üzerine ordu 28 Şubat 1997 tarihinde hükûmete bir muhtıra vererek siyasî mekanizmaya müdahil olmuştur. Bu süreçte nötr kalmayı tercih eden Büyük Birlik Partisi, dinî mevzularda temkinli, millî iradeyi öne çıkartan, milletin tarafında duran fakat ordu ile de yüz yüze gelmek istemeyen tavır ve tutum içerisinde olmuştur.¹⁰²

Büyük Birlik Partisi bu tarihlerde Türk siyasal yaşamında kilit parti hüviyeti ile az sayıdaki milletvekiline rağmen politik hayatta etkili olabilmiştir. Refahyol hükûmetine karşı Çekiç Güç ve yolsuzluklar konularında güçlü muhalefetini ortaya koyarken, demokrasiyi kesintiye uğratma girişimi karşısında tarafsız duruşuna rağmen ağırlığını hükûmete doğru vermekten çekinmemiştir. Büyük Birlik Partisi 18 Nisan 1999 tarihindeki genel seçimlerde Sivas'ta % 17'yi aşan bir oranda oy almasına rağmen ülke genelinde beklenilenin altında bir oy almıştır. Seçim barajını aşabilecek bir parti olarak seçmen nezdinde karşılık bulamamasının bu sonuçta etkisi büyüktür.¹⁰³ Aynı tarihte yapılan yerel seçimlerde ise Büyük Birlik Partisi tarafından 15'i belde ve 10'u ilçe olmak üzere toplamda 25 seçim mahallinde belediye başkanlığı kazanılmıştır. 3 Kasım 2002 tarihli genel seçim öncesinde Mecliste temsil edilme imkânını bulamayan Büyük Birlik Partisine çeşitli partilerden katılan milletvekilleri nedeniyle hazine yardımı alacak duruma gelmesi tartışmaları beraberinde getirmiştir. Fakat Muhsin Yazıcıoğlu hazine yardımının şehit aileleri ile Mehmetçik Vakfına gönderileceğini ifade ederek tartışmanın önüne geçmek istemişse de nihayetinde mevzuat açısından bu uygun görülmemiş, para hazineye iade edilememiş ve parti kasasında kalmıştır. Bu genel seçim sonucu Büyük Birlik Partisi için çok parlak olmamış, alınan oy oranı % 1,02'de kalmış ve Meclise milletvekili gönderilememiştir. Muhsin Yazıcıoğlu seçim sonucu değerlendirmesinde Ak Partinin daha şanslı görülmesinin, o partinin tercih edilmesi sonucunu doğurduğu tespitinde bulunmuştur. 28 Mart 2004 tarihindeki yerel seçimlerde Büyük Birlik Partisinin hem oy oranı hem de seçilen belediye başkan sayısı düşmüştür. 8'i belde ve 4'ü ilçe belediye başkanlığı olmak üzere toplam 11 yerleşim biriminde başarıya ulaşılmış, alınan oy oranı % 0,6 olmuştur. 22 Temmuz 2007 milletvekili genel seçimlerine bağımsız adaylarla girilmesi önerisi Raif Babaoğlu, Edip Özbağ,

102 Hakkı Öznur, *Muhsin Yazıcıoğlu Külliyyatı, Cilt 1, Makaleler, Konuşmalar, Şiirler*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 391-408.

103 Hakkı Öznur, *Muhsin Yazıcıoğlu Külliyyatı Cilt 3 Röportajlar*, (Ankara, Akçağ Yayınları, 2012), 173.

Enis Öksüz, Namık Kemal Zeybek vb. isimler tarafından şiddetle eleştirilmiş olmasına rağmen değişmemiştir. Sadece Muhsin Yazıcıoğlu Sivas'tan bağımsız milletvekili seçilerek Meclise girmiş, akabinde 6 Ağustos 2007 tarihinde tekrar Büyük Birlik Partisine geçmiştir. Bu dönemde Meclis çatısı altında yoğun bir çalışma ortaya koymuştur.¹⁰⁴

Muhsin Yazıcıoğlu, 29 Mart 2009 tarihli yerel seçim kampanyası kapsamında seçim çalışmalarını sürdürdüğü sırada Kahramanmaraş'ta düzenlenen bir mitingden helikopterle dönüşü sırasında nedeni hâlâ tam aydınlatılmayan bir sebeple kaza geçirmiş, helikopter Keş dağına düşmüştür. Muhsin Yazıcıoğlu ve beraberindeki kişiler hayatını kaybetmişlerdir. Bu atmosferde girilen yerel seçimlerde Büyük Birlik Partisi en yüksek oy oranına ulaşmıştır. Sivas ilk kez belediye başkanlığı koltuğunu Büyük Birlik Partisine veren il olmuştur. 3 Temmuz 2011 yılında Büyük Birlik Partisinin genel başkanlığına Mustafa Destici seçilinceye kadar Yalçın Topçu ve Hakkı Öznur parti genel başkanlığı görevinde bulunmuşlardır. 30 Mart 2014 tarihinde yapılan yerel seçimlerde Türkiye genelinde % 2,3 oranında oy alan Büyük Birlik Partisi, Sivas ilinde %19,5 oranında oy alarak Ak Partinin ardından ikinci sıraya yerleşmiştir. 2014 yılında yapılan ve Recep Tayyip Erdoğan'ın kazandığı Cumhurbaşkanlığı seçiminde, Cumhuriyet Halk Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisinin birlikte aday olarak gösterdikleri Ekmelledin İhsanoğlu'nun destekleneceği deklare edilmiştir. 7 Haziran 2015 seçimlerine "Millî İttifak" adı ile Saadet Partisi ile aynı çatı altında girilmiş, %2'lik oy oranına ulaşabilmiştir. Bu seçimlerde Ak Partinin tek başına hükümet kuracak milletvekili sayısı çoğunluğuna ulaşamaması üzerine 1 Kasım 2015 tarihinde yenilenen milletvekilliği genel seçimine kendi nam ve amblemi altında giren Büyük Birlik Partisinin oy oranı yüzde 0,53'te kalmıştır.¹⁰⁵ Türk siyasal yaşamında büyük umutlarla yola çıkan Büyük Birlik Partisi Sivas ili haricinde milliyetçi çevrelerin ilgisine mazhar olamamıştır.

2.3. 1990'lı Yıllarda MÇP'den MHP'ye

1980 Askerî Darbesi sonrasında kapatılan partilerin 19 Haziran 1992 tarihinde çıkarılan bir Kanun'la politik hayatlarına devam edebilme imkânı sağlanmıştır. Yapılan tartışmaların neticesinde düzenlenen kongrede Milliyetçi Hareket Partisinin lağvedilmesi ve mal varlığının Milliyetçi Çalışma Partisine aktarılması kararları çıkmıştır.¹⁰⁶ 24 Ocak 1993 tarihinde yapılan diğer bir olağanüstü kongrede, partinin "Milliyetçi Çalışma Partisi" olan adının "Milliyetçi Hareket Partisi" olarak değiştirilmesi sağlanmıştır. Yine

104 Umur, 145-157.

105 Bayraktar, 125-139.

106 Bora ve Can, 74-78.

kongre çalışmaları kapsamında Alparslan Türkeş genel başkanlık sorumluluğunu üstlenmiş, partinin amblemi olarak kırmızı zeminde üç hilalli bir görsel belirlenmiştir. 1994 yerel seçimlerine “Sessiz Çoğunluğun Sesi” sloganı ile katılan Milliyetçi Hareket Partisi % 7,96 oranında oy almış, toplamda 118 belediye başkanlığı koltuğu kazanmıştır. Aslında bu oy oranı bir önceki 1989 yılı seçiminde alınan sonucun yaklaşık iki katıdır ve kıyasen de bir başarıdır. Adana, Antalya ve İçel’de oy oranının artışı üç kat olarak gerçekleşmiştir.¹⁰⁷ 24 Aralık 1995 yılında yapılan milletvekilliği genel seçimlerinde ise Milliyetçi Hareket Partisi, % 10 barajını aşamayıp, aldığı % 8,2’lik oy oranı karşısında hayal kırıklığına uğramıştır. Beklenen patlama gerçekleşmemiştir. 4 Nisan 1997 tarihi Milliyetçi Hareket Partisinin başbuğu Alparslan Türkeş’i kaybettiği matem günü olmuştur. Büyük gazete yazarları onun için ırkçı olmayan, hatalarını düzeltme erdemini gösteren, ülkesini seven, darbeci karakterden demokrat kişiliğe bürünen, uzlaşmacı bir “bilge devlet adamı” profili çizmişlerdir.¹⁰⁸

3. 2000’Lİ YILLARDA MİLLİYETÇİ POLİTİKANIN SÜREKLİLİĞİ

Alparslan Türkeş’in ölümü üzerine 18 Mayıs 1997 tarihinde genel başkanlık seçimi için başta hukuki mirasçı vasfı da bulunan en güçlü aday Tuğrul Türkeş olmak üzere toplam sekiz aday çıkmıştır. Seçim öncesi çekilen iki aday Yedigâr Çortay ve Zekeriya Beyaz haricinde Devlet Bahçeli, Ramiz Ongun, Muharrem Şemsek, İbrahim Çiftçi ve Enis Öksüz diğer adaylardır. İlk turda 412 oyla birinci sırada çıkmasına rağmen Tuğrul Türkeş seçilmek için yeterli oyu alamamıştır. Hemen ardından 359 oyla ikinci sırada Devlet Bahçeli gelmiştir. İkinci turda Tuğrul Türkeş’e karşı diğer genel başkan adaylarının Devlet Bahçeli tarafında saf tutma ihtimalleri genel kurul salonunda gerginliklerin yaşanmasına ve arbedeye dönüşmesine sebep olmuştur. 6 Temmuz 1997 tarihinde yapılan genel başkanlık seçiminin bir tarafında Tuğrul Türkeş ile Muharrem Şemsek, diğer tarafında ise Devlet Bahçeli ve Ramiz Ongun bir araya gelmiştir. Seçime bu iki ittifak ve İbrahim Çiftçi girmiş, ancak o da Devlet Bahçeli lehine adaylıktan çekildiğini açıklamıştır. Mücadelenin sonucunda Devlet Bahçeli toplam 1193 delegeden 697’sinin oyunu alarak Alparslan Türkeş’in siyasi mirasının sahibi olmuştur.¹⁰⁹ Tuğrul Türkeş 18 Kasım 1998 tarihinde istifa ederek, 27 Kasım’da Aydınlik Türkiye Partisi ile tekrar siyaset sahnesine çıkmış 18 Nisan 1999 milletvekilliği ge-

107 Tekin, 306-307.

108 Bora ve Can, 385.

109 Ersin Öztürk, “1997-2018 Döneminde Devlet Bahçeli ve MHP Siyasetinin Sürekliliğinin İncelenmesi” (yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi, 2018), 7-8.

nel seçimlerine Doğruyol Partisi çatısı altında girmiş, bu beraberliğin politik gücü Meclise girmeye yetmeyince Türkeş'in ATP'ye dönüşü olmamıştır.¹¹⁰

3.1. Devlet Bahçeli Liderliğinde Milliyetçi Hareket Partisi

18 Nisan 1999 tarihli milletvekilliği genel seçimleri öncesinde Abdullah Öcalan'ın 16 Şubat 1999'da Kenya'da derdest edilmesi üzerine oluşan politik hava Demokratik Sol Partiyi % 22 oyla ilk parti konumuna yükseltmiş hemen arkasından ikinci parti koltuğuna da % 18 oy oranıyla Devlet Bahçeli liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisini yerleştirmiştir.¹¹¹ Tarihinin en büyük başarısını Meclis'e yerleştirdiği 129 milletvekili ile sağlayan Bahçeli'nin başarısında DYP-ANAP arası parti-lider çekişmelerinin ve bu politik örgütlerin kimi uygulamalarının büyük rolü olduğu öne sürülebilir.¹¹² 28 Mayıs 1999 tarihinde DSP-MHP-ANAP üçlü koalisyon hükûmetinin kurulması sırasında aşılın bir Rahşan Ecevit muhalefeti ve sert politikadan uzaklaşmış bir Milliyetçi Hareket Partisinin varlığı tarihe yazılı olarak geçmiştir.

Devlet Bahçeli hükûmette Başbakan yardımcılığı görevine getirilirken 12 bakanlık koltuğuna da bu partiden seçilen milletvekilleri oturmuştur.¹¹³ Abdulhaluk Mehmet Çay, 57. hükûmetin Türk Cumhuriyetleri ve Akraba Toplulukları ile Koordinasyondan Sorumlu Devlet Bakanlığı görevine getirilmiş, Türk Dünyası üzerine çalışmalar yürütmüştür. Kazakistan'daki Ahmet Yesevi Türbesi'nin onarımı başta olmak üzere TİKA eliyle Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan vb. Türk cumhuriyetlerinde çeşitli faaliyetler icra edilmiştir.¹¹⁴ 9. Türk Kurultayı 2001 senesinde İstanbul'da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in ekonomik kaynak desteği bulunmasıyla gerçekleştirilebilmiştir. Ancak kurultay onursal başkanlığının Türkeş'in sağ olduğu dönemdeki uygulamada olduğu gibi tekrar Süleyman Demirel'e verilmesi üzerine, Abdulhaluk Mehmet Çay devlet bakanlığı görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.¹¹⁵

2000'li yılların ilk önemli olayı Süleyman Demirel'in yerine Ahmet Necdet Sezer'in seçilmesidir. İkincisi Başbakan Bülent Ecevit tarafından ekonomik sorunlara çözüm üretilmesi amacıyla Amerika'dan Kemal Derviş'in Türkiye'ye davet edilmesidir. 2001 senesi Haziran'ında Fazilet Partisinin

110 Akpınar, 226-227.

111 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 305.

112 Deniz Bölükbaşı, *Siyaset İskelesi & MHP'de Siyaset Yılları*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2012), 68.

113 Akpınar, 238-241.

114 Abdulhaluk Mehmet Çay, *Dil'de Fikir'de İş'te Birlik: Türk Cumhuriyetleri ve Akraba Toplulukları ile Koordinasyondan Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın Faaliyet Raporu*, (Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000), 55-79.

115 Saday Alishov, *57. Hükümet Döneminde MHP ve Türk Dünyası*, (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2020), 112.

kapatılma kararının verilmesi, Saadet Partisi ile 14 Ağustos 2001 tarihinde Recep Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünde Adalet ve Kalkınma Partisinin kurulmaları ardı sıra gelen olaylardır. 3 Kasım 2002 milletvekilliği erken genel seçiminin kapısını aralayan Devlet Bahçeli olmuştur. Yapılan seçim sonucunda % 34'lük oy oranıyla liderliği göğüsleyen AK Parti tek başına iktidara gelmiş, Milliyetçi Hareket Partisi % 8'lik oy oranıyla seçim barajına takılmıştır.¹¹⁶

Milliyetçi Hareket Partisi için beklenilmeyen seçim sonucunun sorumluluğu aynı gün akşamında Devlet Bahçeli tarafından üstlenilmiştir. Sonrasında partinin yeni bir genel başkan ve yönetim kadrosunun belirlenmesi için 2003 yılında kurultayın yapılacağı bilgisi kamuoyuna aktarılmıştır. Koray Aydın, Ramiz Ongun, Aytekin Yıldırım ve Taner Ünal gibi isimler adaylıklarını paylaşmışlar, ancak il yöneticileri kongrenin arifesinde genel başkan adayı olarak Devlet Bahçeli'de karar kıldıklarını ilan etmişlerdir. Bu şaşırtıcı durum sonucunda Devlet Bahçeli 688 oyla genel başkanlık koltuğuna dördüncü kez geçmiştir.

2004 senesinde 28 Mart'ta yapılan yerel seçimlerde Milliyetçi Hareket Partisi % 10,45 oranında oy almış, dört büyükşehir belediye başkanlığı kazanmıştır. 2006 yılında gerçekleştirilen 8. olağan genel kongre öncesinde Ümit Özdağ'ın adaylığı gündeme gelmişse de aday olamamıştır. Özdağ, Bahçeli'ye yönelik eleştirilerini dillendirmiş, partinin MHP çizgisinin dışına çıktığından yakınmış ve radikal çözüm önerileri sunmuştur. Bahçeli'nin yaptığı işin idare-i maslahattan ibaret olduğunu savunmuştur.¹¹⁷ Ümit Özdağ'ın partiden uzaklaştırılması üzerine kongre sükûnetle sonuçlanmış, Devlet Bahçeli oyların 1127'sini alarak genel başkan seçilmiştir. 2007 senesinde Cumhurbaşkanlığı seçiminde yaşanan 367 krizi tartışmaları ile birlikte 27 Nisan 2007'de Türk Silahlı Kuvvetlerinin çok sert açıklamalarını içeren din-laiklik temelli bir e-muhtıra yayımlamıştır. Bu olaylar üzerine 22 Temmuz'da erken genel seçim yapılmıştır. Milliyetçi Hareket Partisi 2002 genel seçimlerinde dışarıda kaldığı Meclise; 2007 erken genel seçiminde aldığı % 14,27'lik oy oranıyla 71 milletvekili göndermiştir. 27 Mart 2009 tarihinde yapılan yerel seçimlerde yukarı yönlü gidişini devam ettirmiş, oy oranını 15,97'ye taşımıştır. Tek adayla girilen 8 Kasım 2009 tarihli kurultayda tüzük yeniden düzenlenmiş, parti genel başkanının üst üste en fazla beş kez seçilme kısıtı ortadan kaldırılarak Devlet Bahçeli'nin önu açılmıştır.¹¹⁸

116 Akşin, 309-313.

117 Yusuf Doğan Çetinkaya, "Milliyetçi Harekte Yarılma ve MHP Kongresi", Birikim Dergisi Güncel Yazılar, erişim 9 Ekim, 2021, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/994/milliyetci-harekte-yarilma-ve-mhp-kongresi#.WFrVcKLeP9>, 2006.

118 Akpınar, 287-288.

12 Haziran 2011 milletvekiliği genel seçimlerine gidilen yolda hem çok önemli addedebilecek olayların yaşandığı adalar oluşmuş hem de Deniz Baykal'ın başta olduğu politik aktörlere, uygunsuz görüntülerinin yer aldığı kaset silahı ile siyasi suikastlar düzenlenmiş, bu seçim yolcuları seçim öncesi duraklarda indirilmiştir. Milliyetçi Hareket Partisinin genel sekreteri dâhil genel başkan yardımcılarının da aralarında olduğu A takımından 10 kişi bu kaset depreminde istifa etmek zorunda kalmıştır. Üniversitelerde başörtüsünün serbest bırakılması, Ergenekon ve Balyoz davaları vb. yüksek etki doğuran olaylar bu dönemde yaşanmıştır.¹¹⁹ Yapay gündemlerle dolu bir seçim atmosferi ve yaşanan bu olaylar nedeniyle Milliyetçi Hareket Partisinin oy oranı % 13,01'e düşmüş ve sadece 53 milletvekiliği koltuğu elde edilmiştir.¹²⁰ 10 Ağustos 2014 tarihinde yukarıda bahsedildiği gibi yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde CHP-MHP'nin çatı adayı Ekmeleddin İhsanoğlu ile AK Parti adayı Recep Tayyip Erdoğan yarışmış, ipi göğüsleyen % 51,79 oranıyla Recep Tayyip Erdoğan olmuştur. Çatı adayı İhsanoğlu ise % 38,44'lük oy oranında kalmıştır. 2013 Gezi olaylarının yansması ile 17-25 Aralık operasyonlarının gölgesi altında yeni bir genel seçim havasına girilmiştir. 7 Haziran 2015 tarihli milletvekiliği genel seçimlerinde Devlet Bahçeli liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi oy oranını % 16,29'a, milletvekili sandalye sayısını 80'e taşımıştır. Ancak daha önceden ifade edildiği gibi AK Parti'nin tek başına hükümet kuramaması üzerine 1 Kasım 2015 tarihinde seçim tekrarlanmış, Milliyetçi Hareket Partisinin oy oranı % 11,9'da kalmasına rağmen milletvekili sayısı 40'a düşerek yarıya inmiştir. Devlet Bahçeli yine bu erken seçimi dillendiren ilk parti lideri olmuştur. Ancak Devlet Bahçeli'nin 7 Haziran 2015 sonrası koalisyon görüşmelerinde benimsediği tutum ve davranış seçmen nezdinde kabul görmemiş olmalı ki "hayırcı" niteliği ile 1 Kasım 2015 tarihinde milletvekili sayısının yarısını kaybetmiştir.¹²¹

3.2. Muhalif İsimlerin İyi Parti Teşekkülü

Lider sultasının kült olduğu Milliyetçi Hareket Partisinde, 7 Haziran 2015 tarihindeki seçimler sonrasında TBMM başkanlığı için ismi çok sık gündeme gelen İstanbul Milletvekili Meral Akşener ile Genel Başkan Devlet Bahçeli arasındaki gerginlik su yüzüne çıkmıştır. Bahçeli'nin, *"Bu şekilde söylenen isimlerden hiç hoşlanmam, ismi geçeni de devre dışı tutarım. Meral Akşener'i eğer çok sık kullanırsanız, o devre dışı kalır, haberiniz olsun. 80 milletvekilimiz var, her şeyde Akşener. Bu, o zaman başka bir şey var burada demektir. Onun için*

119 Habertürk, "Bahçeli A Takımını Kaybetti", erişim 10 Ekim, 2021, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/632867-bahceli-a-takimini-kaybetti>.

120 Öztürk, 40.

121 Mustafa Altunoğlu, *2015 Seçimleri ve Türkiye'de Hâkim Parti Dönemi*, (İstanbul: SETA, Rapor No: 145, 2015), 7-27.

bir Meclis açulsın. Zannediyorum başkanvekilliğini de kaybetti” sözleri yazılı ve görsel medyaya yansımış, bir bakıma Meral Akşener’in gözden çıkarıldığının kamuoyuna ilanı olmuştur.¹²² Başbakan Ahmet Davutoğlu tarafından seçim hükûmetinde yer alması için yöneltilen teklifi geri çeviren Meral Akşener başvuruda bulunmasına rağmen Devlet Bahçeli tarafından 1 Kasım 2015’te aday gösterilmemiştir.¹²³ 1 Kasım seçimlerinde istediği oyu alamayan Milliyetçi Hareket Partisinde parti içi muhalefet sesini yükseltmeye başlamış, Sinan Oğan, Meral Akşener ve Koray Aydın gibi parti ileri gelenleri seçimli kurultay çağrısında bulunmuşlardır.¹²⁴ Ümit Özdağ tekrar partiye dönerek yine muhalif tarafta konumlanmıştır.¹²⁵

Devlet Bahçeli 10 Kasım 2015 tarihinde kamuoyuna Milliyetçi Hareket Partisinin 12’nci genel kurulunun 18 Mart 2018’de yapılacağı bilgisini açıklamıştır. Yukarıda ismi belirtilen 4 muhalif isim ortak tavır belirleme kararı almışlardır. Tüzük değişikliğini amaçlayan olağanüstü kurultay çağrısına 543 delegeden imza toplanmıştır. Bu imzalar 15 Ocak 2016 tarihinde Milliyetçi Hareket Partisi genel merkezine iletilmiştir. Devlet Bahçeli’nin tepkisi çok sert olmuştur. Muhalif isimler bunun üzerine olayı 5 Şubat 2016 tarihinde Ankara’da ilgili sulh mahkemesine taşımışlardır. 12’nci Sulh Mahkemesi, 8 Nisan 2016 tarihinde çağrı heyetini vazifelendirme ilanı çıkarmış fakat bu karar genel merkez tarafından Yargıtay’a götürülmüştür. Ayrıca kaldırılan yürütmeyi durdurma kararı ile 15 Mayıs’ta yapılacak kurultayın önüne, Ankara Valiliği tarafından geçilmiştir. Ancak Yargıtay 18’inci Hukuk Dairesi, 12’nci Sulh Mahkemesinin önceki kararını tasdik etmiş, bunun üzerine muhalifler 19 Haziran 2016’da kurultayı toplamışlardır. Ankara 3. Asliye Hukuk Mahkemesinin 20 Haziran 2017 tarihinde genel merkezin tekrar itirazı üzerine almış olduğu Karar’la 6’ncı olağanüstü kurultay iptal edilmiş, süreç genel merkez talebi doğrultusunda sona ermiştir. Milliyetçi Hareket Partisi bünyesinde politika yapma şansları kalmayan muhalif isimler, 25 Ekim 2017 tarihinde kurulan İyi Parti saflarında faaliyetlerine başlamışlardır. Partinin genel başkanlığına oybirliği ile Meral Akşener getirilmiştir. Partiye bağımsız milletvekili Yusuf Halacoğlu, eski Milliyetçi Hareket Partisi milletvekili Özcan Yeniçeri ve Cumhuriyet Halk Partisi İzmir Milletvekili Aytunç Çıray

122 Fatma Okur Çakıcı ve Özgür Bayraktar, “Siyasi Parti Bölünmeleri ve 1946 Sonrasında Gelişen Parti Bölünmelerine İlişkin Siyasi Süreçlerin Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Mavi Atlas*, 8:2 (2020), 402.

123 SETA, *2015’te Türkiye*, (Ankara: SETA, 2015), 56-57.

124 Hürriyet, “Meral Akşener’den olağanüstü kurultay çağrısı”, son güncelleme 19 Eylül, 2021. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/meral-aksenerden-olaganustu-kurultay-cagrisi-40020728>

125 Akpınar, 295-304.

dâhil olmuşlardır. Çıray ayrıca parti sözcülüğü görevini üstlenmiştir. Sinan Oğan'ın kararı yeni partiye girmeme yönünde olmuştur.¹²⁶

3.3. 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi ve 16 Nisan 2017 Anayasa Referandumu

15 Temmuz 2016 tarihinde FETÖ tarafından düzenlenen askerî darbe girişimi önlenmiş, ülke bütününde halka yapılan çağrılar karşılık bulmuş ve olağanüstü hal ilan edilmiştir. Milliyetçi Hareket Partisi darbe teşebbüsünü şiddetle kınamış, hükûmete olan tam desteğini açıklamıştır. Devlet Bahçeli'nin ifadelerinde sıklıkla beyan ettiği husus, FETÖ'nün ele geçirmek istediği ve hedefine koyduğu siyasi partilerin başında Milliyetçi Hareket Partisinin olduğu konusudur.¹²⁷ Devlet Bahçeli'nin diğer muhalefet partilerine oranla darbe karşıtı söylemlerinde en yüksek tonu seçiyor olması bu yönüyle anlaşılabilir. Milliyetçi Hareket Partisi, referandumda kullanacağı evet oyunu açıklamak üzere bir anayasa değişikliği broşürü hazırlamıştır. Kitapçıkta bu gerekçeler inşa edilirken milletvekili sayısının 600 olarak belirlenmesinin Meclisi daha etkin kılacağı, 18 yaşın seçilmek için yeter şart olarak düzenlenmesi ile yönetim sisteminde gençlerin daha güçlü söz sahibi olacağı hususları savlanmıştır. Ortaya konulan diğer gerekçe ise mevcut parlamenter sistemin işlevini yitirmesi, tıkanıklığa yol açması olmuştur. Anayasadaki çarpık yapılanmanın gün geçtikçe daha da karmaşayı doğurduğuna değinilmiştir. Örnek olarak 2007'deki Cumhurbaşkanlığı seçimi verilmiş, yaşanan krizin e-muhtıraya neden olduğuna vurgu yapılmıştır.¹²⁸ Milliyetçi Hareket Partisi bakımından;

"bu artan ihtiyaçlar ve mevcut düzenin derinleşen problemleri, 15 Temmuz askerî darbe girişiminin neden olduğu beka sorunuyla birleşince, anayasanın değiştirilerek hükûmet yönetim sisteminin yapılanması bir gerekliliğe dönüşmüştür". Söz konusu problemlerin *"Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi eliyle "etkin hükûmet, güçlü devlet" in inşa edilmesi ve Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı risk ve*

126 Öztürk, 83-84.

127 A.g.e., 73.

128 MHP Anayasa Değişikliği Kitapçığı, 10.

tehditlere cevap olabilecek yeni bir yönetim sisteminin yapılması ile aşılabileceği” ileri sürülmüştür.¹²⁹

“Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” olarak adlandırılan yeni yönetim mekanizmasının tesisi için 18 maddeden ibaret anayasa değişikliği için AK Parti hükümeti Başbakanı Binali Yıldırım ile Milliyetçi Hareket Partisi Lideri Devlet Bahçeli bir araya gelerek ortak paydada buluşmuştur. Bunun üzerine 316 AK Partili milletvekilinin imzaladığı anayasa değişikliği teklifi 10 Aralık 2016 tarihinde Meclise sunularak süreç başlatılmıştır. Ülke içinde ve dışında genel olarak çok tartışılan referandum oylaması doğal olarak politik çift kutuplaşmayı beraberinde getirmiştir. Bir kanatta anayasa değişikliğinin gerçekleşmemesi adına varını yoğunu koyan Cumhuriyet Halk Partisi ve Halkların Demokratik Partisi bloğu, diğer kanatta ise AK Parti ile kritik politik dönemeçlerin mimarı Milliyetçi Hareket Partisi yer almıştır. AK Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi aralarındaki farklılıkları koruyarak ülkenin geleceği ve bekası için ortak paydada buluşmuş, 16 Nisan 2017 tarihindeki anayasa referandumuna evet oyu vermiştir. 24 Haziran 2018 tarihli Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Milliyetçi Hareket Partisi, AK Parti ile Cumhur ittifakını kurmuş, başını Cumhuriyet Halk Partisi, İyi Parti ve Halkların Demokratik Partisinin çektiği Millet ittifakı adaylarına karşı yarışmıştır. 31 Mart 2019 tarihinde yapılan yerel seçimlerde, bazı bölgelerde Cumhur ittifakı adaylarıyla katılmıştır. Milliyetçi Hareket Partisi, AK Parti ile olan ittifakını 2016 yılından bu yana büyük bir uyum içinde sürdürmektedir.

SONUÇ

12 Eylül 1980 Askerî Darbesi sonrasında milliyetçi hareketin politik kanadında ve gençlik örgütlenmesinde kendilerinin kutsalı addettikleri devletin ara rejim yönetimi tarafından uğradıkları büyük şokun yarattığı travmanın izleri hâlâ unutulabilmiş değildir. 1980 öncesi son on yılın milliyetçi-mukaddesatçı anlayışın yapışıklığı, iç içe geçmişliği ve birbirine eklenmesi yaygın olarak kullanılan “Türk İslam Sentezi” terminolojisi ile kavramsallaştırılmıştır. Milliyetçi hareketin içinden gelen eleştiri ile kavramın revizyonu talep edilmiş, “Türk İslam Ülküsü” kavramı ile yeniden belirlenen şeklinin ülkücü değerlere daha uygun olduğu kabul görmüştür. Milliyetçi hareketin 1980’li yıllara dek taraf olduğu sağ-sol kavgasındaki rolünün devlet görevi ifası zannından öteye geçmediği, sokaktaki temsilinin sadece bir yanılsamadan ibaret olduğu, hele ki ülkücü harekette yaşanan kullanılmışlık ve harcanmışlık sendromunun boyutları düşünüldüğünde devlete dair tasavvurun acı bir gerçekliğin yansımalarından başka bir şey olmadığı tecrübe edilmiştir.

129 A.g.e., 12.

Yine milliyetçi hareketin bu defa 1980 Askerî Darbesi sonrasında ara rejim yönetimi tarafından “Türk İslam Sentezi” düsturunun benimsenmesi ile Alparslan Türkeş’in Ağâh Oktay Güner’den mülhem “*Kendi zindanda fikri iktidarda*” söyleminin lehimlenmesi de bir yansıma ve yanılısamadır. Konunun daha çok Türk siyasal yaşamında iktidarın sağ-sol veya askerî eğilimli oluşuna bakılmaksızın yönetsel yeteneğine “milliyetçi-muhafazakâr” çerçeveden bir güç ve meşruiyet arayışı ile ilgisi bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminden miras olarak devşirilen seküler milliyetçiliğin Alparslan Türkeş tarafından kimlik olarak ayrıştırılarak muhafazakârlık harcı ile tekrar yoğrulması, bu terkinin ülkücü hareketin politik yapılanmalarına taşınması, gençlik örgütlenmelerine enjeksiyonu; milliyetçi hareketin girdiği her seçimde aldığı oransal sonuçları aşan bir özgül ağırlık etkisine sahip olmasını açıklamaktadır.

1983 yılında askerî darbe ara rejim yönetimi demokrasiye geçmeye karar verdiğinde kendi hazırladığı siyasal şablonda veto silahı gücünü kullanarak seçime ülke genelinde en fazla üç partinin girebileceği bir alan açmıştır. Darbe öncesi Türkiye’sinin gelişmemiş demokrasisinde başarısız koalisyon hükümetlerinin yol açtığı karışıklık ve kargaşa ile çatışmacı ortamın binlerce insan hayatına mâl olmasının etkisi büyüktür. Ülkücü hareketin askerî darbe sonrası ilk politik örgüt olarak canlanmasının müşahhas hâli Muhafazakâr Partinin, Milli Güvenlik Konseyinin yukarıda ifade edilen kaygısı nedeniyle seçime girememesi, üstelik ülkücü hareketin bazı güçlü isimlerinin Anavatan Partisi saflarında siyaset yapma tercihi şok dalgasının artçısı gibi olmuştur. Muhafazakâr Parti ile tek çatı altında toplanamayan ülkücü hareketin hayatta kalma saikiyle hareket ettiği daha sonraki politik yolculuğu adalarındaki çağrılarla müşahede edilmiştir. Farklı adreslerde politik yaşamlarına devam eden siyasi aktörlerin her seçim öncesi ana ocağına davet edilmesi zikredilen bu amaçla yapılmıştır.

Ülkücü hareketin 1980 sonrası devlet ile acı bir tecrübe sonucunda tanışmasının ardından kendi nam hesabına ve kendi amblemi ile seçime girdiği ilk parti, Milliyetçi Çalışma Partisi olmuştur. Türk siyasal yaşamının, baskıcı ve yasakçı ara rejim tarafından rehin alındığı bir dönemde söz konusu parti kendi koşulları ve imkânları çerçevesinde milliyetçi hareketin ete kemiğe bürünmesini sağlamıştır.

Siyasi yasağı 1987 yılına kadar devam eden Alparslan Türkeş’in Milliyetçi Çalışma Partisinin bu tarihte başına geçmesine kadar olan sürede milliyetçi hareketin politik örgütlenmelerinde parti genel başkanlarının belirlenmesinde aldığı inisiyatif ve sonrasında gençliğin örgütlenmesi ile eylemliliğin organizasyonundaki tecrübesi, 1980 Askerî Darbesi öncesinde var olup bugün politik yaşamına devam eden CHP’nin içinde olduğu iki partiden birisi

olmasının nedenini açıklamaktadır. Diğer taraftan Alparslan Türkeş'in kökeninin asker olması, ülkücü hareketin politik yapılanması ve gençlik örgütlenmesindeki bürokrasi ve hiyerarşinin varlığını günümüze kadar sürdürmesini daha anlaşılır kıldığını söylemek mümkündür. Ortaya konulan bu disiplinin düzen karşıtlığına ve aşırılığa müsamaha gösterilmesini engellediğinin altı çizilebilir. Ülkücü hareketin mensuplarına atfedilen sert tutum ve davranışlar ile bunun daha ötesi şiddetin gençlik örgütlenmelerindeki sıradanlaşması sadece milliyetçi harekete mahsus bir özellik olmadığı düşünülmektedir. Üstelik bu fotoğrafın varlığı, yalnızca bu ülkenin gerçeği olmadığı gibi dünyanın her noktasında yaşanan siyasetin sorunsal olduğu öne sürülebilir. Sözlü ve fiili şiddet, tüm politik örgütlenmelerin dozaj farklılığı olsa bile açık veya kapalı var olma biçimlerinin bir tezahürü, tahkim edilen kimliğin muhataba takdiminde bir aracıdır durumundadır.

Milliyetçi hareketin tarihsel dönüşümünde, milliyetçi kadının yerinin ve söyleminin konumlandığı koordinatları; 1969 yılında *Ayşe Dergisi* adıyla çıkan, 1970'li yıllarda *Töre Dergisi* olarak varlığını sürdüren dergiden başlayarak, 80'ler sonrasında İslami motifleri ağır basan *Bizim Gergef Dergisi* ile 2000'li yılların İslami dozajı azaltmış, Kemalizm'le barışılmış ve Türkçülük vurgusu bayrak yapılmış *Genç Asena* dergilerinde bulmak mümkündür. Milliyetçi Hareket Partisinin bir önceki paragrafta değinilen siyaset diline paralel bir milliyetçi kadın ses tonunun varlığının altı çizilebilir.¹³⁰

Alparslan Türkeş'in "*Ülkücülüğün sınırları Türkiye ile sınırlıdır. İslamiyet'i yaymak, İslam birliğini kurmak diye bir hedefimiz yoktur bizim. İslam birliğinin kurulmasına karşı değiliz. İslamiyet'e karşı değiliz*" sözlerine karşılık; Muhsin Yazıcıoğlu'nun "*Müslüman Türk milletinin karanlıklardan kurtularak taşıdığı yüce ideal i'lay-ı kelimetullah bayrağı olmuştur. i'lay-ı kelimetullah ideali olmuştur. Dün de benim idealim buydu. Bugün de benim idealim budur. İslam davası diye bir davamız yoktur diyen birisi beni temsil edemez*" sözleri, Türk İslam ülkücülerinin Milliyetçi Hareket Partisinden kopuşlarının diyaloga sığın açıklamasıdır. Bir taraftan Muhsin Yazıcıoğlu'nun hasletleri itibarıyla yakın çalışma arkadaşları tarafından idealize edilen bir kişiliğe taşınması, ancak diğer taraftan ilkeli duruşunun, siyaset müessesesinin getirileri bakımından tartışılıyor olması, belki de Büyük Birlik Partisinin aldığı oyun seçmen nezdindeki başarısızlığını izah edebilir.

Milliyetçi hareketin 1999 yılındaki seçim başarısının arkasında ülke genelindeki etnik kutuplaşmanın büyük etkisi ve 1997 yılında yaşamını yitiren Alparslan Türkeş'in yerine gelen koyu bürokratik parti mensubu Devlet

130 Güler Özdemir, "Ülkücü Kadınlar ve Kadın Kimliğinin İnşası: 'Asenalar'", *Fe Dergi* 12:2 (2020), 122.

Bahçeli'nin somut politikaları programa dökebilme yeteneği vardır. Ancak milliyetçi hareketin tarihsel refleksini, kendi konumlandığı kimliğinin tanımını karşıt aksa yerleştirdiği öteki-düşman tasavvuru üzerinden yapma tercihini sürdürdüğü bir bakıma bu yolla hayatta kalabildiği unutulmamalıdır. Geçmişte komünizmle mücadele bayrağının yerini 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasından sonra etnik ve azınlık karşıtı militarist söylem almıştır. Türk siyasal yaşamının çok kritik noktalarında Devlet Bahçeli'nin 2000'li yıllardan günümüze attığı neşterlerin ürettiği sonuçlarda yarattığı etkinin liderliğinin ve partisinin gücünü misliyle aştığı öne sürülebilir.

Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemine geçilmesiyle birlikte çift kutuplu bir politik sistemin doğalında yapılandığı ve kurgulandığı açıktır. Böyle bir iklimde önce parti içinde mücadelesini başlatan sonra Milliyetçi Hareket Partisi çatısı altında muhalif isimlerle İyi Partiyi kuran Meral Akşener, Millet ittifakı çatısı altında bu kanadın parametrelerini belirlemekte Halkın Demokratik Partisi (HDP) ile aynı işlevi görmektedir. Günümüzde Meral Akşener'in yapacağı tercihler özelinde dengeleri kökten değiştirebilecek bir güce sahip olduğu söylenebilir. Siyaset bir taraftan aritmetik işidir. Her partinin bir aritmetiği olduğu da aşikârdır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, İstanbul: Hil Yayınları, 1994.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Aşırı Milliyetçi Sayı*. Haz., Cemil İrvin Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 2006.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, "Milliyetçi Hareket Partisi." *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Akın, Rıdvan, *Türk Siyasal Tarihi, 1908-2000*, İstanbul: Levha Yayınları, 2012.
- Akpınar, Hakan, *Kurtların Kardeşliği CKMP'den MHP'ye (1965-2005)*, İstanbul: Bir Harf Yayınları, 2005.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Alishov, Saday, *57. Hükümet Döneminde MHP ve Türk Dünyası*. Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2020.
- Altunoğlu, Mustafa, *2015 Seçimleri ve Türkiye'de Hâkim Parti Dönemi*, İstanbul: SETA, Rapor No: 145, 2015.
- AP Hükümeti'nin Hazırlattığı MHP Raporu, *Ülkücü Komando Kampları*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997.
- Ateş, Sinan. "MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası Hamle Dergisi Örneği." *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(1) 2018: 1041-1058.
- Bakırezer, Güven, *Nihal Atsız: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Haz., Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Bayraktar, Özgür, "Ülkücü Harekte Bölünme: Milliyetçi Hareket Partisi ve Büyük Birlik Partisi". Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016.
- Beriş, Hamit Emrah "30 Mart'a Doğru Milliyetçi Hareket Partisi," *Analiz SETA*. 84, (Şubat 2014): 1-32. (erişim 19.09.2021)
- Bora, Tanıl ve Kemal Can, *Devlet Ocak Dergâh 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Bora, Tanıl ve Kemal Can, *Devlet Ocak Dergâh 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Bora, Tanıl ve Kemal Can, *Devlet ve Kuzgun*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Bölükbaşı, Deniz, *Siyaset İskelesi & MHP'de Siyaset Yılları*, İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- Can, Kemal. *Radikal Milliyetçiliğin En Büyük Örgütü: Ülkü Ocakları*, Haz., Stefanos Yerasimos vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Cengiz, Oğuzhan, *Alparslan Türkeş & Başbuğ*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2020.

- Çay, Abdulhaluk Mehmet, *Dil’de Fikir’de İş’te Birlik: Türk Cumhuriyetleri ve Akaraba Toplulukları ile Koordinasyondan Sorumlu Devlet Bakanlığı’nun Faaliyet Raporu*, Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000.
- Çetinkaya, Yusuf Doğan, “Milliyetçi Harekette Yarılma ve MHP Kongresi”, *Birikim Dergisi Güncel Yazılar*. Erişim 9 Ekim, 2021, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/994/milliyetci-harekette-yarilma-ve-mhp-kongresi#.WtJrVcKLeP9>, 2006.
- Çoraklı, Selim, *Muhsin Yazıcıoğlu Adam Gibi Adam*, İstanbul: Popüler Yayınları, 2009.
- Darendelioğlu, İlhan, *Türkiye’de Milliyetçilik Hareketleri*, İstanbul: Toker Yayınları, 1968.
- Dereli, Murat, *Başkanlar Konuşuyor*, İstanbul: Yesi Yayınları, 1996.
- Devlet Gazetesi, *Devleti Yaşatan Güçler*, Sayı 201, 10 Eylül 1973.
- Doğan, Hıdır, “Milliyetçi Hareket Partisi’nin Kuruluş Dinamikleri ve İdeolojik Evrimi”. Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.
- Doğan, Yalçın, *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1985.
- Dursun, Davut, *12 Mart Darbesi Hatıralar Gözlemler Düşünceler*, İstanbul: Şehir Yayınları, 2003.
- Erken, Ali, “Örgüt ve Strateji: 1965-1980 Arasında Milliyetçi Hareket Partisi”, *İnsan ve Toplum*. 4:7 (2014 Haz), 135-163. (erişim 15.09.2021)
- Erken, Veysi, *Muhsin Yazıcıoğlu’nun Büyük Birlik Tasavvuru*, Ankara: Bilge Ofset Matbaa, 2010.
- Feyzioğlu, Turhan, *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013.
- Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in Türk Milletine Açıklaması, *T.C. Resmi Gazete*, 17103, 12 Eylül 1980.
- Gezici, Aytakin, *Ülkücülük Tarihi (Tanrı Dağı Kadar Türk Hıva Dağı Kadar Müslüman)*, Ankara: Tutku Yayınları, 2014.
- Habertürk, “Bahçeli A Takımını Kaybetti”. Erişim 10 Ekim, 2021, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/632867-bahceli-a-takimini-kaybetti>.
- Hamle Dergisi, Sayı 27, 11 Temmuz 1983.
- Hürriyet. “Meral Akşener’den olağanüstü kurultay çağırısı”. Son güncelleme 19 Eylül, 2021. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/meral-aksenerden-olaganustu-kurultay-cagrisi-40020728>
- Kabasakal, Mehmet, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İstanbul: Es Yayınları, 2013.
- Karakuş, Mehmet, *12 Eylül Zindanlarında Ülkücü Olmak*, İstanbul: Hoşgörü Yayınları, 2012.
- Kuzu, Ali, *Alparslan Türkeş & Dokuz Işık ve Ülkücü Hareketin Tarihi*, İstanbul: Kariyer Yayınları, 2015.

- Küpçük, Selçuk, *Yüzleşmenin Kişisel Tarihi Mito-politik Söylemden Ağrı Yakulamamış Çocuklara*, İstanbul: Granada Yayınları, 2012.
- MHP Anayasa Değişikliği Kitapçığı, 2017.
- Milli Güvenlik Konseyinin Yedi Numaralı Bildirisi, *T.C. Resmî Gazete*, 17103, 12 Eylül 1980.
- Milliyet, *Türkes: Davanın Lideri Benim*, Sayı 14567, 5 Haziran 1988. Son güncelleme tarihi, 10 Ekim, 2021 <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1988/06/05>
- Müftüoğlu, Rıza, *Derin Sayfalarıyla Milliyetçi Hareket*, İstanbul: Akis Kitap, 2006.
- Okur Çakıcı, Fatma ve Özgür Bayraktar. “Siyasi Parti Bölünmeleri ve 1946 Sonrasında Gelişen Parti Bölünmelerine İlişkin Siyasi Süreçlerin Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Mavi Atlas*, 8:2 (2020), 389-411. (erişim 01.09.2021)
- Öğün, Süleyman Seyfi Öğün, *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Örmeci, Ozan, *İttihat ve Terakki'den AKP'ye Türk Siyasal Tarihi*, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2008.
- Özdemir, Güler. “Ülkücü Kadınlar ve Kadın Kimliğinin İnşası: ‘Asenalar’”, *Fe Dergi*, 12:2 (2020), 116-128. (erişim 10.09.2021)
- Özdemir, Hikmet. “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908- 1980*, İstanbul: Cem Yayınevi, (1997), 191-260.
- Özkarabekir, Cengiz, “12 Eylül 1980 “Darbe” Belgeseli 2. Bölüm”, (Eylül 2010). Son güncelleme 10 Ekim, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=-XdZhTjJ5OI&t=1007s>
- Öznur, Hakkı, *Muhsin Yazıcıoğlu Külliyyatı, Cilt 1, Makaleler, Konuşmalar, Şiirler*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Öznur, Hakkı, *Muhsin Yazıcıoğlu Külliyyatı Cilt 3 Röportajlar*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2012.
- Öznur, Hakkı, *Seyyid Ahmed Arvasi*, İstanbul: Alternatif Yayınları, 2002.
- Öztepe, Mehmet, *12 Eylül Adaleti ve C-5*, Ankara: Özen Yayınları, 1990.
- Ersin Öztürk, “1997-2018 Döneminde Devlet Bahçeli ve MHP Siyasetinin Sürekliliğinin İncelenmesi”. Yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi, 2018.
- Pekmezci, Necdet ve Nurşen Büyükyıldız, *Ülkücüler & Öteki Devletin Şebitleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.
- Poulton, Hugh. Silindir Şapka, Bozkurt ve Hilal: Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti. Çev., Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.

- Sarıbay, Ali Yaşar, *Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler*, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2001.
- Selvi, Abdülkadir ve Erhan Seven, *İşkence Koşullarından Siyaset Meydanına*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2010.
- SETA, *2015’te Türkiye*, Ankara: SETA, 2015.
- Siyasi Partiler Kanun, T.C. Resmi Gazete, 18027, 24 Nisan 1983.
- Şehsuvaroğlu, Lütfü, *Ashâb-ı Kef’ın Delikanlısı*, Ankara: Hasret Yayınevi, 2015.
- Tekin, Arslan, *Alparslan Türkeş ve Liderlik*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Tonguç, Kürşat, *Ülkücü Manifesto*, Ordu: Kitap&Kafe Serüven, 2015.
- Turgut, Hulusi, *Türkeş’in Anıları, Şahinlerin Dansı*, İstanbul: ABC Yayınları, 1995.
- Turhan, Metin, *Ülkü Ocakları (1966-1980)*, Ankara: Panama Yayıncılık, 2016.
- Turhan, Metin, *Ülkü Ocakları 1968-1980*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2010.
- Türkeş, Alparslan, *9 Işık ve Türkiye*, İstanbul, Hamle Yayınevi, 1976.
- Umur, Ömer “Türk Siyasi Tarihinde ‘Büyük Büyük Birlik Partisi’ (Siyasi Gelişimi-Fikri Kaynakları-Teşkilatlanma Yapısı, 1993-2009”. Yüksek lisans tezi, Ordu Üniversitesi, 2016.
- Umur, Ömer, *Türk Siyasi Tarihinde Büyük Birlik Partisi Siyasi Gelişimi*, Ankara: Fikri Kaynakları, 2017.
- Uzun, Turgay, *Türk Milliyetçiliği ve MHP*, Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2005.
- Uzun, Turgay, *İttihat ve Terakkiden Günümüze Siyasal Partiler*, Ankara: Orion Kitabevi, 2013.
- Ülkücü Dünya Görüşü İnternet Sitesi. “12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi ve MHP Davası”. (12 Eylül 2006). Son güncelleme 09 Ekim, 2021. <https://www.ulkucudunya.com/index.php?kod=98&page=haber-detay>
- Yalçın, E. Semih, *Davaya Adanmış Bir Ömür Devlet Bahçeli*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Yanardağ, Merdan, *MHP Değişti Mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi*, İstanbul: Gendaş Yayınları, 2002.
- Yeniçeri, Özcan, *Dokunanlar (Yüreğiz Sızlatan Yazular)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Yıldırım, Tercan, “‘Devletçi milliyetçilikten milletçi milliyetçiliğe’: Muhsin Yazıcıoğlu”. (28 Mart 2020). Son güncelleme 10 Ekim, 2021. <https://www.indyturk.com/node/154256/t%C3%BCrkiyeden-sesler/%E2%80%9Cdevlet%C3%A7i-milliyet%C3%A7ilikten-millet%C3%A7i-milliyet%C3%A7ili%C4%9Fe%E2%80%9D-muhsin-yaz%C4%B1c%C4%B1o%C4%9Flu>
- Yıldırım, Yaşar, *Balkondan Seyretmek*, Ankara: Kayı Yayıncılık, 1991.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev., Yasemin Saner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Hükümet Sistemleri Bağlamında Türkiye’de Siyasal Dönüşüm

Ahmet Hikmet Zabun¹

GİRİŞ

Evrensel bir tanımı olmamakla birlikte hükümet sistemi, devlet içindeki kuvvetlerin dağılımı ve düzenlenişi bakımından anayasal demokrasilerde veya demokratik olmayan rejimlerde uygulanan kural ve kurumlar dizgesinin bütünü olarak tanımlanmaktadır. Siyasal sisteme göre daha dar ve sınırlı bir anlamının belirtildiği hükümet sistemi karşısında siyasal sistemin; siyasi partiler, seçim sistemi, siyasal kültür, tarih, sosyoloji ve ekonomik alt yapı gibi siyasetle doğrudan ya da dolaylı ilgili ülkedeki bütün kurum, kural ve değerleri içerisine alan bir kavramsal çerçeveyi barındırdığı ifade edilir. Bu doğrultuda siyasal sistem denildiğinde politik gücün elde edilmesi, kullanılması ve kontrolüne ilişkin yazılı olan ve olmayan kuralların bütünü vurgulanır.²

Genel olarak incelendiğinde demokratik ülkelerde üç tip hükümet sisteminden bahsedilmektedir. Bunlar; başkanlık, yarı başkanlık ve parlamenter sistemler olarak ifade edilmektedir. Demokratik sistemler olarak tanımlanmakla birlikte, Çınar ve Göksel, bu sistem adları ile anılan ülkelerin siyasal-kültürel yaşamları ve demokrasi düzeyleri arasında önemli farklılıklar gözlemlendiğini belirtmektedir. Çünkü sistemler, uygulamada doğurdıkları

---

1 Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, zabun@ksu.edu.tr,
Orcid:0000-0003-3783-8168

2 Mehmet Merdan Hekimoğlu, *Anayasa Hukukunda Karşılaştırmalı “Demokratik Hükümet Sistemleri” ve Türkiye* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2009), 5.

sonuçlar açısından, ülkelerin parti sistemlerinden, siyasal kültürlerinden ve uygulamayı belirleyen unsurlardan etkilenebilmektedirler.³

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasının ardından verilen Milli Mücadele ve sonrasında kurulan Cumhuriyet ile Türkiye’de hükümet sistemleri bağlamında önemli dönüşümler yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda 1876 Kanuni Esasi ile başlayan anayasal yönetim süreci Türkiye Cumhuriyeti Devletinde 1921 yılında çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye ile devam etmiş, anayasal temeli olan demokratik bir Türkiye Cumhuriyeti serüveni de başlamıştır. 1921 Anayasasının ardından 1924, 1960 ve 1982 anayasaları siyasal hayatta yaşanan değişimler ve kırılmalar sonucunda ortaya çıkmış ve bu anayasalar güçler ayrılığı ilkesi bağlamında Türk siyasal hayatına yönetim modelleri sunmuştur.

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti tarihinde anayasalarla ortaya konulan hükümet sistemleri kısaca ele alınmakta, özellikle 1982 anayasası ile ortaya konulan hükümet sistemi ve devamında yapılan anayasa değişiklikleriyle ortaya çıkan hükümet sistemleri değerlendirilmektedir.

Çalışmanın ilk kısmında; demokratik hükümet sistemlerine ilişkin teorik bilgi ve 1921,1924 ve 1961 Anayasalarında ortaya konulan modeller irdelenmektedir. İkinci kısımda 1982 Anayasasının getirdiği hükümet rejimi, üçüncü kısımda 2007 Anayasa değişiklikleriyle ortaya çıkan fiili durum, dördüncü kısımda ise 2017 Anayasa değişiklikleriyle ortaya çıkan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ele alınmaktadır. Sonuç bölümünde 1982’den başlayarak yaşanan değişim değerlendirilmektedir.

1. DEMOKRATİK HÜKÜMET SİSTEMLERİ ve 1921,1924 VE 1961 ANAYASALARINDA HÜKÜMET SİSTEMLERİ

Hükümet sistemleri sınıflandırmasında temel ayrımlardan biri kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı bağlamında yapılır. Yasama ve yürütmenin birbiriyle ilişkisi çerçevesinde bu iki erkin aynı elde toplanması kuvvetler birliği olarak adlandırılır. Kuvvetler birliği sistemleri yürütme lehine de yasama lehine de olabilmekte, kuvvetlerin yürütmede birleşmesi mutlak monarşi ya da diktatörlük rejimlerine, yasamada birleşmesi halinde ise konvansiyonel ya da meclis hükümeti adı verilen rejimlere yol açar. Kuvvetler ayrılığına göre sistemler ise yasama ve yürütme organının sert ve seri biçimde ayrıldığı Başkanlık Sistemi ve iki kuvvetin daha yumuşak ve dengeli ayrıldığı parlamenter

3 Yetkin Çınar ve Türkmen Göksel, *Başkanlık, Yarı Başkanlık Ya Da Parlamenter Sistem: Sisteme Verilecek İsim mi, Yoksa Sistemin Tasarımı ve İşleyişi mi Daha Önemli?*, <http://www.tepav.org.tr/tr/yayin/s/595>, (erişim: 13.10.2021)

sistemler olarak ayrılmaktadır.⁴ Bu iki temel sistem dışında bir karma rejim tipi olarak bazı yönleri ile başkanlık sistemi bazı yönleri ile ise parlamenter hükümet sistemine benzeyen yarı başkanlık sistemi bulunmaktadır.⁵

1.1. Başkanlık Sisteminin Doğuşu ve Sistemin Genel Özellikleri

Başkanlık sistemi, temsili rejim türlerinden biri olarak ifade edilmekte ve sistemin kuvvetler ayrılığı teorisini parlamenter rejimden farklı olarak sert bir şekilde uyguladığı belirtilmektedir. Başkanlık sistemini ABD’de ortaya çıkaran sistemin mucidi olarak “Kurucu Babalar” (Founding Fathers) tabiri kullanılmaktadır. İlk Başkan George Washington, 30 Nisan 1789’da görevine başlamıştır. Başkanlık sistemi, “westminster modeli” demokrasinin 17. yüzyıl sonundaki koşullarına tepki olarak verilen bağımsızlık savaşı sonucunda Amerikalılar tarafından üretilmiş ve sistem hayata geçirilmiştir. Başkan ve Kongrenin ayrı seçildiği, meclisin çift olduğu, başkanın ikinci seçmenlerce seçildiği, federal yapılı bir devlet sistemi karşımıza çıkmaktadır. Sistem yasama-yürütme-yargı uzlaşınca işlemekte, aksi durumda kilitlenebilmektedir.⁶

Başkanlık sisteminde yasama ve yürütme birbirinden tamamen ayrı iki organ olup, yasama organının üyeleri olan temsilciler ve senatörler de halk tarafından seçilmekte, başkan da halk tarafından seçilmektedir. Başkan, başkan yardımcısı ve bakanların kongre toplantılarına katılmaları ve yasa önerisi sunmaları mümkün değildir. Başkan yasama organına görüş ve temennilerini mesajlar yoluyla ileterek hareket kazandırabilir. Yasama organı da başkanın ve hükümetin faaliyetlerine kural olarak müdahale edememektedir. Başkan, hükümetin ve devletin başı olarak faaliyet yürütür ve seçimle işbaşına geldiği için de yasama organına karşı bir üstünlüğü söz konusudur.⁷ Ayrı ayrı seçimle göreve getirilen yasama ve yürütme organlarının görevden ayrılmaları açısından da birbirlerine karşı kullanabilecekleri herhangi bir yetkileri bulunmamaktadır.⁸

Başkanlık hükümeti sistemini diğer hükümet sistemlerinden ayıran üç temel ölçüt olup, bunların başkanlık hükümeti sistemi lehine olumlu görüş oluşturduğu ifade edilmektedir: Başkanın doğrudan doğruya halk ya da

4 Mehmet Türhan, *Hükümet Sistemleri ve 1982 Anayasası*. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: 1989), 21.

5 Haluk Alkan, *Karşılaştırmalı Siyaset Başkanlık ve Parlamenter Sistemler Işığında Yarı Başkanlık Modelleri* (Ankara: Açılım Yayınları, 2013), 14

6 Hasan Tahsin Fendoğlu, *Başkanlık Sistemi Tartışmaları* (Ankara: SDE Yayınları/Başak Matbaacılık, 2010), 15.

7 Fevzi Demir, *Demokrasilerde Hükümet Sistemleri ve Başkanlık Hükümeti Rejimi*, (İzmir: Egiad Yayınları, 1998), 23.

8 Hasan Tunç ve Bülent Yavuz, “Avantaj ve Dezavantajlarıyla Başkanlık Sistemi”, TBB Dergisi, 81 (2009), 7-8.(erişim 13.10.2021)

benzeri yöntemle halk tarafından seçilmesi, başkanın görev süresinin sabit oluşu ve yürütme organının tek bir kişiden oluşması. Bu doğrultuda sistemin lehine olan argümanlar; istikrarlı yönetim, güçlü yönetim ve daha fazla demokrasi sağlayan bir sistem şeklinde sıralanmaktadır. Daha fazla demokrasi argümanına dayanak olarak başkan ve parlamentonun ayrı ayrı seçimlerle işbaşına getirilerek seçmene daha fazla seçenek sunulması ve bu iki organın görevlerinde kalması için birbirinin güvenine ihtiyaç duymaması kriterleri ortaya konulmaktadır.

1.2. Parlamenter Sistem ve Genel Özellikleri

Parlamenter sistem; kral egemenliğini temsil eden hükümetle halk egemenliğini temsil eden parlamento arasındaki savaşımın tarihi olarak ifade edilmektedir. Bu anlamda kralın vergi tekliflerini parlamentonun onayına bağlayan 1215 tarihli Magna Charta’dan itibaren parlamentonun kral karşısında güç kazandığı, temel hak ve özgürlüklerin genişletilip güvence altına alındığı tarihsel mücadelelerle sistem olgunlaşmış ve somutlaşmıştır.⁹

Parlamenter sistem kuvvetler ayrılığına dayalı bir rejim olmasına rağmen kurumsal özellikler açısından başkanlık sisteminden belirgin farklılıklarla ayrılmaktadır. Westminster modeli olarak da adlandırılan ve İngiltere’de doğup gelişen sistem zamanla Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan olmak üzere eski İngiliz sömürgelerine de ihraç edilen kurumlar ve gelenekler bütününden gelmektedir. Westminster modeli güçlü ama gerilemekte olan bir monarşik iktidar ile gelişmekte ve güçlenmekte olan temsili siyasal kurumların uzlaşmasıyla ortaya çıkmıştır.¹⁰

İdeal parlamenter rejimin dört ana özelliği; yürütmenin çift başlı olması, devlet başkanının siyasi sorumsuzluğu, bakanların yasamaya karşı siyasi sorumluluğu ve yürütmenin yasamayı feshi olarak sıralanmaktadır. Sistemin zayıf yanları; hükümetin parlamentonun güvenine dayanması sebebiyle hükümet istikrarsızlıklarına yol açabilmesi, koalisyon olması halinde karar almanın güçleşerek hesap sorulabilirlik alanının daralması olarak ifade edilmektedir. Sistemin güçlü yanları ise; bakanlar kurulu ile meclis arasındaki siyasal sürecin donmaması nedeniyle halk desteğini yitiren ya da iş yapmayan hükümetlerin görev süresini sonlandırmak için 4 ya da 5 yıl beklemek zorunda kalınmaması, kazananın her şeyi kazandığı kaybedenin her şeyi kaybettiği başkanlık sistemi karşısında seçimi kaybeden partinin muhalefet

9 Hekimoğlu, 2009, 108.

10 Alkan, 2013, 77.

fonksiyonuyla parlamentoda çalışmalarına devam etmesi olarak ifade edilmektedir.¹¹

1.3. Yarı Başkanlık Sistemi ve Genel Özellikleri

Yarı Başkanlık kavramı, 1920’li yıllardan itibaren yetki alanı dışına çıkan güçlü bir başbakanı veya ABD başkanı kadar güçlü olmayan bir başkan liderlik tarzını tasvir etmek için kullanılsa da yarı başkanlığın siyasi literatüre geçecek tanımı Maurice Duverger tarafından yapılmıştır. 1958 Fransa Anayasası’nda 1962 tarihinde yapılan değişiklikle öngörülen siyasi sistemi Duverger, hem başkanlık sistemine hem de parlamenter sisteme has özellikler taşıması nedeniyle “yarı başkanlık” olarak sınıflandırmıştır. Duverger yarı başkanlık sistemini tanımlarken; başkanın halk tarafından seçilmesi, oldukça önemli yetkilere sahip olması ve yürütme ve idari yetkilere sahip başbakan ve bakanların var olması ve parlamento karşı çıkmadığı sürece görevde kalmaları özelliklerini göz önünde bulundurmaktadır. Duverger, devlet başkanının halk tarafından seçilmesinin yarı başkanlık için gerekli ancak yeterli bir ölçüt olmadığını, başkanın güçlü bir figür yani oldukça önemli yetkilere de sahip olması gerektiğini ifade etmektedir.¹²

Sartori, Duverger’in tanımıyla uyumlu başka bir tanım geliştirerek yarı başkanlık için; başkanın sabit bir süre için, doğrudan veya dolaylı, halk tarafından seçilmesi, başkanın yürütme yetkilerini başbakanla paylaşması (iki başlı otorite yapısı), başkanın parlamentodan bağımsız olması ancak yalnız ve doğrudan yönetme/ hükümet etme yetkisine sahip olmaması, başbakan ve kabinesinin, başkandan bağımsız ve fakat parlamentoya bağımlı olması (hükümetin parlamentonun güven ya da güvensizliğine tabi olması, iki başlı otorite yapısının, her birimin özerklik potansiyeli devam etmek şartıyla, yürütme içinde farklı dengelere ve güç ağırlıklarının kaymasına imkân vermesi unsurlarına vurgu yapmaktadır. Duverger ve Sartori’nin ortaya koyduğu tanımları, “oldukça önemli yetkiler” ve “yetki paylaşımı gibi” subjektif unsurlara referans vermeleri dolayısıyla sorunlu olarak değerlendiren Robert Elgie ise yarı başkanlığı, “Anayasanın doğrudan halk tarafından sabit bir dönem için seçilen devlet başkanı ve yasama organına karşı sorumlu bir başbakan ve kabineyi birlikte öngördüğü sistem” olarak tanımlamıştır. Elgie, Duverger’in aksine devlet başkanı veya başbakanın yetkilerini referans göstermek yerine daha güvenilir olarak nitelediği anayasal hükümlere dayanmaktadır.¹³

- 11 Cüneyt Yüksel, “Türkiye’nin Gelecek Siyasi Sistem Tercihini Rasyonelleştirilmiş Parlamenterizm, Yarı-Başkanlık ve Başkanlık Sistemleri” *Yasama Dergisi*, 25, (2013 Ara): 44-45. (erişim 13.10.2021).
- 12 Kasım Erdem. “Yarı Başkanlık Sistemi: Teori, Pratik ve Tartışmalar” *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri Yarı Başkanlık Sistemi Fransa, Polonya ve Rusya Örnekleri*, Edt.Semra Gökçimen, (Ankara: TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 1
- 13 Kasım Erdem, a.g.e., 2-3

Yarı başkanlık sistemi Fransa’ya özgü bir tarihsel süreci işaret etmektedir. Sisteminin Fransa’nın cumhuriyet denemeleri bağlamında ortaya çıkan bir hükümet sistemi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1.4. 1921 Anayasası

1921 Anayasası geçiş dönemi için hazırlanan bir anayasa olarak ifade edilmekte, yasama-yürütme hatta yargının da birliği esas kabul edildiğinden meclis hükümeti sistemini barındıran bir anayasal metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Meclis Hükümeti olması dolayısıyla devlet başkanlığı gibi bir makam olmayan sistemde Meclis Başkanı fiili olarak devlet başkanlığını da yerine getirmektedir. Meclis Hükümeti sisteminde sistemi düzenleyen anayasada meclisin feshi gibi bir düzenleme yer almamıştır. 1923’te Cumhuriyetin ilanı ile anayasada değişikliğe gidilmiş, cumhurbaşkanlığı makamı devletin başı olarak tanımlanmıştır. Cumhurbaşkanı olabilmek için TBMM üyesi olmak gerektiği anayasada yapılan değişiklikte yer almış ve Cumhurbaşkanı’nın yetkileri anayasanın 11 ve 12. Maddelerinde düzenlenmiştir. Parlamenter sistemin özelliklerine uygun olarak yapılan düzenlemelerde Cumhurbaşkanı’nın TBMM’ye Vekiller Heyetine başkanlık etmesi, TBMM üyeleri arasından başbakanı seçmesi ve bakanlar kurulu listesini onaylaması gibi düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.¹⁴

1921 Anayasasının kuruluş döneminin siyasal kaygıları bağlamında hazırlanan ama parlamenter sisteme yönelik girişimlerle de değişikliğe uğrayan bir başlangıç anayasası olduğu ifade edilebilir.

1.5. 1924 Anayasası

1924 Anayasası; anayasal düzende oluşan bir kesinti ya da hukuk boşluğu dolayısıyla kurulan bir kurucu meclis yerine 1923 yılında olağan usuller çerçevesinde seçilmiş ikinci dönem TBMM tarafından yapılmıştır.¹⁵ 1924 Anayasası; kuvvetler birliği, görevler ayrılığı gibi bir prensip çerçevesinde oluşturulmuştur. Anayasanın 5.maddesi yasama ve yürütme gücünün Büyük Millet Meclisinde olduğunu belirtir. Ancak 7.maddede Yürütme görevinin kendi içinden seçeceği cumhurbaşkanı ve cumhurbaşkanının atayacağı başbakan ve bakanlar kurulu vasıtasıyla gerçekleştirileceği esası yer alır. 1924 Anayasası başta milli egemenlik ilkesi olmak üzere 1921 anayasasının temel ilkelerinin çoğunu muhafaza etmiştir. Yasama ve yürütme yetkilerinin birliğine dayanan bu sistem Meclis Hükümeti sistemi olarak değerlendiril-

14 Berat Akıncı. *Türkiye Hükümet Sistemi Tartışmaları ve Cumhurbaşkanlığı*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 68-69.

15 Ergun Özbudun. *Türkiye’de Demokratikleşme Süreci*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 3.

mektedir. Ancak Meclisin teorik üstünlüğü çoğunlukla yürütme organının hakimiyetine dönüşmektedir. Yasama organı sayıca daha fazla ancak siyasal etkinlik bakımından daha güçsüz sıradan milletvekillerinden oluşurken yürütme organı doğal olarak parti ya da hizip liderlerinden oluşmaktadır. Yürütme organının başının otoriter liderlik özelliği ve güçlü parti disiplini anlayışı Yürütmeyi Yasama karşısında daha etkin kılmaktadır. 1924 Anayasasının Meclis görüşmelerinde milletvekillerinin TBMM'nin hakim konumunu kararlılıkla korumaya çalıştıkları belirtilmektedir. Anayasa Komisyonunun cumhurbaşkanı için yedi, Meclis için dört yıllık öngördüğü süre; Meclis'te cumhurbaşkanının tekrar seçilebilmesi olanağıyla birlikte dört yıllık bir süre olarak kabul edilmiştir. Meclis yine Anayasa Komisyonunun cumhurbaşkanına meclisçe kabul edilen kanunları veto yetkisi önerisini basit çoğunlukla aşılacak bir yeniden görüşülmesini isteyebilme şeklinde değiştirmiştir.¹⁶ Kuruluş döneminin olağanüstü koşullarında Meclisin yetkileri konusundaki hassasiyeti demokratik bir anayasal sistem kurma konusundaki ideal olarak değerlendirilebilir.

1924 Anayasası anayasalcılık-demokrasi ilişkisinde demokrasiye daha yakın, salt çoğunlukçu bir demokrasi anlayışı içermektedir. Halk çoğunluğunun her şeyin üstünde olduğu denge ve denetim kurumlarının yer olmadığı anayasa, kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi konusunda da hakimlik teminatına yer vermemiştir. İktidarın bir merkezde toplanmasını sağlayan ve içerdiği sakıncalarla birlikte tek parti döneminde göze batmayan sistem çok partili siyasal hayatla birlikte tartışma ve kutuplaşmaları beraberinde getirmiştir. Çoğunluk partisinin hakimiyetindeki TBMM'nin çıkardığı, temel hak ve hürriyetleri sınırlandıran kanunların sebep olduğu siyasal kutuplaşma ve bu kutuplaşmanın sonucu olan mücadeleler 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ile sonuçlanmıştır.¹⁷ 1924 Anayasasının ortaya koyduğu siyasal rejim askeri müdahale ile sona ermiş, anayasal düzende oluşan siyasal kesinti bağlamında kurucu meclis yoluyla yeni bir anayasal dönemin oluşturulmasının yolu açılmıştır.

1.6. 1961 Anayasası

1960 Askeri Müdahalesi demokratik siyasal düzeni ortadan kaldırmıştır. Demokrasiye aykırılığına karşın müdahale sonrası ortaya koyulan irade ise Türkiye'de demokrasi anlayışında yine de mesafe alındığını gösteren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Milli Birlik Komitesi'nin "milli" ve "devrimci"

16 Ergun Özbudun ve Ömer Faruk Gençkaya. *Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), 21-22

17 Ergun Özbudun. *Anayasalcılık ve Demokrasi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 106.

bir rejim kurmak isteyen “14”lerin yurt dışına gönderilerek tasfiye edilmesi devlete nezaret etmek isteyen fakat hükümet olmak istemeyen bir ordu’nun varlığını ortaya koymaktadır. Latin Amerika’daki örneklerinin aksine Silahlı Kuvvetlerin doğrudan iktidarı kullanarak militarist bir idareyi arzulamaması¹⁸ demokrasinin geleceği açısından da bir fikir vermektedir. Türk siyasal hayatında etkileri belirli aralıklarla tekrar eden askeri iradenin müdahalesi hükümet etmek değil belirli konular çerçevesinde yönetime ortak olmak ve taleplerini kabul ettirebilmek noktasında bir refleksle ortaya çıkmaktadır.

1961 Anayasası; yasama, yürütme ve yargı yetkileriyle parlamenter bir sistem öngörmekle birlikte egemenliğin anayasanın koyduğu kurallar çerçevesinde yetkili organlar eliyle kullanılacağı ibaresiyle anayasal sisteme yeni kurumlar ve kuralların da dahil edileceğine işaret etmektedir. Anayasa’nın 63.maddesi ile TBMM, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosundan oluşan iki meclisli bir yapıya dönüştürülmüştür. Millet Meclisi 4 yıllığına seçilen 450 üyeden oluşur. Madde 70 ile düzenlenen Cumhuriyet Senatosu ise; genel oyla seçilen yüz elli üye ile Cumhurbaşkanıca seçilen on beş üyeden kurulu olup, 13 Aralık 1960 tarihli ve 157 sayılı Kanunun altında adları bulunan Millî Birlik Komitesi Başkanı ve üyeleri ile eski Cumhurbaşkanı, yaşı kaydı gözetilmeksizin, Cumhuriyet Senatosunun tabii üyesi sayılmaktadırlar. Cumhuriyet senatosu üyelerinin görev süreleri ise 6 yıl olarak belirlenmiştir.

Anayasada kanun yapılması 91,92 ve 93. maddeleri ile düzenlenmiştir. İlgili maddelere göre kanun teklifi yetkisi Bakanlar kurulu ve TBMM üyelerine verilmiştir. Bir teklifin kanunlaşma süreci 92.maddede detaylı olarak kaleme alınmıştır. Kanun tasarısı ve tekliflerinin görüşülme esas ve sıralaması, ret, kabul ya da değiştirilerek kabul edilmesi gibi unsurlara madde içeriğinde yer verilmiştir.

1950-1960 yılları arasında TBMM’nin yetkilerinin çoğunlukçu seçim sistemi ile herhangi bir denetime tabi olmaksızın kullanılması ve bu sebeple ortaya çıkan sorunlar nedeniyle çift meclisli bir yapıya gidildiği anlaşılmaktadır. Cumhurbaşkanı’nın seçtiği üyeler ve tabii üyelerle oluşturulan senatonun kanunlaştırma sürecini kontrol altında tutma gayesi ise senatoya verilen “Cumhuriyet Senatosunca üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile tümü reddedilen bir metnin kanunlaşabilmesi, Millet Meclisi tarafından üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile kabûl edilmesine bağlıdır.” hükmünde kendini göstermektedir.

1961 Anayasasınının 95-100. Maddeleri cumhurbaşkanı’nın seçimi, görev ve yetkileri, sorumluluğu, sorumsuzluğu ve cumhurbaşkanlığına ve-

18 Kemal Haşim Karpat. *Türk Demokrasi Tarihi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 55-56

killik etme, cumhurbaşkanlığı makamının boşalması ve yeniden seçimi düzenler. İlgili maddelerde cumhurbaşkanının yedi yıllığına seçilebileceği ancak iki kez art arda seçilemeyeceği hükme bağlanmaktadır.

1961 Anayasası ile anayasal düzen içerisinde yeni yetkili organlar yaratıldığı görülmektedir. Milli Güvenlik Kurulu ve Anayasa Mahkemesi egemenliğin kullanılmasına dahil edilen yetkili organlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Anayasa Mahkemesinin üye seçimi 145.maddede düzenlenmekte mahkemenin yapısı ve üyelerin seçimi “Anayasa Mahkemesi, on beş asıl ve beş yedek üyeden kuruludur. Asıl üyelerden dördü Yargıtay, üçü Danıştay genel kurulularınca kendi Başkan ve üyeleriyle Başsavcı ve Başkanın sözcüsü arasından üye tamsayılarının salt çoğunluğu ile ve gizli oyla seçilir. Bir üye, Sayıştay genel kurulunca kendi başkan ve üyeleri arasından aynı usulle seçilir. Millet Meclisi üç, Cumhuriyet Senatosu iki üye seçer. Cumhurbaşkanınca da iki üye seçilir. Cumhurbaşkanı bu üyelerden birini, Askeri Yargıtay genel kurulunun üye tamsayısının salt çoğunluğuyla ve gizli oyla göstereceği üç aday arasından seçer. Anayasa Mahkemesi, kendi üyeleri arasından, gizli oyla ve üçte iki çoğunlukla, dört yıl için, bir Başkan ve bir Başkanvekili seçer; yeniden seçilmek caizdir.” ile hükme bağlanmaktadır. Özgün halinde “kanunların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüklerinin Anayasaya uygunluğunu denetler” şeklinde oluşturulan madde 1971 yılında yapılan değişiklikle “Anayasa değişikliklerinin de Anayasa’da gösterilen şekil şartlarına uygunluğunu denetler.” şeklinde değiştirilmiştir. Anayasa Mahkemesi TBMM’nin görev ve yetkilerine denetleyici ve önleyici bir kurum olarak dahil edilmiş ve sistem içerisinde bir fren mekanizması daha oluşturulmuştur. 1961 Anayasası ile ortaya konulmak istenilen siyasal düzen, hükümet sistemi 1971 yılında verilen muhtıra ve devamında 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesiyle sona ermiştir.

2. 1982 ANAYASASI ve HÜKÜMET SİSTEMLERİ BAĞLAMINDA SİYASAL DÖNÜŞÜM

1982 Anayasası 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi ile 1961 Anayasasının yürürlükten kaldırılması, siyasi partilerin tamamının kapatılması ve siyasi parti liderlerinin yasaklı hale getirilmesi gibi bir süreçten sonra askeri yönetimin oluşturduğu Danışma Meclisince hazırlanmıştır. Üyeleri Milli Güvenlik Konseyince (MGK) atanan ve 160 kişiden oluşan Danışma Meclisi üyelerinin siyasi parti üyesi olmamaları gerekiyordu. Danışma Meclisinin daha bürokratik bir yapı içeren ve MGK karşısında sınırlı yetkilere sahip, danışma fonksiyonunu ifade eden bir görev yaptığı da ayrıca ifade edilmektedir.¹⁹

19 Özbudun, 2014, 82.

Tamamıyla askeri iradenin bir ürünü olan 1961 anayasasına göre demokratik ilkeleri daha da zayıflatan anayasal denge ve denetim mekanizmalarını daha da güçlendiren bir anayasa olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰

1982 Anayasası 7.madde ile yasama yetkisinin TBMM’nde olduğunu ve devredilemeyeceğini belirtir. Anayasanın kabul edilen ilk halinde ise yürütme yetkisi 8.maddede; “Yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından, Anayasaya ve kanunlara uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir.” denilerek çift başlı bir yürütme öngörülmüştür. İlerleyen kısımlarda da ifade edileceği üzere Askeri Yönetim tarafından halkın önüne konulan Anayasanın kaotik dönemler sonrası referandumlarla uğradığı değişiklikler hükümet sistemleri açısından çok farklı bir çerçeve sunmaktadır.

1982 Anayasası yargı organının denetim yetkilerini ve üniversitenin özerkliğini bir ölçüde sınırlandırmıştır. Burada amacın seçilmiş meclisleri ve sorumlu hükümeti bürokratik kurumlara karşı güçlendirmekten ziyade ordunun denetiminde güçlü bir cumhurbaşkanlığı makamı yaratmak olduğu ifade edilmektedir.²¹ Seçilmiş hükümet ile yürütme görevini birlikte yerine getiren Cumhurbaşkanı verilen yetkilere bakıldığında da bu hedef açıkça görülecektir.

Cumhurbaşkanının nitelikleri ve tarafsızlığı, seçimi, and içmesi, görev ve yetkileri, cumhurbaşkanına vekillik etme gibi hususlar Anayasanın 101-106. maddelerinde düzenlenmişti.

Bu düzenlemede cumhurbaşkanının kırk yaşını doldurmuş ve yükseköğrenim yapmış milletvekilleri ve milletvekili seçilme yeterliliğine sahip Türk vatandaşları arasından yedi yıllık bir süre için seçileceği, TBMM üyeleri ya da TBMM üyeleri dışından aday gösterilme hususu ve yeterli sayılar, cumhurbaşkanının partisiyle ilişkisinin kesilmesi ve TBMM üyeliğinin sona ermesi, bir kişinin iki defa cumhurbaşkanı seçilemeyeceği unsurlarıyla hükümleriyle cumhurbaşkanının seçim usulü, süresi, tarafsızlığı gibi hususların çerçevesi çizilmiştir.

Cumhurbaşkanının seçimiyle ilgili süreç ise 102. maddede hükme bağlanmaktadır. Bu hüküm içerisinde Cumhurbaşkanı, TBMM üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile ve gizli oyla seçileceği, TBMM toplantı halinde değilse hemen toplantıya çağrılacağı, Cumhurbaşkanı görev süresinin sona ermesinden otuz gün önce veya Cumhurbaşkanlığı makamının boşalmasından on gün sonra Cumhurbaşkanlığı seçimine başlanacağı ve seçime başlama tarihinden itibaren otuz gün içinde sonuçlandırılacağı düzenlenmiş-

20 Özbudun, 2015, 107.

21 Özbudun ve Gençkaya.2010, 30.

tir. Bu sürenin ilk on günü içinde adayların Meclis Başkanlık Divanına bildirilmesi ve kalan yirmi gün içinde de seçimin tamamlanması gerektiği, en az üçer gün ara ile yapılacak oylamaların ilk ikisinde üye tamsayısının üçte iki çoğunluk oyunun sağlanması zorunluluğu, sağlanamaması durumunda üçüncü oylamaya geçileceği, üçüncü oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğunu sağlayan adayın Cumhurbaşkanı seçileceği, bu oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu sağlanmadığı takdirde üçüncü oylamada en çok oy almış bulunan iki aday arasında dördüncü oylama yapılacağı, bu oylamada da üye tamsayısının salt çoğunluğu ile Cumhurbaşkanı seçilemediği takdirde derhal Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimleri yenileneceği düzenlenmiştir. “Seçilen yeni Cumhurbaşkanı göreve başlayınca kadar görev süresi dolan Cumhurbaşkanının görevi devam eder.” denilerek Cumhurbaşkanlığı seçiminin planlaması kesin süreler öngörülerek hüküm altına alınmaktadır. Bu planlamada 1980 öncesi cumhurbaşkanı seçilememesi durumunun önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. 6.Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk’ün görevinin sona ermesinin ardından TBMM’de beş buçuk ay süreyle 118 birleşimde 115 turda cumhurbaşkanının seçimiyle ilgili bir sonuç elde edilememiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimi ile ilgili bu kaotik durumun cumhurbaşkanlığı seçiminde kesin sonuç elde etmeye yönelik bir sürece ilham olması kaçınılmaz bir durumdur. Ancak ilerleyen yıllarda da Türkiye’de cumhurbaşkanlığı seçiminin siyasi krizlere neden olduğu görülecektir.²² Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin kriz üretme potansiyelinde cumhurbaşkanına yasama, yürütme ve yargı alanı da dahil geniş yetkiler verilmesinin etkili olduğu ifade edilebilir.

Cumhurbaşkanının yasama, yürütme ve yargı alanına ilişkin birçok yetkisi bulunmaktadır. Bunlar genel olarak; gerekli gördüğü takdirde, yasama yılının ilk günü Türkiye Büyük Millet Meclisinde açılış konuşmasını yapmak, TBMM’yi gerektiğinde toplantıya çağırmak, kanunları yayımlamak, ya da tekrar görüşülmek üzere TBMM’ye geri göndermek, gerekli gördüğü takdirde anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları halk oyuna sunmak, kanunların, kanun hükmündeki kararnamelerin, TBMM İçtüzüğü’nün, tümünün veya belirli hükümlerinin Anayasaya şekil veya esas bakımından aykırı oldukları gerekçesi ile Anayasa Mahkemesinde iptal davası açmak, Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesine karar vermek, başbakanın atanması ve istifasının kabulü, başbakanın teklifi üzerine bakanların atanması ve görevlerine son verilmesi, gerekli gördüğü hallerde Bakanlar Kuruluna başkanlık etmek veya Bakanlar Kurulunu başkanlığı altında toplantıya çağırmak, yabancı devletlere Türk Devletinin temsilcilerini göndermek, Tür-

22 “1923’ten günümüze cumhurbaşkanlığı seçimleri”, aa.com.tr, erişim 24 Nisan, 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/1923-ten-gunumuze-cumhurbaskani-secimleri/134629>

kiye Cumhuriyetine gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek, Milletlerarası anlaşmaları onaylamak ve yayımlamak, TBMM adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil etmek, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar vermek, Genelkurmay Başkanını atamak, Milli Güvenlik Kurulunu toplantıya çağırarak, Milli Güvenlik Kuruluna Başkanlık etmek, başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla sıkıyönetim veya olağanüstü hal ilan etmek ve kanun hükmünde kararname çıkarmak, karar-nameleri imzalamak, sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebi ile belirli kişilerin cezalarını hafifletmek veya kaldırmak, Devlet Denetleme Kurulu-nun üyelerini ve Başkanını atamak, Devlet Denetleme Kuruluna inceleme, araştırma ve denetleme yaptırtmak, Yükseköğretim Kurulu üyelerini seçmek, Üniversite rektörlerini seçmek, Anayasa Mahkemesi üyelerini, Danıştay üye-lerinin dörtte birini, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcivekilini, Askeri Yargıtay üyelerini, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi üyelerini, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerini seçmek olarak sıralanmaktadır. Cumhurbaşkanına ayrıca Anayasada ve kanunlarda verilen seç-me ve atama görevleri ile diğer görevleri yerine getirme ve yetkileri kullanma hükümlerince geniş bir yetki alanı sağlanmaktadır. Madde 105’te yer alan sorumluluk ve sorumsuzluk hali ile ilgili düzenlemede cumhurbaşkanın tek başına yapacağı işlemlerin dışında Başbakan ve ilgili bakanlarca imzalanan kararlardan dolayı sorumluluk başbakan ve ilgili bakanlar üzerindedir.

Resen imzaladığı kararlar ve emirler aleyhine Anayasa Mahkemesi dahil, yargı mercilerine başvurulamayan Cumhurbaşkanının, vatana ihanetten do-layı, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının en az üçte birinin teklifi üzerine, üye tamsayısının en az dörtte üçünün vereceği kararla suçlandırıl-ması da verdiği kararlardan dolayı sorumsuz ancak çok güçlü bir cumhurbaş-kanlığı makamı tesis etmiştir.

1982 Anayasasının yarattığı hükümet sisteminin içeriği ile ilgili ola-rak farklı yorumlara yol açtığını belirten Özbudun ve Gençkaya bu yorum-ları şu şekilde sıralamaktadır:

- Bazı gözlemciler yeni sistemi başkanlık ya da yarı başkanlık olarak algılamıştır.
- Sistem krizsiz işlediğinde başbakanın hakim olduğu parlamenter sis-tem, kriz ortamında devlet aygıtının temsilcisi olan Cumhurbaşkanın-ın iktidarının genişlediği başkanlık sistemine daha yakın bir sistem.

- Cumhurbaşkanının güçlü yetkilerine rağmen Anayasanın mantığı gereği parlamenter olarak ifade edilen zayıflatılmış parlamentarizm olarak ifade edilen bir sistem.²³

Anayasanın çizdiği çerçeveye göre farklı algılar, normal durumlar ya da kriz durumları gibi farklı değerlendirmelere göre farklı nitelermeler mümkünse de 1982 Anayasasının ortaya koyduğu sistem (Başbakan ve Bakanlar Kurulunun meclis içinden çıkması, Başbakanın ve bakanların yürütmeye dair sorumluluğu zayıflatılmış da olsa parlamenter hükümet sistemini ortaya koymaktadır.

Başbakan ve Bakanların atanması Anayasanın 109. maddesinde düzenlenmiştir. İlgili maddeye göre Başbakan TBMM üyeleri arasında cumhurbaşkanınca atanmakta, bakanlar ise başbakan tarafından seçilmekte ve cumhurbaşkanınca atanmaktadır. Gerektiğinde ise başbakanın önerisi üzerine cumhurbaşkanınca görevlerine son verilebilmektedir.

Anayasanın 112 maddesi başbakan ve bakanlar kurulunun görev ve siyasi sorumluluklarını düzenlemektedir. Başbakan, Bakanlar Kurulunun başkanı olarak, Bakanlıklar arasında iş birliğini sağlamak ve hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetmekten sorumludur. Bakanlar Kurulu da, bu siyasetin yürütülmesinden birlikte sorumlu olup, her bakan, Başbakana karşı sorumlu olup ayrıca kendi yetkisi içindeki işlerden ve emri altındakilerin eylem ve işlemlerinden de sorumlu sayılmaktadır. Başbakan, bakanların görevlerinin Anayasa ve kanunlara uygun olarak yerine getirilmesini gözetmek ve düzeltici önlemleri almakla yükümlü tutulmuştur. Daha önce de ifade edildiği üzere siyasi kriz olmaması durumunda başbakanlık makamının yürütmeye belirleyici olduğu ve sistemin parlamenter yönünün ağır bastığı ifade edilebilir.

1982 Anayasası Cumhurbaşkanına bakanlar kurulunun kurulamaması ya da kurulduğu halde güvenoyu alamaması durumunda da 45 günlük süre sonunda seçimlerin yenilenmesi yetkisi tanımaktadır.

1982 Anayasasında hükümet sistemi bağlamında yapılan ilk değişiklik 2007 yılında yapılan referandumla gerçekleşmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimi kriziyle başlayan siyasi ve yasal süreç 2007 yılında yapılan değişikliklerle farklı bir evreye geçmiştir. Bu süreci ve ortaya çıkan anayasal değişikliği işleyen süreç ile birlikte ele almakta yarar vardır.

---

23 Özbudun ve Gençkaya, 2010, 30-31.

3. 2007 CUMHURBAŞKANLIĞI KRİZİ VE 2007 REFERANDUMU

Türkiye’de siyasi çalkantılar, koalisyonlardan kaynaklanan hükümet istikrarsızlıkları ve askeri müdahaleler Türk siyasal hayatının kronik rahatsızlıkları arasında sayılabilir. Bunlara cumhurbaşkanlığı seçimlerini de eklemek yanlış olmayacaktır. 1960 Askeri Müdahalesinin ardından Cemal Gürsel’in cumhurbaşkanı adayı gösterilmesi, Milli Birlik Komitesince, aday olmak isteyen Ali Fuat Başgil üzerinde baskı kurularak adaylıktan vazgeçirilmesi, Cemal Gürsel’in rahatsızlığı üzerine Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’ın cumhurbaşkanlığı için Türk Silahlı Kuvvetlerince hükümete ve muhalefete adaylığının yazılı olarak bildirilmesi suretiyle Cumhurbaşkanı adayı yapılması, 1973 seçimlerinde Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler’in cumhurbaşkanı adayı olması ve cumhurbaşkanı seçilmesi için yaşanan süreç, 1980 Askeri Müdahalesi öncesi defalarca yapılan seçimlerin sonucunda cumhurbaşkanı seçilememesi ve askeri müdahale sonrası Genelkurmay Başkanı ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren’in anayasa referandumuyla cumhurbaşkanı seçilmesi cumhurbaşkanlığı makamı için ortaya çıkan krizler bağlamında önemli örnekler sunmaktadır. 1989 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde muhalefetin seçime katılmamak suretiyle seçimin meşruiyetini sorgulatma çabası da bu bağlamda değerlendirilebilir. Cumhurbaşkanlığı seçiminde gerilimin en az olduğu seçimlerden biri 8.Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın ölümünün ardından 1993 yılında Süleyman Demirel’in aday olduğu cumhurbaşkanlığı seçimi olarak ifade edilmektedir. 7 yıllık görev süresinin sonuna gelirken üzerinde uzlaşılacak bir aday bulunamaması gerekçesiyle 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in görev süresini uzatacak bir anayasa değişikliği formülü gündeme gelmiştir. Hazırlanan anayasa değişikliği teklifinin TBMM’de kabul edilmemesi nedeniyle Meclis’te bulunan partilerin üzerinde uzlaştığı Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer 10.cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.²⁴

2007 yılında yapılacak olan 11.cumhurbaşkanlığı seçim süreci de krizlerden payını almıştır. Seçime gidilen süreçte yaşanan Danıştay Saldırısı, Cumhuriyet Mitingleri ve yaşanan tartışmalar Başbakan Erdoğan’ın cumhurbaşkanı adayı olmaması eksenine evrilmiş ve Erdoğan ya da başka bir AK Partili adayın cumhurbaşkanı olmaması, yenilenen seçimler ve yeni meclis yapısının cumhurbaşkanını seçmesi gerektiği yönünde de tartışmalara dönüştürülmüştür. Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi Türk Silahlı Kuvvetleri yöneticilerinden de değerlendirmeler gelmesi siyasal alanda önemli bir daralmaya neden olmuştur. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Başbakan Erdoğan

24 “1923’ten günümüze cumhurbaşkanlığı seçimleri”, 2021.

yerine Ak Parti adayı olarak Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün aday gösterilmesi de tartışmaları sonlandırmamıştır. Tarihe e-muhtıra olarak geçen 27 Nisan Genelkurmay e-bildirisi ve Anayasa Mahkemesinin Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk tur oylamasını iptal etmesi ile siyasal sisteme/sürece bir askeri ve yargısal müdahale daha gerçekleşmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçiminin krize dönüşmesi hükümet sistemi bağlamında ilk kırılma olmuştur.

Türkiye'de uygulanan hükümet sistemi parlamenter hükümet sistemi olmasına rağmen gerek 2007 yılından önce güçlü yetkilere sahip ancak parlamento tarafından seçilen cumhurbaşkanlığı sistemi gerekse de 2007 yılında yapılan anayasal değişiklikle 2014 yılında cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesiyle yürütmenin sorumlu kanadının bakanlar kurulu olduğu ve yürütmenin başı olarak halk tarafından seçilen bir cumhurbaşkanının olduğu karmaşık bir hükümet sistemi tablosu karşımıza çıkmıştır.

31 Mayıs 2007 tarih ve 5678 sayılı Kanunla TBMM'ce kabul edilen Anayasa değişiklikleri; Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin 5 yıl yerine 4 yılda bir yapılması, Yüksek Seçim Kurulu'nun görev kapsamına Milletvekili Genel Seçimleri ile Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunların halkoyuna sunulması işlemlerinin yanı sıra Cumhurbaşkanı seçimine ilişkin görevlerin de eklenmesi, TBMM'nin, yapacağı seçimler dahil bütün işlerinde üye tamsayısının üçte biriyle toplanması, Cumhurbaşkanının halk tarafından seçileceği, görev süresinin 5 yıl olacağı ve bir kimsenin en fazla 2 defa Cumhurbaşkanı seçilebileceği şeklindedir.²⁵

21 Ekim 2007 tarihinde yapılan referandumla fiili bir yarı başkanlık sisteminin temelleri atılmıştır. 2007 yılında erken seçim sonucunda oluşan Meclis tablosuyla Türkiye Büyük Millet Meclisinin son cumhurbaşkanlığı seçimi gerçekleşmiş ve parlamenter sistem son yedi yıllık uygulama sürecine girmiştir. İlerleyen süreçte gerek cumhurbaşkanlığı makamı gerekse de hükümet nezdinde başkanlık sisteminin de tartışılması gerektiği yönündeki beyanlar neticesinde Türkiye'de bir hükümet sistemi sorunuyla karşı karşıya kalınacağı durumu ortaya çıkmaktadır.

4. 2017 ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ VE CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİ

2014 yılında Türkiye'de TBMM tarafından seçilen 11.Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün görev süresinde sona gelmiş ve halk tarafından seçimi yapılacak 12.Cumhurbaşkanlığı seçim süreci başlamıştır. 10 Ağustos 2014'te

25 "21 Ekim 2007 Tarihli Halkoylaması", tesav.org.tr, erişim 07 Mayıs, 2021, <http://www.tesav.org.tr/wp-content/uploads/2017/04/21ekim2007halkoylamasi.pdf>

halk tarafından yapılacak seçimler Türk siyasi tarihinde yeni bir dönemin de habercisi olarak kendini göstermiştir.

10 Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimleri, Türkiye tarihi için birçok bakımdan önemli ve ilklerin yaşandığı bir seçim olarak nitelenmekte ve çok sayıda önemli ve kritik olaylar yaşanmış olsa da bu seçimlerin en renkli, sorunsuz ve barışçıl cumhurbaşkanlığı seçimleri ve devir teslimi olduğu ifade edilmektedir. Adayların bağış toplaması, kampanya yapması, Selahattin Demirtaş’ın adaylığı bu kapsamda değerlendirilmektedir.²⁶ 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan olan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine Recep Tayyip Erdoğan, Ekmeleddin Mehmet İhsanoğlu ve Selahattin Demirtaş katılmış oyların % 51,79’unu alan Erdoğan halk tarafından seçilen ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)’nin ortak adayı İhsanoğlu % 38,44 ve Halkların Demokratik Partisi (HDP) adayı Selahattin Demirtaş ise % 9,77 oranında oy almıştır.²⁷

Yasama karşısında halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanının konumu, çifte meşruluk ve güç çatışması bağlamında da sorunlu bir dönemin habercisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahraman, hükümet sisteminin yapısı ve işleyişinin değişeceği, cumhurbaşkanının tarafsızlığını yitireceği ve hükümet ile arasında muhtemel çatışmaların yaşanmasını ortaya çıkabilecek sorunlar bağlamında sıralamaktadır.²⁸ Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Belçika Gençlik Buluşması programında yaptığı “Konuşmalar yapıyorum, YSK’ya şikayet ediyorlar. ‘Cumhurbaşkanını yasaklayın, meydanlara çıkmasını’. Bir, iki, üç müracaat ettiler, hepsinden de oy birliğiyle ret aldılar. Bunlar anayasayı da bilmiyor. Anayasayı açıp okuyun, acaba cumhurbaşkanı nerede suç işler? Cumhurbaşkanının vatana ihanetten başka suçu yoktur. Meydanlarda konuşma hürriyetimi size yedirmem. Alışılmış bir cumhurbaşkanı olmayacağı.” konuşması²⁹ cumhurbaşkanının etkinlik alanı konusunda mücadele edeceğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

2007 yılında yapılan değişikliklerde cumhurbaşkanının görev süresi 7 yıldan 5 yıla indirilerek bir kimsenin iki kez cumhurbaşkanı olmasına olanak sağlanmıştır. Cumhurbaşkanının tarafsızlığının sağlanabilmesi için varsa partisiyle ilişkisinin kesilmesi ve TBMM üyeliğinin sona ermesi hükmü ise

26 Harun Kaban. “10 Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi Üzerine” Liberal Düşünce Dergisi, 75 (2014): 107-108 (erişim: 05.04.2021).

27 Cumhurbaşkanlığı Seçimi 2014. Haberturk.com, erişim: 05 Nisan, 2021, <https://www.haberturk.com/secim/secim2014/cumhurbaskanligi-secimi>,

28 Mehmet Kahraman. “Cumhurbaşkanının Halk Tarafından Seçilmesi ve Cumhurbaşkanlığı Seçim Kanunu” SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 12:23 (2012 Haz), 271 (erişim 04.05.2021)

29 “Alışılmış bir cumhurbaşkanı olmayacağı” trthaber.com, erişim: 13 Ekim, 2021, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/alisilmis-bir-cumhurbaskani-olmayacagim-183874.html>.

korunmuştur. Yapılan anayasa değişikliği ile cumhurbaşkanının seçimi ve görevleri ile ilgili tartışmalar sona ermemiş, ortaya çıkan aksaklıkları giderecek topyekün bir sistem değişikliği tartışmaları artmıştır.³⁰ 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrası yaşanan süreçte MHP Lideri Devlet Bahçeli'nin grup toplantısında; "Cumhurbaşkanı yasalara ve anayasaya uymak zorundadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin beka mücadelesi verdiği bugünlerde, siyasi iktidarın ve devletin en tepesinde bulunan Cumhurbaşkanının hukuka ters düşmesi geleceğimiz açısından çok mahsurlu, çok tehlikelidir. Bu açık tehlikenin bertaraf edilebilmesi için karşımızda iki alternatif yol bulunmaktadır: Bunlardan birincisi ve bizim açımızdan da en doğru, en sağlıklı olanı, Sayın Cumhurbaşkanı'nın fiili başkanlık zorlamasından vazgeçmesi, yasa ve anayasal sınırlarına çekilmesidir. Şayet bu olmayacaksa, ikinci olarak, fiili durumun hukuki boyut kazanabilmesinin süratle yol ve yöntemlerinin aranmasıdır. Dünyanın hiçbir medeni ve demokratik ülkesinde her gün suç işleyen bir yönetim ve iktidar yapısı görülemeyecek, bundan bahsedilemeyecektir." açıklaması ve Ak Parti'den gelen olumlu mesaj ile yeni hükümet sistemi tartışmalarını olgunlaştırmıştır.³¹ Milliyetçi Hareket Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin birlikte oluşturdukları ve adını "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" olarak belirledikleri anayasa değişiklik paketi 16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleştirilen referandum ile oylanmış ve % 51.41³² oy oranı ile kabul edilerek Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine 2019 yılında yapılacak genel seçimlerle geçilmesi kararlaştırılmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki krizler ve istikrarsız hükümetler bağlamında Türkiye'de yaşanan hükümet sistemi tartışmaları yeni bir boyut kazanmıştır.

16 Nisan 2017'de anayasa değişikliği kapsamında oylanan ve referandumdan geçerek geçerlilik kazanan düzenlemeler genel başlıkları ile; yargı yetkisinin bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılacağı, TBMM üye sayısının 600'e çıkarılması, milletvekilli seçilme yeterlilik yaşının 18'e indirilmesi ve askerlikle ilişkili hükmün düzenlenmesi, Cumhurbaşkanlığı ve TBMM seçimlerinin beş yılda bir ve aynı gün yapılması, cumhurbaşkanlığı seçiminin ikinci tur oylamaya kalması durumunda yapılış şekli, TBMM'nin görev yetkileri arasından Bakanlar Kurulu ve Bakanları denetleme yetkisinin çıkarılması düzenlemesi, Cumhurbaşkanı tarafından TBMM'ye geri gönderilen kanunun aynen kabulünün oylanma oranı, TBMM'nin ara verme veya

30 Ahmet Tunc, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Yeniden Yapılanan Türk Kamu Yönetimi (İstanbul: Dora Yayınları, 2019), 119.

31 "Bahçeli'nin isteğiyle başkanlık sistemi Meclis'e geliyor", sozcu.com.tr, erişim 13 Ekim, 2021, <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/bahcelinin-istegiyle-baskanlik-sistemi-meclise-geliyor-1443024/>

32 "16 Nisan 2017 Anayasa Değişikliği Halkoylaması", ysk.gov.tr, erişim 13 Ekim, 2021, ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017HO-Ornek136.pdf

tatil sırasında Cumhurbaşkanınca toplantıya çağrılacağı düzenlemesi, TBMM’nin bilgi edinme ve denetim yolları ile ilgili düzenleme, Cumhurbaşkanının nitelikleri ve tarafsızlığı başlığının adaylığı ve seçimi şekliyle değişikliği ve halk tarafından seçilmesi düzenlemesi, cumhurbaşkanının görev ve yetkileri ile ‘Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’ düzenlemesi, cumhurbaşkanının cezai sorumluluğu, cumhurbaşkanı yardımcılığı ve cumhurbaşkanına vekalet düzenlemesi, olağanüstü hal ilan yetkisi düzenlemesi, Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi ile ilgili düzenlemeler, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu ile ilgili düzenlemeler ve bütçe ile ilgili düzenlemeler olarak sıralanabilir.

Yeni hükümet sisteminde cumhurbaşkanının konumuna bakıldığında Anayasada “Yürütme yetkisi ve görevi Cumhurbaşkanı tarafından, Anayasaya ve kanunlara uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir” denilerek Türkiye’de yürütmenin başı ve tek sorumlusu olarak Cumhurbaşkanı belirlenmiştir.³³ Yürütmede yapılan bu keskin değişiklikle parlamenter sistem terk edilerek “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” adı verilen başkanlık hükümet sistemine geçiş gerçekleştirilmiştir. 2007’de yapılan anayasa değişikliklerinde halk tarafından seçilen ve siyasi sorumluluğu bulunmayan Cumhurbaşkanı, 2017’de yapılan değişiklikle tam sorumluluk verilmesi fiili bir yarı başkanlık sistemi yerine sert kuvvetler ayrılığının olduğu sistemin ruhuna uygun bir düzenleme yapma çabası olarak değerlendirilebilir.

Uygulamasına yeni başlanılan sistemde Cumhurbaşkanı kararname çıkarma yetkisinin özellikle kamu yönetimindeki iş ve işlemlerle ilgili yeni bir yapılanma süreci öngördüğünü ifade eden Tunç, Cumhurbaşkanının partisinin 300 (+) milletvekiline sahip olduğu durumlarda kararnamelerin gücünün yoğun hissedileceği, 300 (-) durumunda muhalefetin kararnameleri zayıflatabilme ya da işlevsiz kılma gücünün olabileceğini belirtmektedir. Bu durumun başkanlık tipi örgütlenmelerde uzlaşmayı artırdığı ifade edilmekte, Türk demokrasisi açısından da böyle bir ihtimalin söz konusu olduğu ancak Türk siyasal hayatına bakıldığında deneyimlerden hareketle uzlaşma kültürünün çokta mümkün olmamasından dolayı zorlukların olabileceği belirtilmektedir. Sistemin uygulanması ve sonuçlarının görülmesinin ardından bir değerlendirmenin daha insafı ve doğru olacağı vurgulanmaktadır.³⁴

Türk siyasal hayatında hükümet sistemlerine ilişkin kronolojik süreçte bakıldığında; Meclis Hükümeti Sistemi, Parlamenter Sistem ve Başkanlık Sistemi gibi bir sürecin işlediği ifade edilebilir. Ancak sistemlerin geleneksel uygulamalarına bakıldığında Türk tipi uygulamalarla ortaya çıkarılan mo-

33 Tunç, 2019, 122.

34 Tunç, 2019, 122.

dellerden söz edilebilir. Hükümet sistemlerinin anayasal bir süreçle ortaya çıkarılmasında yasama sürecini belirleyen güçlerin (askeri yönetim, güçlü liderlik, Meclis'teki siyasal çoğunluk vb.) konjonktürel bir değişimi benimseydiği yani cumhurbaşkanlığı yetkilerini kullanacak kişiye göre bir düzenlemeye gittiği kalıcı ve sorun üretmeyen bir düzenlemeyi de hayata geçiremediği belirtilebilir. Yapılan yeni anayasaların hemen ardından tartışmaların artması, görev ve yetki çatışması ve ortaya çıkan sorunlar ve anayasanın toplumsal düzeni, etkili ve verimli bir yönetimi sağlayamadığı eleştirilerinin artması bu kapsamda ve Türk siyasal hayatındaki uzlaşılı kültürünün eksikliği bağlamında ifade edilebilir. Türkiye'de sistem tartışmaları, değerlendirmeler bağlamında konuyu ele almak ve karşılaştırmalar yapmak bu anlamda daha isabetli sonuçlar sunabilir.

5. TÜRKİYE'DE SİSTEM TARTIŞMALARI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER VE SONUÇLAR

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine doğru yol alınan siyasal süreçte Türkiye'de sistem tartışmalarına ilişkin birçok değerlendirme yapılmış ve bu değerlendirmeler akademik çalışmalar olarak literatürde yer almıştır. Bunlardan bazılarını kısaca bir göz atıp 2017 yılında yapılan değişiklikte geçilen hükümet sistemini değerlendirmek yerinde olacaktır.

1982 Anayasasının kurduğu ilk hükümet sistemi temelde parlamenter rejim özelliklerini korumaktadır. Bu nedenle Demir, sistemi parlamenter rejim ile başkanlık sistemi arasında bir karma “aksak yarı başkanlı” veya “başkanlı parlamenter” rejim olarak nitelendirmenin fazla abartma olmayacağı kanısını dile getirmektedir. 1982 Anayasasının temel sorununun yönetiminde istikrar ve etkin hukuk devletini oluşturamadığını belirten Demir, sistemin adından ziyade içeriğinden kaynaklı bir durum olduğuna vurgu yapmaktadır. Başkanlık sistemine de değinen Demir, Başkanlık sisteminin ideal şekliyle sadece ABD'de işlediğini ancak aynı istikrarlı rejimin parlamenter sistemi uygulayan İngiltere'de de görüldüğünü ifade ederek sistem adlarıyla bir çözümün çok da anlamlı olmadığına dikkat çekmektedir. Latin Amerika ülkelerindeki istikrarsız başkanlık sistemleri ile İtalya'da başarısız olan parlamenter sistemi de aynı şekilde örneklendirmektedir. İstikrarlı yönetimi ve etkin hukuk devleti anlayışını sadece hükümet sistemleri ile ilişkilendirerek sağlamanın mümkün olmadığını kaydeden Demir, hükümet sistemi ne olursa olsun, bir ülkenin siyasal sistemini bütün içinde ele almak; bu bütünü içinde, hükümet sistemi yanında özellikle sistemin “keyfilik” eğilimlerini dengeleyecek “bağımsız yargı” teşkilâtı kurmanın önem kazandığını vurgulamaktadır. Demir yine sistemin dayanağı olan ve alt yapısını oluşturan “merkezi-mahalli idare (yerel

yönetimler) ilişkisi” ile “siyasi partiler” ve “seçim” sistemlerini de uyumlu hale getirmenin önemine dikkat çekmektedir. Bu noktada hükümet sistemleri bakımından tamamen ayrı uçlarda (başkanlık rejimi-parlamenter rejim) yer alan ABD ve İngiltere’deki, özellikle “siyasi parti sistemleri” ve “seçim sistemleri bakımından” tam bir benzerlik (uyum) içinde oluşu da düşüncelerini destekleyen bir durum olarak örneklendirilmektedir.³⁵

Yarı başkanlık sisteminin en iyi uygulandığı ülkelerden biri olan Fransa ile Türkiye arasında parti sistemine dair en önemli benzerliğin, iki ülkede de çok parti sisteminin olması olduğunu kaydeden Yüksel, bu sistemlerde ideolojik bölünme ve kutuplaşmaların fazla olduğunu ifade etmektedir. Fransa’da çok parti sistemi, seçimlerde ve koalisyon hükümetlerinde sağ ve sol şeklinde blok halinde bir görünüm yaratmakta fakat buna rağmen partiler arasında anayasal değerler üzerinde bir uzlaşmanın olduğu ifade edilmektedir. Bu istikrarın sağlanmasında, dar bölgeyi iki türlü seçim sisteminin etkisinin büyük olduğunu vurgulayan Yüksel, Türkiye’de ise, ağırlık ve denge oluşturacak şekilde merkez sağ ve merkez sol yapılanmasının oluşmadığını, güçlü Cumhurbaşkanı’nın, farklı siyasal eğilimlere sahip parlamento çoğunluğundan çıkan hükümet ile birlikte yaşama esnekliğini göstermesinin de siyasal uzlaşma geleneğinin zayıf olduğu sistemimiz açısından zor gözüktüğünü ifade etmektedir. Bağımsız yargı, etkili baskı grupları ve demokrasi kültürünün Fransa’da yarı başkanlığın olumsuzluklarını azalttığını ifade eden Yüksel, Türkiye’de bu unsurların ve ideolojik ve etnik bölünmelere açık, çok parçalı parti sistemi demokratik istikrarsızlık yaratmaya daha müsait olmakla birlikte, kamuoyunun partisiz bir Cumhurbaşkanı fikrine sıcak bakıp bakmadığının da araştırılması gerektiğini belirtmektedir.³⁶

Yarı başkanlık veya başkanlık sistemini benimsemenin TBMM’nin iradesine tabi olduğunu ifade eden Fendoğlu, mevcut durumda Türkiye’nin sisteminin yarı başkanlığa yakın bir yerde durduğunu belirtmektedir. Ancak sistem değişikliğinden önce, yapılan ve yapılması gereken reformların öncelikle tamamlanması, vesayetçi zihniyetin sonlandırılması, egemenliğin millete ait olması, güçler ayrılığının dengelenmesi, demokrasinin tam oturması, bürokrasinin ve ülkenin yapısal sorunlarının çözülmesi gerektiği ifade edilerek sistem değişikliğinin bir işe yarayabilmesinin temel şartları sıralanmaktadır. Yarı başkanlığa yakın bir yerde duran sistemimiz yerine, ülkeye adaptasyonu sağlanabilmiş, belirtilen aksak yanları giderilmiş, Türkiye’ye uygun bir yarı başkanlık veya başkanlık sisteminin Türkiye’nin yararına olacağı

35 Fevzi Demir. “*Yarı Başkanlık Hükümet Sistemi ve Türkiye*” Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 8/Özel sayı (2013 Haz), 857-859. (erişim:13.10.2021)

36 Yüksel, 2013, 56-57.

Fendoğlu'nun tespiti olarak karşımıza çıkmaktadır. "Günümüz parlamenter hükümet sistemi ve bu arada 1982 Anayasası'nın kurduğu sistem başbakanı son derece güçlü bir konuma getirmiştir. Sistem değişikliğine gitmek olsa olsa, başbakanın sahip olduğu gücü cumhurbaşkanına taşıma gibi bir amaca hizmet edecektir.³⁷

Dolayısıyla Türkiye'de parlamenter hükümet sisteminden başkanlık hükümeti sistemine geçmek, yönetimin daha güçlü hale gelmesi açısından herhangi bir katkı sağlamayacaktır." diyen Tunç ve Yavuz siyasi parti sistemi, demokrasi ve uzlaşma kültürü gelişmeden yapılacak bir hükümet sistemi değişikliğinin anlamlı olmayacağını ifade etmektedirler.³⁸

Türkiye'de de tüm dünyada olduğu gibi hükümet sistemi tartışmalarının yapıldığı ve dönemseller şartlar içerisinde devletlerin sistem değişikliğine gidebildiği görülmektedir. Demokratik hükümet sistemleri olarak başkanlık, yarı başkanlık ve parlamenter hükümet sistemlerinin farklı ülkelerde birbirinden farklı içeriklerle uygulandığı ve aynı sonucu vermediği de okumalardan anlaşılmaktadır.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine doğru gelinen süreçte yapılan değerlendirmelere bakıldığında; tartışmalarda temel uzlaşılan noktanın bir sistem değişikliğine gidilmeden önce, seçim sistemi ve siyasi partiler kanununun değiştirilmesi, tam yargı bağımsızlığının sağlanması, sivil toplum kuruluşlarının demokratikleştirilerek etkinliğin artırılması, temsilde adaletin sağlanması, demokrasi ve uzlaşma kültürünün oluşturulması şeklinde karşımıza çıktığı söylenebilir. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde koalisyon istikrarsızlıklarını ortadan kaldıracak bir düzenleme yapılmış ancak Cumhurbaşkanının seçilebilmesi yine koalisyonlara ya da bugünkü deyimle ittifaklara kalmıştır. TBMM'de ittifakların bozulması sonucunda Cumhurbaşkanının hareket alanının kısıtlanabileceği ya da kalmayabileceği bir olasılık olarak ortada durmaktadır. Aynı şekilde karizmatik liderliğin ya da hakim partinin olmadığı durumlarda sistemin kriz üretme olasılığını da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilirken seçim kanunu ve siyasi partiler kanununun değiştirilmemesi bir başka eksiklik olarak ifade edilmelidir. Dar bölge iki türlü çoğunluk sisteminin olmadığı bir seçim yarışı ve ortaya çıkan Cumhurbaşkanlığı-TBMM aritmetiği denge-fren mekanizmaları açısından sistemi kilitleyecek riskler taşıyabilecektir. Aynı şekilde parti grubuna hakim olan liderin yaşamaya da hakim olarak yine güçler ayrılığı

37 Fendoğlu, 2010, 32.

38 Tunç ve Yavuz, 2009, 35.

sistemini işletmemesi mümkün görünmektedir. Son günlerde MHP lideri Devlet Bahçeli tarafından dile getirilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi de düzenleme içerisinde kurumsal bir yapıya kavuşturacak yeni bir anayasa önerisinin olması³⁹ Türkiye’de sistem tartışmalarının devam edeceğini göstermektedir.

Hükümet sistemi, seçim sistemi, siyasi parti sistemi gibi tartışmaların Türk siyasal hayatındaki demokratikleşmeye yapacağı katkı kuşkusuzdur. Konuların evrensel bir çerçevede ele alınması, bilimsel bir zeminde yürütülmesi ve demokratik değerler çerçevesinde tartışma ve değerlendirmelerin yapılması aksayarak da ilerlese Türk siyasal hayatında demokratik siyasal düzenin kalıcılığını sağlayacak ve ortak değerlerin üretilmesine katkı sağlayacaktır.

---

39 “MHP’den 100 maddelik anayasa önerisi”, ntv.com.tr, erişim 06 Mayıs, 2021, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/mhpden-100-maddelik-anayasa-onerisi,5sOtLf2zkWANwSk5V83Zg>.

KAYNAKÇA

- Akıncı, Berat. *Türkiye Hükümet Sistemi Tartışmaları ve Cumhurbaşkanlığı*, Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Alkan, Haluk. *Karşılaştırmalı Siyaset Başkanlık ve Parlamenter Sistemler Işığında Yarı Başkanlık Modelleri*, Ankara: Açılım Yayınları, 2013.
- Çınar Yetkin ve Göksel Türkmen, “Başkanlık, Yarı Başkanlık Ya Da Parlamenter Sistem: Sisteme Verilecek İsim mi, Yoksa Sistemin Tasarımı ve İşleyişi mi Daha Önemli?” <http://www.tepav.org.tr/tr/yayin/s/595>. (erişim 13 Ekim, 2021).
- Demir, Fevzi. *Demokrasilerde Hükümet Sistemleri ve Başkanlık Hükümeti Rejimi*, İzmir: Egiad Yayınları, 1998.
- Demir, Fevzi. “Yarı Başkanlık Hükümet Sistemi ve Türkiye” *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 8/Özel sayı (2013 Haz), 831-876. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179450> (erişim:13.10.2021)
- Erdem Kasım. “Yarı Başkanlık Sistemi: Teori, Pratik ve Tartışmalar” Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri Yarı Başkanlık Sistemi Fransa, Polonya ve Rusya Örnekleri, edit, Semra Gökçimen, (Ankara: TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 1-21.
- Fendoğlu Hasan, Tahsin. *Başkanlık Sistemi Tartışmaları*, Ankara: SDE Yayınları/ Başak Matbaacılık, 2010.
- Hekimoğlu, Mehmet, Merdan. *Anayasa Hukukunda Karşılaştırmalı “Demokratik Hükümet Sistemleri” ve Türkiye*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2009.
- Kaban, Harun “10 Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi Üzerine”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 75, (2014), 107-113 (erişim 05.04.2021)
- Kahraman, Mehmet. “Cumhurbaşkanının Halk Tarafından Seçilmesi ve Cumhurbaşkanı Seçim Kanunu”, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 12:23 (2012 Haz), 263-288 (erişim 04.05.2021).
- Karpat, Kemal, Haşim. *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- TESAV. “21 Ekim 2007 Tarihli Halkoylaması”, Erişim 07 Mayıs, 2021, <http://www.tesav.org.tr/wp-content/uploads/2017/04/21ekim2007halkoylamasi.pdf>.
- Tunç, Ahmet. *Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Yeniden Yapılanan Türk Kamu Yönetimi* İstanbul: Dora Yayınları, 2019.
- Tunç, Hasan ve Yavuz, Bülent. “Avantaj ve Dezavantajlarıyla Başkanlık Sistemi”, *TBB Dergisi*, 81 (2009), 1-39, (erişim 13.10.2021).
- Turhan, Mehmet. *Hükümet Sistemleri ve 1982 Anayasası*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1989.
- Özbudun, Ergun. *Anayasalcılık ve Demokrasi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

Özbudun, Ergun. *Türkiye’de Demokratikleşme Süreci*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Özbudun, Ergun ve Gençkaya, Ömer, Faruk. *Türkiye’de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası*, İstanbul: Doğan Kitap, 2010.

Yüksel Cüneyt, “Türkiye’nin Gelecek Siyasi Sistem Tercihi Rasyonelleştirilmiş Parlamenterizm, Yarı-Başkanlık ve Başkanlık Sistemleri” *Yasama Dergisi*, 25 (2013 Aralık): 38-70 (erişim 13.10.2021).

İnternet Haber Kaynakçası

aa.com.tr, “1923’ten günümüze cumhurbaşkanlığı seçimleri”, Erişim 24 Nisan, 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/1923-ten-gunumuz-cumhurbaskani-secimleri/134629>.

ntv.com.tr. “MHP’den 100 maddelik anayasa önerisi”, erişim 06 Mayıs, 2021, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/mhpden-100-maddelik-anayasa-onerisi,5sOtLf2zkWANwSk5V83Zg>.

sozcu.com.tr. “Bahçeli’nin isteğiyle başkanlık sistemi Meclis’e geliyor”, erişim 13 Ekim, 2021, <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/bahcelinin-istegiyle-baskanlik-sistemi-meclise-geliyor-1443024/>.

sozcu.com.tr. “18 maddelik ‘anayasa ve yönetim sistemi’ değişikliğinde neler var?”, erişim 13 Ekim, 2021, <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/iste-madde-madde-anayasa-degisikligi-1671450/>.

trthaber.com. “Alışılmış bir cumhurbaşkanı olmayacağım” erişim: 13 Ekim, 2021, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/alisilmis-bir-cumhurbaskani-olmayacagim-183874.html>.

ysk.gov.tr, “16 Nisan 2017 Anayasa Değişikliği Halkoylaması”, erişim 13 Ekim, 2021, ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017HO-Ornek136.pdf.

1980'Den Günümüze Türkiye'nin Ekonomi-Politiği: Neo-Liberal Politikalardan Non-Liberal Politikalara

Mehmet Dikkaya¹

Deniz Özyakışır²

Özgür Kanbir³

GİRİŞ

Türkiye ekonomisinin cumhuriyetin başından beri geçirmiş olduğu evreler hem dönemin iç koşulları hem de uluslararası ekonomi politiğin yönlendirdiği biçimde şekillenmiştir. Bu anlamda Türkiye ekonomisi kabaca 24 Ocak 1980 kararlarına kadar geçen düzlemde kapalı, devletçi, korumacı ve içe dönük bir karakter sergilemiş, 24 Ocak sonrası dönemde ise açık, liberal ve dışa dönük yapıya doğru bir dönüşüm başlamıştır.

İşte 24 Ocak ile başlayan bu kabuk değişimi büyük ölçüde dışsal koşullara karşı direnememek ve içsel ihtiyaçların gereklerinin ancak bu yolla sağlanabileceğine karar vermekle ilintilidir. 1970'lerde ortaya çıkan petrol krizinin ardından dünya ekonomi politiğinde esen rüzgarların neo-liberal bir dünya

---

1 Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisat Bölümü, mdikkaya@kku.edu.tr,
Orcid: 0000-0002-5923-3787

2 Prof. Dr. Kafkas Üniversitesi, İktisat Bölümü, dozyakisir@gmail.com,
Orcid: 0000-0002-9710-3238

3 Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Dereli MYO, ozgur.kanbir@giresun.edu.tr,
Orcid: 0000-0001-5696-4077

tasarımına yönelmesi ile artık yeni bir dönem başlamış ve dünyanın çok büyük kısmı yeni bir döneme girmiştir. Küresel ticaret sistemini dizayn eden güçler ve küresel sermayeyi yönlendiren faktörlerin tetiklemesiyle Washington Konsensusu halini alacak olan bu değişim rüzgarları, Türkiye ekonomisinin de 24 Ocak'tan itibaren başlayan süreçte bambaşka bir hal almasına neden olmuştur. Yaşanan değişim sadece ekonomide değil sosyal ve siyasal alanda da kendisini göstermiştir. Bu dönemde içerde 24 Ocak Ekonomik Kararları başta olmak üzere 12 Eylül rejimi ve 1982 Anayasası bağlamında şekillenirken dışarıda da hızla esen küreselleşme rüzgarının etkisine girilmiştir. 1980 öncesi uyguladığı ithal ikameci modeli terk eden Türkiye, 1980 sonrasında ihracata dayalı bir sanayileşme stratejisi izlemeye başlamıştır. Bu noktada Türkiye'nin 1980 sonrasında yaşadığı ekonomik değişim ve dönüşüm sürecine hazırlıksız yakalandığı ve erken bir dışı açılma sürecine girdiği tartışmaları da beraberinde gelmiştir. 12 Eylül rejiminin 24 Ocak Kararlarına hazırlıksız yakalanan toplumun hazmetme/benimseme kapasitesinde oynadığı rolü de bu tartışma ekseninde okumakta fayda vardır. Nitekim ilerleyen yıllarda ortaya çıkan spekülasyon rant ekonomisiyle birlikte ekonomide yaşanan kırılmalıklar ve hem 1990'ların ortasında hem de 2000'lerin başında patlak veren ekonomik krizler söz konusu tartışmaları haklı çıkaracak ipuçları barındırmaktadır.

Bu bölümde 24 Ocak 1980 istikrar kararlarından günümüze kadar Türkiye ekonomisinde yaşanan ekonomi-politik gelişmeleri etkileyen ana faktörler değerlendirilecek ve 21. yüzyılda Türkiye ekonomisinin geleceği ile ilgili perspektiflerde bulunulacaktır. Bunun için, öncelikle 1980 öncesi Türkiye ekonomisinin genel görünümüne ilişkin kısa bir değerlendirme yapıldıktan sonra 1990'lı yıllarda yaşanan ekonomik gelişmelere yer verilecektir. 1991–2001 dönemi, Türkiye ekonomisi açısından -yaşanan ekonomik krizler bağlamında- sancılı bir nitelik taşıması sebebiyle geniş/ayrıntılı bir ekonomi-politik çerçevede ele alınmaktadır. Koalisyon hükümetleriyle biçimlenen süreç ve bu süreçte meydana gelen ekonomik krizler “sebepler-sonuç” ve “etki” çerçevesinde analiz edilmektedir.

Türkiye ekonomisinin 1980'den itibaren yaşadığı serüveni sadece siyasal liderler ekseninde düşünmek doğru bir yaklaşım değildir. Yine de Türkiye gibi imparatorluk bakiyesi ve askeri-politik güçler dışında sivil inisiyatiflerin fazlaca gelişmemiş olduğu bir coğrafya için, böyle bir yaklaşımda önemli ölçüde tutarlılıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu bölümde bu türden bazı kısıtlılıkların bulunduğu bir varsayım olarak kabul edilmelidir. Yine de çalışmanın bilimsel niteliğine gölge düşürülmemesi açısından dönemsel politik

güç merkezlerine yönelik manipülasyondan kaçınılacak ve ekonomik değerlendirmelerde bilimsel çerçevenin dışına taşmamaya dikkat edilecektir.

1. 1980 SONRASI TÜRKİYE'DE EKONOMİ POLİTİK: GENEL MANZARA

Turgut Özal'ın, bürokrat ve siyasi bir kişilik olarak 1980'den sonra Türkiye ekonomisi ve dış vizyonu üzerindeki etkisi çok belirgindir. Karizmatik kişiliği etrafında temel siyasi akımlara mensup kişileri aynı çatı altında birleştirerek 21. yüzyıl Türkiye'si üzerinde tartışılmaz izler bırakmıştır. Öniş'e göre Özal, Atatürk'ten beri Türk toplumu üzerinde sadece ekonomik anlamda değil, politik, kültürel ve dış ilişkiler konularında da etkili olabilmiş en güçlü lider olmuştur.⁴

Olumsuz koşullar altında hazırlanan 24 Ocak 1980 programı, özünde bir istikrar programı olmasına rağmen bütüncül ve yapısal bir ekonomik dönüşümün sağlanması için gerekli alt yapıyı hazırlamıştır. Programın etkin uygulandığı 1980-1988 döneminde dışa açık ve rekabete hazır yerli sanayiler oluşturmak amaçlanmıştır. Mevcut sanayileri tam kapasitede çalıştırmak için gerekli reformların neredeyse tamamı hayata geçirilmiştir.⁵ Bu bağlamda, 1990'lardan sonra hız kazanmaya başlayan küreselleşme eğilimlerine karşı Türkiye ekonomisinin hazırlanması işlevi de yerine getirilmiştir. Bu süreçte uygulanan ihracata dayalı sanayileşme stratejisinin uluslararası rekabette başarıya ulaşması için Türkiye'nin karşılaştırmalı olarak üstün olduğu *ucuz işgücü* faktörüne başvurulmuştur. 12 Eylül rejimiyle birlikte işçi örgütlenmelerine karşı geliştirilen tavır ve sendikal örgütlenmenin engellenmesi sadece politik değil aynı zamanda ücretlerin baskılanması şeklinde ekonomik bir motivasyon taşıdığı için ekonomi-politik bir ekseninde ele alınıp değerlendirilmelidir.

Bu gelişmelerle tarımsal üretim yerine endüstriyel üretim lehine genişleme gözlemlenmiştir. GSYİH, 1979'daki 93 milyar dolardan 1997'de 203 milyar dolara yükselmiştir. Sanayi üretimindeki genişlemenin temel kaynağı yabancı sermaye akımlarıdır. Bu akımlar 1980'de yaklaşık 100 milyon dolardan 1997'de 4 milyar dolara fırlamıştır. Fakat 1991'den itibaren ülkeye yönelen sermaye akışının büyük kaynağını hükümet borçlanması oluşturmaya başlamıştır. Dış ticaret açısından 1980-1990 arasında Türkiye'nin ihracatı 4 kat, ithalatı ise 4,5 kat artış göstermiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar da 75

4 Öniş, Ziya (2004). "Turgut Ozal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies*, Vol.40, No.4, July, s.113.

5 Köse, Salih (2002). "24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programlarının Karşılaştırılması", *Planlama Dergisi* (DPT'nin Kuruluşunun 42. Yılı Özel Sayısı), s. 121.

milyon dolardan 1992'de 668 milyon dolara yükselmiştir.⁶ Sonuçta reformlar, etkinliği kırılamamış katı bürokrasiye rağmen Türkiye ekonomisinde büyük açılımların meydana gelmesinde aracılık etmiştir.

Özal'ın dış politika vizyonunun temelleri ise birkaç noktada toplanmıştır:⁷ *İlk olarak*, ABD'nin dünya politikalarına eşgüdüm sağlayarak stratejik bir ortaklık kurulmalıydı. Bu durum, son yirmi yılda ABD'yle inişli çıkışlı bir dönem yaşayan Türkiye'ye bir kısım siyasi ve ekonomik açılımlar sağlayabilirdi. *İkincisi*, AB'nin başarıyla sürdürdüğü bölgesel entegrasyona tam katılım sağlayarak uluslararası sisteme daha etkin olarak katılmak istiyordu. *Son* temel vizyon ise, ABD ve Batı ile iyi ilişkiler yanında Müslüman ülkelerde de iyi ilişkiler geliştirerek bu ülkelerin dünya sistemi ile politik ve ekonomik entegrasyon sağlamalarına katkıda bulunmak olmuştur.

Dönemin baş aktörü olan Özal'a göre İslam, Batı yanlısı bir dış politika ve kapitalist ekonomiyle tam uyumlulaştırabilecek özellikler taşıyordu. Bu görüşlerle uyumlu bir şekilde dışa açık ve yerli sanayileri her anlamda destekleyen bir ekonomi politikasını hayata geçirmeye çalışmıştır. 1980'lerden itibaren gelişmiş kapitalist ülkelerin bütününde devletin ekonomideki rolünü azaltma çabalarıyla paralel olarak Türkiye ekonomisinde verimlilik ve katma değer oluşturabilecek yegâne unsur olan özel girişimlerin desteklenmesine çalışmıştır. Özal'ın "orta direk" adını verdiği ve güçlendirmeyi hedeflediği üretici kesimler, ekonominin hemen hemen her alanında faaliyet göstermeye başlamıştır. Üstelik bu kesimlerin önemli bir kısmının, daha önce sanayicilik geleneğine sahip olmamış sıradan vatandaşlardan oluşmuş olması da toplumsal tabakalarda bütüncül bir refah artışı arzalandığı ve sağlandığının göstergesi olmuştur.⁸

Sadece iç ekonomik faaliyetler konusunda değil, uzun yıllar boyunca iş çevrelerinde görülen dış ticaret algılamalarını kökünden değiştiren bir profilin kazanılması konusunda da Özal Devrimi belirleyicidir. İhracatı teşvik mekanizmalarının hayata geçirilmesi ile bu dönemde Türk dış ticareti büyük bir sıçrama yapmıştır. 1960-1980 yılları arasında etkili olan merkezi ve katı bürokratik mekanizmaların elimine edilmesinin ekonomik gelişmede büyük rol oynayacağını farkında olan Özal, gücü elde eder etmez bürokratik yapılanmanın politikadan uzaklaştırılmasını istemiştir. Bu amaca ulaşmak için,

6 Cam, Sürhan (2002). "Neo-liberalism and Labor within the Context of an "Emerging Market" Economy-Turkey", *Capital&Class*, No.77, s. 93, 106.

7 Aral, Berdal (2001). "Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Ozal Decade, 1983-93", *Middle Eastern Studies*, Vol. 37, no.1, January, s. 76.

8 Dikkaya, Mehmet (2006). "Dış Ekonomik Politikaların Küresel Ekonomik Entegrasyon Üzerindeki Etkileri: DP ve ANAP Örnekleri", *Uluslararası İlişkiler ve Türk Siyasal Partileri*, (Ed. Nejat Doğan ve Mahir Nakip), Seçkin Yayınları, Ankara, ss. 191-209.

“KİT”lerin özelleştirilmesi, bürokratik sürecin hızlandırılması ve kurumsal reformların yapılması, adem-i merkezîyetçiliğin güçlendirilmesi ve merkezî bürokrasinin gücünün azaltılması” izlenmesi gerekli temel politikalar olmuştur.⁹ Böylece klasik bürokrasinin ya da devlet aygıtının etkinliği azaltılmıştır. Öniş, bu gelişmenin önemli bazı olumsuz sonuçlarının ortaya çıkmış olduğunu ifade etmesine rağmen¹⁰ totaliter tek parti rejimi altında büyük bir güç yakalamış ve 1960 darbesinden sonra yeniden ekonomi-politik öncelikleri belirler hale gelmiş bürokratik kolektivizm türü bir sistemin devam ettirilmesinin neo-liberal bir dünyada mümkün olamayacağı vurgulanmalıdır. Nitekim silahlendirilmiş bürokratik elitlerin, zihniyet olarak kendilerine yakın bulmadıkları bir kişilik olarak (dünya görüşünün farklı olması ve politik İslamcı çevrelerle bulunan geçmişteki yakınlığı nedenlerinden ötürü) Özal 1983 seçimlerinde tek başına iktidar olmuştur.

Özal’ın liberal ekonomik programı, devleti küçültmeye yöneliktir. Çünkü devletçi model, bağımsız burjuvazi sınıfının ortaya çıkmasına engel olmuştur. İş adamı öngörülerinden farklı düzlemde sonuçlar doğuran politik hamilik önceki dönemlerde gerçek ekonomik başarıyı sağlayamamış ve Özal reformları bu sistemi değiştirerek girişimcilere ekonomik ve politik bağımsızlık kazandırmayı amaçlamıştır. Bu reformlar aracılığıyla, politize olmuş geleneksel sermaye guruplarının etkisi tamamıyla kırılmamış olsa da siyaset üzerindeki belirleyici rolleri önemli ölçüde azaltılmıştır.¹¹ Bu reformların bir sonucu olarak, hem mevcut ve köklü girişimci gruplar küreselleşen ve rekabetin olabildiğince arttığı uluslararası ekonomik sisteme entegre olma ihtiyacı hissetmiş hem de bu farklı süreci bir fırsat olarak algılayan yeni ve temelleri sağlam kurulan yeni (bağımsız) girişimci gurupların dünya piyasalarında boy göstermelerine olanak sağlanmıştır.

İhracata yönelik sanayileşme modeli çerçevesinde ve fırsatçı bir ortam oluşturularak kurulmaya çalışılan bu dönemin, Türkiye’deki iş çevrelerinin küresel bir ekonomik anlayışa ulaşmaları üzerindeki etkileri büyük olmuştur. Planlar döneminde palazlanan ve sürekli yeni imtiyazlar elde ederek büyüyen geleneksel sanayici gurupların etkinliği azalmaya başlamış ve çeşitlenmiş bir burjuvazi doğmaya başlamıştır.

Dış ticaretteki genişlemenin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri bu çerçevede netleşmeye başlamıştır. Nitekim 1983’te %62 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı 1988’e kadar %81’e ulaşmıştır. Tarımsal üretimin yerini

9 Heper, Metin (1994). “Bureaucracy in the Ottoman-Turkish Polity”, **Handbook of Bureaucracy** (Ed. Ali Farazmand), New York: Marcel Dekker, s. 669.

10 Öniş, 2004, s. 114.

11 Kubicek, Paul (2002). “The Earthquake, Civil Society and Political Change in Turkey: Assessment and Comparison with Eastern Europe”, **Political Studies**, Vol.50, s. 763-764.

sanayi ve hizmetler sektöründeki genişleme almaya başlamış, sanayi ürünlerinin toplam ihracat içerisindeki payı 1987'de %79'a ulaşmıştır. Benzer bir şekilde turizm gelirleri sürekli yükselerek 1989'da 2,5 milyar doları aşmıştır. Bu büyümeye, ülkeye fiili olarak gelen doğrudan yabancı yatırımlar da eşlik etmiş ve 1989'da 663 milyon dolara ulaşmıştır.¹²

Turgut Özal'ın öncülüğünde kaydedilen ekonomik ve politik başarıların sebeplerinden birisi, 1970'lerin sonlarında olduğu gibi siyasal çalkantıların yaşanmaması, tersine 1980'lerden itibaren uzun süre ekonomik ve politik karar verici olarak liderliğini devam ettirmesi olmuştur. Bu politik istikrar çerçevesinde 1970'lerin sonlarında yaşanan derin ekonomik krizlerin tekrar etmesi önlenmiştir. Bu bağlamda, politikaları OECD, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası ekonomik kurumlar tarafından desteklenmiştir.¹³

Diğer taraftan, 1980'lerin başında Türkiye, ekonomiyi Tek Avrupa Pazarı'na daha fazla entegre etmek ve ekonomik yapıyı büyük ölçüde değiştirmek için liberal ekonomi yanlısı politikaları hayata geçirmesine rağmen, 12 Eylül 1980 Darbesi ile uluslararası ilişkiler önemli bir yara almıştır. Örneğin Yunanistan'ın 1981'de, İspanya ve Portekiz'in 1986'da AET'ye kabul edildiği dönemde Türkiye bu fırsatı kaçırmıştır.

İki yanlı ilişkilerin yeniden canlanması ve 1987'deki tam üyelik başvurusu bu ekonomik ve politik gelişmelerin bir yansıması olarak görülebilir. Fakat bu başvuru, dışa açık piyasa reformlarının artık Topluluğun öncelikleri arasında olmaktan çıkmış bulunması nedeniyle ve daha ziyade politik gerekçeler öne sürülerek 1990'da reddedilmiştir. Tam üyelik başvurusu konusunda zamanlamanın kötü olmasının diğer bir nedeni de Avrupa'nın Tek Pazar oluşturmak için 1992'ye kadar daha derin bir entegrasyon modeli üzerinde yoğunlaşması olmuştur.¹⁴

Bu gelişmelerle paralellik gösterecek şekilde, dışa açık politikaların uygulanmaya başladığı 1980'li yılların başında, Topluluk üyesi ülkelerin Türkiye'nin toplam dış ticaretindeki payları görece azalmaya başlamış, petrol gelirleri sürekli artan İslam ülkeleri ile ticarete genişleme yaşanmıştır. İran-İrak Savaşı'ndan büyük dış ticaret geliri sağlayan Türkiye için, ihracata yönelik sanayi kolları gelişmiş olmasına rağmen Ortadoğu'nun istikrarsız yapısı nedeniyle 1980'lerin ortalarından itibaren Avrupa piyasası yeniden öncelikli pazar haline gelmiştir. Bu bağlamda AB'ye yapılan ihracatın, toplam ihracat içerisinde payı sürekli yükselerek 2000 yılında %68'e ulaşmıştır.

12 DPT, 1998, s. 37, 39, 41.

13 Öniş, 2004, s. 113-114.

14 Kahraman, Sevilay Elgün (2000). "Rethinking Turkey-European Union Relations in the Light of Enlargement", *Turkish Studies*, Vol.1, No.1, Spring, s. 6.

Türkiye'nin 1980'lerdeki dış ticaretindeki geçici yön değişiminin altında sosyo-politik pek çok faktör bulunmaktadır. Bunların başında 1973 Petrol Krizi'nin yol açtığı sonuçlar, Kıbrıs Problemi nedeniyle Batı ile soğuyan ilişkiler ve 1980 Askeri Darbesi sonrasında gelişen politik ortam bulunmaktadır.¹⁵ Buna rağmen, 1986'dan sonra Topluluk ülkeleri, daha istikrarlı ve gelişmiş ekonomik ilişkileri nedeniyle Türkiye'nin ihracatı için yeniden pazar haline gelmiştir.

1.1. 1980-1991 Döneminde Ekonomik Gelişmeler

1980-1990 dönemini üç ana kısımda incelemek mümkündür. İlk dönem 24 Ocak 1980'den 12 Eylül 1980'e kadar geçen süre, ikinci dönem 12 Eylül Darbesi'nden Aralık 1983'e kadar geçen zaman dilimi ve son dönem Aralık 1983'ten sonrasındır.

1980'lerin başında Türkiye ekonomisinin radikal dönüşüm yaşamasına neden olan en önemli olay 24 Ocak 1980 İstikrar Politikası Kararlarıdır. Bu kararların uygulamaya geçtiği ilk dönemde 12 Eylül 1980'e kadar devam eden azınlık hükümeti ve siyasi istikrarsızlık göze çarpmaktadır. Nitekim Tablo 1'e dikkat edilirse, 1980-1991 döneminde en yüksek enflasyon ve en düşük büyüme oranlarının yaşandığı yıl, darbe öncesi ve sonrası kaosu gösteren 1980 yılıdır. Darbe sonrası askeri bir hükümet iktidarı devralmış ve demokratik açıdan, sorunları günümüze kadar uzanan problemlerle bir süreç başlamıştır.

İlk alt dönemde, 1970'lerin ortalarında ortaya çıkan petrol şokunun etkisi tam olarak ortadan kaldırılamamış ve gelişmekte olan ülkelerin en önemli kaynaklarından olan doğrudan yabancı yatırım akımları ve uluslararası borçlanma kanallarının etkinliği azalmıştır. 1980-1983 döneminde dünyada, özellikle gelişmekte olan ülkeler için olumsuz faktörlerin ağır bastığı bir ekonomik ortam yaşanmıştır. Bu durum Türkiye ekonomisini de etkilemiştir.

24 Ocak Kararları, Eylül 1980 ve Aralık 1983 arasında demokrasiye ara (!) verildiği bir dönemde askeri vesayet altında uygulanabilmiş ama bu vesayet ekonomik programı ve uygulayıcılarını değiştirmemiştir. Demokratik kesinti ile birlikte, sendikaların faaliyetleri ve grev hakkı yasaklanarak ücret ve maaş artışları denetim altına alınmış, tarım kesiminde önceden bonkörce uygulanan taban fiyatları ve destekleme alımlarının alanı daraltılmıştır.

İstikrar programının ilk döneminde kısa vadeli amaçlar öncelikli olup kısıtlı, kuyruk ve kara borsa kaldırılmaya çalışılmıştır. Uluslararası kredilerle acil

15 Dartan Muzaffer, E. Hatipoğlu ve M. Dikkaya (2002). *ECO Bölgesi: Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayınları, s. 24-30.

dış finansman sorunları aşılmış ve ithalat artırılabilmiştir. Nitekim 5 Nisan 1980'de OECD'den 1 milyar 162 milyon dolar, 26 Nisan 1980'de IMF'den 350 milyon dolar, 16 Mayıs 1980'de Dünya Bankası'ndan 670 milyon dolar borçlanılmıştır. Bu dönemde ithal girdi sıkıntısı ve enerji dar boğazı aşılmaya başladıktan sonra kapasite kullanımı genişlemiş, arz-talep dengesi kısmen sağlanmaya başlamıştır.

Tablo 1: Seçilmiş Ekonomik Değişkenler (1980-1991)

Yıl	Tarım, %	Hizmet, %	Sanayi, %	GSYH, Cari Milyar \$	Büyüme Oranı, %	Kbdg, cari \$	Kbdg değişimi	İşsizlik	TÜFE	Cari Açık/ GSYH, %
1980	26	49	23	69	-2,4	1565	-	-	94,3	-5,0
1981	24	48	27	71	4,9	1579	0,9	-	37,6	-2,7
1982	22	48	28	65	3,6	1402	-11,2	10,93	29,1	-1,5
1983	21	50	27	62	5,0	1310	-6,6	12,06	31,4	-3,1
1984	21	51	26	60	6,7	1247	-4,8	11,92	48,4	-2,4
1985	20	51	26	67	4,2	1368	9,8	11,21	45,0	-1,5
1986	20	47	31	76	7,0	1511	10,4	-	34,6	-1,9
1987	18	47	31	87	9,5	1706	12,9	-	38,9	-0,9
1988	17	47	33	91	2,3	1745	2,3	8,04	68,8	1,8
1989	17	47	33	107	0,3	2022	15,8	8,26	63,3	0,9
1990	17	48	31	151	9,3	2794	38,2	8,02	60,3	-1,7
1991	15	50	32	150	0,7	2736	-2,1	8,21	66,0	0,2

Kaynak: World Development Indicators

Temmuz 1980'den itibaren faiz hadlerinin yükseltilmesi banka mevduatlarının artmasına imkân sağlamıştır. Faizlerdeki yükselme ile 1980 öncesi dönemin negatif faiz uygulamasına son verilmiş, yabancı sermaye girişi artırılmaya çalışılmıştır. Faizlerin yükseltilmesi politikası bankerlerin sistem dışı kalmaları ile sonuçlanmıştır. Hükümet işsizliği önlemek için dara düşen firmalara kamu bankalarından finansman alacağı sağlayarak iflasları önlemiştir.

24 Ocak 1980'de TL %32,9 oranında devalüe edilmiş 1 Mayıs 1981'den itibaren de %5'leri aşmayan yakın aralıklı mini devalüasyonlarla TL'nin aşırı değerlenmesi önlenmiştir. Bununla döviz piyasasında kara borsa azalmış ekonominin dünya ile bütünleşmesi kolaylaşmıştır. Sonuçta hem ithalat hem de ihracat artmıştır. Diğer yandan yabancı sermaye ve işçi döviz girişi de süratle yükselmiştir. 1980-1983 dönemindeki sıkı para politikası ve talebi kısıtlamaya dönük önlemler enflasyonu düşürmüştür. Ama büyüme oranları düşük düzeyde kalmış, işsizlik artmış ve para piyasası dengesizlikleri sürmüştür. Aynı zamanda devletin ekonomideki payı daraltılamamış ve sosyal dengesizlikler büyümüştür. 1980-1982 döneminde alınan kararlarla iç finansal liberasyona başlanmış ama yapısal düzenlemeler tamamlanmadığı için bu süreçte “bankerler krizi” patlak vermiştir.

Bu dönem, ANAP (Anavatan Partisi) iktidarındaki Türkiye ekonomisinin serbestleşme dönemi olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde ekonomideki durgunluğu aşmak ve daha yüksek büyüme hızına ulaşabilmek için genişlemeci bir para ve maliye politikası izlenmiştir.

1980-1991 döneminde GSMH'deki sektörel gelişmelere dikkat edilecek olursa, özellikle 1988, 1989 ve 1991 yıllarında, yani nispeten ekonomik büyümenin yavaşladığı yıllarda tarım ve hizmetler sektöründe negatif büyüme olgusu ortaya çıkmıştır. Sanayi sektörü ise sürekli yüksek oranlarda büyümeye devam etmiştir. 1983-1988 dönemi, dünya konjonktürünün desteği ve uluslararası finans çevrelerinin güveninin kazanılmasıyla siyasal istikrarın da tetiklediği parlak büyüme yıllarıdır. Dönemin başında itibaren, ihracatın yaklaşık 6 milyar dolardan 14 milyar dolara ulaşmasından dışa açık ve ihracata dayalı büyüme modelinin önemli ölçüde başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Döneme ait bazı makro ekonomik göstergeler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Öte yandan 24 Ocak 1980 Kararları ile oluşan ekonomik devrim, 1980 öncesi kurulmuş verimsiz iktisadi yapının restorasyon dönemi olarak görülebilir. Bu dönemde bütün sektörlerde, başta sanayi sektörü olmak üzere yüksek büyüme kaydedilmiştir. Hatta sanayi sektörü, 1987 dışında, büyümede dalgalanmanın yaşandığı yıllarda bile, sürekli olarak GSMH büyüme rakamlarından daha yüksek oranda büyümüştür.

Dönemin dış ticaret verileri, 1980 ve öncesinde dış ticarete yaşanan kaos ortamının çok ötesinde ve dışa açık büyümenin pozitif sonuçlarını gösterecek şekilde yoğunlaşmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı, 1988 yılında %81'i aşmıştır. Aynı yıl, cari işlemler dengesi, 1980'den beri ilk kez fazla vermiş ve net rezervler artış göstermiştir.

Bu dönemde ekonominin yapısı, işleyişi ve mali sistem üzerinde sürekli para arzını artırıcı yönde baskı yapılmış, yani para arzı kontrol altında tutulamamıştır. Para arzı bütçe politikasına fazlaca bağımlı hale gelmiştir. Hükümet kamu kesiminin ekonomideki yerini küçültmek istemiştir. Bu amaçla bazı vergi indirimleri uygulanmıştır.

1980 sonrasında, Batı ve ABD'de Keynesyen politikalar terkedilip yeni liberal dönem başlamıştır. Turgut Özal, Reagan ve Thatcher gibi liderlerin izlediği *arz yanlı iktisat* anlayışı hayata geçmiştir. Buna uygun olarak, vergilerin ağırlığı dolaysız vergilerden dolayı vergilere doğru kaymaktadır. Buna karşılık kamu harcamalarında tasarruf sağlanamamış, KİT'ler özelleştirilmemiş, kamu açıkları yük olmaya devam etmiştir. Kamu harcamaları kontrol edilemediğinden kamu kesimi borçlanma gereği özellikle 1987'den itibaren hızla yükselmiştir. Cumhuriyetin başlarından beri sürdürülen "*devlet eliyle sanayileşme*" politikası bu yıllarda terkedilmiştir. Devlet sanayileşme ve ekonomik büyümede üstlendiği lokomotif rolünü 1980'lerin ikinci yarısından itibaren özel sektöre devretmiştir. Hükümet artan kamu harcamalarını finanse edebilmek için yoğun borçlanmaya başvurmuştur. İç borçlanma 1985'ten itibaren ivme kazanmıştır.

KDV (Katma Değer Vergisi), 1985'te bazı tüketim vergileri kaldırılarak yürürlüğe konmuştur. Perakende ticarete belge düzeni yerleştirmek için tüketicilere vergi iadesi uygulanmıştır. Bu dönemde serbest piyasa uygulaması ve dışa açık, ihracata dönük büyüme stratejisi öz kaynakları zayıf küçük firmaların tasfiyesine yol açmıştır. Yüksek faiz haddi ve dış rekabet, bu firmaları iflasın eşiğine getirince devlet batan şirketleri destekleyerek veya KİT'leştirerek kurtarma yoluna gitmiştir. Bu ekonomik konjonktürde para arzı sürekli genişlemiştir.

Bu nedenlerden dolayı para arzının kontrol edilmemesi iç talebin sınırlandırılmaması, buna karşılık kredi faizlerinin ve ithal girdilerin fiyatlarının sürekli yükselmesi 1984'ten itibaren enflasyonun yeniden kontrolden çıkmasına neden olmuştur. 1988'den itibaren enflasyon oranı 1980 sonrası dönemin en yüksek düzeyine çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde hükümet kalkınma hızını yükseltmeyi fiyat istikrarına tercih etmiştir. 1980-1989 dönemi değerlendirildiğinde, diğer pozitif yansımaları göz ardı edilmemek kaydıyla, 24 Ocak kararlarının ekonomide fiyat istikrarını sağlamada başarılı olduğu söylenemez.

1989 yılında 32 Sayılı KHK ile hayata geçen finansal serbestleşme deneyimi bu süreçte büyük önem taşımaktadır. Zira McKinnon-Shaw hipotezine göre finansal serbestlik tasarruf ve yatırımları uyatarak ekonomik kalkınmayı

hızlandıracaktır. Ancak bu beklentiler Türkiye için geçerli olmamıştır. Bu süreçte rantiyer tipi davranışlar ortaya çıkmış, reel üretim yapısı dalgalanmış ve ekonominin dışa bağımlılığı artmaya başlamıştır.

Diğer yandan sosyo-ekonomik gelişme trendi 1980-1990 arasında büyük ivme kazanmıştır. Bunun önemli göstergelerinden olan okuma yazma oranı 1980'de %60 iken 1990'larda %80'leri bulmuştur. Kadın okur-yazarlığı %50'lerden %70'lere sıçramıştır. Kaba ölüm oranı 1980'de 67/100'den 1991'de 44/1000'e düşmüştür. Kişi başına düşen doktor sayısının 1/1650 olduğu 1980 yılına karşılık 1991'de bu rakam 1/1100'e düşmüştür.¹⁶

1.2. Neo Liberalizmin İlk Dönemi İçin Değerlendirme

Türkiye 1980 öncesi panoramada *ithal ikameci* politikalarla şekillenen, dışa kapalı ve kalkınma planlarına dayalı bir görünümde. Kısa vadeli kazançlara yönelik yatırımlar, rekabet eksikliğinden kaynaklanan yüksek fiyatlı ve düşük kaliteli yerli ürünler, hantal bir devlet yapılanması, piyasaya karşı derin bir güvensizlik ve beraberinde ortaya çıkan dışa kapalı ekonomik mantık, 1980 öncesi Türkiye ekonomi-politiğinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin sonlarına doğru petrol ve borç krizleriyle birlikte alevlenen istikrarsızlık ve çatışma ortamı, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesiyle sonuçlanmış ve Türkiye açısından, zorlu bir sürecin adımları atılmıştır. Darbe ilişkisinin yadsınamayacağı 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarıyla Türkiye neoliberal dışa açılma sürecine sokulmuştur.

24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal'ın siyasi anlamdaki karizmatik kişiliği, ekonominin dışa açılması boyutunda etkisini fazlasıyla göstermiştir. Türk siyasetinin karizmatik liderlerinden Özal'ın ekonomi politikalarının özünde, devletin küçültülmesi ve dış dünyaya açılarak etkin rekabete dayalı serbest piyasa sistemine entegre olmak vardı. Bu anlamda özellikle 32 Sayılı kararlar birlikte sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılarak serbestleştirilmesi, ekonomide ulusal paradan kaçış ve dolarizasyon olgusuyla sonuçlanmıştır. Öte yandan KİT'lerin özelleştirilme tartışmaları, ihracatı teşvik için %30'ları aşan devalüasyon ve yüksek faiz dönemin önemli ekonomik tartışmaları olmuştur.

1980'lerin ortalarından itibaren kkb (kamu kesimi borçlanma gereği) hızla artmış ve yüksek faiz olgusu gözle görülür bir biçimde ekonomiye yön vermiştir. Bu yüksek faizler yatırımların hızla düşmesine yol açarak adeta bir rant ekonomisinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ticari bankalardan yüksek faiz veren bankerlerin zuhuru da dönemin trajikomik bir sonucu olmuştur.

16 TÜİK (2006), *İstatistik Göstergeler 1923-2005*, Türkiye İstatistik Kurumu, Yayın No: 3047,

Bu çerçevede özellikle kısa vadeli spekülâtif yatırımlar temelinde şekillenen ekonomi, sonuç itibariyle dışarıya kaynak/rant transfer eder duruma gelmiştir.

2. KRİZ VE İSTİKRARSIZLIK YILLARI: 1991-2001 DÖNEMİ

Türkiye'de özellikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren, özelleştirme gibi birçok alanda reformların yapılamaması, ekonomi-politik istikrarsızlık, kamu açıklarının iç ve dış borçla finanse edilmesi ve bunların sonucunda bütçe açıkları ve kkbğ'nin hızla artması 1990'lı yıllara girerken önemli problem alanları olarak göze çarpmaktaydı. Nitekim 1990'lı yıllar iç ve dış şokların fazlasıyla hissedildiği ve buna bağlı olarak çeşitli ekonomik krizlerin etkilerinin görüldüğü bir dönem olmuştur. Kronikleşmiş yüksek enflasyon, iç borç, dış şoklar ve siyasi istikrarsızlık bunlardandır.¹⁷ Bu dönem, temel göstergelerle de analiz edilebilir (Bkz. Tablo 2)

Gerçekten 1991-2001 dönemi, Türkiye ekonomisinde GSYİH dalgalanmasının sürekli yaşandığı en istikrarsız dönem olmuştur. Ekonomi 11 yıl içinde, ciddi bir dışsal şok ortaya çıkmadığı halde 3 kez (1994, 1999 ve 2001 yıllarında) derin kriz ortamı yaşayarak küçülmüştür. Bu dönemde enflasyon tek haneli rakamları asla görememiştir. Yerli paranın hızla değer kaybettiği 1994 ve 2001 yıllarında ÜFE, TÜFE'nin üzerinde seyretmiştir. Türkiye ekonomisinde üretimin ithalata bağımlılığı derinleşmeye başlamıştır. Hızlı ve kontrolsüz bir sermaye liberalizasyonu ile kantarın topuzunun kaçırıldığı bu dönemde rantiyer tipi davranışlar yaygınlaşmış, dolarizasyon tavan yapmış, adeta "kimin elinin kimin cebinde olduğunun bilinmediği" bir hercümerç döneme girilmiştir.

Tablo 2: Seçilmiş Ekonomik Değişkenler (1991-2001)

Yıl	Tarım, %	Hizmet, %	Sanayi, %	GSYH, Cari Milyar \$	Büyüme Oranı %	Kbdg cari, \$	Kbdg Değişimi	İşsizlik	TÜFE	Cari Açık/ GSYH, %
1991	15	50	32	150	0,7	2736	-2,1	8,21	66,0	0,2
1992	15	50	31	158	5,0	2842	3,9	8,51	70,1	-0,6
1993	15	51	30	180	7,7	3180	11,9	8,96	66,1	-3,6

17 Özcan M. Kıvılcım ve Us, Vuşlat (2006). "Dolarizasyon Sürecinde Son Gelişmeler: Türkiye Ekonomisi Örneği", **TİSK Akademi**, Cilt: 1, Sayı: 2, s.103.

Yıl	Tarım, %	Hizmet, %	Sanayi, %	GSYH, Cari Milyar \$	Büyüme Oranı %	Kbdg cari, \$	Kbdg Değişimi	İşsizlik	TÜFE	Cari Açık/ GSYH, %
1994	15	49	32	131	-4,7	2270	-28,6	8,58	105,2	2,0
1995	16	49	32	169	7,9	2898	27,6	7,64	89,1	-1,4
1996	17	49	31	181	7,4	3054	5,4	6,63	80,4	-1,3
1997	14	51	31	190	7,6	3144	3,0	6,84	85,7	-1,4
1998	12	49	31	276	2,4	4500	43,1	6,89	84,6	0,7
1999	10	53	28	256	-3,3	4116	-8,5	7,69	64,9	-0,4
2000	10	53	27	274	6,9	4337	5,4	6,5	54,9	-3,6
2001	9	55	26	202	-5,8	3143	-27,5	8,38	54,4	1,9

Kaynak: World Development Indicators

Siyasal istikrarsızlığı simgeleyen koalisyon hükümetlerinin keyfi uygulamalarına ideolojik cadı avı turları da eklenince ekonomik sistemin toz duman haline gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim *28 Şubat Dönemi* adı verilen ve Türkiye tarihine *kara bir leke* olarak geçen olaylar dizisi, bu dönemin gelecek nesillere kötü bir mirası olmakla ünlenmiştir. Bu dönemin olaylarını inceleyen Meclis Komisyonu raporu bulgularına göre, 2012'ye kadar 28 Şubat'ın ekonomik maliyetinin yaklaşık *300 milyar dolara* ulaştığı anlaşılmaktadır. Dönemin ekonomi-politiğini kontrol eden askeri bürokrasinin bir ekonomik girişimi olan OYAK Holding bu konuda ilginç bir örnek oluşturmuştur. 28 Şubat öncesi sıralamaya giremeyen OYAK, 2000 yılında *4,9 milyar dolarlık* ciroyla Koç ve Sabancı Holding'den sonra üçüncü sıraya yükselmiştir. 2001 sonunda Sabancı Holding'in net kârının 120 trilyon lira olduğu dönemde OYAK'ın net kârının 594 trilyon TL değerine ulaşması dikkate değer bulunmuştur.¹⁸ Operasyonel faaliyetlerin kanıtı olabilecek hususlardan birisi de MB döviz rezervlerinin Şubat 2001'de bir hafta içerisinde 5,36 milyar dolar azalma göstermesidir.¹⁹ 1990'da %9,3'lük gibi oldukça yüksek bir büyüme hızına erişen Türkiye ekonomisi, Tablo 2'de görüldüğü gibi Körfez Savaşının da etkisiyle 1991'de neredeyse hiç büyümemiştir. 1993 yılında yine yüksek bir büyüme hızına ulaşan ekonomi, 5 Nisan kararlarının alındığı 1994 yılında büyük bir çöküşe geçmiş ve %4,7 küçülmüştür.

18 TBMM, Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, Kasım 2012, s.1315.

19 Uygur, Ercan: "Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri", **TEK Tartışma Metni**, 2001, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/KRIZ-2000-20013.pdf>, s. 23.

Ekonomik dalgalanmaların yansımalarından birisi de dış ticaret alanı olmuştur. Nitekim Türkiye ihracatı 1996-2000 arasında hemen hemen hiç artmamıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranının yüksek olduğu yıllar yerli paranın hızla değer kaybettiği krizle mücadele yılları olmuştur. Bu dönemde dış ticaret dengesi sürekli açık vermiş ve yabancı sermaye hızla ülke dışına çıkmıştır. Devalüasyonun ithalatı daha pahalı hale getirdiği ve ihracat artsa da ilgili malların uluslararası fiyatları düştüğü için kur ayarlamalarının dış ticarete ve ekonomiye maliyeti 10 milyar doları aşmıştır.²⁰

1989'da sermayenin liberalleştirilmesiyle birlikte 1991 Körfez Krizi, 1994 Finansal Krizi ve 1998 Rusya Krizi hariç Türkiye 1990'lar boyunca cari hesabını finanse etmek için fazlaca yabancı sermaye sağlamıştır.²¹ 1989'da 32 Sayılı Kararın²² alınması sonucu yurt içi faiz oranlarındaki artış sıcak para denilen kısa vadeli sermaye girişini artırmıştır. Böylece TL'nin diğer paralar karşısındaki değeri artmıştır.²³ Dolayısıyla dış ticaretin kompozisyonu bundan etkilenmiş; ithalat artarken, ihracat giderek durağan bir hal almıştır.

2.1. 1990'Larda İlk Büyük Kırılma: 5 Nisan 1994 Krizi

1990'larda artan kamu açıkları iç borçlanmayla finanse edilmiştir. Bu eğilim faiz oranlarını yükseltmiş ve faiz ödemeleri artışı kamu açıklarını artırmıştır. Nitekim iç borç faiz ödemeleri/GSMH oranı 1980'lerde %1,1 iken 1990'larda %6,3 olmuştur.²⁴ 1990'da iç borçlar/GSMH %15,3 iken kriz öncesi 1993'te %17,9'a yükselmiştir. Dış borçlar/GSMH ise sırasıyla %30,8 ve %44,1 olmuştur.²⁵

Ayrıca 32 Sayılı Kararname'nin bir sonucu olarak 1989'da %24 seviyesinde olan döviz cinsinden banka mevduatlarının toplam mevduatlardaki payı 1999'da %46'ya çıkmıştır.²⁶ Bu durum Türkiye ekonomisinde *dolarizasyon* (ulusal paranın ikamesi) sorununu ortaya çıkarmıştır. Özetle, 1990'lı yıllarda hızla artan kamu açıklarının iç ve dış borçlanmayla finanse edilmesi, TL'nin aşırı değerlenmesi sonucu dış ticaret açığındaki artış, vergi gelirlerinin iç borçları bile karşılayamaması, faiz oranlarının aşırı sıcak para girişlerine

20 TBMM, Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 1321.

21 TCMB (2002). "Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri", <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/kitaplar/kuresel.pdf>, 20.06.2005, s. 24.

22 11 Ağustos 1989: Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki 32 Sayılı Kararla Kambiyo Rejimi önemli ölçüde serbestleştirildi. Bu bağlamda yurtdışında yerleşik kişilerin, Menkul Kıymetler Borsasında alım satım işlemleri yapmalarına ve satış bedellerini transfer etmelerine izin verildi (Ongun, Tuba (2001). "Ekonomik Kronoloji (1923-Temmuz 2001)", *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, (Ed. Ahmet Şahinöz), İmaj Yayın Evi, Ankara, s. 524.

23 Işık vd., 2006, s. 245.

24 TCMB, 2002, s. 31-32.

25 Işık vd., 2006, s.245.

26 TCMB, 2002, s. 35.

yol açacak kadar yüksek olması ve politik istikrarsızlık mevcut sistemin tıkanmasına neden olmuştur. Bu tıkanma *1994 Ekonomik Krizi* olarak Türk ekonomisindeki yerini almıştır.

5 Nisan 1994 kararlarının en dikkat çekici sonuçlarından biri Türkiye'nin yeniden IMF'ye muhtaç hale gelmesidir. 1985'ten beri IMF'siz bir rota izleyen Türkiye ekonomisi 1994'te yeniden IMF ile masaya oturmuştur. Faizleri düşürmeye çalışan hükümet, o tarihe kadar hiçbir Cumhuriyet hükümetinin vermek zorunda kalmadığı faizle borç almak durumunda kalmıştır. 1994 sonunda ekonomi %4,7 küçülmüş, enflasyon %105 olmuş GSYİH önceki yıla göre 49 milyar dolar azalmıştır.²⁷

Nitekim 1994 Ocak-Nisan döneminde TL'nin dolar karşısındaki değer kaybı nominal olarak %172'ye yükselmiştir. Bunun sonucu olarak faiz-kur makası daralmış, açık pozisyonlarını kapatma yarışındaki bankaların dövize hücum etmeleri sonucu TCMB rezervleri hızla erimiştir. 1 Aralık 1993'te 7 milyar doları aşan rezervler, 1 Mart 1994'te 3,3 milyar dolara düşmüştür.²⁸ Bu yüksek değer kaybının etkisiyle her ne kadar ihracatta artış ve ithalatta yavaşlama görülmüşse de 1996'da eğilim tekrar değişmiş ve dış açık olağanüstü boyutlara ulaşmıştır.²⁹ Öte yandan 1995-1997 döneminde kısa vadeli borç ile finanse edilen ve bavlul ticaretinden yararlanan yüksek bir büyüme performansı gerçekleştirilmiştir.³⁰

5 Nisan kararlarının genel içeriği şöyle olmuştur: KİT ürünlerine yapılan yüksek zamlar; %140'a yakın devalüasyon; Bazı KİT'lerin özelleştirilmesi; Tarımsal destekleme alımlarının azaltılması; TCMB'nin yeniden yapılandırılması; Kamu maaş ve ücret ödemelerinin bütçe ile sınırlandırılması; Tekel ve akaryakıt vergilerinin artırılması ile ek vergiler konması. Bu kararlar kısa vadeli hedeflere ulaşsa da orta ve uzun vadeli hedefleri gerçekleştirilememiştir. Bunun başlıca sebebi ise düşürülen reel ücretler nedeniyle sosyal çalkantıların artması ve koalisyon hükümetinin bozularak genel seçimlere gidilmek zorunda kalınmasıdır. İlaveeten, başta kkbk olmak üzere krize yol açan pek çok sorun, kararlarla çözülememiş ve ekonomi istikrarsız yol almaya devam etmiştir.

27 Dikkaya, Mehmet ve Özyakışır, Deniz (2018). "Türkiye Ekonomisinde Kriz ve İstikrarsızlık Yılları:1991-2001", (Ed.) M. Dikkaya ve A. Üzümcü ve D. Özyakışır, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin İktisadi Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, s.191.

28 TCMB (2001). "2001 Para Politikası Hedefler ve Uygulama", Temmuz.

29 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk (2000). **Türkiye Ekonomisi** Remzi Kitabevi, Ankara, s.488.

30 Celasun, Merih (2001/2002). "Gelişen Ekonomilerin Dış Kaynak Kullanımı, Finansal Krizler ve Türkiye Örneği, 2001" **Doğu Batı**, Yıl: 4, Sayı: 17, Kasım, Aralık, Ocak, s. 180.

1990-1999 döneminde açık bir rant ekonomisinin ve rantiyer tipi birikim/bölüşüm modelinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Nitekim İSO'ya kayıtlı 468 sanayi işletmesinin net bilanço kârı ve faaliyet dışı gelirlerinin karşılaştırıldığı bir kompozisyonda faaliyet dışı gelirlerin vergi öncesi bilanço karlarına oranının 1999'a kadar yılda ortalama %18,7 reel artış gösterdiği saptanmıştır. Bu oran 1994 krizinde %43,9 iken 1999'da ciddi bir sıçrama yaparak (reel olarak) %219'a ulaşmıştır.³¹

Nitekim 1999 sonlarında Türkiye ekonomisinde birtakım yeni gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan birincisi TCMB'nin ilk On Milyon TL'yi piyasaya çıkarması; ikincisi 17 Ağustos 1999 ve 12 Kasım 1999 depremlerinin ekonomik kayıplarını karşılamak üzere 26 Kasım 1999'da çıkarılan 4481 Sayılı "Deprem Vergisi"³² olmuştur. Bu döneme ait veriler 1990'ların Türkiye için kayıp yıllar olmasının nedenlerinden birini ortaya koyması bakımından önemlidir.³³ Buna göre 1999'a kadar kurulan koalisyon hükümetleri istikrarsızlığın temel sorumlusudur.

Özellikle kısa vadeli seçim kaygılarıyla hareket eden hükümetler, borç yükü konusunda başarısızdılar. Kamu harcamalarını karşılamak için bütçe dışı kaynaklara fazlasıyla başvurulmuştur. Kamu harcamalarının ve rant dağıtım mekanizmalarının gerçek boyutlarının hükümetlerce manipüle edilmesi ve/veya gizlenmesi mali dengesizliğin boyutlarını gittikçe arttırmıştır.³⁴ Örtülü ödeneğin kanun dışı yollarla harcanması, dönemin başbakanı Tansu Çiller'e Yüce Divan yolunu açmıştır (Selçuk Parsadan olayı). Bu somut örnek, Türkiye politik-ekonomisinin büyük rüşvet, yolsuzluk, dolandırıcılık ve hırsızlık sarmalına girdiğini görmek açısından önemlidir.

Bu negatif tablo uzatılabilir. 1990'ların başbakanı Süleyman Demirel'in neden olduğu İLKSAN Olayı, 1993'te sosyal demokrat İstanbul Büyükşehir'deki İSKİ skandalı, 5 Nisan krizinden sonra bankalara mevduatta %100 devlet garantisi verilmesinden dolayı, dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in yakınları Cavit Çağlar ve Yahya Murat Demirel'in neden olduğu banka yolsuzlukları 1991-2001 döneminin tepeden tırnağa arınma süreci gerektirdiğini göstermektedir. Denetim sorunlarının yaşandığını ispat eden ve mutlak güç merkezli oluşan bu ekonomik ve politik bataklık hali, Türkiye

31 Yeldan, 2004, s. 156-157.

32 Tokgöz, Erdinç (2001). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*, İmaj Yayınevi, 6. Baskı, Ankara, s. 269-270.

33 Uysal, Yaşar (2007). "Devlet Merkezli Spekülatif Rant Ekonomisi: Oluşumu ve Sonuçları", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44, Sayı: 511, s. 44.

34 Alper, Emre ve Öniş Ziya (2001/2002) "Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler: Sermaye Hareketlerinin Liberalleştirilmesi Sonrasında Türkiye Deneyimi" *Doğu Batı*, Yıl:4, Sayı:17, Kasım, Aralık, Ocak 2001-2002, s.222-224.

ekonomisinde yaşadığımız mevcut zaman diliminin adeta gelecekteki dışa vurumunu ispat etmektedir. Gücün yozlaştırması, mutlak gücün mutlak çürümeye yol açması olgusunun Türkiye gibi ülkelerde dönemselsel olarak sürekli kendini tekrar ettiğini göstermektedir.³⁵

Aynı dönem, 1991'den itibaren Sovyet sonrası yeni pazarların ortaya çıkması ve 1 Ocak 1996'da AB ile gümrük birliği aşamasına geçilmiş olmasının yaratacağı potansiyel dinamizmden yeterince yararlanılmadığını göstermektedir. Orta büyüklükte sanayileşme altyapısına sahip bir ülke olarak Türkiye'nin bu fırsatlardan içsel faktörler kaynaklı yararlanamaması zamanın ruhunu yakalayamadığını göstermektedir.

2.2. Enflasyonla Mücadele Programı Ve 2000-2001 Krizleri

Aralık 1999'da enflasyonu düşürmek ve artık sürdürülemez olan kamu borçlarını kontrol etmek amacıyla IMF'nin desteğiyle “döviz kuru temelli” bir istikrar programı uygulanmaya başlanmıştır.³⁶ Enflasyonla Mücadele Programı (EMP) adı verilen bu stratejinin 2002 sonuna kadar 3 yıllık evreyi kapsamı planlanmıştır. a) Kamu kesimi (maliye) reformu, b) Döviz kuru nominal çapasına dayalı para programı, c) Sosyal güvenlik, özelleştirme ve tarım kesimine yönelik yapısal nitelikli dönüşümler şeklinde üç ana başlıkta³⁷ ele alınan program büyük umutlarla doğmuştur. IMF'ye verilen niyet mektubunda enflasyon (TEFE) 2000'de %20, 2001'de %10 ve 2002'de %5'e düşmüş olacaktı.³⁸

Bu programın 2000 yılının ilk yarısındaki olumlu gelişmelerin etkisiyle 2001–2003 için yıllık büyüme hızı ortalama %7 olarak öngörülmüştür. Geniş tabanlı koalisyon hükümeti, uzun vadeli stratejiye uygun olarak 2001–2005 arasında Sekizinci BYKP'nı 1 Ocak 2001'de yürürlüğe koymuştur. Bu beş yıllık planın temel hedefleriyle ilgili politika ve araçlar, yürürlüğe girmeden Kasım 2000 Krizi ile gündemden düşmüştür. Hükümet ve ekonomi yönetimi “günü kurtarma” uğraşı içine girmiştir.³⁹ IMF desteğiyle hazırlanan ve dez-enflasyon programının içerdiği aksaklıklar Kasım ve Şubat krizlerine katkıda bulunmuştur.⁴⁰

35 Dikkaya ve Özyakışır, 2018, s.193-194.

36 Delice, Güven ve Tutar, Erdiñ (2006). Uluslararası Sermaye Akımlarının Bileşimi ve Finansal Krizler”, **Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri**, (Ed. Halil Seyidoğlu ve Rifat Yıldız) Arıkan Yay. İstanbul, s. 283.

37 Yeldan, 2004, s. 161.

38 Tokgöz, 2001, s. 270.

39 Tokgöz, 2001, s. 280–281.

40 Eren, Aslan ve Süslü, Bora (2001). “Finansal Kriz Teorileri Işığında Türkiye'de Yaşanan Krizlerin Genel Bir Değerlendirmesi” **Yeni Türkiye**, Sayı:41, Yıl:7, Eylül-Ekim 2001, s. 670.

2000 krizinin, döviz kuru çapasının uygulamasının oluşturduğu cari açık büyümesinden kaynaklanan panik neticesinde dövize hücum krizi olduğu ifade edilmiştir.⁴¹ Diğer yandan krizin tohumlarının 1990'ların başında atıldığını ve asıl sorunun, finansal/yapısal değişimlerin tamamlanmadan sermaye hareketlerinin serbest bırakılması olduğu da ifade edilmiştir.⁴² Özatay ve Sak'a göre 2000 ve 2001 ekonomik krizlerinin arka planında kırılğan bir bankacılık sektörü ve ekonomiyi yapısal anlamda tetikleyen faktörler vardır.⁴³ Bazı çevrelere göre programdan sapmalar olduğu için istikrarsızlık baş göstermiştir ama bu konuda en çarpıcı ve dikkat çekici analizi bağımsız sosyal bilimciler iktisat gurubu yapmıştır: “Kasım 2000 uyarı ve Şubat 2001 krizleri, söz konusu programdan sapmalar nedeniyle değil, bu programın doğrudan izlenilmesi neticesinde ortaya çıkan doğal bir sonuçtur”.⁴⁴ Bu durum, iktisat teorisindeki imkansız üçleme sorununu hatıra getirmiştir. Yani bir ülke hem sabit kur hem bağımsız para politikası hem tam sermaye hareketleri serbestliğini aynı anda sürdüremez. Yani program *imkansız üçleme* sorununu içinde barındırır.

Nitekim Kasım 2000 krizinden üç ay sonra 9 Şubat 2001'de Milli Güvenlik Kurulunda (MGK) Başbakan ile Cumhurbaşkanı arasında yaşanan tartışma ikinci spekülasyon saldırısını başlatmış ve döviz krizi ortaya çıkmıştır. 21 Şubat'ta bankalar arası para piyasasında gecelik faiz %6200'e kadar çıkmış ve ortalama %4000'i bulmuştur. Döviz artan bir hücum söz konusu olduğu için TCMB 21 Şubat gecesi kurun dalgalanmaya bırakıldığını açıklamak zorunda kalmıştır. 19 Şubat'ta dolar kuru 686 bin 500 TL iken, 23 Şubat'ta 920 bin TL ve 28 Şubat'ta 960 bin TL olmuştur. Böylece kur artışı on günde %40'a ulaşmıştır. TCMB döviz rezervleri 16 Şubat'ta yaklaşık 28 milyar dolarken 23 Şubat'ta 22,6 milyar dolara inmiş ve ciddi rezerv kaybı oluşmuştur.⁴⁵

İç borç stoku/milli gelir oranı 2001 sonunda %68'e yükselmiştir. İç borç faiz ödemeleri/GSMH oranı ise 1990'ların başında %2 civarında iken, artan iç borçlanmaya bağlı olarak 2001'de %22'ye çıkmıştır.⁴⁶ MGK'da yaşanan

41 Işık vd., 2006, s. 253.

42 Eğilmez, Mahfi (2001). “Kasım 2000 Krizi Üzerine 1”, http://www.mahfiyegilmez.nom.tr/kose_1.htm 25.12.2007.

43 Özatay Fatih ve Sak, Güven (2002). “The 200–2001 Financial Crisis in Turkey” http://www.brook.edu/dybdocroot/es/commentary/journals/trade/papers/200205_ozatay.pdf, 23.12.2005, s. 25.

44 Bağımsız Sosyal Bilimciler (2001). “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler”, *İktisat, İşletme ve Finans*, Sayı:186, Eylül, s. 8.

45 Uygur, 2001, s. 23.

46 Voyvoda Ebru ve Yeldan, Erinç (2002). “Türkiye Ekonomisi İçin Kriz-Sonrası Alternatif Uyum Stratejileri” <http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/V&Y-ERC2002turkce.pdf> (19.12.2007), s. 2.

kriz Türkiye’de politik istikrarsızlıkla makro ekonomik krizler arasında yakın bir ilişki olduğu gerçeğinin yabana atılmaması gerektiğini göstermiştir. Bu bağlamda Şubat 2001 krizi, siyasal nitelikli olumsuz gelişmelerle tetiklenen bir kriz olmakla birlikte⁴⁷ ortaya çıkan gelişmeler “*Türkiye’nin probleminin iktisadi olmaktan çok siyasi olduğunu açığa çıkarmıştır*”.⁴⁸ Hangi nedenden kaynaklanırsa kaynaklansın “*2000 Kasım ve 2001 Şubat aylarında içsel faktörlerin yol açtığı finansal krizler, 2001 yılında II. Dünya Savaşı sonrası dönemin en kötü ekonomik performansının yaşanmasına neden olmuştur*”.⁴⁹

Şubat 2001 kriziyle EMP sona ererken IMF programı da çökmüş, 18 banka TMSF’ye devredilmiş ve bankacılık kesiminde 18 bin kişi işsiz kalmıştır.⁵⁰ İşsizlik problemi sadece finans alanıyla sınırlı kalmamış, Çalışma Bakanlığı verilerine göre Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinden sonra 15 bine yakın KOBİ kapanmış ve bir milyona yakın insan işsiz kalmıştır.

Bankacılık ve diğer sektörlerde koordinasyon eksikliğinden kaynaklanan bu krizle birlikte IMF’ye tek yönlü bağımlılık ciddi boyutlarda artmıştır.⁵¹ Bankacılıkta yaşanan sorunların payı 2001 krizinde oldukça fazla olmuş ve krizin daha da derinleşmesine yol açmıştır.⁵² Nitekim finansal sistemi regüle etmek amacıyla 1999’da kurulmuş olan BDDK’nın yayınladığı bir rapora göre bankacılık krizlerinin maliyeti/zararı 47.2 milyar dolarla 2001 milli gelirinin %32’sine ulaşmıştır.⁵³ Özetle, bankacılık sektöründeki problemler ekonomiye saatli bomba etkisi yaparak 2000 ve 2001 krizlerine yol açmıştır.⁵⁴ Buna rağmen, 1988’den beri uygulanan politikalarla, kronikleşen kamu borcu ve kırılğan bankacılık sistemi gibi iki temel problemin olmaması halinde 2001 yılında kurun hızla değer kazanmasının yarattığı ekonomik daralma ve refah kaybının telafi edilmesi mümkün olabilirdi.⁵⁵

47 Celasun, 2001/2002; 184.

48 Selçuk, Faruk (2001/2002). “Alacakaranlık Kuşağı”, **Doğu Batı**, Yıl:4, Sayı:17, Kasım-Ocak 2001–2002, s. 189–194.

49 ASAM (2004). “Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm (1989–2004)”, **Avrasya Bir Vakfı**, s.1.

50 Kazgan, 2002, s. 459.

51 Çelebi, 2001/2002, s. 256.

52 Şahin, Hüseyin (2007). **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, 9. Baskı, Bursa, s. 469.

53 Radikal, 24.10.2003.

54 Değirmen, Süleyman (2007). “Crowding out, Interest and Exchange Rate Shocks and Bank Lending: Evidence from Turkey”, **International Research Journal of Finance and Economics**, no: 10, s. 79.

55 Somçağ, Selim (2002). “Türkiye’nin Ekonomik Krizi: Oluşumu ve Çıkış Yolları” http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Diger/somcagAgu02.doc, 25.12.2007, s. 12.

3. GÜÇLÜ EKONOMİYE GEÇİŞ PROGRAMI İLE TAÇLANAN NEO-LİBERAL HİKÂYE

Kriz sonrasında IMF ile daha önce imzalanmış stand-by anlaşmasının değişen koşullar altında revize edilerek devamına karar verilmiş ve o ekonominin başına Kemal Derviş'in gelmesiyle tüm ekonomiyi kapsayan *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* (GEGP) adıyla yeni bir istikrar programı uygulamaya konmuştur.⁵⁶ Bu çerçevede Emlak Bankası ve Ziraat Bankası'nın birleştirilmesi, Telekom'da blok satış, devletin tütün alımlarından çekilmesi, şeker üretiminin azaltılması ve kamu bankalarının görev zararlarıyla ilgili birtakım düzenlemeler yapılmıştır.⁵⁷

Etkileri uzun yıllar devam edecek olan GEGP, kısaca şu temel hususları içinde barındırmıştır: a) Maliye politikasında özellikle faiz dışı fazla hedefinin olması, b) Rekabet ve etkinliğin artırılması için özelleştirme yapılması, c) Para politikasında esnek kura geçilmesi, d) Doğrudan enflasyon hedeflemesi uygulanmaya başlanması, e) Enflasyon hedefiyle uyumlu gelirler politikasına geçilmesi, f) Sürdürülebilir büyüme için yapısal reformlar uygulanması.

Bu programın 2002 Kasım ayında başlayıp günümüze kadar devam edecek bir döneme değin süregelen seyrinde ortaya çıkan sonuçlar oldukça kompleks olmuştur. Türkiye'de seçmen özellikle refah kaybı yönüyle ciddi biçimde aldatıldığını düşünmüş olmalı ki, 1991-2001 döneminin hiçbir siyasal ögesine yer vermeyecek şekilde gücün merkezini oluşturan aktörleri bütünüyle değiştirmiş, muhafazakâr ve dış piyasalarla uyumlu bir görüntü arz eden Ak Parti döneminin başlaması yönünde tercihte bulunmuştur.

4. NEO LİBERALİZMDEN NON LİBERALİZME DOĞRU: AK PARTİ DÖNEMİ

3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerde tek başına iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) ekonomi, siyaset, dış politika ve diğer konularda Türkiye'de yeni bir dönemin başlamasına öncülük etmiştir. "Yeni Türkiye" nosyonunun çokça tartışılması, 1990'lı yıllardan farklı bir Türkiye'nin ortaya çıkmış olma iddialarından kaynaklanmaktadır. Ortaya çıkan ekonomi-politik dönüşüm, bu siyasal hareketin 20 yıllık bir süreçte (Kasım 2002 itibarıyla) kesintisiz iktidarda kalmasını sağlamıştır. Bu dönem aynı zamanda cumhuriyet tarihinin en radikal yapısal değişim yaşamasına neden olmuş, sosyo-politik ve sosyo-ekonomik düzlemde en spekülâtif ve tartışmalı olayların beşiği olmasını sağlamıştır.

56 Keyder, Nur (2002). *Para Teori-Politika-Uygulama*, Seçkin Yayıncılık, 8. Basım, Ankara, s. 130.

57 Ongun, 2001, s. 533.

Şubat 2001 Krizi sonrasında Kemal Derviş'in çerçevesini çizdiği ve Ak Parti tarafından devam ettirilen mali disiplin, yapısal reformlar ve kararlı özelleştirme politikaları sayesinde; Türkiye'nin temel makro göstergeleri pozitif trendlere evrilmiştir. Temel göstergelerin istikrar yakalaması, içeriye yönelik sermaye girişinin artması, elverişli şartlarda dış borç temininin sağlanması ve yaşam standartlarının yükselmesi bu dönemin genel sonuçlarındandır. Ayrıca, sosyal yardımlar ile yoksul ailelere temel sosyal hizmetleri sağlayan devlet kurumlarının kapasiteleri arttırılmış ve bu çabalar yoksulluğun azaltılmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Türkiye ekonomisinde iki binlerin başında gözlemlenen bu performans artışı, küresel ekonomik krizin yaşandığı ve dünya ticaret hacminin daraldığı bir dönemde de sürmüştür. Küresel krizle değişen ekonomik dengeler sonrası, Ortadoğu ve Afrika açılımları ile Türkiye'nin ticari ilişkileri çeşitlenmiştir. Böylece Türkiye, başarılı ihracat performansı ile kriz döneminde birkaç yıl küçülme sorunu yaşayan gelişmiş ülkelerden ayrılmıştır. Bu ayrışma, ilk on yıldaki ekonomik dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

1990'ların sonunda ortaya çıkan kötü ekonomik performans ve 2001'de işbaşında olan koalisyon hükümetinin siyasal istikrarsızlık sürecine girmesi, Türkiye'yi erken genel seçimlere gitme konusunda zorlamıştır. 3 Kasım 2002'deki erken genel seçimlerde, dönemin koalisyon partileri başta olmak üzere pek çok siyasi parti büyük bir hezimete uğrarken Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde Türk siyasal hayatına giren Ak Parti, ilk kez girdiği genel seçimde büyük bir başarı sağlayarak tek başına iktidar olmuştur. Böylece Türkiye'de uzun aradan sonra tek başına iktidar dönemi yeniden başlamıştır. Bu parti, lideri ve parti kimliği açısından Özal ve ANAP'la özdeşleş(tiril)meye çalışılmıştır.

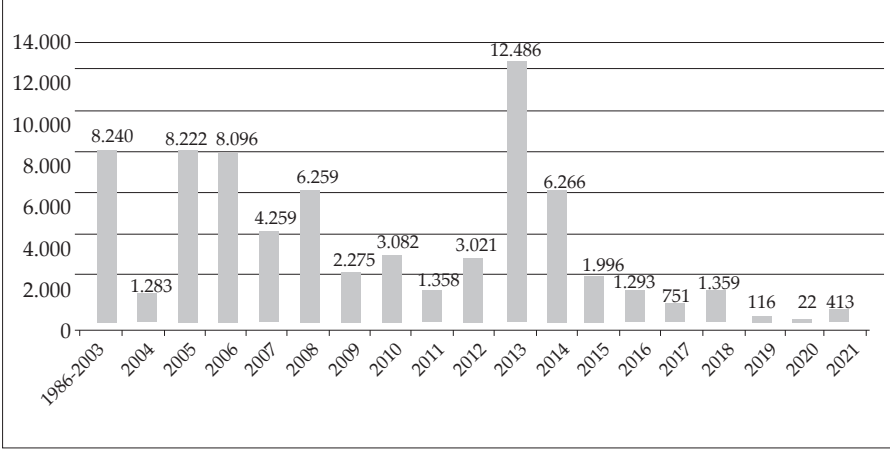
Muhafazakâr demokrat kimlik ile siyasete giren Ak Parti, iktidara geldiğinde, hâlihazırda devam eden IMF destekli bir istikrar programı uygulanmaktaydı. Yeni hükümet, mevcut programdan sapmamakla birlikte seçimden kısa bir süre sonra kamuoyuna Acil Eylem Planı sunarak ekonomik hedeflerini açıklamıştır. İktidara geldiği günden beri özellikle doğrudan yabancı yatırımların özendirilmesi ve teşvik edilmesi konusunda stratejiler geliştirmiş ve bu amaçla etkin bir serbest piyasa sisteminin oluşturulmasına ağırlık vermiştir. Acil Eylem Planı kapsamında özelleştirmede önemli adımlar atılmış ve 1985–2002 arasında 8 milyar dolar özelleştirme geliri elde edilmişken, 2004-2014 arasında 60 milyar dolara yakın bir gelir düzeyine ulaşılmıştır.⁵⁸

58 Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm (18 Ocak 2015).

Gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarının toplam tutarı 2021 yılı sonu itibarıyla 117,5 milyar TL düzeyinde olmuştur⁵⁹.

Grafik 1. Özelleştirme Gelirleri (1986-2021, Milyon Dolar)

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu 2021 s.62.

Grafik 1'den de görüldüğü üzere özelleştirme uygulamalarının başladığı 1986'dan 2003 yılına kadarki dönemde sadece 8 milyar 240 milyon dolarlık bir özelleştirme tutarı gerçekleştirilmiştir. Bu tutarın Ak Parti döneminde nerdeyse sadece 2005'te gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca en büyük özelleştirme tutarının 12.486 milyon dolarla 2013'te gerçekleştiği dikkat çekmektedir.

Ak Parti'nin ekonomi politikleri, 1990'lara kıyasla çarpıcı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. 2002'den sonra yaşanan istikrar ortamına paralel olarak güvensizlik sorunu ortadan kalkmış ve bu durum ekonomik göstergelere yansımıştır. Ekonomide üst üste kaydedilen yüksek büyüme rakamları her ne kadar tartışmalara yol açmış olsa da nihayetinde hükümetin ekonomi karnesine olumlu yansımıştır. Nitekim 2002'de 236 milyar dolar olan GSYİH 5 yılda 677 milyar dolara ulaşmıştır. Aynı şekilde enflasyonda gözle görülür düşüş yaşanmış ve tek haneli enflasyon oranlarıyla tanışılmıştır. Acil Eylem Planı'nda büyük önem verilen yabancı yatırımlarda ciddi artış meydana gelmiştir. Bu artışta, gerek tek parti döneminin yarattığı politik istikrar ortamının, gerekse yüksek reel faizlerin etkisi oldukça fazla olmuştur.

Bu olumlu gelişmelere rağmen, ekonomi karnesine olumsuz yansıyan performans ölçütleri de bulunmaktadır. Bunlar; mega projelerin finansmanı

59 Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (2022). Özelleştirme İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu 2021, s.111.

uğruna gerçekleşen aşırı borçlanma, reel faizleri düşürememe, işsizlik oranındaki artışa engel olamama ve son yıllarda kamuoyu üzerinde büyük bir baskı haline gelen otoriterleşme eğilimlerini frenleyememe gibidir. Üstelik bu borçlanmada özel kesimin payı çok büyüktür. Yüksek reel faiz ve düşük kur politikası sonucu, spekülâtif yabancı sermaye girişlerinde (sıcak para) yaşanan artışa paralel olarak dış ticaret dengesi sürekli açık vermiş ve cari açık rekor düzeylere ulaşmıştır.

4.1. Ak Parti'li Yıllar: Birinci Dönem (2002-2007)

Erken genel seçimlerin yapıldığı 3 Kasım 2002'de tek başına iktidar olan Ak Parti, kendisinden önce iktidarda olan istikrarsız koalisyon hükümetlerinin ardından Türkiye için yeni bir dönüm noktasını temsil etmiştir.⁶⁰ Bu siyasal hareketin, iktidarı öncesinde uygulamaya konulan, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinden sonra gündeme gelen ve 2002-2004 yılları arasında uygulanan GEGP, “*ekonomide yeniden yapılanma süreci*” başlatarak ekonomiyi krizlere karşı koruyan istikrarlı bir büyüme stratejisini hedeflemiştir.⁶¹

Politika ve hedefler açısından GEGP'de sınırlı bir başarı elde edilmiştir. Zira bu dönemde reel ekonomi ve finansal kesiminde yaşanan olumsuzluklar, istikrarsızlığa tam olarak son verememiştir. 2002 sonlarına doğru siyaset arenasında hızlı gelişmeler yaşanmış ve 3 Kasım 2002 Seçimleri sonrası Ak Parti ekonomik ve siyasal inisiyatifini önemli ölçüde kontrol etmiştir. Yeni hükümet 16 Kasım 2002'de Acil Eylem Planı yayımlayarak hedeflerini açıklamıştır.⁶² 2002 sonrası dönemde özelleştirme, yerli firmaların yabancılara satışı veya ortaklıklar temelinde önemli doğrudan yabancı sermaye girmiştir.⁶³ Bunun bir sonucu olarak yabancı portföy yatırımları 2002 sonunda yaklaşık 9 milyar dolar düzeyindeyken 2006 sonunda 65 milyar dolara çıkmıştır.⁶⁴

Ak Parti iktidarında borçlanma pozisyonuna bakıldığında özel kesimin artan borç grafiği dikkat çekmektedir. Nitekim yüksek reel faizler, özel kesimi dış kredilere yönlendirmiştir. Bu yönelim 2002'den sonra yüksek faiz-düşük kur politikasının sağlamış olduğu imkânlardan dolayı hızlanmıştır. 1980'de 8,3 milyar dolar olan özel kesim dış borç stoku 2003–2006 arası dönemde

60 Öniş, Ziya (2004), “Turgut Ozal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective”, *Middle Eastern Studies*, Vol.40, No.4, July.

61 Şahin, Hüseyin (2007), *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi Yayınları, 9. Baskı, Bursa 2007, s. 487.

62 Şimşek, Hayal A. (2007), “Türkiye’de 2000 Sonrasında Uygulanan İstikrar Programlarının Kamu Maliyesine Etkileri”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44, Sayı: 512, s. 60–61.

63 Uysal, Yaşar (2007), “Devlet Merkezli Spekülâtif Rant Ekonomisi: Oluşumu ve Sonuçları”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44, Sayı: 511, s. 48.

64 Törtüner, Yaman (2007), “Ekonomik yorumlar”, *Milliyet*, 11.12.2007

66 milyar dolara ulaşmıştır.⁶⁵ Bu durum, Mahfi Eğilmez'in dilinde "Eskiden kamu kesimi borçlanırdı, şimdi özel kesim"⁶⁶ şeklinde özetlenmiştir. Bu dönemde Türkiye ekonomisinin en belirgin özelliğini artıran dış borçlanma olarak gören Yeldan'a göre, yüksek büyüme ve tek haneli enflasyon oranlarının arkasında bu dış borçlanma temposu bulunmaktadır. Nitekim ülkenin toplam dış borç stoku, 2003 sonunda yaklaşık 130 milyar dolarken 2006 sonunda 206 milyar dolar olmuştur.⁶⁷ Genel olarak Ak Parti döneminde dış borç hızla artmış olmakla birlikte, bu artışın büyük kısmı özel kesim kaynaklıdır. Dolayısıyla özel kesim, dış borç temposunu ciddi boyutlarda hızlandırmıştır.

Dış ticarete 2002'den itibaren denge yüksek ithalat rakamlarından dolayı hızla bozulmuş ve buna bağlı cari ciddi boyutlara ulaşmıştır. Nitekim 2002 yılında yaklaşık 15,5 milyar dolar olan dış ticaret açığı 2006'da 52 milyar dolara tırmanmış ve cari açık 2002'de 1,5 milyar dolarken 2006'da yaklaşık 31,5 milyar dolara ulaşmıştır. Bu veriler, dış ticaret açığının kronik bir hal aldığı açıkça göstermekle birlikte, yüksek reel faiz, spekülasyon yabancı sermaye girişi, düşük kur ve artan dış ticaret açığı gibi gelişmeler cari dengeyi olumsuz etkilemiş ve 2002 sonrası dönemde cari açık rekor düzeye ulaşmıştır.⁶⁸ Özellikle 2004 yılı cari açık, hem mutlak değer, hem de GSMH'ye oranla bir Türkiye rekoru olmuştur.⁶⁹ 2002'de 36 milyar dolar olan ihracat, 2006'ya gelindiğinde 85 milyar dolara yükselirken buna karşılık 50 milyar dolar olan ithalat 2006'da 137 milyar dolara tırmanmıştır.⁷⁰

Bu erken dönem verilerden hareketle Ak Parti iktidarındaki dört yılda cari açığın rekor düzeye ulaştığını ve bu artışın yüksek oranlı ithalat artışlarından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, 2002 sonrası dönemde ekonomide enflasyon ve büyüme başta olmak üzere olumlu pek çok gelişme de yaşanmıştır. Yüksek büyüme, düşük enflasyon, artan özelleştirme ve artan doğrudan yabancı yatırımlar hükümetin ekonomi karnesine olumlu yansayan gelişmelerdir.

Ak Parti iktidarının ilk dönem ekonomik karnesini çıkaran Eğilmez'e göre Ak Parti dönemi 2002 sonunda 181 milyar dolar olan GSMH, 5 yılda ortalama yüzde 7.5 oranında büyüyerek 400 milyar dolara çıkmış, yüzde 30 dolayında devralınan enflasyon yüzde 10'lara düşmüştür. Ayrıca 2002 yılında 2 milyar doların altında olan doğrudan yabancı sermaye girişinin,

65 Uysal, 2007, s. 45.

66 Eğilmez, Mahfi (2007a), "Bu dış borcu kim ödeyecek?" *Radikal*, 04.10.2007

67 Yeldan, Erinç (2007), "AKP Ekonomisi-1: Borç Yaratan Büyüme", *Cumhuriyet*, 20.06.2007

68 Uysal, 2007, s. 51.

69 Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2005). "2005 Başında Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Yaşamı Üzerine Değerlendirmeler", <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org>, 5.12.2007, s. 24.

70 Şahin, 2007, s. 272.

2006'da 20 milyar dolara yaklaşmış olması dikkate değerdir. Bir diğer olumlu gelişme ise “dolarizasyon” olgusunun kırılmış olmasıdır.⁷¹

İstikrarla devam eden özelleştirme gelirleri de hükümet açısından parlak bir gelişmedir. 1985-2002 arasında 18 yılda özelleştirme tutarı sadece 8 milyar dolar iken, 2003-2006 arasında bu rakam 33 milyar dolara ulaşmıştır. Bu kısa dönemde özelleştirmede bu denli bir gelir artışı oldukça çarpıcıdır. Uysal'a göre “*bu yıllarda önemli miktarda özelleştirme geliri elde edilmemiş olması halinde bütçe dengelerinin çok daha hızlı bozulması kaçınılmaz olacaktır.*”⁷²

Ak Parti iktidarının ilk döneminde büyüme ve enflasyon gibi temel makro göstergelerde yaşanan iyileşme, diğer göstergelerdeki sorunları gizleyememekte ve ekonomideki kırılmanın sürmesine yol açmaktadır. Mesela %10'luk büyümeye rağmen işsizlik oranı yerinde saymıştır.⁷³ Okun Yasası'nı işe yaramaz kılan bu durum, Ak Parti dönemindeki ekonomik yapılanmanın, bazı çevreler tarafından “*büyüyen ama istihdam yaratmayan ekonomi*”⁷⁴ olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Türkiye ile birlikte pek çok gelişen ülkede ortaya çıkan bu durumun temel nedenleri şöyle sıralanabilir:⁷⁵ a) Ekonomideki yapısal sorunlar, (ithalata bağımlı üretim ve ihracat, tarımsal çözülme, sabit sermaye yatırımlarının yetersizliği), b) İhracata dayalı büyüme stratejisinin emek maliyetlerini baskılaması, c) İşgücünden tasarruf eden üretim yöntemlerinin gelişmesi, d) Firmaların krizde istihdamı azaltıcı davranışlarının kalıcılaşması, e) Çalışma çağındaki nüfusun yüksek oranda artması, f) Kaçak işgücü göçü, g) Çalışma saatlerinin uzunluğu, ğ) Piyasanın ihtiyaç duyduğu eleman niteliği ile işsizler arasındaki uyumun kısmi olarak sağlanamaması, h) Planlı bir ulusal istihdam politikasının olmaması, ı) Teknolojik gelişmelerin istihdamı azaltıcı etkileri ve i) Ekonomik büyümenin bölgesel olarak dengelessiz seyretmesi.

Özetle “milli gelirin 2002'den 2004'ün üçüncü çeyreğine birikimli olarak %25 oranında artış gösterdiği bir konjonktürde işsizlik oranında ciddi herhangi bir gerilemenin yaşanmadığı görülmektedir. Bu anlamıyla Türkiye'nin 2001 sonrası büyüme patikası *istihdam yaratmayan büyüme* nitelikleri göstermektedir.”⁷⁶ Boratav'ın deyiimiyle *Ak Parti'nin Lale Devri olan bu dönemde* hükümet, ekonomik büyüme, enflasyon, ihracat artışı ve vergi gelirlerinde

71 Eğilmez, Mahfi (2007c), “İktidarın ekonomik karnesi” *Radikal*, 08.04.2007

72 Uysal, 2007, 47.

73 Oyan, Oğuz (2005), “Ekonomide Sorunlar Başarı Öyküsünü Engelliyor”, *Birgün*, 19.04.2005

74 İlkorur, Korkmaz (2005), “Büyüyen ama istihdam yaratmayan ekonomi”, *Radikal*, 07.04.2005

75 Aykut Ekinci, Ekrem Gül, “Yeni Dünya Düzeninde Teknolojik ve İnnovatif Yenilikler ve İşsizlik”, *Ekonominin Güncel Sorunları* (Ed. Kenan Mortan, Ahmet Tiryaki), s.138-141, Anadolu Üniversitesi yayını, 2013, Eskişehir.

76 Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2005, s. 17.

gösterdiği başarıyı istihdamda gösterememiştir.⁷⁷ 2002-2007 arası ekonomik performans makro göstergeler açısından Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Seçilmiş Temel Ekonomik Değişkenler (2002–2007)

Yıl	Tarım (%)	Hizmet (%)	Sanayi (%)	GSYH, Cari Milyar \$	Büyüme Oranı, %	Kbdg (cari, \$)	Kbdg Değişimi	İşsizlik	TÜFE	Cari Açık/ GSYH (%)
2002	10	54	25	240	6,4	3688	17,3	10,36	45,0	-0,3
2003	10	53	25	315	5,8	4760	29,1	10,54	21,6	-2,4
2004	9	53	25	409	9,8	6102	28,2	10,84	8,6	-3,5
2005	9	53	25	506	9,0	7456	22,2	10,64	8,2	-4,1
2006	8	53	26	557	6,9	8102	8,7	8,72	9,6	-5,6
2007	7	55	26	681	5,0	9792	20,9	8,87	8,8	-5,4

Kaynak: World Development Indicators

Büyüme eğrisi her ekonomik kriz döneminde olduğu gibi, Ak Parti iktidara geldiğinde de zaten yukarı doğru bir ivme başlatmıştı. Dolayısıyla Ak Parti'nin asıl başarısı, programın uygulanmasından çok büyümedeki bu ivmeyi yavaşlatacak sapmalara yöneltmemiş olmasıdır.⁷⁸ Ak Parti iktidarındaki büyüme olgusunu “spekülatif-yönlü büyüme” olarak nitelendirenlere göre ise, büyüme konusunda yaşanan iyileşmeler, yüksek faiz ve beraberindeki sıcak para girişlerine dayanmaktadır.⁷⁹

Bu gelişmelere rağmen, Ak Parti döneminde uygulama alanı bulan IMF destekli ekonomik program, özellikle *enflasyon* konusunda, hedeflenen oranları yakalamış ve *kamu açıkları* önceki dönemlere göre nispeten azalmıştır. Bu anlamda, mali dengede ciddi iyileşme olmuştur. Yine de bu hedefin gerçekleşmesi pahasına uygulanan daraltıcı mali politikalar, reel kesimi olumsuz etkilemiştir. Özellikle yatırım ve istihdamdaki azalışlar, reel büyüme rakamlarına olumsuz yansımıştır.⁸⁰ 2002-2004 döneminde uygulanan GEGP kapsamında özellikle IMF'nin sıkı denetim ve kontrolleriyle paralel bir biçimde bütçede kısıntılara gidilmiş ve bütçe harcamaları nispeten azalmıştır. Bu du-

77 Onaran, Nevzat (2007), “AKP Hükümeti'nin istihdam notu kırık”, *Referans*, 30.10.2007

78 İlkorur, Korkmaz (2007), “AKP ekonomide başarılı oldu mu?” *Radikal*, 22.05.2007

79 Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2005, s. 22.

80 Şimşek, 2007, s. 66.

rum, bütçe disiplini açısından olumlu bir gelişme olsa da kamu hizmetlerindeki üretim düşüşü olumsuz bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır.⁸¹

Öte yandan Ak Parti hükümetinin kamu harcama kalemlerinden olan transfer harcamalarında özellikle 2004'ten sonra hedefleri aştığı görülmektedir. Özellikle tarla parası ve okuyan çocuk başına yapılan mali yardımlar ve sağlık sektöründeki Yeşil Kart uygulaması, Ak Parti iktidarının şiddetli eleştirilere maruz kalmasına yol açmıştır. Bu eleştiriler partinin muhafazakâr kimliğine/söylemine yönelik pek çok tartışmayı beraberinde getirmiş ve bu tartışmalarda Ak Parti'ye "muhafazakâr sosyal demokrat" yakıştırması yapılmıştır.

Ak Parti hükümeti, 2005'te de daraltıcı mali önlemler ve faiz dışı fazla hedefini tutturma odaklı istikrar programına devam etmiştir. Öte yandan bu istikrar programının enflasyon üzerindeki yarattığı olumlu etkilerden dolayı para reformu çerçevesinde 1 Ocak 2005'ten itibaren paradan *6 sifir* atılarak *Yeni Türk Lirası* (YTL) dönemine geçilmiştir. 2006'da bütçe gerçekleştirmelerinin -harcama kalemleri hariç- önceki yıllara göre fazla sapmaması ekonomiye olumlu yansımış ve kamu maliyesindeki iyileşmeyle birlikte enflasyon ve iç borç oranları düşüşe geçmiştir.⁸² Bu olumlu gelişmelere rağmen ekonomi, 2006 ortalarından itibaren gözle görülür bir şekilde yavaşlama sürecine girmiştir. Bu süreçte YTL üzerinden enflasyonun düşürülmesi, yani "güçlü TL" ve "düşük enflasyon" politikası, yüksek faiz getirisi sayesinde ülkeye büyük miktarlarda döviz girişinin olması, artan ithalata bağlı olarak cari açığın sürdürülemez boyutlara ulaşması, ekonomiyi içinden çıkılmaz bir sarmala sokmuştur.⁸³

Ak Parti hükümeti her ne kadar geçmiş hükümetlere göre daha reformist bir çizgide kalmış olsa ve ekonomik açıdan Türkiye'nin acil ihtiyacı olan bazı yapısal reformlar konusunda başarı sağlamış olsa da özellikle emek ve hizmet piyasalarındaki sıkıntıların çözümüne katkı sunacak reformları hayata geçirememiştir. Bu dönemde özellikle yoksulluğun azaltılması için yapılan küçük çaplı mikro finans uygulamaları dışında mikro ekonomik reformlar konusunda herhangi bir olumlu adım atıl(a)mamıştır.⁸⁴

2005 yılına gelindiğinde faiz dışı fazla hedefine endeksli ekonomik programı aksamadan sürmüş ve enflasyondaki olumlu gelişmelerin etkisiyle bir para reformu gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler ışığında 2006'ya giren hükümet,

81 Şahin, 2007, s. 520.

82 Şimşek, 2007, s. 66.

83 Denizbank Haftalık Ekonomi Bülteni (2007). "Makro Ekonomi ve Strateji", 17-23 Aralık 2007, Yıl: 12, Sayı: 39, s. 5.

84 İlkorur, 2007.

özellikle harcamalar kaleminde ciddi sapmalara yol açacak adımlar atmıştır. Özellikle sosyal transfer harcamaları beraberinde pek çok tartışmayı getirmiştir. Doğrudan gelir desteği, yeşil kart uygulaması, çocuk yardımı ve diğer harcamaların denetimsiz ve amacına uygun olmayan alanlarda kullanılmasıyla *bedavacılığın yaygınlaştırılması* temel tartışma alanlarını oluşturmuştur. Bu minvalde, Cumhurbaşkanlığı seçiminden kaynaklanan politik dalgalanma sonucu yapılan 22 Temmuz 2007 erken genel seçimlerinde Ak Parti ikinci kez tek başına iktidar olmuştur.

4.2. Ak parti'li yıllar: ikinci dönem (2007-2011)

Ak Parti iktidarının “kalfalık” dönemi olarak tanımlanan 2007-2011 döneminde ekonomik performans, iç dinamikler ve küresel kriz gibi gelişmelerin etkisinde kalmıştır. Küresel krizin etkisinin hissedildiği 2008 yılında, işlenmemiş gıda ürünleri, petrol ve altın fiyatları gibi para politikasının kontrol edemediği arz şokları nedeni ile 2008 yılında enflasyon oranı %10'u aşmıştır⁸⁵. 2006 yılından itibaren açık enflasyon hedeflemesinin uygulandığı bu dönemde 2007 ve 2008 için hedeflenen enflasyon oranı tutturulamamıştır. Bu yıllarda hedeflenen enflasyon %4 iken gerçekleşen sırasıyla %8,8 ve %10,4'dir. Faiz oranlarındaki düşüş trendi devam etmiştir. Faiz oranları ekonomik parametreler yanında belirsizlik, güvensizlik ya da gerginlik ortamı gibi faktörlerin etkisinde kalmaktadır. Siyasi iktidarın vermiş olduğu güven ortamı ve küresel finansal krizde başarılı bir sınav veren finansal sisteme olan itimat sayesinde hem nominal hem de reel bakımından faiz oranlarında düşme eğilimi devam etmiştir.

Tablo 4: Seçilmiş Ekonomik Değişkenler (2007-2011)

Yıl	Tarım %	Hizmet %	Sanayi %	GSYH, Cari Milyar, \$	Büyüme Oranı, %	Kbdg, cari \$	Kbdg Değişimi	İşsizlik	TÜFE	Cari Açık/ GSYH (%)
2007	7	55	26	681	5,0	9792	20,9	8,87	8,8	-5,4
2008	7	56	26	770	0,8	10941	11,7	9,71	10,4	-5,1
2009	8	57	24	649	-4,8	9103	-16,8	12,55	6,3	-1,7
2010	9	55	24	777	8,4	10743	18,0	10,66	8,6	-5,7
2011	8	53	27	839	11,2	11421	6,3	8,8	6,5	-8,9

Kaynak: World Development Indicators

85 Karagöl, E. Tanas (2013), “Ak Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi”, Seta Yay, 2013, s. 36.

Öte yandan kurlardaki değişim düzeyi oldukça istikrarsız görünümündedir. İstikrarsızlığın birinci aktörü, küresel ekonomik kriz olmuştur. Türkiye’de 2008’e kadar harcama azaltıcı politikalar yanı sıra, büyük çaplı özelleştirme hükümetin temel politikaları arasındadır. Gelir ve gider politikaları arasında gerçekleştirilen uyum, bütçe giderlerinde sağlanan etkinlik ve tasarruf ile vergi gelirlerinde gösterilen yüksek performans sayesinde bütçe gerçekleştirmelerinde olumlu gelişmeler kaydedilmiştir. Her yıl istikrarlı bir şekilde elde edilen faiz dışı fazla kkbkg ve kamu borç stoku/GSYH oranında kayda değer düşüşler sağlanmıştır⁸⁶. Küresel krizle birlikte vergi gelirlerinde düşüş yaşanırken aynı zamanda krizi hafifleten genişleyici maliye politikaları da kamu kesimi borçlanma gereğini artırmıştır.

İç ve dış borçlanma oranlarında genel olarak azalışa rağmen dış borçların yaklaşık üçte ikisi özel kesime ait hale gelmiştir. İç tasarrufların yetersiz olduğu ekonomilerde özel kesim borçlanmalarının önemli bir kısmının üretime yönelik yatırım ekipmanlarının finansmanında kullanılması özel kesim dış borçlarının yükselmesinin önemli nedenlerinden birisidir.

Kamu borcundaki azalışın mali baskıyı azaltmasıyla birlikte düşen faiz oranları ve oluşan güven ortamı hem finansal hem reel kesimi asli fonksiyonlarına yöneltmeye başlamıştır. Bunun sonucu 2009 yılı haricinde 2007-2011 döneminde büyüme pozitif olmuştur. Öyle ki 2010’da %8,4 oranındaki büyüme ile Türkiye, Avrupa’da birinci, dünyada ise Çin’den sonra ikinci en hızlı büyüyen ekonomi olmuştur.

Büyümedeki artışa paralel olarak kbdg düzeyi de 2009 haricinde artış göstermiş ve 2010 yılında 10 bin doları aşmıştır. Kbdg düzeyindeki artış ile gelir dağılımında da değişim söz konusudur. 2002 yılında Gini katsayısı 0,44 iken 2003’te bu katsayı 0,42’ye düşmüştür. İlerleyen yıllarda bu oranda bir miktar daha iyileşme olmuş ve 2007’de 0,41, 2008’de ise 0,40’a gerilemiştir. Yıllar itibarıyla hem kişi başına gelir düzeyindeki artışlar, hem de gelir dağılımındaki iyileşmeler Türkiye’de refah artışlarının tabana yayıldığını göstermiştir. 2009’da büyüme oranındaki düşüş Gini katsayısı üzerinde etkisini göstermiş ve bu değer 0,415 düzeyine çıkmıştır. İlerleyen yıllarda Gini katsayısı 0,40 düzeyinde kalmıştır. İlerleyen dönemde ekonomik büyüme performansı gelir dağılımı üzerinde olumlu katkı sağlamamıştır.

Küresel krizin etkisini hissettirdiği 2008 ve 2009 dışında büyüme performansındaki iyileşmeye rağmen istihdamda iyileşme belirtileri görülmemektedir. İşsizlik oranı %9,4 büyüme oranının olduğu 2010’da %10,6 iken bir sonraki yıl %8,8 seviyesindedir. Bu sonuçta nüfus artışı yanında, teknoloji

ağırlıklı yatırımlar ve üretimde montaj sanayinin ağırlıklı olmasından dolayı ulusal katma değer düşük kalması gösterilebilir.

2008 yılı ortalarında ABD finans sektöründen kaynaklanan kriz, beklenmeyen bir şekilde kısa sürede küresel çapta bir mali ve reel sektör krizine dönüşmüştür. Türkiye'de finansal sektördeki yapısal düzenlemeler sonrasında krizlere karşı güçlü sermaye yapısı, yüksek aktif kalitesi ve kur riskinin iyi idare edilmesinden dolayı küresel krizin yaşandığı 2008'de bankacılık sektörü büyümeye devam etmiştir⁸⁷. Yatırım fonları ve yatırım ortaklıkları aktif büyüklüklerdeki gerilemeye rağmen bankacılık, finansal kiralama faktöring, tüketici finansmanı ve sigortacılık sektöründeki gelişmeler genel büyümeye pozitif katkı sağlamıştır. 2008 yılında bilanço büyüklüğünün GSYH'ya oranı %94,1 ve özel sektör kredilerinin GSYH'ya oranı ise %39 seviyesine çıkmıştır⁸⁸.

Değişen dengeler sonrası, Türkiye'de dış politika ekonomi ile uyumlu biçimde uygulanmaya başlamıştır. Hükümetin Ortadoğu ve Afrika açılımları Türkiye'nin bu ülkelerle olan ticari ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır. Bu açılımlar dış ticarete eksen kayması olarak tartışılabilir da esasen bu değişim ile dış ticarete ülke çeşitliliği artmıştır. Bu çeşitlilik, serbest ticaret anlaşmaları ve vize muafiyetleri gibi uygulamalarla ihracat artışında etkili olmuştur.

Finansal krizin en ağır etkisi Avrupa Birliği ülkelerinde hissedilmiştir. İhracatın yarısından fazlasının gerçekleştirildiği bu ülkelerde kriz sonrası ticarete daralma meydana gelmiş ve sermaye girişi azalmıştır. Bu bağlamda yeni ticaret alanlarının oluşturulması gerektiği benimsenmiştir. Özellikle krizin az hissedildiği Ortadoğu ve Afrika'ya yönelik ticaret politikaları uygulanmaya başlamıştır.

Bu dönemde cari açık problemleri de güncelliğini korumaya devam etmektedir. Cari açığın en önemli nedenleri tasarrufların yetersizliği ve üretimde dış bağımlılığın yüksek olmasıdır. Türkiye'de enerji bağımlılığı yanı sıra ihracatın ithalata bağımlılığı da yüksek düzeydedir. Cari açığın finansmanında doğrudan yabancı yatırımları en risksiz finansman aracı konumundadır. Bu bağlamda 2007 yılında 20 milyar dolar ve 2008 yılında 22 milyar dolar gerçekleşen yabancı sermaye yatırımları cari açık riskini azaltıcı etki meydana getirmiştir.

Bunun yanında doğrudan yabancı sermaye girişlerinin bir ülke ekonomisi üzerinde büyüme ve istihdam üzerinde olumlu katkı sağlaması yeni yatırımlar yapılması ile mümkündür. Türkiye'ye gelen doğrudan yabancı yatırımlar

87 BDDK (2008a), Finansal Piyasalar Raporu, Haziran 2008, s. 16.

88 BDDK (2008b), Finansal Piyasalar Raporu, Eylül 2008, s. 19.

rımların önemli bir kısmının bu nitelikte olmadığı ve daha çok satın alma türünden olduğu görülmektedir. Bu nedenle yabancı sermaye, büyüme ve istihdam üzerinde beklenen etkiyi yapmaktan uzak kalmaktadır.

4.3. Ak Partili Yıllar: Üçüncü Dönem (2011-2015)

Uсталık evresi olarak öne sürülen üçüncü dönem, gelişmiş ekonomiler başta olmak üzere dünya ekonomisinde makro sorunlar devam ederken Euro bölgesinde borç krizi yaşanmıştır. Enflasyonda 2010 Ocak ayında yapılan vergi düzenlemelerinin (akaryakıt, alkollü içecek ve tutun ürünlerini içeren) oluşturduğu baz etkisi ve işlenmemiş gıda fiyatlarına bağlı gelişmeler belirleyici olmuştur. Bu durum, küresel krizin ardından yaşanan toparlanma süreci ve yüksek emtia fiyatları neticesinde gelişmekte olan ülkelerde gözlenen enflasyon artışıyla paralellik göstermektedir. 2011'in üçüncü çeyreğinde, özellikle kur gelişmelerine bağlı olarak temel enflasyon göstergeleri yükselmeye başlamıştır. Kur kaynaklı bu gelişmede temel mal fiyatlarındaki artış rol oynamıştır⁸⁹.

Tablo 5: Seçilmiş Ekonomik Değişkenler (2011-2015)

Yıl	Tarım, %	Hizmet, %	Sanayi, %	GSYH, Cari Milyar \$	Büyüme Oranı, %	Kbdg, cari \$	Kbdg Değişimi	İşsizlik	TÜFE	Cari Açık/ GSYH, %
2011	8	53	27	839	11,2	11421	6,3	8,8	6,5	-8,9
2012	8	54	27	881	4,8	11796	3,3	8,15	8,9	-5,4
2013	7	53	28	958	8,5	12615	6,9	8,73	7,5	-5,8
2014	7	54	28	939	4,9	12158	-3,6	9,88	8,9	-4,1
2015	7	53	28	864	6,1	11006	-9,5	10,24	7,7	-3,2

Kaynak: World Development Indicators

Öte yandan 2013 yılının ikinci yarısından itibaren kur ve faizlerde artış eğilimi oluşmuştur. 2013'ün son çeyreğinde dolar ve döviz sepeti bazında bir önceki yıla göre kurlar %20 artmıştır. Bunun yanında faiz oranları %8-9 bandından %9,5-10,5 bandına yükselmiştir. Bu değişimin ekonomik ve siyasi olarak iki ayağı vardır. Ekonomik nedenler, iki alt kategoriye yerleştirilebilir. Birincisi, yurt içindeki firmaların gelecek dönemde doğabilecek riskler

89 MÜSİAD (2012), *Kalkınma Yolunda Yeni Eşik: Orta Gelir Tuzağı*, (Ed. Hatice Karahan), 2012, s. 70.

karşısında mevcut döviz açığını kapatma isteğinden dolayı döviz talebini artırmalarıdır. İkincisi ABD dolarının diğer paralar karşısında değer kazanmasıdır. Diğer taraftan Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde 17 Aralık ve 25 Aralık operasyonları sonrasında gerginleşen siyasi ortam ve buna bağlı olarak ülkeye yönelik risk algılamasının yükselmesi döviz kurları ve faiz oranlarındaki artışın diğer nedenleri olmuştur.

Küresel krizin olumsuz etkilerinden çabuk sıyrılarak 2010 yılından itibaren büyümeye başlayan Türkiye ekonomisi, birçok gelişmiş ülke, krizin etkilerini hala atlatabilmeye devam etmiş ve GSYİH %8,8 artmıştır. Tüm dünyayı sarsan ekonomik krizin hemen akabinde arda ardına iki sene gerçekleştirilen bu başarı, gelişmiş ekonomilerin %0 ile %4 arasında büyüyebildikleri, hatta bir kısmının daralmaya devam ettiği koşullarda önemsenmesi gereken bir durumdur⁹⁰.

Son sekiz yılda kişi başına geliri 3 bin dolardan 10 bin dolara çıkan Türkiye'nin, bu seviyede üç yıldır kalmaya devam etmesi gelişen ülkelerin karşılaştığı sorunlardan olan **orta gelir tuzağı** sorununu gündeme getirmiştir. Bu bakımdan yurtiçi üretimde katma değeri yüksek ürünlerin üretimine öncelik verilmesi, ekonomik büyümeyi kısıtlayan tasarrufun artırılması ve rekabet gücü yüksek sektörlerle odaklanması zorunlu hale gelmiştir. Ayrıca Türkiye ekonomisinde verimlilik ve rekabet gücünü artırıcı politikaların yanı sıra üretim, teknoloji ve eğitim alanlarında da yeni atılımların yapılması gerekmektedir. İnovasyon ve Ar-Ge alanındaki gelişmeler neticesinde üretim ve ihracatta yüksek katma değer getiren ileri teknoloji ürünlerine doğru hızlı geçiş, orta gelir tuzağına yakalanmadan yüksek gelirli ekonomiler grubuna girmeyi sağlayacaktır.⁹¹

Küresel kriz sonrası işsizlik oranlarının yükselmesi ile iktidarın işsizlik sorununa bakış açısı değişmiş ve istihdamın artırılmasına yönelik yeni teşvik politikaları benimsenmiştir. Bu bağlamda ortalama işsizlik oranı %10'un altına düşmüştür.

Öte yandan Türkiye'de 1985-2002 yılları arasında toplam özelleştirme gelirleri 8 milyar dolar iken Ak Parti iktidarı döneminde özelleştirmeye hız verilmiştir. Bu bağlamda ülkeye yatırım ve döviz girişi artmıştır. Sermaye piyasasını genişleten ve mali yapının güçlendirilmesini sağlayan bu durum sayesinde ekonomi 2008 küresel ekonomik krizden asgari düzeyde etkilenmiştir. İç ve dış borç finansmanına katkı sağlayan özelleştirme, kamu bütçesi üzerinde ağır yük olan KİT'lerin yükünü de hafifletmiştir. Böylece devlete ek

90 Müsiad, 2012, s. 20.

91 Karagöl, 2013, s. 32.

gelir sağlanmış ve ekonomik özgürlük alanı genişlemiştir. 2010-2012 arasında yaklaşık 7,5 milyar Dolar özelleştirme geliri elde edilmiştir⁹².

4.4. Ak Partili Yıllar: 2015 Sonrası

Kasım 2015'te yapılan erken genel seçim sonrasında dördüncü dönem tek başına iktidara gelmeyi başaran Ak Parti'nin ilk hükümetini Ahmet Davutoğlu kurmuştur. Davutoğlu'nun istifası ile 22 Mayıs 2016'da olağanüstü kurultaya gidilmiş ve bu kurultayda tek aday olan Binali Yıldırım Genel Başkan olarak Başbakanlığı Davutoğlu'ndan devralmıştır.

24 Kasım 2015 tarihinde başlayan dördüncü dönemin ilk önemli olayı 15 Temmuz 2016 akşamı beklenmedik biçimde cuntacı bazı askerler tarafından gerçekleştirilen darbe girişimi olmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesinin başarısız bir benzeri olan bu kanlı darbe girişimi, toplumun hemen her kesiminin karşı koyması suretiyle bastırılmıştır. Bu girişim Türkiye'de siyaseti, sivil toplum kuruluşlarını, medyayı, bürokrasiyi ve milyonlarca vatandaşı doğrudan veya dolaylı şekilde etkilemiştir⁹³. Bu önemli olayın en önemli sonuçlarından birisi de ekonomi eksenli olarak ortaya çıkmıştır.

15 Temmuz darbe girişimi sonrasında finansal istikrarın sürdürülmesi için TCMB bazı önlemler almıştır. Bu önlemler darbe teşebbüsü akabinde piyasalarda oluşan belirsizlik ortamının azalmasını sağlamış ve darbe teşebbüsü şokunun meydana getireceği olumsuz etkilerin minimum seviyede kalmasına katkı yapmıştır⁹⁴.

Darbe teşebbüsü sonrasında takip eden üç aylık zaman süresi içerisinde döviz kurlarının yatay seyrini koruduğunu söyleyebiliriz. Ekim 2016'da 3,07 TL olan ABD doları artış eğilimine girmiş ve Ocak 2016'da dolar kuru 3,74 seviyesine çıkmıştır. 2016'nın son çeyreğinde 3,54 olan dolar TL kuru 2017 yılının ilk çeyreğinde 3,65'e çıkmıştır. Yani, bir önceki yılın aynı dönemine göre TL'nin Dolar karşısındaki değer kaybı %28,4 olmuştur. Nisan 2017 anayasa referandumu sonrasında belirsizliklerin azalması sonucu 2017'nin ikinci çeyreğinde kurlarda gevşeme eğilimi olmuştur.

92 Karagöl, 2013, s. 45.

93 Erşan Sever ve Mehmet Dikkaya, (2017), "15 Temmuz 2016 Darbe Girişiminin Ekonomi Politikası: Erken Dönem Sonuçları", AK Parti'nin 15 Yılı, Ed. N. Gür, S. Unay ve Ş. Dilek, SETA Yayınları, Ankara, s. 268.

94 Sadık Ünay ve Şerif Dilek (2017), "15 Temmuz: Başarısız Bir Darbe Girişiminin Ekonomi Politikası", SETA, Sayı: 184, Ocak 2017, s. 25. <https://setav.org/assets/uploads/2017/01/15temmuzekonomipolitik.pdf> (24.11.2017).

Tablo 6: Seçilmiş Ekonomik Değişkenler (2015-2021)

Yıl	Tarım, %	Hizmet, %	Sanayi, %	GSYH, Cari Milyar \$	Büyüme Oranı, %	Kbdg, cari \$	Kbdg değişimi	İşsizlik	TÜFE	Cari Açık/ GSYH, %
2015	7	53	28	864	6,1	11006	-9,5	10,24	7,7	-3,2
2016	6	54	28	870	3,3	10895	-1,0	10,84	7,8	-3,1
2017	6	54	29	859	7,5	10590	-2,8	10,82	11,1	-4,8
2018	6	54	29	778	3,0	9454	-10,7	10,89	16,3	-2,8
2019	6	56	27	761	0,9	9122	-3,5	13,67	15,2	0,7
2020	7	54	28	720	1,8	8536	-6,4	13,11	12,3	-4,9
2021	6	53	31	815	11,0	9587	12,3	12	19,6	-1,7

Kaynak: World Development Indicators

Döviz kurlarının bu derece yükselmesinde içsel unsurlar yanında dışsal faktörler de etkili olmuştur. ABD Devlet Başkanı Trump'ın ekonomi politikaları ile FED'in faiz artış sürecine girmesinin küresel finans piyasalarında meydana getirdiği daraltıcı etki dışsal faktörler arasında sayılabilir. Anayasa değişiklik paketine bağlı olarak referandum sürecine girilmesi, Türkiye-AB ilişkilerinde artan sorunlar⁹⁵ ve Suriye ve Irak'ta yaşanan olayların meydana getirdiği sıkıntılar ise içsel faktörleri oluşturmaktadır. Öte yandan spekülasyon eğilimli kazanç sağlama hareketleri de tabloda belirleyici olmuştur⁹⁶.

Döviz kuru ve faiz oranındaki artışların mal ve hizmet fiyatlarına yansımaları gecikmeli olarak birkaç ay devam etmektedir. TÜFE 2016 yılında 7,8 iken bir sonraki yıl 2017 yılında %11,1 düzeyine yükselmiştir. Darbe teşebbüsünün yansımalarını hissettirdiği makro değişkenlerden biri de büyüme performansı olmuştur. 2009 yılından bu yana 27 çeyrek dönem pozitif büyüme sergileyen Türkiye ekonomisinde risk algılaması ve spekülasyon eğilimlerinden dolayı yükselen kur ve artan faiz oranı hem tüketim davranışlarını hem de yatırım kararlarını etkilemiştir. Nitekim 2016'nın üçüncü çeyreğinde büyüme oranı -%0,8 oranında gerçekleşmiştir.

95 Nitekim Temmuz 2017'de Avrupa Parlamentosu, Türkiye'nin AB ile yürüttüğü müzakerelerin durdurulmasına ilişkin bir raporu oy çokluğu ile kabul etmiş ve müzakere sürecinde en önemli olaylardan biri ortaya çıkmıştır.

96 Sever ve Dikkaya, 2017, s. 273.

Yıllık büyüme beklentisini azaltan bu gelişme karşısında ek tedbirlere başvurulmuştur. Bu kapsamda ihracat ve yatırımlarda yeni teşvik kararları alınması, vergi indirimlerine gidilmesi ve kamu alacaklarının yeniden yapılandırılması gibi genişleyici maliye politikaları uygulanmıştır. Kredi kartı taksitlendirme sayısındaki artış, konut kredilerinde düzenleme ve KOBİ desteklerinde iyileştirmeler yapılmıştır⁹⁷. Bu önlemler sonrası 2016'nın son çeyreğinde tekrar pozitif büyümeye ulaşılmış ve yıllık %3,3 büyüme sağlanmıştır. Bu pozitif etki 2017 yılında da devam etmiş ve 2017'de %7,5 büyüme performansı ortaya çıkmıştır.

4.5. Başkanlık Rejimi Dönemi

15 Temmuz darbe girişimi sonrası oluşan ekonomi politik düzenek, Ak Parti tarafından uzun süredir gündeme getirilen ancak gerçekleştirilemeyen başkanlık rejimine geçiş için elverişli bir dönem olmuştur. MHP'nin desteği ile yeniden gündeme gelen başkanlık sistemi için 16 Nisan 2017 günü yapılan halk oylaması ile kabul edilen değişiklikler sonucunda parlamenter sistem yerine başkanlık sistemi getirilmiş, başbakanlık makamı kaldırılmış, millet vekili sayısı 600'e çıkarılmıştır. Değişiklikler sonrasında erken seçime gidilmiş ve 24 Haziran 2018'de yapılan seçimler sonrası Cumhurbaşkanı Erdoğan, başkan olarak seçilmiş ve fiilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi hayata geçirilmiştir. Bu yeni sistem ile Cumhurbaşkanı üstün yetkiler ile donatılmış ve yürütmenin başı haline gelmiştir. Belli başlı yetkileri şunlar olmuştur; bakanları atamak, görevden almak, üst kademe yöneticilerini atamak, yasama organı gibi hareket ederek kararname çıkarmaktır.⁹⁸

Tablo 6'dan da izlenebileceği gibi 2018 yılından itibaren makroekonomik göstergelerde istikrarsızlık gözlenmektedir. Nitekim TÜFE 16,3'e ulaşırken, yıllık büyüme oranı %3 gibi düşük bir oranda kalmıştır. Büyüme oranı 2019 yılında %0,9 ve 2020 yılında %1,8 olarak gerçekleşmiştir. Bu ise kişi başına düşen gelirin on bin doların altına inmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle 2014-2020 dönemine bakıldığında her yıl kişi başına düşen gelir bir önceki yıla oranla 8 yıl boyunca sürekli olarak azalmıştır ve bu eğilim Cumhuriyet tarihinde bir ilki oluşturmaktadır.

İşsizlik oranı 2020 yılına doğru %13'ler seviyesine yükselmiş ve TÜFE iki haneli rakamlarda seyrederek 2018 yılından itibaren %16-12 aralığında beklemiştir. Ancak Covid 19 salgınının yarattığı ulusal ve uluslararası konjonktür, makroekonomik verileri hızlı bir şekilde bozmuştur. Özellikle teda-

97 "Türkiye Ekonomisinin 2016'da Yaşadığı Gelişmeler", <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1964495-turkiye-ekonomisinin-2016da-yasadigi-gelismeler> (24.06.2017).

98 Sadioğlu, U., Ezin, E. (2021), "Türk Kamu Yönetiminde Merkezi Yönetim", Türk Kamu Yönetimi, Ed. H.Yaylı, Orion Yayınları, s.99

rik zincirlerinde bozulma meydana gelmiş ve üretim süreçleri aksamıştır. Bu durum bir sonraki dönemde arz kıtlığı ve özellikle parasal genişleme politikaları ile küresel düzeyde enflasyonist bir sürecin başlangıcı olmuştur.

İlk olarak salgının başlangıcından itibaren Türkiye'de destek paketleri kapsamında M3 para arzı hızlı bir şekilde artırılmış ve %25'lerden başlayarak 2020 yılı içinde %98 düzeyine kadar artırılmıştır. Bu parasal genişleme 2021 yılı ikinci ve üçüncü çeyreğinde yeniden %25'ler düzeyine getirilmiştir. Ancak 2021 yılı Ekim ayı ile birlikte yeniden hızla para arzı artışı gerçekleşmiş ve 2022 Eylül ayında yeniden %98'ler düzeyine kadar ulaşmıştır. Para arzı artışı Friedman'ın veciz ifadesinde belirttiği gibi⁹⁹ kaçınılmaz olarak enflasyonist bir süreç yaratmıştır. Enflasyonist süreç neticesinde yaşanan dolarizasyon ile bankalardaki dolar mevduatlarının oranı %54'lere doğru hızla yükselmeye başlamıştır.

2018 yılında özellikle döviz kurunda yukarı yönlü bir artış eğilimi oluşmuştur. Ocak 2018'de 3,78 TL düzeyindeki Dolar kuru Eylül ayında 6,38 TL düzeyine kadar yükselmiştir. Bu dönemde merkez bankası döviz rezervleri satışı yolu ile kur düşürülmeye çalışılsa da artış trendi devam etmiştir. 2021 yılı Eylül ayına kadar dolar kuru 8,5 TL'ye kadar ulaşmıştır. Dövizdeki bu hareketlilikte özellikle enflasyonist eğilimlerin neden olduğu etkilerin yanı sıra özellikle ABD ve Batı ile yaşanan diplomatik sorunların da etkisi olmuştur.

Kamuoyuna Türkiye modeli olarak ifade edilen Başkanlık rejimi ile uygulanan yönetim anlayışı ile ekonomik gelişmeler hız kazanmış, başta finansal piyasalar olmak üzere kimi makroekonomik göstergelerde olumsuz gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Hazine ve Maliye bakanlarının ve Merkez Bankası başkanlarının görev süreleri bitmeden sık sık değiştirilmesi, özellikle finansal piyasalarda güven sarsıcı etkiler yaratmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın TCMB'ye dönük doğrudan veya dolaylı direktifleri ile bankanın bağımsızlığının fiilen ortadan kalkmış, para politikalarının etkileri zayıflamış ve hem reel hem finansal piyasaların bankaya olan güveni sarsılmıştır. Benzer bir güven sarsıcı durum TÜİK merkezli olarak da yaşanmış, bu kurumun 1920'lerden itibaren kazandığı istatistiksel tecrübe önemli ölçüde gölgelenmiştir. Bu bağlamda Enflasyon Araştırma Gurubu (ENAG) gibi alternatif enflasyon hesaplama düzenekleri faaliyete geçmiş ve güvenilirlik noktasında kamuoyu nezdinde hızla itibar kazanmaya başlamıştır.

Nitekim, döviz kurunun kontrol altına alınmaması, cari açığı denkleştirecek mekanizmaların etkisizleşmesinden itibaren başlayan süreçte 2021 yılı sonunda enflasyon oranları ancak 20 yıl öncesinde rastlanabilecek düzeye

99 “Enflasyon, her zaman her yerde parasal bir olgudur”

çıkıma başlamıştır. Bu yükselme trendi ile hükümet yeni bir ekonomi politikası uygulamaya koymuştur. Yeni ekonomik model adı verilen bu düzenneğin, araçları konusunda birçok muğlaklık bulunan temel amaçları şunlardır:¹⁰⁰

- Düşük faiz ortamı ile yatırımların desteklenmesi,
- Büyüme ve istihdamın sürdürülebilir hale getirilmesi,
- Rekabetçi kur avantajı ve yatırımların artması ile ihracatın artırılması, ithalatın düşürülmesi,
- Cari açığın cari fazlaya evrilmesi,
- Dış borç bağımlılığının ortadan kaldırılması

Bu politikanın belirginleşmesinde ve bu ilginç paketin oluşmasında patent sahibi olan isimler konusunda muamma devam etmekle beraber Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, kamuoyuna yaptığı açıklamalarda enflasyonun sebebinin yüksek faiz olduğunu belirterek, TCMB faiz oranının düşürülmesi konusunda ısrarcı olması sonucunda para politikası faiz oranı düşürülmeye başlamıştır. 2021 Eylül ayından itibaren TCMB'nin aşamalı olarak her ay politika faiz oranlarını aşağıya doğru çekmeye başlaması ile döviz kuru ve dolayısıyla enflasyon oranı da hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Eylül 2021'de %19 olan politika faizi peyder pey düşürülerek Ekim 2022'de %10,5'e indirmiştir. Buna mukabil kredi faiz oranlarında ise benzer bir düşme süreci yaşanmamış ve hem firmaların banka kredilerine ulaşması zorlaşır iken hem de faiz oranlarında artan risklerden dolayı yukarı yönlü bir hareket gerçekleşmiştir.

Benzer şekilde Eylül 2019'da %19 olan TÜFE, TCMB politika faizi kararlarının ardından hızlı bir şekilde yükselerek Ekim 2022'de %85 düzeyine ulaşmıştır. Bu süreçte döviz kuru ise Eylül 2021'deki 8 TL'lik seviyeden Aralık ayında 17 TL'ye yükselmiştir. Kur korumalı mevduat uygulaması ile bir müddet döviz kuru baskılanmış ancak 2022 Haziran'ından itibaren kurdaki yükseliş 17 TL'yi tekrar geçerek Ekim 2022'de 18 TL düzeyinde yerleşmiştir.

Bu süreçte enflasyonla mücadele politikalarına bakıldığında ise temel deflasyonist çerçevede daraltıcı iktisat politikaları uygulanmak yerine makro ihtiyati tedbirler ile enflasyon engellenmeye çalışılmış ancak başarılı olunamamıştır. Özellikle firmalara yönelik aşırı müdahaleci yaklaşımlar, giderek piyasa ekonomisinden uzaklaşan bir ekonomi yönetimi anlayışı ortaya koy-

100 Ertem, C. (2021), "Yeni Ekonomik Model", Akt. Acar, M., (2022), 2000'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi Bir Başarı Hikayesi mi?, Literatürk Academia Yayınları

muştur. Üstelik piyasaya müdahale araçlarından olan teşvik ve destekler konusunda kamuoyu denetiminin imkansızlaştığı bir keyfîlik düzeni peyderpey işbaşına gelmiştir.

Genel olarak piyasa ekonomisi, fiyatların arz ve talep güçlerince piyasada belirlenmesine dayanan ve devletin bu sürece müdahale etmemesi ile şekillenen bir sistemdir. Gerek faiz oranı gerekse mal fiyatlarının piyasa tarafından belirlenmesi gerektiğine yönelik en temel piyasa ekonomisi kuralları bu süreçte yerini yoğun devlet müdahalesi ve idari kararlara bırakmıştır. Bu uygulamalar şöyle sıralanabilir:

- Ekonomide fiyatların piyasa dinamikleri tarafından belirlenmesi sürecine devlet müdahalesi başlamış,
- Kredi faiz oranlarının piyasa mekanizması tarafından belirlenmesi yerine Merkez Bankası kanalı ile düşürülmeye çalışılmış,
- Fiyat denetimleri sıklaştırılmış, firmalara stokçuluk yapmak suçlamasıyla cezalar kesilmiş,
- TCMB rezerv satışı ve kamu bankaları kanalı ile piyasaya döviz satılarak kura müdahale edilmiş,
- Döviz alımlarında kambiyo vergisi binde 2 oranında artırılmış,
- Kur korumalı mevduat uygulaması ile Hazine ve TCMB'den kur farkı ödemesi yapılmaya başlanmış,
- Bankalar döviz mevduatlarının, kur korumalı mevduatlara çevrilmesi konusunda baskı altına alınmış,
- Bankaların yurt dışındaki bankalardaki döviz mevduatlarını ülkeye getirmeleri konusunda telkinde bulunulmuş,
- Banka kredilerinin dövizle yönelmemesi için kısıtlayıcı önlemler alınmış, kredi kullananlardan yazılı taahhütler alınmış,
- İhracatçı firmalara, elde ettikleri ihracat gelirlerinin en az %40'ını ülkeye getirmeleri zorunluluğu getirilmiş,
- Kira artışları konusunda, 11 Haziran 2022 ile 1 Temmuz 2023 tarihleri arasında yenilenen ve 5 yılı geçmeyen sözleşmelerde, kiralara %25'in üzerinde artış yapılmaması zorunluluğu getirilmiştir.

Ekonomi politikasındaki ve sonuçlarındaki bu çarpıcısı fotoğrafa Şubat 2022'sonunda Rusya'nın Ukrayna'ya karşı başlattığı savaşın da eklenmesi ile birlikte enflasyonist baskı artmaya başlamıştır. Rusya önemli bir enerji ve ham madde ihracatçısı, Ukrayna buğday ve bitkisel yağ gibi temel tarımsal

malların önemli bir ihracatçısı olarak bu ürün fiyatlarında dalgalanmanın merkezi haline gelmiştir. İki ülkenin savaş halinde olması küresel gıda ve enerji arzı başta olmak üzere temel mallarda büyük bir arz şokuna neden olmuştur.

Bu konjonktürden bakıldığında, Türkiye’de başkanlık sürecine girilirken uygulanan ekonomi politikaları, ardından yaşanan Covid-19 salgınının etkileri ve son olarak Rusya-Ukrayna savaşının etkileri Türkiye Ekonomisini, yüksek cari açık, yüksek döviz kuru, yüksek enflasyon ve düşük büyüme sürecine doğru sürüklemiştir. Özellikle Türkiye’nin en önemli ihracat pazarı oran AB ülkelerinin 2023 yılında resesyona girme beklentisinin oluşması, Türkiye ihracatının büyük oranda düşmesi ve ekonomik küçülme sürecine girmesi anlamına gelecektir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye’de özellikle 1990’lı yıllarda iktidara gelen hükümetlerin, yapısal sorunlara ilgisiz kalmaları yanında kamu harcamalarının kullanımı ve kamu harcamalarının finansmanında ekonomik rasyonaliteden uzaklaşılmasının getirdiği sorunların yol açtığı ekonomik krizlerin ardından iktidara gelen Ak Parti hükümetleri, Türkiye ekonomisinde yeni bir dönüm noktası oluşturmuştur. 1990’ların spekülasyon rant ekonomisi paralelinde yaşanan derin ekonomik krizler, geride ciddi bir sosyo-ekonomik enkaz bırakmıştır. Kasım 2002’de tek başına iktidar olmak suretiyle bu enkazın küllerinden doğan Ak Parti, Türkiye siyasetinde yeni ve hayli uzun bir dönemin aktörü olarak sahnedeki yerini almıştır. Böylesi bir ortamda tek başına iktidara gelen Ak Parti, iktidarının ilk yıllarından itibaren sermaye ile uyumlu neo-liberal ekonomi politikalarının yanı sıra onu çevreden merkeze taşıyan kesimlere yönelik nispeten popülist sosyal politikaları da uygulamaktan geri kalmamıştır. Ak Parti öncesinde uygulamaya konulan Güçlü ekonomiye geçiş programı, ekonomide yeniden yapılanma süreci başlatarak ekonomiyi krizlere karşı koruyan ve bu temelde istikrarlı bir büyüme stratejisini hedeflemiştir.

Ak Parti’nin ilk döneminde, 1990’ların finansal rant ekonomisinden uzaklaşıldığı, bütçe gelirlerinin, özelleştirme rüzgarları ile iyileşmesi, kamu kesimi borçlanma gereğinin düşmesi nedeniyle faizlerin makul bir düzeye inmesi olgularına rastlanmıştır. Dolayısıyla Ak Parti’nin ilk üç döneminde (2002-2015) büyüme, dış ticaret, faiz ve enflasyon gibi bazı temel makroekonomik göstergelerde iyileşme yaşanmıştır. Faiz dışı fazla hedefine endeksli ekonomik programı aksatmadan sürdürmüş ve küresel krizin diğer ülkelere sirayet ettiği 2008 sonrasında sıkı maliye politikaları uygulanmaya devam etmiştir. Bu bağlamda, geçmiş hükümetlere göre ilk üç dönemde daha refor-

mist bir çizgi yakalanmış ve Türkiye'nin acil ihtiyacı olan bazı yapısal reformlar konusunda başarı sağlamıştır. Ayrıca inşaata dayalı modellerle birlikte yeni rant kanallarının, yeni sektörlerin ve yeni zenginlerin ortaya çıkması, başta Anadolu sermayesi olmak üzere -modelin nimetlerinden yararlanan-pek çok kesim tarafından olumlu karşılanmıştır. Ayrıca yeni kalkınma anlayışıyla toplumun daha fazla zenginleşeceği ve modernleşeceği fikri geniş kitlelerce kabul gördükçe model adeta “sessiz devrim” kıvamında bir işlev görmüştür.

Ayrıca finansal sektörün yapısal düzenlemeler sonrasında krizlere karşı sağlam alt yapısının oluşması ve korunaklılığının yüksek düzeyde bulunmasından dolayı küresel ekonomik krizin yaşandığı 2008 yılında bankacılık sektörü büyümeye devam etmiştir. Bu bağlamda, güçlü finansal alt yapı ve kriz karşısında geliştirilen politikalar sonrasında Türkiye ekonomisi hızlı toparlanma sürecine girmiş ve büyüme oranı 2010 yılında %9,2 ile Avrupa'da birinci, dünyada ise Çin'den sonra ikinci en hızlı büyüyen ekonomi olmuştur.

Türkiye'de Ak Parti hükümetleri döneminde temel makro göstergelerde iyileşme yaşanırken, işsizlik sorununun çözümlenmesi, gelir dağılımı adaletsizliğinin giderilmesi ve ihracatın ithalata bağımlılığının azaltılması gibi hususlarda kayda değer ilerleme sağlanamamıştır. Son birkaç yılda kur faiz ve enflasyon sarmalından ülkenin bir türlü kurtarılamaması eski başarısızlık hanesine ilave unsurlar olarak hayata geçmiştir. Bunun yanında yıllık kgb son 10 yıldır sürekli 10 bin dolar civarında seyretmeye devam etmiştir. Bu durum, pek çok gelişen ülkenin karşılaştığı sorun olan orta gelir tuzağına atıfta bulunmaktadır. Katma değeri yüksek ürünlerin yurt içi üretimine öncelik verilmesi, ekonomik büyümeyi kısıtlayan tasarrufun artırılması ve rekabet gücü yüksek sektörler odaklanması zorunlu hale gelmiştir. Üretim, teknoloji ve eğitim alanlarında yeni atılımların yapılması ile yüksek katma değer getiren ileri teknolojili ürünlerin üretim ve ihracatta yerini alması Türkiye'nin orta gelir tuzağına yakalanmadan yüksek gelirli ekonomiler grubuna girmesi noktasında katkı yapacaktır.

Diğer yandan, aynı siyasal hareketin 5 kez üst üste iktidarı ve gücü kontrol etmesi, tek parti (veya hâkim parti) uygulamalarına benzer bir şekilde çoğulculuğa zarar verdiği tartışmalarını gündeme taşımıştır. Bu durum, Nisan 2017'deki referandum sonrası genel başkanlık koltuğuna yeniden oturan kurucu lider ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ifadesiyle “metal yorgunluğu” olarak ifade edilmiştir. Aynı şekilde, seçimle işbaşına gelmiş başta İstanbul ve Ankara büyükşehir belediye başkanları olmak üzere birçok yerel idarecinin görev süresi dolmadan istifaya zorlanması, eğitim sisteminin keyfilik ve sübjektiflik içeren bir dalgalanmaya daha fazla maruz kalması, zaman zaman ekonomik beklentileri speküle edebilecek anlık siyasi söylemlerin gündeme

gelmesi, Varlık Fonu gibi uygulamalarla ekonomi yönetiminde şeffaflığı azaltabilecek yönelimlerin sergilenmesi ve hukukun sınırlarını zorlayan bir çok uygulama örneğinin yaşanması, 15 Temmuz sonrası dönemin “siyasi/ekonomik fırsatçılık ve rantçılık aracı” olarak algılandığı şeklinde eleştirilerin yükselmesine sebep olmuştur.

Önemli birçok Ak Parti kurmayı tarafından bile şimdilik üstü örtük dile getirilen bu tür eleştiriler, darbe girişimi sonrasında, uzun zamandır terk edilmiş bir uygulama olan OHAL kapsamında yaşanan keyfilikler düzleminde genişletilebilir. Başkanlık sistemine geçiş ile birlikte hem ekonomik hem de demokratik anlamda Türkiye çeşitli zorluklar ile yüzleşmek durumunda kalmıştır. Parlamenter sistemin kaldırılması ve kararname gibi geniş yetkiler ile başkanlık sistemi güçler ayrılığı konusunda eleştirileri de beraberinde getiren bir süreci başlatmıştır. Bu süreçte ekonomik güven ve makroekonomik görünüm olumsuz etkilenmiş ve piyasa ekonomisinin işleyişine yönelik yoğun müdahaleler ve kritik yönlendirmeler finansal istikrarsızlık ortamı yaratmıştır. Özellikle yükselen döviz kuru ile enflasyon oranları ve cari açık sorunları ekonomin kırılganlık düzeyini artırmıştır. Üstelik son yıllarda, siyasal ve ekonomik yaşama aşırı müdahale eğilimlerin nüksetmesi bağlamında Ak Parti hükümetleriyle temsil edilen Türkiye'nin son 20 yılında ülkeye hâkim ideoloji neo-liberal özellikler taşımaktan ziyade *non-liberal* bir dönemin yaşandığı görüntüsünü vermektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, M., (2022), 2000'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi Bir Başarı Hikayesi mi?, Literatürk Academia Yayınları.
- Alper, Emre ve Öniş Ziya (2001/2002) “Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler: Sermaye Hareketlerinin Liberalleştirilmesi Sonrasında Türkiye Deneyimi” *Doğu Batı*, Yıl:4, Sayı:17, Kasım, Aralık, Ocak 2001–2002, s. 211–234.
- Aral, Berdal (2001). “Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Ozal Decade, 1983–93”, *Middle Eastern Studies*, vol. 37, no.1, January, ss. 72–88.
- ASAM (2004). “Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm (1989–2004)”, Avrasya Bir Vakfı Avrasya Str. Araşt. Merkezi.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2001). “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler”, *İktisat, işletme ve Finans*, Sayı:186, Eylül, ss. 7–17.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2005). “2005 Başında Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Yaşamı Üzerine Değerlendirmeler”, <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org> (5.12.2007)
- Bakır, Naki, “Sanayide Montajcılık, İhracatın İthalata Bağımlılığını Artırıyor”, *Dünya Gazetesi*, 07.03.2013.
- BDDK (2008a). Finansal Piyasalar Raporu, Haziran 2008.
- BDDK (2008b). Finansal Piyasalar Raporu, Eylül 2008.
- BDDK (2010). “Krizden İstikrara Türkiye Tecrübesi”, *BDDK Çalışma Tebliği*, BDDK Yayın, Üçüncü Baskı, Ankara.
- Bloomberght, “Türkiye Ekonomisinin 2016'da Yaşadığı Gelişmeler”, <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1964495-turkiye-ekonomisinin-2016da-yasadigi-gelistmeler>, (24.06.2017)
- Boratav, Korkut (1988). Türkiye İktisat Tarihi (1908–1985), Gerçek Yayınevi, Ankara
- Cam, Sürhan (2002). “Neo-liberalism and Labor within the Context of an “Emerging Market” Economy-Türkey”, *Capital&Class*, no.77, ss. 89–114.
- Celasun, Merih (2001/2002). “Gelişen Ekonomilerin Dış Kaynak Kullanımı, Finansal Krizler ve Türkiye Örneği, 2001” *Doğu Batı*, Yıl: 4, Sayı: 17, Kasım, Aralık, Ocak 2001–2002, s. 166–187.
- Çelebi, Işın (2001/2002). “Güvensizlik Ortamı, Bekleyişler, Kriz ve Çözüm” *Doğu Batı*, Yıl:4, Sayı:17, Kasım, Aralık, Ocak 2001–2002, s. 255–262.
- Dartan, Muzaffer, E. Hatipoğlu ve M. Dikkaya (2002). *ECO Bölgesi: Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayınları.

- Değirmen, Süleyman (2007). “Crowding out, Interest and Exchange Rate Shocks and Bank Lending: Evidence from Turkey”, *International Research Journal of Finance and Economics*, no:10, pp. 76–87.
- Delice, Güven ve Tutar, Erdinç (2006). Uluslararası Sermaye Akımlarının Bileşimi ve Finansal Krizler”, *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, (Ed. Halil Seyidoğlu ve Rıfat Yıldız) Arıkan Yay. İstanbul s. 263–290.
- Denizbank Haftalık Ekonomi Bülteni (2007). “Makro Ekonomi ve Strateji”, 17–23 Aralık 2007, Yıl:12, Sayı: 39.
- Dikkaya, Mehmet (2006). “Dış Ekonomik Politikaların Küresel Ekonomik Entegrasyon Üzerindeki Etkileri: DP ve ANAP Örnekleri”, *Uluslararası İlişkiler ve Türk Siyasal Partileri*, (Ed. Nejat Doğan-Mahir Nakip), Seçkin Yay, Ankara, ss. 191–209.
- DPT (1998). *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–1998)*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT (2002). “Ekonomik Gelişmeler”, <http://ekutup.dpt.gov.tr/eg/2002/08.pdf>, 26.12.2007
- Eğilmez, Mahfi (2001). “Kasım 2000 Krizi Üzerine 1”, http://www.mahfiegilmez.nom.tr/kose_1.htm (25.12.2007).
- Eğilmez, Mahfi (2007a). “Bu dış borcu kim ödeyecek?” *Radikal*, 04.10.2007
- Eğilmez, Mahfi (2007b). “Büyüme ve Dış Borçlar” *Radikal*, 05.07.2007
- Eğilmez, Mahfi (2007c). “İktidarın ekonomik karnesi” *Radikal*, 08.04.2007
- Ekinci, Aykut ve Ekrem Gül, “Yeni Dünya Düzeninde Teknolojik ve İnnovatif Yenilikler ve İşsizlik”, *Ekonominin Güncel Sorunları* (Ed. Kenan Mortan, Ahmet Tiryaki), s.138-141, Anadolu Üniversitesi yayını, 2013, Eskişehir.
- Ekren, Nazım (2000). “Ekonomi Yönetiminin Performansı: Stratejik değişim ve Yenilenme İhtiyacı”, *Aktive Bankacılık ve Finans Makaleleri-II*, Aktive Line Gazetesi Eki, Yıl: 1, Sayı:8, Kasım, s.7-13.
- Eren, Aslan ve Süslü, Bora (2001). “Finansal Kriz Teorileri Işığında Türkiye’de Yaşanan Krizlerin Genel Bir Değerlendirmesi” *Yeni Türkiye*, Sayı:41, Yıl:7, Eylül-Ekim 2001, s. 662–674.
- Heper, Metin (1994). “Bureaucracy in the Ottoman-Turkish Polity”, *Handbook of Bureaucracy* (Ed. Ali Farazmand), New York: Marcel Dekker.
- İşık, Nihat, A. Mehmet ve Y. Metin (2006). “1990 Sonrası Türkiye’de Yaşanan Krizler: 1994, 2000 ve 2001 Krizleri”, *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, (Ed. Halil Seyidoğlu-Rıfat Yıldız) Arıkan Yay. İst.1 ss. 237–262.
- İlkorur, Korkmaz (2005). “Büyüyen ama istihdam yaratmayan ekonomi”, *Radikal*, 07.04.2005
- İlkorur, Korkmaz (2007). “AKP ekonomide başarılı oldu mu?” *Radikal*, 22.05.2007

- Kahraman, Sevilay Elgün (2000). "Rethinking Turkey-European Union Relations in the Light of Enlargement", *Turkish Studies*, vol.I, no.1, Spring, ss. 1–20.
- Kara, A. Hakan (2012). "Küresel Kriz Sonrası Para Politikası", TCMB, Haziran.
- Karagöl, E. Tanas (2013). "Ak Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi", Seta Yayınları, Ankara.
- Karlık, Rıdvan (2006). "Türkiye Ekonomisinde 1980 Öncesi ve Sonrası Yaşanan Krizlere Yönelik İstikrar Politikaları", *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, (Ed. H. Seyidoğlu ve R. Yıldız) Arıkan Yay. İstanbul, ss. 55–88.
- Kazgan, Gülten (2002). *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Ün. Yay., 1. Basım, İstanbul.
- Kepekçi Y. ve N. Yentürk (2000). *Türkiye Ekonomisi* Remzi Kitabevi, Ankara.
- Keyder, Nur (2002). *Para Teori-Politik-Uygulama*, Seçkin Yayıncılık, 8. Basım, Ankara.
- Köse, Salih (2002). "24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programlarının Karşılaştırılması", *Planlama Dergisi* (DPT'nin Kuruluşunun 42. Yılı Özel Sayısı), ss. 119–128.
- Kubicek, Paul (2002). "The Earthquake, Civil Society and Political Change in Turkey: Assessment and Comparison with Eastern Europe", *Political Studies*, vol.50, ss. 761–778.
- Dikkaya, Mehmet ve Özyakışır, Deniz (2018). "Türkiye Ekonomisinde Kriz ve İstikrarsızlık Yılları:1991-2001", (Ed.) M. Dikkaya ve A. Üzümcü ve D. Özyakışır, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin İktisadi Tarihi, (ss187-201). Savaş Yayınevi, Ankara.
- MÜSİAD (2012). Kalkınma Yolunda Yeni Eşik: Orta Gelir Tüzağı, Araştırma Raporu (Ed. Hatice Karahan).
- Onaran, Nevzat (2007). "AKP Hükümeti'nin istihdam notu kırık", *Referans*, 30.10.2007
- Ongun, Tuba (2001). "Ekonomik Kronoloji (1923-Temmuz 2001)", *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, (Ed. Ahmet Şahinöz), İmaj Yayın Evi, Ankara, s. 515–534.
- Oyan, Oğuz (2005). "Ekonomide Sorunlar Başarı Öyküsünü Engelliyor", *Birgün*, 19.04.2005.
- Öniş, Ziya (2004). "Turgut Ozal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies*, Vol.40, No.4, July, ss.113 – 134.
- Öniş, Ziya (2006). "The Political Economy of Turkey's Justice and Development Party", (Ed. Hakan Yavuz) *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Party*. Salt Lake City: University of Utah Pres, pp. 207–234.

- Özatat, Fatih ve Sak, Güven (2002). “The 200–2001 Financial Crisis in Turkey” http://www.brook.edu/dybdocroot/es/commentary/journals/trade/papers/200205_ozatay.pdf (23.12.2005).
- Özcan M. Kıvılcım ve Us, Vuslat (2006). “Dolarizasyon Sürecinde Son Gelişmeler: Türkiye Ekonomisi Örneği”, *TİSK Akademi*, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 99–115.
- Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (2022). *Özelleştirme İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu 2021*, s.111.
- Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm (18 Ocak 2015).
- Sadioğlu, U., Ezin, E. (2021), “Türk Kamu Yönetiminde Merkezi Yönetim”, *Türk Kamu Yönetimi*, Ed. H.Yaylı, Orion Yayınları
- Selçuk, Faruk (2001/2002). “Alacakaranlık Kuşağı”, *Doğu Batı*, Yıl:4, Sayı:17, Kasım-Ocak 2001–2002, s. 189–194.
- Sever, Erşan ve Dikkaya, Mehmet (2017), “15 Temmuz 2016 Darbe Girişiminin Ekonomi Politikası: Erken Dönem Sonuçlar”, *AK Parti'nin 15 Yılı*, Ed. N. Gür, S. Unay ve Ş. Dilek, SETA Yayınları, Ankara
- Somçağ, Selim (2002). “Türkiye'nin Ekonomik Krizi: Oluşumu ve Çıkış Yolları” http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Diger/somcagAgu02.doc (25.12.2007).
- Şahin, Hüseyin (2007). *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi Yayınları, 9. Baskı, Bursa.
- Şimşek, Hayal A. (2007). “Türkiye’de 2000 Sonrasında Uygulanan İstikrar Programlarının Kamu Maliyesine Etkileri”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44, Sayı: 512, s. 52–68.
- TBMM, *Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*, Kasım 2012, s.1315.
- TCMB (2001). “2001 Para Politikası Hedefler ve Uygulama”, Temmuz, s. 1–45.
- TCMB (2002). “Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri”, <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/kitaplar/kuresel.pdf>, 20.06.2005
- Tokgöz, Erdiñç (2001). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*, İmaj Yayınevi, 6. Baskı, Ankara.
- Törüner, Yaman (2007). “Ekonomik yorumlar”, *Milliyet*, 11.12.2007
- TÜİK (2006). *İstatistik Göstergeler 1923–2005*, Türkiye İstatistik Kurumu, Yayın No: 3047, 2006.
- Uygur, Ercan (2001). “Krizden Krize Türkiye:2000 Kasım Ve 2001 Şubat Krizleri”, *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, No: 2001/1, 7 Nisan 2001, s. 1–41.

- Uysal, Yaşar (2007). “Devlet Merkezli Spekülatif Rant Ekonomisi: Oluşumu ve Sonuçları”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44, Sayı: 511, s. 38–54.
- Ünay, Sadık ve Dilek Şerif, (2017), “15 Temmuz: Başarısız Bir Darbe Girişiminin Ekonomi Politikleri”, SETA Analiz, Sayı: 184, Ocak 2017, s. 25. <https://setav.org/assets/uploads/2017/01/15temmuzekonomipolitik.pdf> (24.11.2017)
- Voyvoda, Ebru ve Yeldan, Erinç (2002). “Türkiye Ekonomisi İçin Kriz-Sonrası Alternatif Uyum Stratejileri” <http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/V&Y-ERC2002Turkce.pdf> (19.12.2007).
- World Bank (2022), World Development Indicators www.worldbank.org
- Yaşar, Süleyman (2004). “AKP ekonomide başarısız”, *Radikal*, 26.10.2004
- Yeldan, Erinç (2001–2002). “Türkiye Ekonomisinde 2000–2001 Krizinin Yapısal Kaynakları Üzerine”, *Doğu Batı*, Yıl: 4, Sayı: 17, Kasım, Aralık, Ocak 2001–2002, s. 195–203.
- Yeldan, Erinç (2004). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim Yay., İstanbul.
- Yeldan, Erinç (2007). “AKP Ekonomisi–1: Borç Yaratan Büyüme”, *Cumhuriyet*, 20.06.2007.
- Yenal, Oktay (1999). “İktisat Siyaseti ve Plan”, *İktisat Siyaseti Üzerinde İncelemeler*, İş Bankası Kültür Yay., Ekonomi Dizisi:29, Ankara, s. 159–172.
- , “Türkiye Ekonomisinin 2016’da Yaşadığı Gelişmeler”, <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1964495-turkiye-ekonomisinin-2016da-yasadigi-gelistmeler> (24.06.2017).

1980 Sonrası Dönemde Cumhuriyet Halk Partisi

Ali Rıza Savaş¹

1. SOL KAVRAMININ ETİMOLOJİSİ VE CHP’NİN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

Sağ-sol kavramsallaştırmaların ortaya çıkışı veya ideolojik bir perspektiften ifade edilecek olursa sağ- merkez-sol ayrımı, Fransız ihtilali sonucu ortaya çıkmıştır. Devrim sonrasında Fransa’da kurulmuş olan “Ulusal Kurucu Meclis” diğer adlandırmayla “Ulusal Meclis” içerisinde gruplaşmaların ortaya çıktığı görülmektedir. Gruplaşan bu hareketlerin meclisin fiziksel yapısından kaynaklı olarak oturdukları yerlerin kavramların literatüre girmesinde etkili olduğu söylenebilir. Amfiteatro tarzında yapılandırılmış olan meclis salonunda ortada olan meclis başkanının oturduğu yerin sağında devrim karşıtları oturmakta; devrim karşıtlarının bitişik solunda o dönem içerisinde merkez- sağda konumlanan ve İngiltere dekine benzer bir meşruti monarşi isteyen “Kralcı demokratlar” (*Monarchien*) oturmaktaydı. Meclis sıralarının merkezi ve merkezin solunda o dönemde “Ulusal Partî” (Mirabeau ve Lafayette) oturuken, sıraların en sol bölümünde ise Robespierre’in oturduğu görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde meclis içerisinde sağ, merkez ve sol’da oturanların yerleri değişirken; ılımlı cumhuriyetçilerin ortada, devrim yanlısı “Jakobenler”in solda, yine devrim yanlısı olup Jakoben’lerden daha radikal olarak nitelendirebileceğimiz “Montanyarlar” (*Dağlılar*)’ın ise sol-üst

---

1 Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, a.savas@beu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0112-8033

tarafıta oturmaları söz konusu olmuştur. Bu dönemden başlayarak gerek reel siyaset içerisinde gerekse siyaset bilimi literatüründe bir sınıflandırma girişimine şahit oluyoruz ki, Geçmişinin restorasyonu veya mevcut statükonun muhafaza edilmesini savunanlar sağ; ilerlemeyi ve statükonun değişimini savunanlar sol olarak nitelendirilmiştir²

Bu noktada öncelikle bu kavramlar için söz konusu olan bir durumu ortaya koymak yerinde olacaktır. Genel olarak bakıldığında Sağ ve sol kavramlarının muğlak kavramlar olduğu belirtilmelidir. Bu nedenle söz konusu bu kavramlar üzerinden herhangi bir analizin yapılması, süreçlerin değerlendirilmesi her şartta sağlıklı sonuçlar veremeyebilir. Ama tüm bu belirsizliklere rağmen genel olarak sosyalist ideolojiye yakın olarak ifade edebileceğimiz gruplar sol; liberal ve muhafazakâr ideolojilere yakın gruplar sağ olarak ifade edilebilir³

Sağ ve sol kavramlarının ontolojik kökenlerini ortaya koyduktan sonra sol kavramı ve CHP'yi de rahatlıkla içerisinde konumlandırabileceğimiz “Sosyal Demokrasi” kavramının tarihsel gelişim süreci ortaya koyulmalıdır. Sosyal demokrat hareketler tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecinde ortaya çıkan toplumsal sorunlara çözüm bulma arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁴ Sosyal demokrasi düşüncesi II. Dünya Savaşını takip eden yıllarda Avrupa’da hatta özellikle Batı kesimlerinde yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde örgütlü işçi sınıfının da verdiği destek neticesinde sosyal demokrat partiler için altın yıllar yaşanmıştır.⁵

Bunun yanında tüm sanayi toplumları için tek bir Sosyal Demokrasi modelinden söz edilemez. Bunun nedeni sanayi toplumlarında var olan Sosyal demokrasi hareketlerinin örgütlenmeleri, hitap ettikleri toplumların yapıları ve bu anlayışla kurulan partilerin programları çok ciddi farklılıklar göstermesidir. Türkiye içinde, Sosyal demokrat hareketlerin durumu ortaya koyduğumuz bu genel çerçeve içerisinde olduğu söylenebilir.⁶

İlk ortaya çıktığı dönemden günümüze kadar geçen süre içerisinde sosyal demokrasinin net bir tanımını ortaya koymak konusundaki zorluklar hala devam etmektedir. Genel olarak bu süreç içerisinde hem kavramın içeriğinde çok ciddi değişiklikler görülmüş hem de Batı Avrupa’ da kurulan kendini

2 Halil Berktaş, (2018). Batı sol Türkiye: Söyleşiler 2015-2018 (İstanbul: Kopernik Kitap, 2018), 50-51

3 Cemal Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 4

4 Yunus Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2019), 89

5 Orkunt Canyaş, CHP’nin Sosyal Demokrasi Serüveni (Alternatif Politika Dergisi, 2015, 7-1, 6-31), 10

6 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 89

sosyal demokrat olarak ifade eden partilerin tarihsel ve düşünsel süreçleri farklılaşmıştır. Batı Avrupa’da kurulan sosyal demokrat partilerin programları kuruldukları ülkede yaşamış oldukları sanayileşme süreçleri ve toplumsal dinamiklerinin etkisiyle farklılaşmış ve programlarında kendilerine özgü sosyal demokrasi uygulamalarının tanımlamalarını yapılımıştır.⁷

Türkiye örneğinde sosyal demokrat partilere baktığımızda ise başlangıçta bu anlayıştan uzak olmak ile beraber siyasal süreç içerisinde bu noktaya evrilen bir parti karşımıza çıkmaktadır: CHP. Genel olarak Türk siyasal hayatına bakıldığında tarihsel açıdan en eski parti olduğu söylenmelidir. Bu çerçevede Türk siyasal hayatının net bir şekilde anlaşılması ve analiz edilmesi açısından CHP’nin tarihsel dönüşüm sürecinin anlaşılması çok önem arz etmektedir.⁸

CHP’nin Cumhuriyet’i kuran 27 yıl aralıksız bir şekilde siyasal iktidara hâkim olan bir parti olduğu öncelikle ifade edilmelidir. Bu yönüyle gerek tek parti döneminde gerekse çok partili hayat içerisinde muhalefette olduğu dönemde resmi ideolojiyi temsil iddiasında bulunan bir parti olduğunu söylemeliyiz. Muhalefette olduğu dönemde bile bu açıdan gerek siyasal hayat üzerinde gerekse devletin bürokratik yapısı içerisinde bir karşılığı olmuştur. Bu çerçevede CHP siyasetteki gücünü devletin kurucu partisi olarak yapılandırdığı kurumlardan almış ve örtük bir şekilde siyasi alanı etkileyen bir parti olmuştur. CHP’nin elinde bulundurduğu bu güç Türk siyasal ve bürokratik hayati içerisinde çok ciddi avantajlı bir durum ortaya çıkarmaktaydı.⁹

Cumhuriyet Halk Partisi’nin Cumhuriyetin kurucu partisi olmasından dolayı Türk siyasal hayatındaki önemli olaylar ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkmış olan kırılmalardan çok ciddi bir şekilde etkilendiği görülmektedir. Elbette ki bu siyasal olaylar ve kırılmalar partiyi kaçınılmaz olarak değişim ve dönüşüm sürecine tabi tutmuştur. Bu doğrultuda CHP kendisini siyasal hayatın tüm dönemlerinde değişim ve statüko yanlıları arasındaki bir mücadelenin içerisinde konumlandırmıştır. CHP’nin resmi ideolojiyi temsil iddiası kendisini statükocu bir konuma itmiş ve bu nedenle partinin siyasal ve toplumsal hayatta uyarılma konusunda bir noktaya taşımıştır. Bu noktada seçmenler tarafından mevcut statükonun devamını isteyen bir parti olarak değerlendirilmiş ve partinin siyasal alanda toplumsal bir desteğinin olmaması durumu ile sonuçlanmıştır.¹⁰

7 Canyaş, CHP’nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 9

8 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 83

9 Yasin Aktay, Adalet ve Kalkınma Arasında AK Parti-Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde (İstanbul: SETA Yayınları, 2018), 231

10 Mahmut Övür, 12 Eylül’den 12 Haziran’a Türkiye’de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi (SETA Analiz Dergisi, 40, 1-22, 2011), 3

Türk solu ve CHP ile ilgili ifade edilmesi gereken bir durumda bazı ufak tefek istisnalar dışında bu kesimin “*Kemalizm*” ile kurmuş olduğu ontolojik ilişki olarak ifade edilebilir. Hatta içlerinde bunu militarizm düzeyine çıkarırlar olsa bile devlet sol kesimi zararlı bir siyasal unsur olarak değerlendirmiş ve kontrol altında tutmaya çalışmıştır.¹¹

CHP ile ilgili olarak siyasi ve akademik çevrelerde geçmişten günümüze sürekli olarak devam eden en temel sol parti olup olmadığı ile bağlantılı gelişen tartışmalar olmuştur.¹² Bu konuda değerlendirme yapan kesimler çok çeşitli yaklaşımlar/açıklamalar ortaya koymuş olsa bile bu konuda söyleyebileceğimiz klasik sol partilerden daha ziyade Avrupa’daki sosyal demokrat partilerle kategorize edilmesi gerektiğidir.

Türkiye’de sosyal demokrasi kavramının ve siyasal alandaki karşılığı olan hareketlerin tarihsel olarak öncüllerine göre çok daha yeni olduğu söylenmelidir. Sözümleri ettiğimiz bu kısa süreç içerisinde “*Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), kendisini 1960’ların ortalarından itibaren ‘ortanın solu’, 1970’ler de ‘demokratik sol’, 1980 sonrasında ve 1990’lı yıllarda ‘yeni sol’ ve 2010’ dan beri ‘yeni CHP’*” ifadeleri üzerinden kendisini sosyal demokratik bir parti olarak siyasal alanda konumlandırmaktadır.¹³

CHP’nin bu sosyal demokrasi serüveni tarihsel açıdan incelendiğinde “Ortanın Solu” kavramı üzerinden temellendirdikleri bu süreçleri 1960’lı yılların başına kadar uzanmaktadır. Ortanın solu kavramı her ne kadar 1960’lı yılların başından itibaren parti içerisinde konuşulup tartışılmaya başlansa da partinin kendisini siyasi yelpazede kendini konumlandığı bu yerin resmi olarak ilen edilmesi 1965 seçimleri öncesinde söz konusu olmuştur. Bu yeni kavramsallaştırma aslında İnönü tarafından diğer sol akımlara karşı gerçekleştirilmiş bir çeşit tavrı alma veya partiyi onlardan farklı bir yere konumlandırma arayışının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.¹⁴

CHP’nin sosyal demokrasi kavramı üzerinden kendini tanımladığı bu yeni siyasal pozisyon ilk anlardan itibaren gerek siyasetçiler gerekse sosyal bilimler alanında faaliyet gösterenler açısından sürekli bir müzakere konusu olmuştur. Bu tartışma genellikle iki başlık üzerinden yürümüştür ki; bu başlıklardan birincisi CHP’nin sosyal demokrasi ile var olan ilişkisi, ikincisi

11 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 47

12 Ali Haydar Fırat, CHP ve AKP Ekseninde Türkiye’nin Siyaseti, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2014), 13

13 Canyaş, CHP’nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 7

14 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 109

ise CHP ile Avrupa'daki türdeşleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar meselesidir.¹⁵

Bunun yanında yine önemli bir mesele de “*Türk Solu*”nun Kemalizm ile kurmuş olduğu eklektik bağ olarak ifade edilebilir. Türkiye'deki sosyalist siyasal çizginin kurmuş olduğu bu bağın 1960'lı yıllarda çok net bir şekilde gözlemlendiği görülmektedir.¹⁶ CHP'de sözünü ettiğimiz bu dönemden itibaren cumhuriyetin kuruluşundan itibaren resmi ideolojisi olarak temellendirildiği Kemalizm'e getirmiş olduğu sol yorum üzerinden siyasal açıdan bir dönüşüm geçirdiği söylenebilir.¹⁷

CHP içerisinde zaman içerisinde ortaya çıkan kendisini sosyal demokrat olarak nitelendiren bir kesim “*CHP içindeki tutucu ve sağcı unsurları tasfiye ederek CHP'yi yeniden inşa etmiştir. Bu mücadele sürecinde sosyal demokrat unsurlara yönelik suçlamaların başında, Kemalizm'den sapma suçlaması gelmiştir. Sosyal demokrat hareket Kemalizm'i çok farklı ve sosyal demokrat ekseninde yeniden yorumlamakla birlikte, Kemalizm'den kesin ve kökten bir kopuşu öngörmemiştir. Kemalizm'le arasında ideolojik bir mesafe koymuş, Atatürk'ü de tarihsel ve konjoktürel bir bağlama oturtmuştur*”.¹⁸

2.1980 ÖNCESİ DÖNEMDE SİYASAL HAYAT VE CHP

Türk siyasal hayatı içerisinde solun altın dönemi olarak nitelendirilebilecek dönem 1960 darbesi sonrası döneme tekabül etmektedir. Darbeyi yapanlara yol gösteren kesimler genellikle sol düşünce içerisinde insanlar olmuştur. Darbe sonrası dönemde etkin rol oynayan bu kişiler “Kurucu Meclis” içerisinde de yer almışlar ve 1961 Anayasasının hazırlanmasında aktif rol almışlardır. Bu nedenle 1961 Anayasası sol siyasal harekete yol veren bir nitelikte hazırlanmıştır. Bunu 1961 Anayasası içerisinde kullanılan “sosyal” kavramı gibi kavramlardan rahatlıkla anlayabiliyoruz.¹⁹

Her halükarda askeri müdahaleye ideolojik bağlamda destek veren bir sol aydın kitesinden ziyade 1961- 1971 muhtıralarında çok bariz bir şekilde etkileri görülen “*militer/ muhafazakar Kemalist*” yaklaşımları kendilerine rehber edinen Atatürkçü Düşünce Derneği ve onların medyadaki uzantılarını oluşturan kurumlardan söz etmek daha yerinde olacaktır. Ordu içinde hatırı

15 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 90

16 Ezgi Pınar, 27 Mayıs'ın İzinde Türk Solu ve Milliyetçilik: Kemalizm ve Yön Hareketi, Milli Demokratik Devrim (Mülkiye Dergisi, 32, 193-205, 2008), 193

17 Hasan Bülent Kahraman, Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 236

18 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 136

19 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 17

sayılı bir grupta sözünü ettiğimiz bu kesim ile ciddi bir birliktelik içerisinde olmuştur.²⁰

1960' lı yılların ortalarına geçen dönem içerisinde genel olarak bakıldığında ciddi bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Bu gelişme CHP'nin istemesine rağmen gerçekleşen bir süreç olarak olgunlaştı. Ancak Türk solunda yaşanan bu ilerleme CHP'yi siyasal açıdan ciddi bir şekilde etkilemiştir. CHP'nin iktidarı kaybetmesiyle beraber sol siyasal alan içerisinde önemli bir hareket imkânına kavuşmuş ve parlamentoda yavaş yavaş yer bulmaya başlamıştır.²¹

Türkiye İşçi Partisi, 1961 Anayasasıyla sonrası dönem içerisinde kurulan ilk yasal sol siyasal parti olmuş ve 1962 yılında yapılan kongre sonucunda Mehmet Ali Aybar partinin lideri olmuştur. 1960 darbesi sonrasında etkili olan sol hareketlerden biriside kültürel düzlemde kendini var eden YÖN dergisi çevresinde olgunlaşan bir kesim olarak ifade edilebilir. YÖN dergisinin o dönem sol aydınlar üzerinde ciddi etkileri olduğu ve kabullenildiği söylenebilir.²² Sol içerisinde 1960'lardan itibaren gerçekleşen bu gelişmeler ve toplumsal tabanda kendine zemin bulması CHP'nin kendisini kurucu ideoloji olan Kemalizm'den kısmen farklı bir ideolojik zemine kaydırması ve farklı bir siyasal kimlik oluşturma sürecine girmesine yol açmıştır.²³

İşte tam bu noktada daha önce sözünü ettiğimiz “ortanın solu” kavramı İsmet İnönü tarafından kullanılmaya başlanmış sözünü ettiğimiz bu farklı kimlik arayışlarına başlangıç olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşundan, 1950'li yıllarda aralıksız 27 sene iktidarda kalan CHP, 1960 yılına kadar ana muhalefet olarak siyasal hayatta var olabilmıştır. CHP'nin muhalefette olduğu 1950-1960'lı yıllar arasında parti programında da önceki döneme göre çok ciddi değişiklikler söz konusu olmuş sosyal demokrasi ve sol'a ait “*sosyal adalet, sendikal haklar*” benzeri kavramların yer bulduğu görülmüştür.²⁴ Sol'a ait bu kavramları kullanmasına rağmen CHP' nin klasik sol partilerden farklı bir yönü olduğunu vurgulamamız gerekmektedir. Avrupa'daki sol partiler genellikle ortaya çıkış süreci bakımından işçi sınıfının örgütlü mücadelesine dayanırken CHP, bu dayanak noktasından çok uzak bir şekilde emperyalizme

20 Kahraman, Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, 230

21 Emre, Y. (2019), Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul

22 Fedayi, C. (2020), “Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset”, 2. Baskı, Kadim Yayınları, Ankara

23 Şen, F. A. ve Yenigün Altun, Ş. „Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ’a CHP’nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi (Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi 21 (3), 434-461, 2019), 436

24 Şen ve Yenigün Altun, Ş. Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ’a CHP’nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi, 436

karşı bağımsızlık savaşı veren bir kesimin örgütlü çalışmalarına dayanmaktadır.²⁵

Sosyal demokrasinin her ne kadar sol'a ait kavramları kullansalar ve bu şekilde işçi sınıfına hitap etseler dahi sol ideolojik çerçeve içerisinde değerlendirilemeyeceğine ilişkin birçok sosyal bilimci tarafından değerlendirmeler yapıldığı söylenmelidir.²⁶ CHP'nin kendisine tanımlanmış olduğu bu yeni siyasal kimlik bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Sosyal demokrasi bu doğrultuda ne işçi sınıfına ne de sermaye kesimlerine yönelik bir mesajı olmadığı için genel olarak CHP'ye karşı her iki kesimden rağbet görmemiştir. Bu nedenle 1950'den sonraki dönemde gerek işçiler gerekse onların örgütlendiği sendikalar üzerinde herhangi bir etkisi de olmamıştır. 2000'li yıllardan sonra ise işçi sınıfına olan mesafesinin daha da arttığı söylenebilir.²⁷ Aslında bu durum CHP'nin söylemlerine de net bir şekilde yansımıştır. CHP, *"Türkiye' de sınıfların olmadığını, toplumun çeşitli meslek gruplarından oluştuğunu ileri sürüyor, halkçı ve ulusal kimliği ile ülkedeki tüm toplumsal kesimleri temsil ettiğini savunuyor ve meşruiyetini de buna dayandırıyor"*.²⁸

1960 darbesinden sonraki dönemde Türkiye'de siyasal ve toplumsal zeminde sol'un yükselişi olmasa CHP böylesinde bir siyasal kimlik değişimi arayışının içerisine girmeyecekti. 1965' te İsmet İnönü hükümetinin düşürülmesi CHP'yi yavaş yavaş kendisini siyasal yelpazede ortanın solunda tanımlamasına itecekti.²⁹ CHP lideri İnönü, *"aniden ve parti içinden kimseye de danışmadan, 1965 seçimleri öncesinde Abdi İpekçi kanalıyla CHP' nin 'ortanın solunda bir parti' olduğunu ilan ediverdi... Çünkü gençlik elden gidiyordu; daha da kötüsü CHP'nin önde gelen isimleri sola kaymak üzereydi. İsmet Paşa'nın solculukla bir alakası yoktu; Paşa, ortanın solu kavramına, sosyalist dalgaya karşı bir dalga- kuran misyonu yüklemişti"*.³⁰ CHP bu kavramı kullanarak kendisini ideolojik olarak sol'a yaklaştırarak bu duruma engel olmanın dışında, kendilerine göre seçmen üzerinde ciddi bir sömürü aracı olarak kullanıldığına inandığı toprak reformunu da gündeme getirerek sol'un toplumsal zeminde daha fazla destek bulmasının da önüne geçmeye çalıştı.³¹

25 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 15

26 Turan Özlü, Kılıçdaroğlu ile Dört Yıl 2010-2014 Y-CHP (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015), 465

27 Özlü, Kılıçdaroğlu ile Dört Yıl 2010-2014 Y-CHP, 469

28 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 15

29 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 170

30 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 27

31 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 185

Bu noktada şu durumu da ifade etmemiz gerekir ki, Sol'un yükselişi sadece Türkiye'ye has özel bir durum değildi. Tüm dünya üzerinde uluslararası siyasi konjonktürde solun yükselişini etkileyen bazı olaylar ve bunlardan kaynaklı ortaya çıkan tepkiler söz konusuydu. Dünyada anti-emperyalizm ve Amerikan karşıtlığının yükselmesi, dünya halkları arasında bağımsızlık mücadelelerinin popüleritesinin söz konusu olması, Vietnam Savaşı ve Üçüncü Dünya'nın verdiği varoluş mücadelesi ciddi ve kaçınılmaz bir şekilde sol hareketlere olan sempatiyi artırıyordu.³²

Ortanın sol'u kavramı her ne kadar İnönü tarafından dillendirilse de kavramın fikir babası 1966'da CHP'de genel sekreter olan Bülent Ecevit idi. Ecevit, genel sekreter olduğu dönemde bu kavramın çerçevesini ortaya koyan "Ortanın Solu" isimli bir kitap yayınladı. Kitabında "Ortanın solu" kavramının aslında CHP'nin siyasi yelpazedeki konumunu tanımlamak için üretildiğini net bir şekilde ifade ediyordu ve bunun sosyal demokrasiye tekbül ettiğini de ayrıca açıklıyordu. Onun ifadelerine göre "*Orta'nın Solu'nda bulunanlar; insancıl, halkçı, sosyal adaletçi ve sosyal güvenlikçi, ilerici, devrimci ve reformcu, devletçi, plancı, özgürlüğe bağlı ve sosyal demokrasiden*"yana bir tavır sergiliyorlardı. Ortanın solu genel olarak o konjonktür içerisinde işçilerin siyasi tercihini şekillendirmeye yönelik olarak araçsallaştırılan bir kavram olarak görülmelidir.³³

Klasik Marksizm'den ayrılan yönü yerel ve milli olan değerlere çok önemli bir konum atfetmesi ve bu şekilde kendini bu ideolojilerin enternasyonal boyutundan uzaklaştırmış olmasıdır. Ecevit'in çoğu zaman sosyal demokrasi kavramı yerine demokratik sol kavramını kullanması da bu ideolojilerle mesafe koyma isteğinin bir sonucudur.³⁴ Bazı göre ise "*Ortanın solu sloganı hem Türkiye İşçi Partisi'nin oylarını bölmek için bir taktik hem de sanayiye yönelen tekelci kesimin uzun vadeli siyasal çıkarlarını güvence altına alacak bir sosyal demokrasi adımı olarak değerlendirilmiştir*".³⁵

1970'li yılların başına geldiğimizde CHP içerisinde bir tarafta ismet İnönü'nün başını çektiği bir hizipleşme diğer taraftan ise Bülent Ecevit'in başını çektiği bir parti içi muhalefet belirmişti. Ortanın solu kavramı üzerinden kendisine yeni bir siyasi kimlik tanımlaması yapan partide 1971'de verilen askeri muhtıraya karşı gösterilen reaksiyon üzerinden bu gruplaşma derinleşti. İnönü tarafı askerin yanında yer alırken Ecevit'in başını çektiği

32 Bertay, Batı sol Türkiye: Söyleşiler 2015-2018, 195

33 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Sertüveni, 16-17

34 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 75

35 Şen ve Yenigün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi,436

muhtıraya karşı bir duruş sergilediler ve İnönü'ye karşı çok sert bir muhalefet göstermeye başladılar. Bu süreci takip eden dönemde 1972 kurultayı sonucunda CHP'de bir lider değişikliği yaşandı ve İnönü'nün yerine partinin başına Ecevit geçti.³⁶ 1972 yılındaki bu lider değişiminden sonra siyasal literatüre parti ile ilgili "Yeni CHP" adlandırmasının girdiği görülmektedir. 1973 seçimlerine bu kavramı kullanarak girildiğini görüyoruz. Söz konusu değişiklik sadece bu yeni adlandırmadan ibaret değildi ve neredeyse partide geçmişini tamamen reddetmeye varacak boyutlarda büyük bir siyasal değişim yaşanmıştı. Bu apaçık değişimin gerçekliği konusunda halkın algısında hiçbir şüphe bile söz konusu olmadı ve 1973 seçimlerine bu şartlarda girildi.³⁷ 1972 yılında partinin liderliği rolünü üstlenen Bülent Ecevit ortanın solu kavramı yerine yeni bir kavramı kullanmaya başladığı daha dile getirilmişti. Her iki kavram çerçevesinde CHP, siyasal açıdan sosyal demokrat bir parti olarak kabul edilmiş ve demokrasi ve halkçılık gibi kavramlara vurgu yapmıştır.³⁸ Ayrıca demokratik sol gibi yeni kavramlar üreterek de Marksizm ile arasına mesafe koyma uğraşı içerisinde olmuşlardır. Ecevit'in ifadesiyle "Demokratik Sol akım, Türkiye'de, ülkenin nesnel koşullarına dayanan, dogmacılık ve özenticiliğe kapılmayan yerli bir sol düşünce akımı geliştirilmesi ihtiyacından" kaynaklanmıştır.³⁹ 1973 seçimlerinden itibaren sol bir içerik kazanan CHP'nin sloganları zaman içerisinde daha az kullanılmaya başlanmış ve yerine sosyal demokrasi kavramı kullanılmaya başlanmıştır. 1974'ten itibaren ise "demokratik sol" kavramı parti tüzüğünde kendine yer bulmuştur.⁴⁰

CHP, bu büyük değişimden sonra neredeyse tekrar iktidar fırsatı yakalayabilecek bir seçmen desteğine kavuştu. Bu desteğin artmasında parti içi değişim ile beraber "Bu düzen değişecek, Toprak işleyenin, su kullananın" gibi yeni sloganların halkta yarattığı yansımının da etkisi büyük olmuştu.⁴¹ Bu siyasal ortamda gidilen "1973 seçimlerinde CHP, %33, 3 oyla birinci parti olup, 185 milletvekili çıkararak çok partili hayata geçişinden sonra ilk gerçek zaferini kazanmıştır. Seçimlerden sonra CHP, Şubat 1974'de Milli Selamet Partisi ile koalisyon hükümeti kurmuş, fakat bu hükümet sadece 7 ay iktidarda kaldıktan sonra Eylül ayında dağılmıştır".⁴²

36 Övür, 12 Eylül'den 12 Haziran'a Türkiye'de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 6

37 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 241

38 Şen ve Yeniğün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi, 436

39 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 17

40 Şen ve Yeniğün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi, 440

41 Övür, 12 Eylül'den 12 Haziran'a Türkiye'de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 6

42 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 17

CHP 1974 yılı sonrası dönemde şimdiye kadar ifade ettiğimiz ideolojik ve söylemsel tartışmalar son bulmuştur. Bu durumun temel nedeni özellikle Ortanın Solu olarak ifade edilen düşünceye karşı çıkan parti içi kesimlerin hemen hemen hepsinin tasfiye edilmesidir. Bu durumdan sonraki süreçte parti yönetimine bu baskın düşünceye sahip olan kesimlerin hakim olduğu görülmüştür.⁴³

Ecevit'in genel başkanlığında 23. Kurultay' da CHP'nin "Altı Ok"una sosyal demokrasi kavramına dair bazı kavramların ve CHP bu değişiklikler ile birlikte esaslı bir değişim süreci yaşamıştır. Kuruluş ilkeleri olan 6 ok değişmemekle birlikte Sol'a ait birçok yeni değer ile sentezlenerek sosyal demokrat politikalar oluşturulmaya başlandı. Bu değişimle birlikte toplumda karşılık bulan ve halkçı Ecevit olarak adlandırılan Ecevit, "1973 seçimlerinde yüzde 33, 1977 seçimlerinde ise yüzde 41,6 oya" ulaşarak tek parti dönemi sonrası en yüksek oy oranına ulaştı. Fakat almış olduğu bu yüksek oy oranları bile tek başına iktidar olmasına yetmemiştir.⁴⁴

CHP'nin 1975 yılında yapılan 22. Kurultay'ında bazı kararlar alındı ve "Demokratik Sol Bildiri" başlığıyla yayınlandı. Bildiri içeriğinde CHP ile ilgili olarak partinin demokratik sol bir parti olduğu net bir şekilde dile getiriliyordu. Bu bildiri ile beraber demokratik sol düşüncesinin partinin ideolojik pozisyonunu oluşturduğu söylenebilir. Akabinde siyasi yelpazede ki yeri ile ilgili yaptığı bu belirleme ile parti 1976 yılında Sosyalist Enternasyonal'e tam üye olarak katılmıştır. Buna bağlı olarak 1976 yılında yapılan kurultayda alınan bir kararla "özgürlük, eşitlik, dayanışma, emeğin üstünlüğü, gelişmenin bütünlüğü, halkın kendini yönetmesi gibi altı" ilke CHP'nin geleneksel "altıok" una eklenmiştir.⁴⁵ Bu gelişme genel olarak değerlendirildiğinde kendisini sosyal demokrat olarak nitelendiren partinin bundan sonraki süreçte emek eksenli bir mücadele anlayışı benimsediğine dair önemli bir işaret olarak değerlendirilebilir.⁴⁶ Bu yolla CHP, seçmen tabanını yeniden tanımlamaya dönük olarak Türk sol'u karşısında işçi sınıfına dayanmayı tasarlamıştı. Aslında CHP'nin bu şekilde bir yöntem izlemesi Avrupa'da kurulan sosyal demokrat partilerden çok farklı ve zıt bir yöntem izleyerek sınıfsal bir parti olma arayışının bir sonucudur. Bu şekilde "*Türkiye' deki sosyal demokrasi düşüncesinin, Batı' daki sosyal demokrat hareketten ters yönde ve Batı' da refah sonrası toplumun sorunlarına çare aranıldığı dönemde ortaya çıktığı*" söylenebi-

43 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 133

44 Övür, 12 Eylül'den 12 Haziran'a Türkiye'de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 6

45 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 17

46 Fırat, A. H. (2014), CHP ve AKP Ekseninde Türkiye'nin Siyaseti, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul

lir.⁴⁷ Avrupa’da kurulan sosyal demokrat partiler köken olarak bakıldığında Marksist çizgiden gelen siyasal partilerken sonraları reformist bir anlayışa yönelirken, CHP, başlangıçta reformist bir parti iken sonraları emek, eşitlik vb. sol’a ait değerleri savunan bir partiye dönüşmüştür. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda CHP, sınıfsal bir yapıya dayanan Avrupa’daki sosyal demokrat partilerinden ayrı bir kategoride değerlendirilmelidir.⁴⁸

CHP bu anlayışını analiz ettiğimizde, *“solculuğu ve sosyal demokratiği CHP’yi CHP yapan tek parti ideolojisinin sınırlarını aşamadı. Tek parti CHP’nin yarattığı bütün sorunları; dindarların, Kürtlerin, Alevilerin, azınlıkların ve toplumun geri kalan kesimlerinin demokratikleşme talepleri elden ele”* devredilmiştir.⁴⁹

1980’lerden önceki süreçte CHP her ne kadar Sosyalist Enternasyonal üyeliği, emekçi sınıf ile ilgili geliştirdiği söylem ve işçi sendikaları ile kurmuş olduğu bağlantılar olsa bile, *“sınıf farklılığına değil sınıflar arası kaynaşmaya yaptığı vurgu, ülkenin kendine özgü koşullarına bağlı olarak işçi sınıfına ait bir parti özelliklerine dayanmaması ve tarıma verdiği önem nedeniyle CHP’yi sosyal demokrat bir parti olarak”* kabul etmenin zorlukları söz konusudur.⁵⁰

1970’li yılların son çeyreğine kadar geçen dönemde toplumsal zeminde büyük destek kazanan Ecevit, bu desteği devam ettirmeyi başaramamıştır. 1978 yılında AP den yaptığı milletvekili transferi ile kurmuş olduğu hükümet, halkın taleplerine karşılık verememiş ve beklentinin çok altında kalmıştır. Akabinde 1979 yılı ekim ayında yapılan seçimlerde çok ciddi bir oy kaybı yaşamış, partinin oy oranı yüzde % 29 seviyelerine kadar düşmüş, bu ağır hezimetin ardından Ecevit istifa etmek zorunda kalmıştır.⁵¹ CHP, darbeye doğru giden süreç içerisinde sosyal demokrat çizgisinden uzaklaşmış ve toplumsal zeminini kaybetmişti. 1979 yılında yapılan ve % 29 oy aldığı seçimlerden sonra CHP’nin tekrar muhalefet pozisyonuna düştüğü görülmektedir. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra darbecilerin siyasal partilere yönelik kapatma kararı almadan önce Ecevit’in CHP genel başkanlığından istifa ettiği görülmüştür.⁵² Darbesi sonrası dönemde darbecilerin güdümünde dizayn

47 Canyaş, O. (2015), “CHP’nin Sosyal Demokrasi Serüveni”, Alternatif Politika Dergisi, 7 (1), 6-31

48 Emre, Y. (2019), Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul

49 Övür, M. (2011), “12 Eylül’den 12 Haziran’a Türkiye’de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi”, SETA Analiz Dergisi, 40, 1-22

50 Canyaş, O. (2015), “CHP’nin Sosyal Demokrasi Serüveni”, Alternatif Politika Dergisi, 7 (1), 6-31

51 Fedayi, C. (2020), “Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset”, 2. Baskı, Kadim Yayınları, Ankara

52 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 28-29

edilen siyasal hayat içerisinde gerçek bir sosyal demokrat hareketin oluşma zemini söz konusu olmamıştır.⁵³

3. 12 EYLÜL 1980 DARBESİNİN SİYASAL VE TOPLUMSAL HAYATA ETKİLERİ

1960'lı ve 1970'li yıllar içerisinde sağ ve sol olarak konumlanan toplumsal kesimler arasındaki bu ideolojik bölünme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan huzursuzluklar sonrasında 12 Eylül 1980 yılında Türk silahlı kuvvetleri yönetime el koymuştur. Türk siyasal hayatı açısından bir değerlendirme yapıldığında darbe ve sonrasındaki geçen 10 yıllık dönem çok kritik ve önemli bir dönem olarak kabul edilmektedir. Darbe sonrasında ortaya çıkan sürecin toplumsal ve siyasal etkisi çok uzun bir süre devam etmiştir.

1960 ve 70'li yıllar olarak ifade ettiğimiz bu dönem içerisinde gerçekleşen toplumsal kamplaşma neredeyse silahlı mücadele seviyesine ulaşmış ve 1980'li yıllara ulaştığımızda tüm toplum politize olmuştur. Darbe ile beraber tüm bu çatışmalar bıçak gibi kesilirken, aslında darbecilerin asıl amacı aşırı politize olan bu toplumu depolitize etmekten başka bir şey değildi.⁵⁴

12 Eylül 1980 darbesinin siyasal ve toplumsal hayata etkileri açısından analiz ettiğimizde özellikle siyasal sistemin kurucu unsuru olan siyasal partiler ve siyasal katılım üzerinde çok ciddi etkileri olduğu söylenebilir. Özellikle 1961 Anayasası ile başlayan çoğulculuk anlayışı üzerinde baskılama eğiliminde olan ideolojik bir zihnin ürünü olduğu görülmektedir. Bu ideolojik bakış açısına göre devlet adeta kutsal bir varlık olarak kabul edilirken, devletin sahibi de devleti ve rejimi kuran ordu olarak tezahür etmektedir. Bu alan bu düşünce yapısı tarafından o kadar çok kutsanan bir niteliğe büründürülmüştür ki, ne siyasal ne de toplumsal alanda gerçekleşen süreçlerin bu alanı etkilemesi ve şekillendirmesi kabul edilemez.⁵⁵

Bu nedenle 12 Eylül cuntası siyasal alanda faaliyet gösteren hemen hemen tüm partileri tüm siyasal partileri ve siyasetçileri tasfiye etmiştir. Tabi ki bu süreçten sağ kesim nasibini alırken sol düşünceye sahip siyasal hareketlerinde dışarıda kalması beklenemezdi. Sol kesimde yer alan partiler kapatılırken, bu parti mensupları veya toplumsal alanda yer alan sempatanları adli kovuşturmayla tabi tutuldu ve hapis cezası aldı. Bu kovuşturma sürecinden yurt dışına kaçarak kurtulan bir kesim ise siyasal faaliyetlerini ağırlıklı olarak

53 Şen ve Yenigün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi,440

54 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 32

55 Vedat Bilgin, Türkiye'de Devlet Toplum İlişkileri ve Demokratikleşme Sürecinde AK Parti Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde, (İstanbul: SETA Yayınları, 2018), 83

Avrupa ülkelerinde devam ettirmeye çalışmışlardır. Gerek 1960 darbesi ve sonrasında gerçekleşen 1971 ve 1973 muhtıraları Türk Sol'una bu darbe kadar etkide bulunmamıştı.⁵⁶ Darbeciler, özellikle sol ideolojilere mensup aydın kesimlerle arasına mesafe koymayı gerekli görmüşler ve bu çerçevede sol entelijansiya, basın mensupları ve siyasetçileri yargısal süreçlerden geçirerek, bir cezalandırma yoluna gitmişlerdir.⁵⁷

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi özellikle sol partiler ve CHP' ye daha önce gerçekleştirilen darbe ve muhtıralar etki etmemiştir. Bunun daha ötesinde daha önceki darbe süreçlerinde CHP' nin bir bakıma darbeciler tarafından gözetildiği söylenebilir. 12 Eylül 1980 darbesi tüm siyasal partiler gibi CHP' yi de kapatma sürecine tabi tutmuşlardır. Diğer darbe süreçlerinde darbeciler "*CHP + ordu = iktidar*" formülasyonu ile siyasal hayatı dizayn ederken, CHP karşısındaki siyasal güçler ordu eliyle bertaraf edilmiştir. Bu çerçevede 12 Eylül darbe sürecine bakıldığında CHP' nin bu darbe sürecine neden karşı olduğunun cevabı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁵⁸

12 Eylül 1980 darbecilerinin siyasal alana yaptıkları bu müdahalenin asıl amacı devletin kurucu aktör olduğu ve genel olarak kendileri tarafından kontrol edilen bir siyaset alanı oluşturmak arzusundan başka bir şey değildi. Siyaset yelpazesindeki gerek sağ gerek sol gerekse merkezdeki tüm siyasal aktörlerin devlet tarafından belirleneceği bir alan oluşturacaklardı. Bu çerçevede yapılması gereken temel şey siyasal partilerin standartlaşması ve geçmiş yıllarda aşırı politize olan toplumla var olan bağlarının sınırlandırılması, seçim barajının getirilmesi zorunlu görülmüştü. Siyasal alanında ne kadar az siyasal parti olursa kontrol edilmesi o kadar kolay bir alana dönüştürülebilirdi.⁵⁹ Genel olarak bu sürece baktığımızda 3 yıl süren siyasal faaliyetlere izin verilmeyen bir dönemden sonra 1983 yılından itibaren tamamen kendilerinin kontrolünde olan sınırlı bir siyasi faaliyete izin verildi. Bu sınırlı siyasal alan Kemalist ideoloji dışında ideolojilere hâkimiyet alanı tanımayan bir vesayet alanından başka bir şey değildi.⁶⁰

Milli Güvenlik kurulunun vesayeti altında tamamen devletin kontrolünde kurulmuş olan sol da HP sağda ise MDP'den oluşan iki partili bir sistem düşünüliyordu. Burada hesap edemedikleri şey vesayet yönetiminin başbakanı pozisyonunda bulunan Turgut Özal'ın müstakil bir parti (Anavatan Partisi) ile siyaset sahnesinde var olma isteği oldu. Askeri vesayet rejimi darbe sonra-

56 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 33

57 Kahraman, Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, 223

58 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 190

59 Ahmet İnsel, Olağanlaşan Demokrasi ve Modern Muhafazakârlık (Birlik Dergisi, Kasım-Aralık 2002, (163-164), 21-28), 21

60 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 33

sında dışarıya karşı daha demokratik bir görüntü vermek amacıyla istemeye istemeye de olsa bu talebi uygun gördüler.⁶¹ Böylelikle 1980 darbesinden sonra yapılan seçimlere daha önceki dönemde sağ ve sol'da yer alan tüm partiler ve siyasetçiler yasaklı olduğu için sadece bu 3 parti girebildi. Yapılan seçimler sonucunda 1980 darbesine örtük bir şekilde tepki gösteren seçmenler en fazla oyu (%45,15) Anavatan Partisine vererek onu iktidara taşıırken, sol'da yer alan Halkçı Parti % 30,46 oy alarak ikinci, MDP ise % 23,27 oy alarak üçüncü parti oldu.⁶²

12 Eylül 1980 darbesinin *“solda ve sosyal hareket geleneğinde yaptığı tab-riyat; 1980 sonrası neo- liberal ekonomi politikalarının işçi hareketi ve sendikal hareket üzerindeki yıpratıcı/yıkıcı etkisi; solun son çeyrek yüzyılda (özellikle de 1989’ da Berlin Duvarı’ nın yıkılışı ile) dünya ölçüsünde- siyasal, ideolojik ve örgütsel planda- yaşadığı gerilemeler; Bir tarihsel hareket olarak, 12 Eylül 1980 darbesine gelirken taşıdığı siyasal, örgütsel ve entelektüel olumsuzluklar”* Türkiye’de sol siyasetin gerilemesine yol açan faktörler olarak ifade edilebilir. Darbenin sonuçlarından kaynaklı olarak sol içerisinde yaşanan kırılmaların dışında dünya çapında enternasyonal sol içerisinde ortaya çıkan değişimler, Türk sol’u içerisinde *“ideolojik iklim değişikliği”* ne yol açmış ve bu da sol içerisinde yaşanan entelektüel/Aydın yetersizliği ile birleştiğinde, 1980 sonrası dönemin Türkiye’de sol’un ciddi bir gerileme yaşadığı dönem olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁶³ Bu çerçevede 12 Eylül sonrası dönemde sol ideoloji içerisinde *“karamsar; dekadanlığa yatkın türden bir sinizm hâkim”* olduğu ifade edilebilir.⁶⁴ 1960 darbesi ile çok rahat hareket etme imkanına kavuşan sol’un, 1970’li yıllardaki muhtıralar ile hareket alanı biraz daralırken, 1980 Darbesi ile *“hem pratik hem teorik alanda sol büyük bir oranda”* siyasal ve toplumsal düzeyde etkisini yitirdi ve marjinalleşti.⁶⁵

4. 1980 SONRASI TÜRK SOLUNDA PARTİLEŞME ÇALIŞMALARI

Devletin 1960 darbesi ile başlayan çoğulculuşma sürecine ilk kez dur demesi 1971 ve 1973 muhtıraları ile olmuştur. Bu muhtıralar ile amaçlanan asıl şey siyaset alanının merkezinde yer alan kesimlerin *“muhafazakarlaştırılması”* olarak ifade edilebilir. İşte tam bu noktada 1970’li yılların başından itibaren

61 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 34

62 Resmi Gazete. (1983). 1983 Yılı Milletvekilliği Genel Seçim Sonuçları, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18221_1.pdf. Erişim Tarihi: 28.02.2023, 13

63 Ertuğrul Meşe, İmkânı İmkânsızlaştırmak: Türk Solu (Birikim Dergisi, 230-231, 94-99, 2008), 3

64 Tanıl Bora, Sol, Sinizm, Pragmatizm (İstanbul: Birikim Kitapları, 2015), 26

65 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 43-44

başlanan bu süreç 12 Eylül 1980 darbesi ile nihayete erdirilmiştir.⁶⁶ Darbe sonrasında Bülend Ulusu başbakanlığında askeri bir hükümet kurulmuş ve Turgut Özal başbakan yardımcısı pozisyonunda hükümette görev almıştır.

Bu süreçte CHP'nin de içerisinde olduğu tüm siyasi partiler kapatılmış ve çok partili hayata geçiş ile başlayan Türkiye'deki demokratik hayat bir kez daha kesintiye uğramıştır. Bunun yanında 12 Eylül 1980 darbesi CHP'de 1970'li yılların başından itibaren bir kimlik değişikliği olarak kendini gösteren sosyal demokrat anlayışın gelişme sürecini de kesintiye uğratmıştır. 1980 darbesini takip eden yıllarda partinin birden fazla partiye bölünmesi ile sonuçlanan bir süreçle karşı karşıya gelinmiştir. Bu partilere bakıldığında daha önce sözünü ettiğimiz Ecevit ile ivme yakalayan sosyal demokrat anlayışın tam olarak temsil edilmediği görülmektedir.⁶⁷

1980 darbesinin ardından birçok siyasi parti gibi CHP'nin de kapatıldığını dile getirmiştik. 1983 yılında CHP seçmenine hitap etmek üzere İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü tarafından Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) kurulmuştur. Fakat cunta yönetimi siyasi alanda devletin tam hâkimiyetini istiyordu ve bu çerçevede sol da HP, sağda ise MDP'yi kurdurmuştu. Dolayısıyla SODEP'in seçimlere katılması onlar için izin verilecek bir durum olarak gözüküyordu.⁶⁸ Devletin güdümünde kurulmuş olan HP'ye karşı bir itiraz, bir kabullenmeyişi olarak cuntanın etkisinde olmayan, sivil olarak konumlandırabileceğimiz sol içerisinde bir kesim tarafından kurulan Sosyal Demokrasi Partisi MGK tarafından tüm kadrosu ile birlikte veto edildi ve seçimlere katılamadı.⁶⁹

1983 yılında yapılan seçimlere Milli güvenlik konseyi tarafından Özal tarafından kurulmasına müsaade edilen Anavatan Partisi, sol kesime ve CHP tabanına dönük olarak kurdurulmuş olan Halkçı Parti ve milliyetçi ve sağ seçmene dönük olarak kurdurulan Milliyetçi Demokrasi Partisi katılmasına izin verilmiştir.⁷⁰ 1983 seçimlerinde Askeri yönetimin kazanmasını istediği ve bu doğrultuda lehine siyaseti dizayn çalışması yaptığı parti MDP idi. Fakat seçim sonucunda hiç beklemedikleri şekilde Özal'ın Anavatan Partisi'nin seçimi kazanması onlara için hiçte hesapta olmayan bir durum olarak karşılına çıkmıştı. Bu çerçevede devletin içerisinde konumlanan militarist/bürokratik yapı üzerinden Özal'a hareket alanı bırakmama gibi bir tavır sergileme yoluna gittikleri görülmektedir.⁷¹

66 Kahraman, Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, 222

67 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 137

68 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Sertiveni, 19

69 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 35

70 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Sertiveni, 19

71 Bilgin, Türkiye'de Devlet Toplum İlişkileri ve Demokratikleşme Sürecinde AK Parti, 54

1983 yılı genel seçimlerinin ardından ertesi yıl yeni bir demokratik süreç başladı. 1984 yerel seçimlerine, 1983 genel seçimlerine giren 3 partinin dışında SODEP, Doğru Yol Partisi, Refah Partisi ve bağımsızlar katılmıştır. Seçimi Anavatan Partisi en yüksek oyu alarak kazanmış, solda yer alan partilerden olan Halkçı partinin bir önceki genel seçimle kıyaslandığında ciddi bir oy kaybına uğraması, SODEP'in ise seçimde % 23 civarında oy alarak ikinci parti olması nedeniyle “solda birleşme” yönlü çağrılar siyaset kulislerinde yavaş yavaş konuşulmaya başlamıştı. Bu çerçevede 1985 yılı sonlarına doğru bu çağrılar karşılık bulmuş ve Sosyal Demokrat Parti, Halkçı Parti (HP) ile birleşerek Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adını almıştır. Kurulan yeni partiye ideolojik pozisyonu açısından bakıldığında “SHP'nin parti programı, bir yandan CHP'nin düşünsel anlamında mirasçısı diğer yandan Batı'daki sosyal demokrasi görüşlerin savunucusu görünümündedir. Kemalizm'in altı ilkesi SHP tarafından da kabul edilmiş ve bu ülkelere en az sosyal demokrasinin prensipleri kadar” önem verilmiştir.⁷² SHP kurulduğu dönem içerisinde ideolojik kimlik açısından bakıldığında sosyal demokrat nitelikli bir parti olarak SODEP'in varlığı söz konusu idi. SHP'nin kurulmasını isteyerek “SODEP'i feshedenler, biz sosyal demokratız, partimizi terk etmeyiz tavrı içinde olmadılar. SODEP, adı dışında tüzüğüyle, programıyla ve zeytin dalı simgesiyle tam bir sosyal demokrat partiydi.” Türk siyasal hayatında hemen hemen 2,5 yıl yıllık bir ömrü söz konusu olmuştur.⁷³

SODEP ile HP'nin birleşmesi ile Türk siyasal hayatında yerini alan SHP'nin parti programına bakıldığında “bireye ilişkin amaçları, özgürlük, eşitlik ve emeğin değeri; topluma ilişkin amaçları, demokratikleşme, bağımsızlık ve üreticilik olarak açıklanmıştı. Parti, sosyal tabanını tanımlarken, ‘Sosyal Demokrat parti işçi, memur, küçük üretici, çiftçi, esnaf ve zanaatkarlar gibi emekçi toplum katmanlarına dayanırlar’ biçiminde genel bir ifade kullanmak suretiyle ‘toplumun ekonomik açıdan’ güçsüz kesimleri olan çalışanların temsilciğini üstlendiğini” net bir şekilde ortaya konulmuştur.⁷⁴ Ayrıca bu dönemde SHP'nin parti programında yer alan Altı Ok ve Kemalist ideolojik yaklaşımların tartışmaya açıldığını ve bu açıdan bakıldığında 1960 darbesinden sonra 1980'lere kadar faaliyet gösteren CHP ile ciddi benzerlikler taşıdığı söylenebilir.⁷⁵

1980 sonrası dönemde sonrası kapatılan partiler başka isimler ile yeniden Türk siyasal hayatında yerini almaya çalışırken, 1985 yılında sol içerisinde yeni bir oluşum ortaya çıkmaktaydı. Kapatılan CHP'nin genel başkanı olan Bülent Ecevit'e askeri yönetim tarafından siyasi yasak getirilmesi nedeniyle

72 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Sertüveni, 19

73 Özlü, Kılıçdaroğlu ile Dört Yıl 2010-2014 Y-CHP, 470

74 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Sertüveni, 19-20

75 Kahraman, Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, 226

Rahşan Ecevit tarafından “Demokratik Sol Parti” kurulmuştur.⁷⁶ DSP’yi kurulan bu kesimin, CHP içerisinde çıkan HP ve SODEP birleşmesi sonucu kurulan SHP içerisinde yer almayıp, yeni bir parti kurmalarının nedeni SHP’yi siyasi ve ideolojik olarak tasvip etmemeleri olarak değerlendirilebilir. Genel olarak bakıldığında DSP’nin bir aile partisi niteliğinde olduğu söylenebilir.⁷⁷

1987 yılında Anavatan Partisi iktidarı döneminde darbe sonrası getirilen siyasi yasakların kaldırılması ile ilgili bir referandum yapıldı. Referandum sonucunda siyasi yasaklı halinde bulunan birçok siyasetçinin yasağı kaldırılmış oldu. Siyasi yasaklar kalktıktan sonra Deniz Baykal ve Ali Topuz gibi daha önce CHP içerisinde yer alan birçok kişinin SHP’ye katıldığı görülmektedir. Bu çerçevede kapatılan CHP’de siyaset yapan birçok kişinin yavaş yavaş SHP içerisinde bir araya geldiği söylenebilir. SHP’nin kuruluşunun hemen akabinde kurulan DSP ile birlikte sol siyasi çizgide seçmen için iki tercih ortaya çıkmıştı. Sol siyasi eksenin bir ucunda Ecevit’in genel başkanlığını yaptığı DSP yer alırken, diğer ucunda ise İnönü’nün genel başkanlığında SHP yer almaktaydı.⁷⁸

5. 1990’LI YILLARDA SOL PARTİLER ve CHP

Sovyetler Birliği’nin yıkılması ve soğuk savaşın sona ermesi ile birlikte ABD-Sovyetler arasındaki siyasal ve askeri ikilikler yerini kültürel ve ekonomik bir mücadeleye doğru değişim göstermiştir. Bu konjonktürel değişim süreci Türkiye’de de siyasal ve toplumsal değişimlere yol açmıştır. Bu bağlamda “*kültürel grup aidiyetleri*”nin anayasal vatandaşlık karşısında çok ciddi bir şekilde yükselme trendine girdiği görülmüştür.⁷⁹ Bu değişim ayrıca siyasal alana da etki etmiştir ki, özellikle ideolojik olarak Sovyetlere yakınlık duyan sol düşünce ve partilerin bu değişimden ciddi bir biçimde etkilendiği söylenebilir. Berktaş’a göre Soğuk savaşın sona ermesi 12 Eylül 1980 darbesinin sol üzerinde yaratmış olduğu derin etkilerden çok daha yıkıcı olmuş ve soldaki siyasal partilerin çok ciddi bir şekilde toplumsal zemininde kopması ile sonuçlanmıştır.⁸⁰

1980 darbesi ve Sovyetlerin yıkılması ile birlikte sözünü ettiğimiz toplumsal zemin kaybetmenin sonucu olarak SHP, 1987 seçimlerinde elde etmiş olduğu seçim başarısını devam ettiremedi. Bunun yanında SHP içerisindeki bürokratik bölünmüşlük ve çekişmeler de eklenince 1991 seçimlerinde %

76 Canyaş, CHP’nin Sosyal Demokrasi Sertüveni, 20

77 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 35

78 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 35-36

79 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 92

80 Berktaş, Batı sol Türkiye: Söyleşiler 2015-2018, 46

10.75'lik bir oy alarak ciddi bir düşüş yaşamıştır. Seçmenin SHP yerine tercih ettiği yeni adres %20.75'lik oy oranı ile DSP olmuştur.⁸¹

1991'deki bu seçim yenilgisi ciddi bir travmaya neden olmuştur. Özellikle Aydın, Kocaeli, Tekirdağ, Edirne, Balıkesir ve Bursa gibi seçim bölgelerinde hiç milletvekili çıkaramamış olması uzmanlar tarafından ciddi bir başarısızlık olarak değerlendirilmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında daha önce ifade ettiğimiz nedenlerin dışında iki önemli siyasal faktör rol oynamıştır. Temel faktörlerden biri seçim sistemi iken, Sol'da yeni bir aktör olan DSP'nin varlığı da önemli faktör olarak söylenebilir. 1991' deki bu seçim yenilgisi çok uzun bir süre SHP ve ardılı olarak ifade edebileceğimiz partilerde ciddi endişe yaratmıştır.⁸² Ayrıca bu travma psikolojisinin ortaya çıkışı, *"1991-sonrası rektifikasyonu beraber 12 Eylül'ün, en geniş anlamıyla sistem karşıtı muhalefet ve sol karşısında kazandığı en büyük başarı, bozgunculuğu, mağlubiyet psikolojisini yerleşikleştirilmesi"* ile de açıklanabilir.⁸³

SHP içindeki ifade edilen bürokratik bölünmüşlük ve çekişmelerin 1991 seçimlerinden sonra çok daha fazla arttığı söylenebilir. Özellikle bu durum genel başkanlık yarışında görülmüyordu ki, bu dönem içerisinde Deniz Baykal'ın genel başkanlık konusunda çok ciddi çabalarını görülmektedir. Parti içerisinde arka arkaya yapılan kurultaylar olsa bile Baykal'ın başkanlık konusunda bu beklentisi gerçekleşmedi. Yapılan kurultaylar sonucunda Erdal İnönü'ye karşı yenilgi ile sonuçlandı. Bu durum Baykal'ı 1980 darbesinden sonra kapatılan partilerin 1992 yılında tekrar açılmasına izin verilmesiyle yeni bir siyasal arayışa itmiştir. Baykal, partinin başına geçme arzusunu kapatılan CHP'yi tekrar kurarak gerçekleştirdi.⁸⁴

1992 yılında CHP'nin tekrar kurulması ile birlikte sol içerisinde yeniden birleşme fikirleri ortaya atılmıştır. Bu çerçevede 1995 yılında Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) CHP ile birleşti ve SHP'nin sosyal demokrat siyasal kimliğini benimsedi. Bu doğrultuda Avrupa'da benzer düşüncedeki siyasal partilerden etkilenecek, bu partilerin *"neo-liberalizm hegemonyası karşısında yaşadığı açmazı aşmak için geliştirmiş olduğu üçüncü yol projesi"*ni yaklaşımını benimsemiştir. Bu çerçevede partinin yeni sloganı Batı Avrupa sosyal demokrat partileri gibi "yeni sol" olarak ifade edilmeye başlanmıştır.⁸⁵

1990'lı yıllar içerisinde sol düşünceye sahip entellektüellerin görüşleri doğrultusunda sol ideolojik düşünce içerisinde çok önemli dönüşümler

81 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 36

82 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 114

83 Bora, Sol, Sinizm, Pragmatizm, 23

84 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 36

85 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 27

gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Fakat özellikle CHP tarafından cumhuriyetin kurucu ilkeleri olarak kabul edilen “*Altı Ok ve Kemalist Doktrin*” konusunda gerçekleştirilmek istenen bu dönüşümler başarısız olmuştur. 1995 yılında SHP’nin CHP ile birleşmesi ile bu tartışmaların tamamen son bulduğu söylenebilir.⁸⁶

CHP 1990’lı yıllarda kimlik politikalarına yönelerek farklı bir siyaset tarzı geliştirince birçok siyasetçi ve akademisyen tarafından sosyal demokrasiden uzaklaştığı iddiası ile karşı karşıya kalmıştır. Bu siyaset tarzı değişikliği ile beraber kimlik siyasetine başvurulması doğrultusunda parti içerisinde sosyal demokrat olduğu iddiasında bulunan birçok siyasetçiyi “*ulusal kimlik ve laik devlet*” ile ilgili aşırı korumacı bir söyleme itmiştir. Bu dönemde özellikle siyaset ve sivil bürokrasi üzerinde askerin etkisinin artmasını savunan ve cumhuriyetin varlığının tehlikede olduğunu düşünen toplumsal kesimlerin mobilize edilmesini öngören bir siyasi yaklaşımın benimsendiği görülmektedir.⁸⁷ Bu çerçevede Deniz Baykal genel başkanlığında ki CHP, 1990 yılında “*Kürt Raporu*” olarak isimlendirilen bir araştırma yaptırmış ve CHP’nin kimlik siyaseti ile ilgili bu yeni siyasi yaklaşımını somut bir düzleme taşımıştır. Bu süreç içerisinde “*vesayet sisteminin değişime gösterdiği refleks, 1993 yılında, bir dizi sansasyonel eylemle yol alırken, Baykal, CHP’nin rotasını sisteme çevirdi. O tarihten sonra CHP ve kentli kitleler ‘laiklik’ kaygısıyla harekete*” geçirilmeye çalışılmıştır.⁸⁸

Bu dönem içerisinde Avrupa’da sosyal demokrasinin yaşamış olduğu siyasi krizden, kapitalist ekonomik sistemin ekonomik öğretisi olan neo-liberal değerleri kabul etmek suretiyle aşmak konusunda girişimleri olduğu görülmektedir. Sosyal demokrasi anlayışı bir bakıma sosyal demokrasiye ait ortaya çıkan değerlerle neo-liberal değerlerin sentezini ifade eden bir anlayışa evrilmiştir.⁸⁹

CHP, Avrupa’daki bu değişimle aynı ekseninde yeni bir siyasi yaklaşım değişikliğine gitmeye çalışmış ve “*sosyal demokrasininin toplumun sadece bir kesimini gözetmekle sınırlı tutan bir siyaset olmadığım*” tüm toplumu kucaklamaya çalışan bir anlayış ortaya koymaya çalışmıştır. Bu doğrultuda parti sosyal demokrasi ile ilgili temel felsefesini de ortaya koymaya dönük ilkeler belirleme çabası içerisine girmiştir. Ayrıca parti programında “*eşitlik, özgürlük, dayanışma, emeğin üstünlüğü ve bütünlüğü, gelişmenin bütünlüğü ve etkinliği ve demokratikleşme*” gibi kavramları ön plana çıkarmaya çalışmıştır. 1980 dar-

86 Kahraman, Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, 227

87 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 93

88 Övür, 12 Eylül’den 12 Haziran’a Türkiye’de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 7

89 Canyaş, CHP’nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 14

besi sonrasında kapatılan partinin neredeyse on yıldan fazla bir süre sonra tekrar kurulduğunu ve Deniz Baykal'ın partinin başına geçtiğini görmüştük. Öte yandan CHP'nin 1970'li yılların ortasına doğru genel başkanlığını yapmış olan Ecevit ise DSP'nin başına geçmiştir. 1995 yılında ki SHP ve CHP görüşmesi sonrasında iki parti CHP çatısı altında birleşmiş ve Hikmet Çetin CHP genel başkanı seçilmiştir. Akabinde 1995 yılı sonlarına doğru yapılan kongrede Baykal tekrar genel başkanlığa seçilmiştir.⁹⁰

Baykal'ın CHP'yi ideolojik olarak konumlandığı yer siyasi yelpazenin solu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konumlama ile ilgili olarak ortaya koymuş olduğu yaklaşım farklılığı ise sol'un başına eklemiş olduğu "yeni" ön ekinde kaynaklanmaktadır.⁹¹ Tabi ki bu yeni kavram kendi ürettiği bir siyasi ürün olmaktan daha çok İngiltere ve Almanya gibi ülkelerde iktidara gelen ve kendisini "yeni sol" olarak adlandıran partilerden esinlenerek kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹² Baykal'ın CHP genel başkanı olarak kullandığı bu yeni kavramı değişen dönemle birlikte ortaya çıkan değer yargılarıyla beraber kullanmaktadır. Genel başkan olduktan sonra girmiş olduğu ilk seçim ile ilgili yapmış olduğu konuşmasında Baykal, yeniden kurulan CHP'nin eski CHP ile karşılaştırıldığında çok farklı bir noktada olduğunu ifade etmiştir. Partisinin sol ideolojik yelpazede nasıl bir anlayışa sahip olduğunu açıklarken de Cumhuriyetin kurucu partisi olduğunu ve Atatürk'ün mirası olan bir anlayışa sahip olduklarını da deklere etmiştir.⁹³ Baykal'ın içerisinde doldurduğu bu "yeni sol" anlayış ile partinin girmiş olduğu ilk seçim olan 1995 seçiminde alınan %10,7 oranı parti için tatmin edici olmasa da seçim barajı geçilmiş ve mecliste temsil imkânı kazanılmıştır.⁹⁴

Parti içerisinde Baykal'ın pozisyonuna bakıldığında çok yüksek profile sahip bir liderlik örneği gösterdiği söylenebilir. Parti içi gruplar üzerinde tam bir hâkimiyet kurmuş ve kendisine karşı siyasi bir mücadeleyi neredeyse imkânsızlaştırmıştır. Avrupa'daki Sosyal demokrat partilerde var olan farklı gruplar üzerinden partinin kendisini yenileme imkânının CHP'de bu anlamda var olmadığını söyleyebiliriz. CHP içerisinde parti içi grupların varlığını 1970'li yılların ortalarından itibaren genel başkanlık yapan Ecevit dönemi dışında pek görmek mümkün değildir. Bu çerçevede Baykal'ın CHP içerisinde-

90 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 20-21

91 Şen ve Yeniğün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi,445

92 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 22

93 Şen ve Yeniğün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi,445

94 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 22

de parti içi mücadeleye fırsat vermemesi zaman içerisinde ayrılma ve ihraçları beraberinde getirmiştir.⁹⁵

CHP içerisinde geldiği sol çizgide Kürt Sorunu ile ilgili SHP döneminden başlayıp devam eden bir ilgi söz konusudur. 1990'dan itibaren konu ile ilgili birçok rapor düzenlenmiş ve sorunun çözümü ile ilgili olarak çözüm yolları dile getirilmiştir. Çözüme dönük ortaya konulan öneriler demokratikleşme eksenli olarak dile getirilmekteydi.⁹⁶ Özellikle SHP tarafından 1993 yılında yapılan kurultayda yayınlanan "Öncelikli Hedefler Bildirgesi, Kürt sorunun çözümünde kullanılacak iktisadi, toplumsal ve kültürel önlemleri" net bir şekilde ortaya koymaktadır.⁹⁷ Özellikle SHP içerisinde Kürt sorunu ile ilgili ortaya atılan bu çözüm önerileri parti içi sıkıntılar ve Kürt kökenli milletvekillerinin partiden ayrılması nedeniyle herhangi bir ilerlemeye imkân vermemiştir.⁹⁸ Bu dönemde Meclis dışında olan CHP, siyasal iktidara karşı ciddi bir muhalefet yürütmüş ve 2001 ekonomik krizi ile ilgili ciddi eleştiriler getirmiştir.⁹⁹ 1990'lı yıllarda CHP'nin Askeri bürokrasi ile açık/örtük bir şekilde hareket ettiğini ve bu ittifak üzerinden kendisine Cumhuriyet rejiminin koruyucusu rolü biçtiğini söyleyebiliriz. Parti içi mücadelelere özellikle Baykal döneminde neredeyse hiç fırsat verilmemesi konsolide olmuş bir parti görüntüsü verilmesine fırsat sağlamıştır. Fakat tüm sayılan bu faktörlere rağmen siyasal alanda güçlü bir CHP'den söz etmek pek mümkün olmamıştır.

6. 3 KASIM 2002 SEÇİMLERİ SONRASI SOLDAKİ TEK AKTÖR CHP

2000'li yıllara geldiğinde Türk siyasal hayatında yeni bir dönemin başlangıcına şahit oluyoruz. 3 Kasım 2002 seçiminde yeni kurulmuş olan AK Parti % 34 oy alarak birinci parti olarak çıkmıştır. CHP'nin de bu seçimde % 19'luk bir oy oranına ulaştığını görüyoruz. Bu seçim ile birlikte Türk siyasal hayatında yer edinen birçok köklü parti meclis dışında kaldı ve meclis içerisinde iki partili bir yapı oluştu. 1990'lı yıllar boyunca kendisini rejim savunucusu olarak kabul eden CHP, bu dönemden sonra çok farklı ve daha sert bir siyasal söylem benimsemiştir.¹⁰⁰

Türkiye'de 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz 3 Kasım 2002 seçimlerinde seçmen tercihlerini etkileyen en önemli faktörlerden olmuştur. Bu

95 Övür, 12 Eylül'den 12 Haziran'a Türkiye'de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 9-10

96 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 113

97 Murat Karayalçın, Gelecek sosyalizmdir Sol Geleceği Tartışıyor kitabı içerisinde (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2000), 53

98 Övür, 12 Eylül'den 12 Haziran'a Türkiye'de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 7

99 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 22

100 Övür, 12 Eylül'den 12 Haziran'a Türkiye'de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 8

nedenle gerek katılım oranlarında düşüş yaşanmış gerekse seçmen daha önce mecliste bulunan köklü partilere rağbet göstermemiş ve bu partiler meclis dışında kalmıştır.¹⁰¹

3 Kasım Seçim sonucu toplam geçerli oyların % 34,28'ini alan AK Parti mecliste 363 milletvekili almış ve meclis içerisinde % 66'lık bir temsil gücüne sahip olmuştur. CHP, geçerli oyların % 19,39'unu almış ve meclis içerisinde 178 milletvekili çıkarmıştır. Bağımsızlar ise % 1,00 oy almış ve meclis içerisinde 9 milletvekili ile temsil imkânı kazanmışlardır. Doğru Yol Partisi, % 9,5; Milliyetçi Hareket Partisi % 8,4; Genç Parti % 7,2; Demokratik Halk Partisi % 6,2; Anavatan Partisi % 5,0; Saadet Partisi % 2,5; Demokratik Sol Parti % 1,2; Yeni Türkiye Partisi % 1,1. oy almışlar, fakat seçim barajı gereği % 10'luk oy oranına ulaşamadıkları için meclis dışında kalmışlardır.¹⁰²

Bu dönemde CHP içerisinde parti içi mücadelelerin yoğunlaşması nedeniyle Deniz Baykal'ın toplumsal meselelere çok fazla eğilemediği, bütün enerjisini parti içi meselelere verdiği görülmektedir.¹⁰³ Yine bu süreç içerisinde AK Parti'nin kurucusu olan Recep Tayyip Erdoğan 28 Şubat Darbesi sonrası bir dönemde *“okuduğu şiir sebebiyle cezaevine atılmış ve siyasi hakları elinden alınmıştı. “Muhtar Bile Olamayacak” manşetleriyle siyasi hayatının bitişi ilan edilen Erdoğan'ın milletvekili adaylığı da Yüksek Seçim Kurulu (YSK) tarafından”* bir bakıma engellenmişti.¹⁰⁴

Baykal'ın 3 Kasım 2002 seçimleri sonrasında Erdoğan'ın meclis içerisinde aktif siyaset yapmasını engelleyen yasakların kaldırılması konusunda yaklaşımı pozitif bir tarzda idi. Avrupa Birliği Temsilcisi Günter Verheugen seçimlerin akabinde Baykal'ı bu konuda ziyaret etmesi de kararının pozitif olmasında çok önemli etkide bulunmuştur.¹⁰⁵ Bu bağlamda tüm siyasi ve bürokratik engeller kaldırılmış ve Erdoğan 9 Mart 2003'te gerçekleşen ara seçimlerde Siirt milletvekili seçilmiş ve mecliste yerini almıştır.¹⁰⁶

2002 seçimleri sonucunda meclis dışında kalan DSP'nin oy oranı % 22,19'dan % 1,22'ye düşmesine rağmen sol içerisinde aynı seçmen kitlesine hitap eden CHP, bu oranda bir yükseliş sergileyememiş ve DSP'nin kaybet-

101 Kemal Can, Ne Oldu Şimdi? (Birikim Dergisi, Kasım-Aralık 2002, (163-164), 44-52), 45

102 Ayşe Erkmen, Türkiye'de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi (Gaziantep University Journal of Social Sciences, 2018, 18 (3), 1225-1247), 1244

103 T. Çalikoğlu, Dünya Dönüşürken CHP Ne Yapıyor (Çanakkale: Yol Akademi Yayınları, 2021), 115

104 Turan, B. AK Parti Döneminde Vesayet Rejimiyle Mücadele Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde (İstanbul: SETA Yayınları, 2018), 275

105 Özlü, Kılıçdaroğlu ile Dört Yıl 2010-2014 Y-CHP, 529

106 Turan, AK Parti Döneminde Vesayet Rejimiyle Mücadele, 275

tiği oyları toplayamamıştır. CHP, bu dönem içerisinde seçmen için solun tek adresi olmasına rağmen 2007 seçimlerinde de ancak % 20.88’lik bir oy oranına ulaşabilmiştir.¹⁰⁷

2002 seçimlerinden sonra iktidara gelen AK Parti döneminde CHP’de bir söylem değişikliği olduğuna şahit oluyoruz. Bu dönemde geliştirilen yeni söylem parti programlarına ve bildirelere de yansımış ve “*yeni Türkiye yeni hedefler, CHP değişimin öncüsüdür, gibi ifadeler kullanılmış ve yeni kurulan CHP’nin bir değişim içerisinde olduğu ifade edilmiştir. Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) geçmişinden uzaklaşmaya çalışılmış, sol ve sosyal demokrasi değil de daha çok parti ismi ve lider vurgusu yapılmıştır. 2002’de büyük bir seçim zafiriyle iktidara gelen AK Parti iktidarına laiklik vurgusu ve rejim savunuculuğu yapan bir Baykal CHP’si reel sorunlara çözüm üretmeyen, devlet odaklı, farklı toplum kesimlerini dışlayıcı, kimliğini rejimi koruma misyonuyla tanımlayan ve zaman zaman milliyetçi öncelikleri olan bir parti konumuna*” doğru evrilmeye başlamıştır.¹⁰⁸

CHP, eylem ve söylemlerinin seçmen kitlesi üzerinde tutarlılık/inandırıcılık açısından etkili olmaması nedeniyle partinin toplumsal zeminden kopması ve siyasal yelpazede sağ da yer ala partiler diyebileceğimiz partilerin bu boşluğu doldurarak Türk siyasal hayatında söz sahibi olması sonucunu doğurmuştur.¹⁰⁹ Türk siyasal hayatında “367 krizi” olarak adlandırılan olay çok önemli bir dönüm noktası olarak ifade edilebilir. Bu olayla cumhurbaşkanı seçiminin engellenmesi ile başlayan süreç.¹¹⁰ 27 Nisan e-muhtırası, üniversitelerdeki başörtüsü yasağı ile devam etmiştir. Tüm bu olaylara iktidarın göstermiş olduğu güçlü karşı duruş sonucu Türkiye’de askeri bürokrasinin etkisinin son bulduğu görülmektedir.¹¹¹ Bu sonuç kaçınılmaz olarak 1990’lı yıllarda askeri bürokrasi ile örtük bir ittifak halinde olan CHP’nin meclis dışı etkinliğinin de azalmasına yol açmıştır.

29 Mart 2009 mahalli idare seçimlerinde CHP adayı Kemal Kılıçdaroğlu seçimi kaybetse de % 37 oy alarak ciddi bir başarı yakalamıştı. Bu başarı ile birlikte Baykal’dan memnun olmayan çevreler harekete geçti. “*Doğan medya-sı aracılığıyla derin devlet harekete geçti. Seçimlerin hemen ertesinde muhabirler*

107 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 37-38

108 Şen ve Yenigün Altun, Sosyal Demokrasi Yeni Sağ’a CHP’nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi,441

109 Ali Haydar Fırat, CHP ve AKP Ekseninde Türkiye’nin Siyaseti (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2014), 15

110 Nebi Miş, ve Mehmet Zahid Sobacı, AK Parti ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde (İstanbul: SETA Yayınları, 2018), 136-137

111 Cem Duran Uzun, Yargı Vesayet Kıskaçında AK Parti Döneminde Hukuk ve Yargı Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde (İstanbul: SETA Yayınları, 2018), 216

Baykal' a açıkça “ CHP’ de yönetim değişikliği olup olmayacağını “ sordular. Bu nazikçe sorulmuş sorunun tercümesi açtı: Yönetimi Kılıçdaroğlu’na ne zaman devredeceğin, daha ne duruyorsun?” şeklinde gündem oluşturarak yavaş yavaş Baykal’ın karşısına CHP içerisinde bir aday çıkarma arayışlarına başladıklarını gösterdiler.¹¹²

Bu sürecin ardından 7 Mayıs 2009’da Baykal ile ilgili bir kaset gündeme geldi ve bu skandal ile birlikte siyasi gündem tamamen değişmişti. Kaset skandalının CHP içerisinde ciddi bir sarsıntı yarattığını söyleyebiliriz. Bu durum siyasi ortamı allak bullak emiştir. Türkiye’nin tüm gündemi bu skandal kaset üzerine oturdu. Bu olay, başta Deniz Baykal’da olmak üzere CHP’ de şok etkisi yarattı. Yaşanan bu siyasi olayla beraber oluşturulan algı sonucu Baykal’ın istifası isteniyordu.¹¹³

CHP’yi derinden etkileyen bu kaset skandala rağmen CHP’ye oy veren seçmen kitlesi Baykal’a olan desteğini kesmedi. Baykal kasetlerin devamı gelecek tehditlerine rağmen siyaseti bırakmaya niyetinin olmadığı net bir şekilde görülmekteydi. Türk siyasal hayatında ilk kez bir siyasal partinin genel başkanı böyle bir skandal ile değiştirilmek isteniyordu. CHP liderliği için iki kişi ön plana çıkmıştı. 2009 İstanbul mahalli idareler seçimlerinde kazanmasa bile % 37’lik oy oranı ile ciddi bir başarı yakalayan Kemal Kılıçdaroğlu ve parti içerisinde önemli görevler yürüten Gürsel Tekin CHP genel başkanlığı için ön plana çıkan kişiler olmuşlardı. Kılıçdaroğlu önce farklı bir strateji izledi ve net bir şekilde aday olmayacağını deklere etti. Bu süreçte uzun bir süreden beri CHP genel sekreterliği görevini yürüten Önder Sav’ın, aktif bir şekilde parti genel başkanlık sürecine müdahalesi olmuş ve Baykal için “bekle, ortam sakinleşsin, geri dön” planı geçersiz kılınmıştı. Bunun yanında Sav, Gürsel Tekin’in genel başkanlığını da açık bir şekilde istemiyordu ve bu durumun gerçekleşmesini engellemeyi başardı.¹¹⁴ Bu aşamada Deniz Baykal için istifa tek yol gibi gözüküyordu ki 10 Mayıs 2010 da Baykal, CHP’nin daha fazla yıpranmaması için çok uzun bir süredir yürütmüş olduğu genel başkanlık görevinden istifa etti.¹¹⁵ CHP’de yaşanan bu siyasal olayı takiben 2010 yılı sonuna kadar geçen sürede CHP iki kez kurultaya gitmiştir.¹¹⁶ 22 Mayıs 2010 yılında yapılan kurultayda Kemal Kılıçdaroğlu CHP’nin genel başkanı olarak seçilmiştir.

112 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 208

113 Mesut İzgili, CHP Yeni Oldu mu, Tüzük Demokratikleşti mi? (Ankara: Karınca Yayınları,2013), 27

114 Övür, 12 Eylül’den 12 Haziran’a Türkiye’de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 10

115 İzgili, CHP Yeni Oldu mu, Tüzük Demokratikleşti mi?, 114

116 Övür, 12 Eylül’den 12 Haziran’a Türkiye’de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 13

CHP genel başkanı olarak seçilen Kılıçdaroğlu, göreve geldikten sonra bir siyasi söylem değişikliğine gitmiş ve CHP'yi *“yoksulluk ve işsizlik konuları üzerinden muhalefet yapıp, sosyal devlet anlayışının önemini vurgulamak suretiyle, sosyal demokrat bir parti”* yapma konusunda ciddi bir çaba içine girmiştir. Kılıçdaroğlu'nun bu konuda göstermiş olduğu çabaya rağmen *“CHP'nin, Cumhuriyet'i kuran parti kimliğini bırakıp değişen toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullara göre kendine yeni bir sosyal demokrat bir parti kimliği ekonomik koşullara göre kendine yeni bir sosyal demokrat bir parti kimliği oluşturmasının önünde çeşitli engeller”* in var olduğu zaman içinde görülmüştür.¹¹⁷ Kılıçdaroğlu'ndan önceki genel başkanların söylemlerine baktığımızda gerek evrensel demokratik değerlere gerekse sosyal demokratik ilkelere uygun bir söylem geliştirdikleri söylenebilir. Fakat tüm bu değer ve ilkelere uygun bir söylem geliştirme isteğinde olsalar bile parti içerisinde içselleştirilmiş olan Kemalist ideolojiyi partiyi şekillendiren ana eksen olmaktan uzaklaştıramamışlardır. Kılıçdaroğlu'nda da benzer bir durumun söz konusu olduğunu söyleyebiliriz ki bu durumun liderlerde bir bakıma söylem ve eylem tutarsızlığına yol açtığı söylenebilir.¹¹⁸ Bu çerçevede Kılıçdaroğlu'nun genel başkanlığa geldikten sonra CHP'yi dönüştürmek için yapmış olduğu çalışmaların sonuç vermediğini söyleyebiliriz. Bunun nedeni salt Kemalist ideolojinin belirleyiciliği ile açıklanamaz. Aynı zamanda parti içerisinde *“Baykal'ın siyaset anlayışını ve politikalarını benimseyen etkili ve önemli”* bir grubun varlığı da bu değişim de önemli bir engel olarak durmaktadır.¹¹⁹ Kılıçdaroğlu'nun CHP'deki bu değişim isteği onun *“1947'den beri CHP'nin değişimine öncülük edenlerden çok farklı olduklarını gösteriyor. Devleti ve rejimi koruma üzerine kurulan, ara ara halka yaklaşan CHP, tarihinde ilk kez ötekileştirdiği kesimlerin içinden gelenler tarafından “değişim” sürecine sokuluyor. Tam da bu nedenle dışarıdan bakınca hala statükoyu koruyan, hatta Ergenekon dava sürecine sahip çıkan”* parti içerisinde derin bir hesaplaşmanın var olduğu söylenebilir.¹²⁰ Kılıçdaroğlu'nun karşısında var olan bu değişim karşıtlarının asıl amaçları partinin kurucu ideolojiye geri dönmesidir. Bu doğrultuda bu kesimin sosyal demokrasi anlayışına karşı çıktıklarını ve milliyetçi bir söyleme sahip oldukları görülmektedir.¹²¹

Baykal ve Kılıçdaroğlu'nun genel başkanlık dönemlerinde çeşitli miting ve toplantılarda yapmış oldukları konuşmalar analiz edildiğinde *“Baykal'ın*

117 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 27

118 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset, 219-220

119 Çalıköğlü T. (2021), Dünya Dönüşürken CHP Ne Yapıyor, Yol Akademi Yayınları, Çanakkale, 115

120 Övür, 12 Eylül'den 12 Haziran'a Türkiye'de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 13

121 Çalıköğlü, Dünya Dönüşürken CHP Ne Yapıyor, 132

konuşmalarında kurucu değerleri ve sol anlayışı yansıtan laiklik, sol, anayasa, Atatürk, demokrasi gibi kavramlar daha fazla sayıda tekrarlanırken, Kılıçdaroğlu'nun konuşmalarında ise sağ siyasi değerleri temsil eden İslamiyet, Allah, Kur'an-ı Kerim gibi dinsel temaların daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Baykal incelenen konuşmalarda daha çok anayasa ve rejim tartışmaları üzerinde dururken, Kılıçdaroğlu ise ekonomi ve din/dinsellik konularına daha fazla ağırlık verdiği söylenebilir.¹²²

CHP'nin AB ile ilişkileri ile ilgili politikaları Baykal'ın genel başkanlığı döneminde neredeyse yok denecek kadar olduğu görülmektedir. Kılıçdaroğlu döneminin en önemli gelişmesi bu konuda gerçekleşmiştir. Brüksel'de büro açan CHP, AB ile ilişkileri daha farklı bir zemine oturttuğu ifade edilebilir. Bu durum Kılıçdaroğlu'nun Brüksel gezisi sonra sarf ettiği *"CHP'nin AB'ye karşı belli rezervi varmış gibi bir algı vardı, bu algının doğru olmadığını"* muhataplarımıza doğru bir şekilde aktardık, açıklamalarından net bir şekilde anlaşılabilir.¹²³

CHP ile ilgili bu dönemde dile getirilebilecek bir başka konu başlığı da CHP'nin Alevilere dönük yaklaşımı olarak ifade edilebilir. Her iki kesimin *"ülkenin din ve vicdan özgürlüğü başta olmak üzere temel hak ve özgürlükler konusunda evrensel standartların yakalanması gibi ortak bir amacı"* söz konusudur. Türkiye'de merkez sağda bulunan siyasal partilerin İslami/muhafazakâr konularda göstermiş oldukları hassasiyet Türkiye'deki Alevi toplumunda eskiye dönüş korkusu oluşturmuştur. CHP'nin cumhuriyetin kurucu partisi olması ve bu konuda cumhuriyetin korunması misyonunu ile hareket etmesi, bu konuda alevi toplumuyla bir yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda Alevi seçmenle kurmuş oldukları ilişki kaçınılmaz olarak Kemalizm –sol ilişkisi üzerinden bir birliktelik ortaya çıkarmıştır.¹²⁴

Kılıçdaroğlu'nun genel başkanlık yaptığı dönem içerisinde farklı bir tartışma konusunu da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde "yeni CHP" sloganı üzerinden partinin değişen söylem ve eylemi parti içerisinde en büyük tartışma alanı olmuştur. Bu yeni söylem değişikliği ile beraber Baykal'ın genel başkanlığı dönemindeki milliyetçi/devletçi vurgu, Avrupa Birliği ile ilişkiler konusunda negatif eksenli bakış açısı ve Türkiye'nin toplumsal sorunlarına karşı çözüm ile ilgili farklı yaklaşımlara sahip olunması gibi konulara ciddi bir eleştiri getirilmeye başlanmıştır.¹²⁵ Fakat parti içerisinde bu eleştiriler

122 Şen ve Yenigün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi, 453

123 Övür, 12 Eylül'den 12 Haziran'a Türkiye'de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 18

124 Fırat, CHP ve AKP Ekseninde Türkiye'nin Siyaseti, 23-24

125 Canyaş, CHP'nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 24

yükselmesine rağmen çok kısa bir süre içerisinde “CHP’deki esas problemin bir yönetim/ kadro problemi olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Kılıçdaroğlu CHP’sinin Baykal CHP’sinden farklı olmadığı” net bir şekilde ortaya çıkmıştır.¹²⁶ 18 Aralık 2010 tarihinde yapılan kurultayda Kılıçdaroğlu, Baykal’ın uygulamalarına benzer şekilde “Blok Liste” olarak parti meclisinin seçimine girmiş ve parti meclisini kendi istediği şekilde oluşturmuştur. Parti tüzüğü doğrultusunda kendi belirlediği “Merkez Yürütme Kurulu” ile yürürlüğüne başlamıştı.¹²⁷

Kemal Kılıçdaroğlu’nun 2010 yılında CHP’nin başına geçmesinden sonra CHP’nin çok farklı bir siyaset tarzı izlemesi söz konusu olmuştur. Daha önceki dönemde CHP bir nevi kimlik siyaseti izlerken bu dönemde bu siyaset tarzından uzaklaştığı görülmektedir. Bu çerçevede “CHP, kendisini belirli kültürel değerleri savunmaya hapseden ve toplumun geniş kesimlerine ulaşmasına engel olan yerleşik siyaset oyununu adım adım terk” ettiği söylenebilir.¹²⁸

Baykal dönemindeki CHP ile bir başka farklılık noktası ekonomi politikaları ile ilgili ortaya çıkmıştır. Kılıçdaroğlu’ndan önceki dönem CHP’nin ekonomi politikaları neredeyse hiç yok gibi iken, onun döneminde “devlet-özel sektör dengesi üzerine kurulu klasik karma ekonomi yaklaşımı”nın ön plana çıktığı görülmektedir.¹²⁹

2011 yılında yapılan genel seçimlerde CHP oy oranını bir önceki seçimlere göre % 25, 9’a milletvekili sayısını da 135’e yükseltmiştir. CHP, 2011 yılında hazırlanan seçim bildirgesinde önceki dönemle kıyaslandığında çok önemli değişimlerin mevcut olduğu net bir şekilde görülmektedir. Bildirge detaylı olarak incelendiğinde öne çıkan temel farklılık partinin kendisini “Cumhuriyet’in kurucu ilke ve değerlerine bağlı, çağdaş bir sosyal demokrat parti” şeklinde konumlandırması olarak ifade edilebilir.¹³⁰

CHP’nin Kılıçdaroğlu başkanlığında girdiği 2011 seçimlerden ciddi bir başarı sağlayamamıştır. CHP’nin almış olduğu % 25.87’lik oy oranı onun iktidar alternatifi konumunu da ortadan kaldıran bir sonuç olarak okunabilir. Anadolu’nun kıyı kesimleri ve Trakya hariç ciddi bir temsil eksikliği söz konusu olmuştur. Seçim sonucundan bir bakıma “Türkiye Partisi” niteliğini kaybettiği sonucu da çıkarılabilir.¹³¹

126 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 229

127 İzgili, CHP Yeni Oldu mu, Tüzük Demokratikleşti mi?, 45

128 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 96

129 Övür, 12 Eylül’den 12 Haziran’a Türkiye’de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi, 19

130 Canyaş, CHP’nin Sosyal Demokrasi Serüveni, 24

131 Fedayi, Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset, 249-250

2011 yılı içerisinde CHP'nin parti programı, seçim bildirgesi ve söylemlerine bakıldığında sosyal piyasa ekonomisi ve kalkınma gibi daha önce ifade edilmeyen yeni vurguların söz konusu olduğu da görülmektedir. Genel olarak bu yeni kavramlar üzerinden değerlendirme yapıldığında partinin “*sosyal devlet anlayışı*”ndan liberal bir ekonomik anlayışa doğru kaymaya başladığı söylenebilir.¹³²

2012 yılından itibaren CHP'nin üst düzey bürokratlarının partinin “*milliyetçi-ulusalci Sol*” ile uzaklaşması gerektiğine ilişkin söylemi, lider tarafından onaylanması ve bunun partinin yenileşmesinin ön koşulu olarak sunulduğu görülmektedir. Bu anlayış değişikliği tabii ki kaçınılmaz olarak parti içerisinde bazı tasfiyeleri de beraberinde getirmiştir.¹³³

7 Haziran 2015 tarihinde yapılan seçim sonuçlarına göre CHP, % 24.85'lik bir oy oranı almış ve hiçbir parti tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa ulaşamamıştır. Bu doğrultuda CHP ve AK Parti koalisyon görüşmeleri yürütmeye başlamışlardır. CHP ile AK Parti'nin yürüttüğü koalisyon görüşmelerinin olumlu sonuçlanmaması sonucu seçimlerin yenilenmesine karar verilmiş ve 1 Kasım 2015 tarihinde yeniden genel seçimlere gidilmiştir. 1 Kasım genel seçimlerinde yaklaşık yüzde onluk bir artış sağlayan AK Parti tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde ederken, CHP'nin oylarında oransal bir farklılığın olmadığı görülmektedir.¹³⁴ 2015 yılında yapılan seçimlerde CHP'nin önceki dönemlere göre seçmene daha somut projeler sundukları görülmektedir. Ancak bu anlayış değişikliğine rağmen seçmen tercihlerinin çok da değişmediği görülmüştür.¹³⁵ Bu seçim dönemi içerisinde yaptığı konuşmalarda Kılıçdaroğlu, Baykal'ın sosyal demokrat siyaset anlayışından çok farklı bir noktada olduğu görülmektedir. Ekonomik meselelerin çözümüne dair sosyal demokrasi odaklı bir çözüm üretmemiştir. Söylem içeriği değerlendirildiğinde soyut kavramlar üzerinden bir süreç yürüttüğü görülürken, seçmenin mevcut siyasal süreçleri sorgulamasını sağlamaya çalışmıştır.¹³⁶

Fetullahçı Terör Örgütü(FETÖ) tarafından 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleştirilen darbe girişimi birçok insanın ölümü ve yaralanmasına yol açmış ve devlet tarafından bu girişim bir beka meselesi olarak görülmüş-

132 Şen ve Yenigün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi,450

133 Özlü, T. Kılıçdaroğlu ile Dört Yıl 2010-2014 Y-CHP, 402

134 Ahmet Hikmet Zabun, 7 Haziran ve 1 Kasım 2015 Genel Seçimleri Bağlamında Cumhuriyet Halk Partisine Yönelik Bir Karşılaştırma (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2020, 17-1), 521

135 Çalıköğlü, Dünya Dönüşürken CHP Ne Yapıyor, 123

136 Şen ve Yenigün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi,447

tür. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın yaşanan bu sürecin Türkiye'de gerek terörle mücadele gerekse bu amaçla siyasal ve bürokratik alanın yapılandırılmasını zaruri kıldığına ilişkin söylemi ardından siyasal ve toplumsal diyalog mekanizmalarının güçlendirilmesine dönük adımlar atıldığını görüyoruz. İstanbul Yenikapı meydanında yapılan CHP'nin de davet edildiği miting bu açıdan önemlidir.¹³⁷ Fakat siyasal iktidarın 22 Temmuz 2014'te bu FETÖ yapılanmasına karşı başlattığı ve 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında devam eden süreç, CHP yönetimi ve bürokratlardan destek görmediği gibi ciddi bir eleştiri konusu yapılmıştır. Bu yapılanmanın “Ergenekon ve Bal-yoz” operasyonlarında sahte delil üreterek yaptıkları tutuklamalar bile CHP tarafından göz ardı edilmiştir.¹³⁸ CHP'nin dışında kaldığı bu siyasal diyalog sürecinin bir sonucu olarak 2017 yılında Türk siyasal hayatında demokratik hayata geçişten itibaren en köklü değişikliğin gerçekleştiğine şahit oluyoruz. Demokratik parlamenter sistem yerini Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi adı altında fiili başkanlık sistemine.¹³⁹ 15 Temmuz darbe girişimi sürecinin seçmen nezdinde AK Parti'ye ciddi bir destek olarak dönmesinin arka planını anlama konusunda da CHP'nin yetersiz kaldığı söylenebilir.¹⁴⁰

2018 Genel seçimlerinde ilk defa “Seçim ittifakı” düzenlemesinin geçerli olduğu görülmektedir. Bu seçimde CHP % 22. 65 oy oranı ile 146 milletvekili çıkarmıştır. Kılıçdaroğlu liderliğindeki CHP'nin, 24 Haziran seçimlerinin başarısız partilerinden olduğu söylenebilir. CHP'nin bu seçimlerde daha önceki seçim sonuçlarına göre oy kaybı yaşadığı görülmektedir. Bu anlamda parti içi liderlik mücadelelerinin başlamasına yol açmıştır.¹⁴¹ Bunun yanında seçime “Millet İttifakı” adı altında giren partilerden Cumhuriyet Halk Partisi ile İYİ Parti liderleri seçim sonucuna göre İYİ partinin meclis grubu kurabilmesi konusunda görüşmelerde bulunmuşlar ve CHP'den 15 milletvekili İYİ Parti'ye geçerek partinin grup kurması sağlanmıştır. CHP'nin bu siyasi hamlesi gerek içeride gerekse diğer partiler nezdinde ciddi bir eleştiri konusu olmuştur.¹⁴²

2023 yılı seçimlerinde CHP iki ayaklı bir seçim süreci yürütmüştür. Bir taraftan milletvekili genel seçimleri için yarışırken gerekse Cumhurbaşkanı adaylığı olan Kılıçdaroğlu'nun yürütmüş olduğu bir mücadele söz konusudur.

137 Miş ve Sobacı, AK Parti ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, 147

138 Özlü, Kılıçdaroğlu ile Dört Yıl 2010-2014 Y-CHP, 281

139 Miş ve Sobacı, AK Parti ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, 143

140 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 66

141 Nebi Miş, ve Hazal Duran, 24 Haziran Seçim Sonuçlarının Analizi (SETA Analiz Dergisi, 2018, 250, 1-28),18

142 Ceren Yeğen ve Bayram Oğuz Aydın, Kamuoyu Oluşumu ve Seçimler: 24 Haziran Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçimleri Üzerine Bir Ağ Analizi (Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 2018, 6-2), 1249

YSK'nın açıkladığı seçim sonuçlarına göre 'Millet İttifakı' içerisinde cumhurbaşkanlığı için % 44.88'lik bir oy alırken, milletvekilliği genel seçimlerinde yine ittifak içinde % 35.04'lük oy oranına ulaşmıştır. Diğer ittifak partilerinin oy oranları değerlendirildiğinde CHP'nin almış olduğu oy oranının bir önceki seçimlere göre ciddi bir artış göstermediği ortadadır. AK Parti için seçimin toplumsal ve ekonomik koşullarının olumsuz olmasına ve yirmi küsur yıllık iktidar yorgunluğunun buna eklenmesine rağmen muhalefet partisi olarak CHP'nin seçmen tarafından yine ciddi bir iktidar alternatifi olarak görülmediği söylenebilir. Bu çerçevede 2023 yılı seçim sonuçları parti içerisinde bir liderlik mücadelesine yol açmış durumdadır.

Genel olarak 2023 yılı itibariyle partinin lideri olan Kılıçdaroğlu ve partinin bir önceki lideri pozisyonunda olan Baykal'ın siyasi söylem ve tarzları ciddi bir farklılık taşımaktadır. Baykal'ın ve Kılıçdaroğlu'nun söylemlerine bakıldığında, Baykal tarafından CHP'nin kurucu değerleri ön plana çıkarılırken, Kılıçdaroğlu eskiden bir vazgeçiş simgelemektedir. Kılıçdaroğlu dönemindeki bu değişim daha çok konjonktürel bir değişim zorunluluğudur. Öte yandan Baykal, *"Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini oluşturan ve Atatürk ilkelerine dayanan CHP'nin 'altı ok' unda temsil edilen ilkeleri koruma misyonunu ön planda tutarken, Kılıçdaroğlu ise değişen toplum yapısının değerlerine uygun ve iktidar olma odaklı daha pragmatist bir siyaset anlayışını temsil"* eden bir anlayışı ön plana çıkarmaktadır. Baykal daha çok rejimin tehlike altında olduğu vurgusunu ön plana çıkarırken Kılıçdaroğlu bu söylemi tamamen terk ederek, *"sağ- popülist bir dil"* kullanmaya çalışmıştır.¹⁴³

Son olarak ifade edilmesi gereken temel nokta; CHP'nin siyasi anlayışında Laiklik her ne pahasına olursa olsun korunması gereken cumhuriyetin temel değerlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. CHP anlayışında salt bir din ve devlet işlerinin ayrı olması anlayışından ziyade *"eşitlik, yurttaşlık, adalet ve demokrasi"* temelinde tanımlanmıştır.¹⁴⁴

SONUÇ

CHP'nin Cumhuriyet'i kuran bir parti olması hasebiyle gerek tek parti döneminde gerekse muhalefette olduğu çok partili dönemde resmi ideolojiyi temsil iddiasında bulunmuştur. Bu çerçevede siyasal hayat ve devletin bürokratik yapısı içerisinde bir ciddi bir etkisi olmuştur.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Cumhuriyetin kurucu partisi olmasından dolayı Türk siyasal ve toplumsal hayatında gerçekleşen olaylar ve bunlara

143 Şen ve Yeniğün Altun, Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ'a CHP'nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi, 456-458

144 Emre, Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim, 37

bağlı olarak ortaya çıkmış olan kırılmalardan çok ciddi bir şekilde etkilendiği görülmektedir. Bu bağlamda siyasal ve toplumsal olaylar ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan kırılmalar partiyi değişim ve dönüşüme tabi tutmuştur. CHP, tüm bu değişim ve dönüşümlere rağmen siyasal hayatın tüm dönemlerinde özellikle statükonun korunması pozisyonunda konumlanmıştır. Bu durum CHP'nin “*Kemalizm*” ile kurmuş olduğu ontolojik ilişkiden kaynaklı olarak söz konusu olmuştur.

CHP ile ilgili olarak siyasal ve akademik çevrelerde geçmişten günümüze sürekli olarak devam eden en temel sol parti olup olmadığı ile bağlantılı gelişen tartışmalar olmuştur. Bu konuda değerlendirme yapan kesimler çok çeşitli yaklaşımlar/açıklamalar ortaya koymuş olsa bile bu konuda söyleyebileceğimiz klasik sol partilerden daha ziyade Avrupa'daki sosyal demokrat partilerle kategorize edilmesi gerektirir. Bu konumlandırmanın temel saiki 1960 darbesinden sonraki dönemde Türkiye'de siyasal ve toplumsal zeminde sol'un yükselişi ve buna bağlı olarak CHP'nin siyasal kimlik değişimi arayışının içerisine girmesinden kaynaklanmıştır. CHP bu kavramı kullanarak kendisini ideolojik olarak sol'a yaklaştırarak sol'un toplumsal zeminde daha fazla destek bulmasının da önüne geçmeye çalışmıştır. CHP'nin sosyal demokrasi kavramı üzerinden kendini tanımladığı bu yeni siyasal pozisyon ilk anlardan itibaren gerek siyasetçiler gerekse sosyal bilimler alanında faaliyet gösterenler açısından sürekli bir müzakere konusu olmuştur.

CHP içerisinde zaman içerisinde ortaya çıkan kendisini sosyal demokrat olarak nitelendiren bir kesim “CHP içindeki tutucu ve sağcı unsurları tasfiye ederek CHP'yi yeniden inşa etmiştir. CHP'deki bu yeni anlayış Kemalizm'i çok farklı ve sosyal demokrat ekseninde yeniden yorumlamakla birlikte, Kemalizm'den kesin ve kökten bir kopuşu öngörmemiştir. Kemalizm'le arasında ideolojik bir mesafe koymuş, Atatürk'ü de tarihsel ve konjoktürel bir bağlama oturtmuştur

Tarihsel süreç içerisinde 1973 seçimlerinden itibaren sol bir içerik kazanan CHP'nin sloganları zaman içerisinde daha az kullanılmaya başlanmış ve yerine sosyal demokrasi kavramı kullanılmaya başlanmıştır. 1974' ten itibaren ise “demokratik sol” kavramının kullanıldığına şahit oluyoruz.

CHP, 1980 darbesine giden süreç içerisinde sosyal demokrat çizgisinden uzaklaşmış ve toplumsal zeminini kaybetmişti. 1979 yılında yapılan ve % 29 oy aldığı seçimlerden sonra CHP'nin tekrar muhalefet pozisyonuna düştüğü görülmektedir. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra darbecilerin siyasal partilere yönelik kapatma kararı almadan önce Ecevit CHP genel başkanlığından istifa etmiştir.

1980'lerden önceki süreçte CHP her ne kadar Sosyalist Enternasyonal üyeliği, emekçi sınıf ile ilgili geliştirdiği söylem ve işçi sendikaları ile kurmuş olduğu bağlantılar olsa bile CHP'nin sosyal demokrat bir parti olduğu konusu tartışılmaya devam etmiştir.

Darbe ile birlikte CHP'de dahil olmak üzere tüm siyasal partiler kapatılmış ve Türkiye'deki demokratik hayat bir kez daha kesintiye uğramıştır. Bunun yanında 12 Eylül 1980 darbesi CHP'de 1970'li yılların başından itibaren bir kimlik değişikliği olarak kendini gösteren sosyal demokrat anlayışın gelişme sürecini de kesintiye uğratmıştır.

Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve soğuk savaşın sona ermesi ile birlikte ideolojik mücadeleler yerini kültürel ve ekonomik öğelerin öne çıktığı bir mücadeleye bırakmıştır. Bu bağlamda "*kültürel grup aidiyetleri*"nin anayasal vatandaşlık karşısında çok ciddi bir şekilde yükselme trendine girdiği görülmüştür.

1992 yılında CHP'nin tekrar kurulması ile birlikte sol içerisinde yeniden birleşme fikirleri ortaya atılmıştır. Bu çerçevede 1995 yılında Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) CHP ile birleşti ve CHP, SHP'nin sosyal demokrat siyasal kimliğini benimsedi. Buna bağlı olarak Avrupa sosyal demokrat partilerinin neo-liberalizmin etkisini minimize etmek için ortaya atmış oldukları üçüncü yol kavramını dile getirmeye başlamışlardır. Bu çerçevede partinin yeni sloganı "yeni sol" olarak ifade edilmeye başlanmıştır.

CHP 1990'lı yıllarda kimlik politikalarına yönelerek farklı bir siyaset tarzı geliştirince birçok siyasetçi ve akademisyen tarafından sosyal demokrasiden uzaklaştığı iddiası ile karşı karşıya kalmıştır. Bu siyaset tarzı değişikliği ile beraber kimlik siyasetine başvurulması doğrultusunda parti içerisinde sosyal demokrat olduğu iddiasında bulunan birçok siyasetçiyi "*ulusal kimlik ve laik devlet*" ile ilgili aşırı korumacı bir söyleme itmiştir.

1990'lı yıllarda CHP'nin Askeri bürokrasi ile açık/örtük bir şekilde hareket ettiğini ve bu ittifak üzerinden kendisine Cumhuriyet rejiminin koruyucusu rolü biçtiğini söyleyebiliriz. Parti içi mücadelelere özellikle Baykal döneminde neredeyse hiç fırsat verilmemesi konsolide olmuş bir parti görüntüsü verilmesine fırsat sağlamıştır. Fakat tüm sayılan bu faktörlere rağmen siyasal alanda güçlü bir CHP'den söz etmek pek mümkün olmamıştır.

2000'li yıllara gelindiğinde Türk siyasal hayatında yeni bir dönemin başlangıcına şahit oluyoruz. 3 Kasım 2002 seçimiyle beraber AK Parti tek başına iktidarı elde etmiş ve CHP diğer partilerin meclis dışı kalmasıyla beraber tek başına muhalefet pozisyonuna geçmiştir. CHP, bu dönemden sonra çok farklı ve daha sert bir siyasal söylem benimsemiştir.

Baykal dönemi CHP, somut toplumsal konular odaklı bir siyaset tarzı yerine devletçi ve farklı kimlikleri dışlayıcı, rejimin korunmasını birincil öncelik olarak benimseyen, milliyetçi yönleri ön plana çıkan bir parti olarak karşımıza çıkmaktadır.

7 Mayıs 2009'da Baykal ile ilgili bir kaset skandalı gündeme düştü ve bu skandal ile birlikte siyasi gündem tamamen değişmişti. Kaset skandalının CHP içerisinde ciddi bir sarsıntı yarattığını söyleyebiliriz. 10 Mayıs 2010 da Baykal, CHP'nin daha fazla yıpranmaması için çok uzun bir süredir yürütmüş olduğu genel başkanlık görevinden istifa etti. 22 Mayıs 2010 yılında yapılan kurultayda Kemal Kılıçdaroğlu CHP'nin genel başkanı olarak seçildi.

CHP genel başkanı olarak seçilen Kılıçdaroğlu, göreve geldikten sonra bir siyasi söylem değişikliğine gitmiş ve CHP'yi sosyal demokrat bir parti yapma konusunda ciddi bir çaba içine girmiştir. Fakat Kılıçdaroğlu'nun genel başkanlığa geldikten sonra CHP'yi dönüştürmek için yapmış olduğu çalışmaların sonuç vermediğini söylenebilir. Yine Kılıçdaroğlu döneminde CHP ile ilgili bu dönemde Alevilere dönük yaklaşımı konusunda önceki dönemden tamamen ayrıldığı ifade edilmelidir. Kılıçdaroğlu'nun genel başkanlık yaptığı dönemde Baykal'ın genel başkanlığı dönemindeki milliyetçi/devletçi vurgudan vazgeçilmiş ve Avrupa Birliği ile ilişkiler konusunda daha pozitif bir bakış açısı geliştirmiştir. Baykal dönemindeki CHP ile bir başka farklılık noktası ekonomi politikaları ile ilgili ortaya çıkmıştır. Kılıçdaroğlu'ndan önceki dönem CHP'nin ekonomi politikaları neredeyse hiç yok gibi iken, onun döneminde karma ekonomi yaklaşımının ön plana çıktığı görülmektedir.

CHP'nin Kılıçdaroğlu başkanlığında girdiği 2011, 2015 ve 2018 seçimlerden ciddi bir başarı sağlayamamıştır. 2023 yılı seçimlerinde ise CHP iki ayaklı bir seçim süreci yürütmüştür. Bir taraftan milletvekili genel seçimleri için yarışırken gerekse Cumhurbaşkanı adayı olan Kılıçdaroğlu'nun yürütmüş olduğu bir mücadele söz konusudur. YSK'nın açıkladığı seçim sonuçlarına göre 'Millet İttifakı' içerisinde cumhurbaşkanlığı için % 44.88'lik bir oy alırken, milletvekilliği genel seçimlerinde yine ittifak içinde % 35.04'lük oy oranına ulaşmıştır. Diğer ittifak partilerinin oy oranları değerlendirildiğinde CHP'nin almış olduğu oy oranının bir önceki seçimlere göre ciddi bir artış göstermediği ortadadır. AK Parti için seçimin toplumsal ve ekonomik koşullarının olumsuz olmasına ve yirmi küsur yıllık iktidar yorgunluğunun buna eklenmesine rağmen muhalefet partisi olarak CHP'nin seçmen tarafından yine ciddi bir iktidar alternatifi olarak görülmediği söylenebilir. Bu çerçevede 2023 yılı seçim sonuçları parti içerisinde bir liderlik mücadelesine yol açmış durumdadır.

Genel olarak 2023 yılı itibariyle partinin lideri olan Kılıçdaroğlu ve partinin bir önceki lideri pozisyonunda olan Baykal'ın siyasi söylem ve tarzları ciddi bir farklılık taşımaktadır. Baykal'ın ve Kılıçdaroğlu'nun söylemlerine bakıldığında, Baykal tarafından CHP'nin kurucu değerleri ön plana çıkarılırken, Kılıçdaroğlu eskiden bir vazgeçiş simgelemektedir. Kılıçdaroğlu dönemindeki bu değişim daha çok konjonktürel bir değişim zorunluluğudur

Son olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin dönemsel olarak siyasi anlayışını özetlemek gerekirse 1960'lı yılların yarısından itibaren 'ortanın solu', 1970'li yıllarda 'demokratik sol', 1980 ve 1990'lı yıllarda 'yeni sol' ve 2010'dan itibaren ise 'yeni CHP' anlayışının söz konusu olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Aktay, Y. (2018), *Adalet ve Kalkınma Arasında AK Parti, (Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde)*, 2. Baskı, SETA Yayınları, İstanbul
- Berktaş, Halil. (2018). *Batı sol Türkiye: Söyleşiler 2015-2018*. İstanbul: Koşunlu Kitap
- Bilgin, V. (2018), *Türkiye’de Devlet Toplum İlişkileri ve Demokratikleşme Sürecinde AK Parti, (Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde)*, 2. Baskı, SETA Yayınları, İstanbul
- Bora, T. (2015), *Sol, Sinizm, Pragmatizm*, 3. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul
- Canyaş, O. (2015), “CHP’nin Sosyal Demokrasi Serüveni”, *Alternatif Politika Dergisi*, 7 (1), 6-31
- Can, K. (2002), “Ne Oldu Şimdi?”, *Birikim Dergisi*, Kasım-Aralık 2002, (163-164), 44-52
- Çalıkoglu T. (2021), *Dünya Dönüşürken CHP Ne Yapıyor*, Yol Akademi Yayınları, Çanakkale
- Emre, Y. (2019), *Kökler CHP, Devamlılık ve Değişim*, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul
- Erkmen, A. (2018). *Türkiye’de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi*, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18 (3), 1225-1247
- Fırat, A. H. (2014), *CHP ve AKP Ekseninde Türkiye’nin Siyaseti*, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul
- Fedayi, C. (2020), “Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sol Siyaset”, 2. Baskı, Kadim Yayınları, Ankara
- İnsel, A. (2002), “Olağanlaşan Demokrasi ve Modern Muhafazakârlık”, *Birikim Dergisi*, Kasım-Aralık 2002, (163-164), 21-28
- İzgili, M. (2013), *CHP Yeni Oldu mu, Tüzük Demokratikleşti mi?*, Karınca Yayınları, Ankara
- Karayalçın, M. (2000), *Gelecek sosyalizmdir, (“Sol Geleceği Tartışıyor” kitabı içerisinde)*, 1. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 53-55
- Kahraman, H. B. (2008), *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I*, 1. Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul
- Meşe, E. (2008), “İmkamı İmkansızlaştırmak: Türk Solu”, *Birikim Dergisi*, 230-231, 94-99
- Miş, N. & Sobacı, M. Z. (2018), *AK Parti ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, (Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde)*, 2. Baskı, SETA Yayınları, İstanbul
- Miş, N. & Duran, H. (2018), “24 Haziran Seçim Sonuçlarının Analizi”, *SETA Analiz Dergisi*, 250, 1-28

- Özlu, T. (2015), Kılıçdaroğlu ile Dört Yıl 2010-2014 Y-CHP, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul
- Övür, M. (2011), “12 Eylül’den 12 Haziran’a Türkiye’de Siyasal Partiler Cumhuriyet Halk Partisi”, SETA Analiz Dergisi, 40, 1-22
- Pınar, E. “27 Mayıs’ın İzinde Türk Solu ve Milliyetçilik: Kemalizm ve Yön Hareketi, Milli Demokratik Devrim”. Mülkiye Dergisi 32 (2008): 193-205
- Resmi Gazete. (1983). 1983 Yılı Milletvekilliği Genel Seçim Sonuçları, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18221_1.pdf. Erişim Tarihi: 28.02.2023
- Şen, F. A.& Yenigün Altun, Ş. (2019), “Sosyal Demokrasiden Yeni Sağ’a CHP’nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi” Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 21 (3), 434-461
- Turan, B. (2018), AK Parti Döneminde Vesayet Rejimiyle Mücadele, (Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde), 2. Baskı, SETA Yayınları, İstanbul
- Uzun, C. D. (2018), Yargı Vesayet Kıskaçında AK Parti Döneminde Hukuk ve Yargı, (Kuruluşundan Bugüne AK Parti Siyaset Kitabı İçinde), 2. Baskı, SETA Yayınları, İstanbul
- Yeğen, C. & Aydın, B. O. (2018), “Kamuoyu Oluşumu ve Seçimler: 24 Haziran Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçimleri Üzerine Bir Ağ Analizi”, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 6 (2), 1248-1276
- Zabun, A. H. (2020), “7 Haziran ve 1 Kasım 2015 Genel Seçimleri Bağlamında Cumhuriyet Halk Partisine Yönelik Bir Karşılaştırma”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17(1), 519-530

2001 Krizinin Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Hayatına Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme

Şaban Öztürk¹

Hüseyin Sevinç²

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu sözlüğünde de belirtildiği üzere Fransızca “crise” kelimesinden dilimize geçen “kriz” diğer anlamlarının yanında ekonomik olarak “çöküntü” şeklinde ifade edilmiştir.³ Aynı zamanda “buhran”, “bunalım” ya da “büyük ölçekli sıkıntı” olarak da ifade edilen “kriz” sosyal bilimlerde sıkça kullanılan bir terim olarak, “aniden ortaya çıkan ve kötüye gidişi anlatan” kavram olarak bilinmektedir. Aktan ve Şen⁴ tarafından da belirtildiği gibi, ekonomik kriz, mali kriz, finansal kriz, siyasi kriz, hükümet krizi, ahlaki kriz vb. kavramlara yalnızca günlük dilde değil, bilimsel terminolojide de çok sık rastlamaktayız. Bu nedenle genel anlamda krizin ortak bir tanımının yapılmasının zor olduğu söylenebilir.

---

1 Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi,sozturk78@gmail.com, Orcid: 0000-0002-2095-195X

2 Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, hsevinc1313@gmail.com, Orcid: 0000-0003-2037-6665

3 Bkz.: Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “kriz” kavramı; <https://sozluk.gov.tr/>.

4 Coşkun Can Aktan ve Hüseyin Şen (2001), “Ekonomik Kriz: Nedenleri ve Çözüm Önerileri” *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı, Kasım-Aralık*, 42/2 (2001): 1225.

Bununla birlikte herhangi bir durumun kriz olarak adlandırılmasında birtakım unsurların oluşması beklenir. Birincisi, kriz önceden bilinmeyen ya da öngörülemeyen bazı gelişmelerin ortaya çıkması olarak kabul edilebilir. Rutin gelişmelerin kriz olarak kabul edilmemesine karşılık beklenmedik gelişmelerin “ciddi bir sorun” olarak görülmesi mümkündür. İkinci olarak, krizin bir anda ortaya çıkması onun, daha önce tahmin edilememiş olmasını göstermektedir. Üçüncü husus krizin, kişiler ve organizasyonlar için hem bir tehlike ve tehdit oluşturması, hem de yeni fırsatlar yaratmasıdır. Bu anlamda krizin, genellikle düşünüldüğü gibi tamamen ‘negatif’ özellikte bir kavram olmadığı dile getirilmektedir. Dolayısıyla krizlerin etkilerinin krize karşı koyabilecek tedbirlerin zamanında alınıp alınmamasına ve bunların uygulanmasına bağlı olduğu belirtilmektedir. Dördüncü unsur ise, krizlerin domino etkisi göstermesidir. Herhangi bir alanda ortaya çıkan bir kriz diğer sektörleri de etkisi altına alabilmekte ya da bir organizasyonda yaşanan kriz, bu organizasyonla ilişki içerisinde olan diğer organizasyonlara da sirayet edebilmektedir⁵.

Ekonomik kriz, mevcut durumun daha kötüye gidişi olarak kabul edildiğinden günümüzde kriz durumuna gelmeden önce ekonomik tedbirlerin yetkililer tarafından alınması beklenir. Bu nedenle krizi ortaya çıkaran etkenler kadar krize karşı yeterli önlemlerin alınıp alınmaması da tartışılmaktadır. Bu bakımdan bilimsel çalışmalarda geçmişte yaşanan krizlerden ders çıkarılarak ortaya çıkabilecek yeni krizlerin tahmin edilmesi, etkilerinin azaltılması ve krizin ciddi boyutlara ulaşmadan fırsata çevrilebilmesine de yer verilmektedir.

Dura, iktisatçıların tarihte 1820 ile 1929 yılları arasında meydana gelen 13 büyük krizi ele alarak bazı ortak sonuçlara vardıklarını belirtmektedir. Buna göre ekonomik krizlerin üç önemli özelliği belirlenmiştir: Bunlar; krizlerin genellikle aşırı üretim olgusu olduğu, krizlerin genel ya da genelleşebilir nitelikte oldukları ve krizlerin dönemsel ya da en azından geri dönüşlü olduklarıdır. Dura bu özelliklere krizin, “kapitalist sistemin ayrılmaz bir parçası olduğu” şeklindeki dördüncü bir özelliği de eklemektedir. Böylece krizlerin, özellikle de küresel krizlerin birbirine benzer özellikler taşıdığı ve geçmişteki krizlerin günümüzde ortaya çıkabilecek krizlere de ışık tutabileceği belirtilmiştir⁶.

1. DÜNYADA MEYDANA GELEN ÖNEMLİ EKONOMİK KRİZLER VE TÜRKİYE ÜZERİNE ETKİLERİ

Dünyada ekonomik istikrarsızlıkların sıkça krize dönüştüğü bilinmektedir. Bu krizler sadece bir ya da birkaç ülkeyi etkileyebileceği gibi çok daha faz-

5 Coşkun Can Aktan ve Hüseyin Şen (2001), “Ekonomik Kriz: Nedenleri ve Çözüm Önerileri” *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı, Kasım-Aralık*, 42/2 (2001): 1225-1226.

6 Cihan Dura, “Ekonomik Kriz Nedir, Özellikleri Nelerdir, Nasıl Gelişir” (2009), [http://www.cihandura.com/tr/makale/](http://www.cihandura.com/tr/makale/Erişim: 20.05.2021) Erişim: 20.05.2021.

la ülkede de etkisini gösterebilmektedir. Bu kapsamda 1929 Buhranı, dünyanın birçok ülkesinde doğrudan, diğer kısmında ise dolaylı olarak etkisini gösteren krizlerin başında gelmektedir. Bu krizin gerek hacim gerekse de etki alanı ve süreci bakımından en ağır bunalım olduğu⁷ konusunda görüş birliği vardır. Bunun dışında 1970'li yıllarda meydana gelen petrol kaynaklı krizler ile 2008 yılındaki kriz, dünya genelinde ekonomik anlamda istikrarsızlıklara yol açarak etkilerini uzun süre hissettiren önemli krizler olarak bilinmektedir. Bununla birlikte dünyada ekonomik olarak yaşanan krizlerin tarihinin daha eskilere dayandığı belirtilmiştir. Gürsoy, ekonomi literatüründe kayıtlara geçmiş en eski uluslar arası krizin, 1720'de meydana gelen Güney Deniz Kumpanyası ve Mississippi Kumpanyası krizleri olduğunu ifade etmiştir.⁸

Yukarıda da belirtildiği üzere dünya genelinde hissedilen ve sonuçları bakımından küresel sistemde önemli değişimler meydana getiren 1929 Bunalımı, dünyada o güne kadar bir şekilde devam eden liberal kapitalist sistemin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu tarihten itibaren devletin ekonomideki ağırlığı artmış ve bu yönde politikaların savunulduğu Keynezyen akım yükselişe geçmiştir. Dolayısıyla devletin ekonomide etkin rol aldığı, sosyal devlet anlayışının kabul edildiği yeni bir dönem başlamış ve Keynezyen anlayış 1970'lerin ortalarına kadar devam etmiştir. Benzer şekilde 1929 Bunalımının sonucu olarak devletçi ekonomi politikalar ışığında 1944 yılında kabul edilen Bretton Woods Sistemi⁹ 1970'lerdeki krizlerle birlikte çökmüştür.¹⁰ Bu

7 Mehmet Fatih Darıcan, "Ekonomik Krizler ve Türkiye", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 5/17 (2020): 42.

8 Melih Gürsoy, *Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1989):21.

9 Bretton Woods sistemi Akbay (2011: 4) tarafından Bordo ve Meltzer'e dayanılarak şu şekilde aktarılmıştır: "1944 yılında İkinci Dünya Savaşı henüz sona ermeden, savaş sonrasında uygulanacak uluslararası ticaret ve finans düzenini belirlemek amacıyla ABD'nin New Hampshire eyaletinin Bretton Woods şehrinde uluslararası bir konferans toplanmıştır. Konferansta ilk olarak 1920'lerin dalgalı kur rejiminin yarattığı istikrarsızlık ortamının önlenmesi amaçlanmıştır 1. İki Dünya savaşı arasında yaşanan komşunu fakirleştiren (beggar thy neighbour) politikası olarak bilinen, ülkelerin dış ticaret engelleri ve devalüasyonlar yoluyla döviz fazlalarını arttırma politikasının önlenmesi konferansın bir diğer amacı olmuştur (Bordo; 1993: 36). Bu şekilde istikrarlı bir döviz kuru rejiminin kurulması ve ödemeler dengesi açık veren ülkelerin finanse edilebilmesi amacıyla Uluslararası Para Fonu (IMF) kurulmuştur. Buna göre sistemdeki her ülke, parası için altın veya dolar cinsinden bir itibari değer belirleyecek ve %1'lik bir marj içerisinde parasının değerini koruyacaktı. Bu şekilde Bretton Woods sistemi sabit ancak ayarlanabilir bir kur rejimi getirmekteydi. Üye ülkelerden birinin ödemeler dengesinin sürekli açık vermesi halinde fonun iznini almak şartıyla kurlar değiştirilebilecekti. Ayrıca, sisteme üye ülkelerinin para politikaları açısından özerk olabilmelerini sağlamak amacıyla sermaye kontrolleri uygulamalarına izin verilmekteydi. Sistemin işleyişinde Amerikan doları kilit bir rol oynamaktaydı. Bretton Woods sistemi Amerikan dolarının gücünü kurumsallaştırmış ve doları rezerv para konumuna taşımıştır. Sistemde, IMF'ye üye ülkeler paralarını sabit kurdan dolara bağlamışlar, dolar ise onu 35 dolardan altına sabitlemiştir. Bu durum harçayabileceğinden fazla dolar biriktiren ülkelerin bu birikimlerini altına çevirmelerini mümkün hale getirmiştir. O yıllarda Amerikan hazinesi Dünya altın stokunun yaklaşık dörtte üçünü elinde tutmaktaydı (Meltzer, 1991)."

10 Havva Tünç, *Uluslararası Ticaret, Para ve Finans*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), 306.

çöküş, dolara karşı bir güvensizlik olgusu yarattığı gibi dünya para sistemini yeni oluşumlara sevk etmiştir.¹¹ Buna karşın aynı dönemde dünyada neo-liberal ya da “Yeni Sağ” anlayışın kabul gördüğü bilinmektedir. Yaygın kanaate göre 20. yüzyılın son çeyreği, neo-liberalizmin önce İngiltere ve ABD’de daha sonra diğer gelişmiş ülkeler ile birlikte gelişmekte olan ülkelere doğru yayılmasına sahne olmuştur. Ancak bu yeni sistem de iki binli yıllarda yaşanan olumsuzluklar nedeniyle ekonomistler tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. 2008 yılında meydana gelen kriz hem politikacıları hem de araştırmacıları bu yeni neo-liberal küresel sistemdeki sorunlar ve tıkanmalar üzerine kafa yormaya zorlamıştır.

Bahsedilen krizlerin Türkiye üzerine etkileri ise farklı şekillerde meydana gelmiştir. Bunlardan 1929 Bunalımı, Türkiye’de özellikle dış ticarete etkisini göstermiştir. O dönemde genellikle tarımsal ürün ihracatı ve sanayi mallarının ithalatına dayalı Türk dış ticaretine bağlı olarak, tarımsal ürünlerdeki değer kayıpları birçok ticari şirket, sanayici, çiftçi ve iş adamının sıkıntıya girmesine, kredilerini ödeyememesine ve iflaslarına yol açmıştır. 1929 yılına nispeten iyimser giren Türkiye’nin krizle birlikte sıkıntı yaşamasının sebeplerinden biri de ülkede yatırım yapmayı planlayan yatırımcıların kriz ortamından dolayı bu yatırımlarından vazgeçmeleridir. Örneğin bu dönemde hükümetle anlaşma yaparak İstanbul’da fabrika kurması ve bu fabrikada otomobil, kamyon, traktör ve uçak malzemesi ile montajı yapması beklenen Ford Motor Kumpanyası kriz gerekçesiyle bu programı uygulamamıştır. Türk parasının İngiliz Sterlini karşısında erimesi de krizin etkilerinden biri olarak gösterilmiştir. Böylece o güne kadar bir şekilde kendiliğinden işleyen piyasanın tıkanıdığı gözlenmiştir¹².

Yetmişli yıllarda meydana gelen petrol kaynaklı krizlerin, 1929 Bunalımı’na göre Türkiye’yi daha fazla etkilediği kabul edilmektedir. Rosier, yetmişli yıllardaki krizlerin, Batıda sanayileşmiş ülkelerin içine düştüğü sıkıntılı durumun bir göstergesi olduğunu ifade etmiştir¹³. Gerçektende gelişmiş Batılı ülkeler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uzun süre devam eden refah döneminin ardından enflasyon, işsizlik ve düşük büyüme oranlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bununla birlikte dünyada meydana gelen savaşlar ülkeleri daha da zora sokmuştur.

11 Ömer Faruk Çolak, *Finansal Piyasalar ve Para Politikası*, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001), 249.

12 Ömer Açıkgöz ve Bülent Özkan, “1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve Türkiye Üzerine Etkileri”, *Mevzuat Dergisi*, 12/136. <https://www.mevzuatdergisi.com/>, Erişim: 01.12.2021.; Feyzullah Ezer, “1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin Türkiye’ye Etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1 (2010): 429-430.

13 Bernard Rosier, *İktisadi Kriz Kuramları*, Çev.: N. Yentürk, (İstanbul.: Cep üniversitesi, İletişim Yayınları, 1991):7.

1973 yılında gerçekleşen Yom Kippur Savaşı¹⁴ dolayısıyla ABD'nin Araplara karşı İsrail'in yanında yer alması ve Arap ülkelerinin ABD'ye ambargo uygulamaya karar vermesi petrol fiyatlarında önemli artışların yaşanmasına (bir varil petrolün fiyatının 2 dolardan 34 dolara çıkmasına) neden olmuştur¹⁵. Doğal olarak petrol ithalatçısı olan Türkiye'nin dış ticaretinde önemli açık meydana gelmiştir. Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle de 1974 yılında bazı ülkelerin Türkiye'ye ambargo uygulamaları ekonomik sorunları daha da artırmıştır. Bu krizin belli başlı etkileri olarak; turizm gelirlerinin azalmasının yanı sıra, büyüme oranlarında önemli azalış (1972 yılında %7,42 olan büyüme oranı 1973 yılında %3,2 olarak gerçekleşmiştir) ve enflasyon oranlarında ciddi artışların (%10,9'dan, %29'a) yaşanması gösterilmiştir¹⁶.

Bunun yanı sıra 1970'lerin sonlarında dünyada meydana gelen bir dizi krizin etkisinin Türkiye'de yol açtığı sıkıntılardan da bahsedilmektedir. Ayrıca bu dönemde dünyadaki krizlere ilaveten Türkiye'de hükümetlerin istikrar sorunu yaşadığı gözlenmiştir. İthalatta yaşanan artış ve aşırı borçlanma (özellikle kısa vadeli), ekonomide acil önlemlerin alınmasını gerektirmiştir. Fakat bu tedbirleri alacak ve kararlılıkla uygulayacak yeterlikte uzun süreli siyasal yönetim eksikliği, krizi daha da derinleştirmiştir¹⁷. Parasız, ithalatta gerileme, tarım ve sanayi üretiminin yavaşlaması ve döviz rezervlerinin erimesi gibi nedenlerle 1977 yılında alınan istikrar önlemlerinin bir bütün olarak yürütülemediği için başarısız olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu dönemde Türk Lirası değer kaybetmeye devam etmiş, 22 Eylül 1977'de yapılan devalüasyon sonucunda 1 Dolar=19.25 TL iken, 1978 ve 1979 yıllarındaki olumsuz gelişmelere bağlı olarak TL'nin dolar karşısında değer kaybı sürmüş ve Haziran 1979'da 1 Dolar=47.10 TL olmuştur.¹⁸ Bunlara ilaveten ortaya çıkan siyasi çalkantıların ve kaos ortamının 12 Eylül 1980 darbesine adeta davetiye çıkardığı da söylenebilir.

14 Aynı zamanda 1973 Arap-İsrail Savaşı olarak da bilinen bu savaş, 6-25 Ekim 1973 tarihleri arasında Mısır ve Suriye liderliğindeki Arap devletleri ile İsrail arasında gerçekleşmiştir.

15 1973 Krizi'nin sebepleri ile ilgili olarak L. Warlouzet (2018: 16), petrol üreticisi Arap ülkelerinin fiyatları artırma kararlarına ilaveten, Batılı ülkelerde yükselen enflasyon, para sisteminin krizi, üretimde post-fordizme geçiş ve Batılı olmayan üreticilerin artan rekabeti gibi faktörleri de belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: L. Warlouzet, *Governing Europe in a Globalizing World Neoliberalism and its Alternatives following the 1973 Oil Crisis.*, (2018).

16 Seçil Şenel Uzunkaya, Hasan Dinçer ve Serhat Yüksel, "1973 Petrol Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri", *International Conference on Multidisciplinary Sciences (icomus)* 15-16 December 2018, İstanbul/Türkey.

17 A. Tolga Akpınar, "Türkiye'de Ekonomik Krizler 1969-1974-1978 ve 1980 Krizleri" *Sinestezi E Dergi*, 20 Şubat 2009, <https://sinestezi.wordpress.com/2009/02/20/turkiye-de-ekonomik-krizler-1969-1974-1978-ve-1980-krizleri/>, erişim: 12.02.2022.

18 İlker Parasız, *Para Politikası Türkiye Uygulaması*, (Bursa, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998), 368.

2. TÜRKİYE'DE EKONOMİK KRİZLERİN TEMEL NEDENLERİ VE 2001 KRİZİ

Ülkelerin bir şekilde ekonomik krizle karşılaşmaları neredeyse olağan karşılanmaktadır. Buna karşın krizlerin sonuçları kadar nedenleri üzerinde yeterince durulmaması tekrar yeni krizlere yol açmaktadır. Diğer sebeplerin yanında bazı ülkelerin ekonomik krizlerle daha fazla karşılaşmasının, önceki krizlerin nedenlerine ilişkin yeterli çalışma yapılmaması veya nedenleri biliniyor olsa bile önleyici tedbirler alınmaması önemli bir sebep olarak görülebilir.

Türkiye'nin ekonomik krizlerle tanışmasının tarihi oldukça eskidir. Osmanlı bakiyesi olarak Türkiye'nin siyasi, sosyal ve kültürel alanda olduğu gibi ekonomik alanda da bir mirası devraldığı görülmektedir. Bu miras bir yandan 1950'lere kadar ödenen Osmanlı Devleti'ne ait borçlar¹⁹ olduğu gibi diğer taraftan uygulanan ekonomik politikalar şeklinde ifade edilebilir. Bu konuda Kepenek²⁰, Cumhuriyet dönemindeki ekonomik gelişmenin, İmparatorluktan devir alınan bir yapı üzerinde oluştuğunu ve onun bir uzantısı olduğunu belirterek bu durumun, yalnız üretim yapısı için değil, ekonomik gelişmenin diğer öğeleri için de geçerli olduğunu kaydetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde baş gösteren sıkıntıların temelinde ekonomik bakımdan gerileme ve mali sistemin bozulması yer almaktadır. Devletin sürekli bir savaş halinin yanı sıra uygulanan yanlış mali politikaların, devleti krize sürüklediği görülmektedir. Dolayısıyla 17. ve 18. yüzyılda sık sık mali bunalımlarla karşı karşıya gelen devlet 19. yüzyılın sonlarına doğru (1876) dış borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Duyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresinin (1881) kurularak ekonomide yabancıların etkisinin artması ise krizi çözmediği gibi daha da derinleştirmiştir²¹. Karluk (1997: 138-139), yedi ülkeden oluşan bu idarenin, ödenmeyen Osmanlı borçlarına karşılık, ülkenin doğal kaynaklarının gelirlerine el koyabilen ve bu kaynakları işletmeye yetkili bir "çıkar şirketi" olduğunu kaydetmiştir. Karluk 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sıkıntıların temelinde 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasının yattığını, bu anlaşma ile ekonomik bağımsızlığın büyük ölçüde kaybedildiğini belirtmiştir²². Bu süreçte özellikle dış borçların artması ve I. Dünya Savaşı'nın etkisi, ekonomik olarak Osmanlı

19 Bkz.: <https://www.mahfiegilmez.com/2011/12/osmanlidan-devraldigimiz-borclar.html>.

20 Yakup Kepenek, Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi, (Ankara: Verso Yayıncılık, 1990), 7.

21 Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 228-233.

22 Rıdvan Karluk, Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim, (İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, 1997), 138-138.

Devleti'nin çökmesine sebep olmuştur. Osmanlı sonrası Türkiye ekonomik sistemi, tüm bu şartlar altında *milli iktisat*²³ anlayışı ile yeniden kurulmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarının, Türkiye toplumu ve ekonomisi açısından olağanüstü zor bir dönem olduğu belirtilmiştir. İmparatorluğun son bulması ve yeni bir ulus-devletin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan yaklaşık on yıllık savaşın yarattığı yıkımın etkisi henüz devam ederken 1929 Dünya İktisadi Bunalımı dünya ülkelerinin birçoğuyla beraber Türkiye'yi de etkilemiştir. Buna bir süre sonra patlak veren İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri de eklendiğinde, 1918-1945 yılları arası Türkiye ekonomisinin oldukça sıkıntılı bir dönem yaşadığı²⁴ söylenebilir.

Öte yandan Türkiye'de ekonomik krizlerin nedenlerine dair farklı görüşlerin olduğu görülmektedir. Buna göre krizler iç dinamiklere ve ekonomik dengelere bağlı olarak meydana geldiği gibi dış etkenli ya da küresel krizlerin ülke ekonomisine yansımaları sonucu da meydana gelmektedir. Örneğin dünyanın önemli bir kısmında etkisini gösteren 1929 Bunalımı sonrasında Türkiye ekonomisinin seyrinin değiştiği ve devletçi ekonomi politikalarının kabul edildiği görülür. Aynı şekilde Türkiye'de 1970'lerde meydana gelen krizler de yine dünyadaki krizlerle aynı döneme rastlamaktadır. Ancak 1994, 1999 ve 2001 krizlerinin ise iç dinamiklere bağlı olarak finansal piyasa, mali yapı ve döviz kuru başta olmak üzere ekonomik sistemin işleyişi ve bu sistemin kötü yönetimi ile ilişkilendirildiği²⁵ görülmektedir.

Yirmi birinci yüzyıla doğru ülkelerin ekonomik sistemlerinde önemli değişimlerin yaşandığı dolayısıyla uluslar arası ortak ekonomik sistemin kurulmasına dönük çabaların yoğunlaştığı görülmektedir. Ekonomide bir dönüm noktası olarak kabul edilen 24 Ocak 1980 Kararları ile Türkiye'de, öncelikle 1970'lerin sonuna doğru başlayan krizin atlatılmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Bu kararlar, Türkiye'de ekonomik sorunlara ve onun çözüm yollarına yeni bir yaklaşımın getirildiği dönemin başlangıcı²⁶olarak kabul edilmektedir. Ancak daha da önemlisi 24 Ocak Kararları doğrultusunda yürütülen po-

23 Milli İktisat, Osmanlı son döneminde liberal anlayışa karşı daha çok İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından savunulan iktisadi anlayış olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlayış etkisini Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. İzmir İktisat Kongresi'nde (17 Şubat-4 Mart 1923) de üzerinde durulan *milli iktisat* anlayışının, daha sonra uygulanacak olan devletçi politikaların temelini oluşturduğu kabul edilmiştir (Ergin, 2017; Kurtoğlu, 2019: 294).

24 Roger Owen ve Şevket Pamuk, 20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi, Çev. A.Edirne, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2015), 19.

25 Aykut Ekinci, "2001 Krizi Sonrası Türkiye Ekonomisindeki Büyümenin Sırrı: Daha Liberal Bir Ekonomi (?)", *Liberal Düşünce Dergisi*, 18/72, 2013), 109.

26 Ahmet Kılıçbay, Türk Ekonomisi, Modeller Politikalar Stratejiler, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984), 173.

litikaların, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlamaya yönelik olmasıdır. Bu dönem Türkiye'nin, ekonomik bütünleşmeye dönük para ve maliye politikalarındaki düzenlemeler ile dış ticarete dönük stratejileri dikkati çekmektedir. Ayrıca 24 Ocak Kararları ile yürürlüğe konulan reel faiz politikası ve esnek kur sistemi, yine bütünleşmeye dönük önemli mali ve finansal uygulamalar olarak kabul edilmektedir.²⁷

Türkiye ekonomisinde 1990'lı yıllar, siyasi istikrarsızlık ve buna bağlı ortaya çıkan ekonomik problemlerin yoğun bir şekilde yaşandığı dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemde Türkiye'nin, enflasyon ve kamu açığının yüksek ve kamu borç yükünün ağır olduğu bir ortamda büyümeye çalıştığı görülmektedir. Ancak büyüme, yüksek enflasyon oranı ile birlikte gerçekleşebilmiş, ülke uzun süre yüksek enflasyona ve dolayısıyla krizlere maruz kalmıştır. Yüksek enflasyonla mücadelede 1999 yılında IMF ile yapılan stand-by anlaşması ve uygulamaya konan program da başarısız olmuş, bu durum 2001 Krizi'ni tetiklemiştir.²⁸ Aslında bu durum IMF desteği ile alınan ve uygulamaya konan 5 Nisan 1994 Kararları'nı hatırlatmaktadır. Sonuçta bu program da hedeflerine (enflasyonun düşürülmesi, fiyat istikrarı, mali ve finansal piyasaların iyileştirilmesi v.s.) ulaşamamış²⁹, koalisyon hükümetlerinin istikrarsız yönetimi krizi daha da derinleştirmiştir.

Bu bağlamda Timur'un, 1945 sonrası ekonomi politikaları, krizler, sonuçları ve alınan tedbirlerle ilgili olarak söyledikleri dikkat çekicidir: *“Türk kapitalizmi, oldum olası, uluslar arası kapitalizmin marjlarında yaşadı; karınca kararınca, onun kırıntılarıyla beslendi ve daha çok da aldığından fazlasını verdi. Bu bağlamda iktidarların 1945'ten sonra, kısmen de bilgisizlik içinde, borç ve açık bütçelerle yürütmeye çalıştıkları kalkınma politikaları hep krizle noktalandı ve acı reçeteler gündeme geldi. Vê ufukta IMF göründü.*

IMF kontrolü altında yürürlüğe konulan “önlem paketleri” yıllarca hep aynı türküyü söylediler: Fazla müsrif davranmış, bol keseden harcamalar yapmıştık; üstelik çoğu kez kendimize ait olmayan paraları tüketmiştik. Oysa şimdi toparlanma, kendimize bir çeki düzen verme zamanı gelmişti. “Kemerleri sıkarak” borçları ödemeli ve istikrara kavuşmalıydık.

Aslında elli yıllık iktisat tarihimiz bu acı reçeteleri ilan eden hüüzünlü kararlarla doludur: 7 Eylül Kararları; 4 Ağustos Kararları; 24 Ocak Kararları; 9

27 İlhan Uludağ, İzlenen Ekonomik Politikalar Işığında Türkiye Ekonomisi Teori-Politika-Değerlendirme, (İstanbul, M.Ü. Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Yayınları, 1990), 461.

28 Serdar Göçen, “Türkiye'nin 1990-2015 Dönemindeki Ekonomik Performansı üzerine Bir Değerlendirme”, Marmara İktisat Dergisi, 1/1, (2017):62.

29 Ramazan Kurtoglu, Türkiye Ekonomisi (1838-2010) Mali Bağımlılık, Büyüme, Krizler ve Siyasal Sonuçları Zihniyet-Borç-Büyüme-İstihdam 1838-1914 Dönemi ile 1980 Sonrası Benzerlikleri, (İstanbul: Destek Yayınları, 2019), 600.

*Ağustos Kararları; 5 Nisan Kararları vb. Bu kararların her birinin arkasında yüz binlerce ailenin dramı vardır: Kaybedilen işler, batan iş yerleri, eriyen maaşlar, çalınan tasarruflar vb.*³⁰

Türkiye 2001 yılının ortalarında, artık herkesin kabul ettiği bir gerçek olarak, reel ekonomideki daralmanın, İkinci Dünya Savaşı'nın bittiği yıl olan 1945 dışında, Cumhuriyet tarihinin en şiddetlisini yaşamıştır.³¹ Türkiye'de Cumhuriyet'ten 2001 yılına kadar ülke ekonomisini ve buna bağlı olarak hükümetlerini çok olumsuz yönde etkilemiş birçok krizden (1946, 1958, 1960, 1974, 1980, 1990, 1994, 2000 gibi) bahsetmek mümkündür. Ancak 2001 krizini diğer krizlerden ayıran bazı önemli özelliklerden bahsedilebilir. Kara Çarşamba olarak da anılan 2001 krizinin en önemli özelliği devlet kademesinde meydana gelen yönetim krizinin piyasalara yansımış olmasıdır. 2001 yılının Şubat ayında yapılan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Başbakan Bülent Ecevit arasında meydana gelen anayasa fırlatma krizi ile başlayan süreç Türkiye tarihinin özellikle ekonomik bakımdan en sıkıntılı günlerini yaşamasına neden olmuştur. Ancak Eğilmez, 2001 krizinin asıl nedenlerini aşırı "bütçe açıkları" ve aşırı "kamu borçlanması" olduğunu belirtmiştir.³²

Şubat 2001'de ekonomik krizin likidite sıkıntısı nedeniyle, önce faizin sonra devaülasyon beklentisiyle döviz kurunun aşırı yükselmesi ve İMKB endeksinin çökmesiyle doruğa ulaştığı belirtilmiştir. Kriz esnasında özellikle yabancıların borsayı terk ettikleri görülmüştür. Hükümet ise döviz kurunun yükselişine engel olamayacağı düşüncesiyle döviz dalgalanmaya bırakmak zorunda kalmıştır.³³

Bu sürecin gelişimi kısaca şöyle özetlenebilir: 21 Şubat 2001 tarihli MGK toplantısında Cumhurbaşkanı A. Necdet Sezer'in, Başbakan Bülent Ecevit'e anayasa kitapçığı fırlatması olayından hemen sonra İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda %18,1 oranında düşüş yaşanmıştır. Buna bağlı olarak Türkiye'de gecelik faizler %7500'e kadar yükselmiştir. Daha sonra "*dalgah kur*" sistemine geçilmesi yönünde karar alınmıştır. Başbakan Bülent Ecevit'in "*devlet yönetiminde kriz var*" açıklamasıyla birlikte mali piyasalarda panikle başlayan süreç, yerli parayı savunmak için gecelik faizlerin çok yüksek oranlara ulaşmasına rağmen, yerleşiklerin yoğun döviz talebi nedeniyle Merkez

30 Taner Timur, Türkiye Nasıl Küreselleşti, (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), 49.

31 Gülten Kazgan, Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 466.

32 Taha Akyol, "2001 Krizi", <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/2001-krizi-40935949>, erişim: 28.05.2022.

33 Hüseyin Şahin, Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu, (Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2007), 256.

Bankası'nın 5 milyar dolarlık döviz satışıyla sonuçlanmıştır. Böylece kamu bankalarının likidite ihtiyacının karşılanamaması, ödemeler sistemini kilitleyecek boyutlara ulaşmıştır. Banka sistemindeki büyük çöküşü önlemek için TL'nin yabancı para birimleri karşısındaki değeri dalgalanmaya bırakıldı. Alınan yeni kararlar birlikte bir gün önce 670 bin TL olan dolar 1 milyon TL'yi aştı. Bunun sonucunda yabancı bankalar vadesi gelmemiş kredilerini geri çekmeye başlayınca 21 Şubat'ta bankalar arası para piyasasında gecelik faiz %6200'e kadar çıkmış, dolayısıyla yaşanan devalüasyona bağlı olarak dolar karşısında TL'nin değeri en az yüzde kırk oranında düşerken devletin borcu da 29 katrilyon lira artmıştır.³⁴

Ekonomik sonuçlarının dışında 2001 krizi, aynı zamanda parlamenter sistemde yaşanan sıkıntıların gün yüzüne çıkması yönüyle de diğer krizlerden farklı olarak değerlendirilebilir. Bahse konu toplantıda (MGK toplantısı) yetki ve görevler yönünden cumhurbaşkanı ile başbakan arasında yaşanan gerginlik yeni bir tartışmanın da zeminini hazırlamıştır. Tartışmada gündeme gelen ve başbakan ile cumhurbaşkanının yetkileri ile ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkması Türkiye'de öteden beri var olan sistemsel krizin bu tarihten sonra daha çok konuşulacağı anlamına da gelmektedir. Gerçekten de bu tarihten sonra Türkiye'de parlamenter sisteme dönük eleştirilerin yoğun olarak yaşandığı ve başkanlık ya da yarı başkanlık sisteminin daha fazla konuşulduğu bir sürecin geliştiği kabul edilebilir.

Kriz öncesi durum tahlil edildiğinde Türkiye'nin yürütme alanındaki sıkıntılarının sadece ekonomide değil aynı zamanda siyasette yani iç ve dış politikada da hissedildiği görülecektir. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa aslında yasama ve yürütmeye yaşanan sorunların ekonomi ile birlikte iç ve dış politikaya yansıdığı söylenebilir. Bu dönemde meclisin önce beş partiden oluştuğu ve sonrasında yedi partiye çıktığı, hükümetin ise üç partiden oluşan uyumsuz bir koalisyon görüntüsü verdiği gözlenmiştir. Böylece yasama anlamında, ülke şartlarının gerektirdiği yasaların ivedi bir şekilde çıkarılamaması, hükümetin ise gerekli kararları almada sıkıntı yaşaması ülke içinde kaosa, dış politikada ise belirsizliğe yol açmıştır. Kaldı ki bu dönemde, bir yandan 28 Şubat post-modern darbesinin etkileri devam etmekte, diğer yandan 1999 depreminin acı bilançosun ortaya çıkardığı sonuçlar hissedilmektedir. Ayrıca bölgesel sorunlar ve özellikle Irak Krizi Türkiye bakımından son derece sıkıntılı bir sürecin başarılı bir şekilde yönetilmesini gerekli kılmaktadır. Tüm bu nedenler ülkede güçlü bir hükümetin ötesinde güçlü bir sistem gerekliliği

34 Meral Tecer, Türkiye Ekonomisi, (Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü TODAİE Yayınları, 2005), 106. ; Ercan Uygur, Krizden Krize Türkiye: 200 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni 2001/1, İkinci - Genişletilmiş Taslak, <http://www.tek.org.tr>, erişim: 20.01.2022.

konusunda düşünceleri ortaya çıkarmıştır. Nasıl ki siyasi yapıdaki sıkıntılar krizlerin başlıca nedeni olarak kabul ediliyorsa, güçlü siyasi yapı da güçlü ekonominin temel taşı olarak görülebilir.

3. 2001 KRİZİ SONRASI TÜRKİYE'DE EKONOMİK VE SİYASİ GELİŞMELER

Yirmi birinci yüzyıla girerken küreselleşmenin ülkelerdeki değişimi ve yenilenme gereksinimini açığa çıkardığı söylenebilir. Türkiye'nin yoğun olarak uluslararası finans kurumlarının denetimine girme süreci aslında daha erken başlamıştır. Bu bağlamda 2000 öncesinde IMF ile yapılan anlaşma ve görüşmelerin 1994 kriziyle başladığı görülmektedir. Bu anlaşma ve görüşmelerin 1995 yılı sonunda kesintiye uğradığı ancak 1998 Haziranında Yakın İzleme Anlaşması ile tekrar gündeme geldiği görülmektedir. Sonraki dönemde ise 1999, 2002 ve 2005'teki stand-by anlaşmaları ile devam etmiştir. Böylece Türkiye ekonomisinin özellikle 1998-2008 yılları arasında kesintisiz IMF programlarıyla yönetildiği ifade edilmiştir. IMF'nin gündemde olmadığı yıllarda ise “yapısal” olarak nitelendirilen ve reform olarak kabul edilen düzenlemelerin büyük bölümünün de Dünya Bankası patentli olduğu belirtilmiştir.³⁵

Eğilmez'e göre; Türkiye krizden kurtulmak için IMF ile ortak ekonomi programı uygulamaya devam etmiştir. Eğilmez bu programın, bankacılık kesiminin yeniden yapılandırılması, büyümeyi destekleme, kamu açıklarını ve enflasyonu düşürme üzerine kurulu olduğunu belirtmiştir³⁶. Bilindiği üzere kriz sonrasında Kemal Derviş tarafından açıklanan “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı”nın, IMF ile yapılan Stand-by antlaşması ve Dünya Bankası tarafından sağlanan kredilerle desteklendiği görülmektedir. Böylece üretim anlamında istenen destek sağlanmış oldu. IMF ile yapılan anlaşma gereğince birçok yasal düzenleme yapılmıştır. Merkez Bankası ile ilgili düzenleme ise hem para istikrarının sağlanması hem de araç bağımsızlığının sağlanması bakımından son derece önemli görülmüştür. “Derviş Kanunları” olarak da bilinen düzenlemelerin piyasada rekabetin özendirilmesi ve özelleştirme ile ilgili olması neo-liberal anlayışı çağrıştırmıştır. Yapılan düzenlemeler sonucunda Türkiye ekonomisinde iyileşme emareleri aynı yıl görülmeye başlamıştır. İhracatın artması ve dış ticaret açığı ile cari açığın azalması bu durumun önemli göstergeleri olarak kabul edilmiştir.

35 Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 172-173.

36 Mahfi Eğilmez, “Krizden Çıkışın Anahtarı”, (2019), <https://www.mahfiegilmez.com/2019/04/krizden-cksn-anahtar.html>. erişim: 05.11.2021.

Görüldüğü üzere 2001 Krizi sonrasında Türkiye'nin ekonomik yapısındaki değişim bir anlamda küresel piyasalarla rekabet ve uluslararası ticari politikaların uygulanabilmesi için gerekli görülmüştür. Küresel politikaların aynı zamanda rekabeti sürekli kılacağı ve istikrarı yakalamak için bu rekabetin gerekliliği de belirtilmiştir. Bununla birlikte politika yapımcıları, etkin iktisadi politikaların uygulanması gerektiğinden hareketle güvenilir, şeffaf, hesap verebilirliğin ve piyasaların liberalizasyonunun sağlandığı bir ortamın gerekli olduğunu vurgulamışlardır.³⁷ Türkiye'nin maliye politikasındaki önemli değişimler de bu tarihten sonraya rastlamaktadır. Bu çerçevede kamu harcamalarının düzenlenmesi, gelirleri artırmaya ve borç stoğunu azaltmaya dönük tedbirler, ödemeler bilançosu politikalarında değişikliklerin yapılması dikkati çeken hususlardır.³⁸

Belirtildiği üzere Türkiye'de yaşanan ekonomik krizlerde dış borç önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir. 2000 sonrası dış borç içerisinde kamunun payının düşüş trendine girmesi olumlu karşılanmıştır.³⁹ Dolayısıyla bu dönemde uzun bir süre dış borç kaynaklı sorun yaşanmaması, yaşanan krizlerden ders alındığı şeklinde yorumlanabilir. Ekonomideki problemlerin çözümü noktasında basiretli politikalar üretebilen siyasi idarecilerin yanı sıra uygulanacak yöntemlerin de önemli olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca ekonomide başarılı olabilmenin yolunun öncelikle iç istikrarın sağlanmasından geçtiği de anlaşılmıştır.

Öte yandan Türkiye'nin 2000 sonrası sadece ekonomik yapısının değil aynı zamanda siyasi yapısının da değiştiği bilinmektedir. Siyasi sistemin değişiminde 2001 Krizi sürecinde yaşanan devletin üst düzey makamları arasındaki çekişmenin önemli etkisi olduğu belirtilmiştir. Özellikle bu tarihten sonra sisteme dönük eleştirilerin artması dikkat çekicidir. Kriz sürecindeki siyasi tartışmalarda bu düşüncelerin daha fazla dile getirilmesi ve siyasi sistemin tıkanığının ifade edilmesi sık rastlanan bir durum olmuştur. Devam eden süreçte iktidar ortakları arasında yaşanan çekişmeler, Kemal Derviş'in dışarıdan getirilerek son derece önemli yetkilerle⁴⁰ donatılmasının koalisyonda meydana getirdiği sıkıntılar kısa bir süre sonra koalisyon hükümetinin

37 Zeynep Karaçor, "Öğrenen Ekonomi Türkiye: Kasım 2000-Şubat 2001 Krizinin Öğrettikleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006/16. <https://dergipark.org.tr/en/pub/susbed/issue/61792/924110>, erişim: 05.06.2022.

38 Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu*, (Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2007), 262-267.

39 Süleyman Çelik ve Tuba B. Direkçi, "Türkiye'de 2001 Krizi Öncesi ve Sonrası Dönemler İçin Dış Borç Ekonomik Büyüme İlişkisi (1991-2010)", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/3, 2013. <http://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423933018.pdf>, erişim: 11.7.2022.

40 Ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak görevlendirilen Kemal Derviş'e bağlanan kurum veya kuruluşlar şunlardır: Hazine Müsteşarlığı, Merkez Bankası, Ziraat Bankası, Sermaye

dağılmasına ve erken seçime gidilmesine yol açmıştır.⁴¹ Bu tarihten sonra uzun süredir koalisyon şeklinde iktidara birden fazla parti olarak ortak olan Türk Siyasal hayatında merkez sağ ve merkez sol partilerin (Doğru Yol Partisi, Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti) seçim barajının altında kalarak ülke siyasetinde adeta etkisizleştikleri görülmüştür. Ayrıca 2001 Krizi sonrasında yapılan genel ve yerel seçim sonuçlarına bakıldığında (2002-2019), Türkiye'deki seçmen kitlesinin önemli oranda ekonomik krizlerin etkisiyle koalisyonlara sıcak bakmadığı, yerelde ise genellikle iktidar partisinden yana tercihte bulunduğu görülmüştür.

Krizin, Türk siyasal yaşamına etkileri Tuncel tarafından da şöyle ifade edilmiştir: *“AKP'nin ülke tarihinin en büyük krizlerinden birisi olarak kabul edilen 2001 krizi sonrasında güçlü bir şekilde tek başına iktidara gelmesi, kendisinden önce iktidarda bulunan siyasi partilerden farklı olarak, siyasetin etki alanını genişletici bir etki yapmıştır. 2001 krizi sonrasındaki dönemde kriz korkusu AKP'nin ekonomik alanda aldığı radikal kararların toplumsal destek bulmasına ve dolaylı olarak AKP'nin siyasal meşruiyet kazanmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Ayrıca, askeri ve sivil bürokrasisi ile olan mücadelesinde, 2001 yılında yaşanmış olan ekonomik krizlerin toplumun büyük bir kesimini etkilemiş olmasından hareketle, ülke ekonominin kötüye gitmesi ve daha da ileri aşamasında yeni ekonomik krizlerin ortaya çıkabilme ihtimali ile baskı altına alma yoluna gitme eğiliminde olmuştur. AKP bu stratejiyi özellikle 2008 yılında hakkında açılan kapatma davası sürecinde uygulamış ve Anayasa Mahkemesi tarafından oy çokluğuyla mahkum edilse de temelli kapatılması için gerekli olan oy çokluğu sağlanamadığı için AKP kapatılmamış ve bu strateji de büyük ölçüde başarılı olmuştur.”⁴²*

Öte yandan neo-liberal küresel sistemde, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeler tarafından değişime zorlandığı bilinmektedir. Bu anlamda Türkiye'nin de bu zorlamaya tabi tutulduğu iddia edilmiştir. Türkiye'nin küreselleşme sürecinde önemli sorunlar yaşadığı, buna rağmen küresel sisteme uyum sağlamanın mümkün olabileceği değerlendirilmektedir. Önemli sıkıntılara yol açsa da krizlerin yeni fırsatlar doğurabileceğinden hareketle

Piyasası Kurulu (SPK), Türkiye Halk Bankası, Türkiye Kalkınma Bankası, Türkiye Emlak Bankası ile Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK).

41 Hidayet Keskin, Hakan M. Kiriş ve Canan Şentürk, “2001 Krizinin Ekonomik Ve Siyasal Yönleri Üzerine Bir Değerlendirme Çabası”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/ 4,(2006):68, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/215640>. erişim: 20.09.2022.

42 Gökhan Tuncel, “Ekonomik Krizlerin Türkiye’de Siyaset-Bürokrasi İlişisine Etkisi.” (2009). <http://abakus.inonu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11616/12089/47.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, erişim: 02.10.2022.

2001 Krizi'nin de Türkiye için yeni dönemin başlangıcı olduğu düşünülmektedir.

Buna karşın başta ekonomik sistemler üzerinde etkili olan küreselleşme sürecinin özellikle gelişmekte olan ülkeler için beklenen iyileşmeyi sağlamadığı gibi kronikleşen işsizlik, düşük büyüme hızları, artan borçlar, dışa bağımlılık ve tüm bunlara bağlı olarak geri kalmışlık gibi sonuçlara yol açtığı belirtilmiştir. Ayrıca uluslararası sermayenin hareket alanının genişlemesi ve sermaye akışkanlığının IMF, Dünya Bankası, OECD ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi örgütler tarafından desteklendiği bilinmektedir. Bu çerçevede Güneydoğu Asya ülkeleri, Meksika ve Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı büyük çaplı finansal krizlerde sermaye akışkanlığının ve belirtilen örgütlerin payının olduğu kabul edilmektedir.⁴³ Dolayısıyla kriz yaşayan ülkelerin çözüm noktası olarak yine uluslar arası finans ve mali örgütlerin kapısını çalması ve krizi atlatabilmek için kendilerine sunulan reçetelere uymak zorunda kalmaları dikkatleri çeken önemli noktalardandır.

SONUÇ

Dünyada meydana gelen büyük çaplı ekonomik krizlerden sonra genellikle yeniden yapılanmaya gidildiği ve dünya sisteminde önemli değişimlerin yaşandığı söylenebilir. Bu kapsamda 1929 krizinin ardından dünyada devletçi ekonomik anlayışının ağırlık kazandığı ve sonrasında Keynesyen iktisadi öğretiler doğrultusunda Bretton Woods sisteminin uygulanmaya konulduğu bilinmektedir. Bu sistemin 1970'lerde tıkanmasıyla dünyada yeni arayışlara yönelimin olduğu ve çözüm olarak neo-liberal sistemin önerildiği görülmüştür. Bu çerçevede liberalizasyon, deregülasyon ve küreselleşme politikalarına hız verildiği, mal ve sermaye akımlarının önünün açılmaya çalışıldığı, böylece ekonomide uluslararasılaşmanın arttığı kabul edilmektedir. Bu durum aynı zamanda dünya sisteminin yeniden yapılanması şeklinde yorumlanmıştır.

Kriz sonrası yeniden yapılanma, değişim ve gelişmelerin Şubat 2001 Krizi sonrasında Türkiye'de de gerçekleştiği görülmüştür. Öncelikle 2001 Krizi sonunda Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) kapsamında mali ve finansal tedbirler alınmıştır. Bu kapsamda Türkiye'de banka sektörüne ilişkin önemli kararlar alınarak güvensizlik ortamı düzeltilmeye çalışılmıştır. Kriz sonrası alınan kararlar ve finansal/mali uygulamalar Türkiye'nin mevcut ekonomik yapısında reformlar gerçekleştirmesine, dünya ekonomik sistemi ile entegrasyonunda önemli bir eşişe ulaşmasına kapı aralamıştır.

43 Mehmet Dikkaya ve Deniz Özyakışır, Küreselleşmenin Ekonomi-Politigi, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2008),108.

2001 Krizi, sonuçları bakımından ekonomiyi önemli oranda etkileyebilecek olan bazı kazanımları da sağlamıştır. Buna göre Türkiye’de yatırım ortamının iyileşmesine katkı sağlamıştır. Bu çerçevede çıkarılan Doğrudan Yabancı Yatırım Yasası, yabancı şirketler için bürokrasiyi azaltmış ve Türkiye’ye önemli bir yabancı sermaye girişi sağlamıştır. Ayrıca, büyük bir kâr vergisi indirimi, vergi mevzuatının basitleştirilmesi ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesi diğer önemli değişikliklerdir. Alınan bu kararlar ve uygulamalar olumlu sonuçlar doğurmuştur. Kabul edildiği gibi bu dönem yapılan ekonomik reformlar, Türkiye’nin en az on yıl boyunca makroekonomik istikrar ve yüksek büyüme seviyeleri elde etmesine yardımcı olmuştur. 2002-2007 yılları arasında Türkiye ekonomisinin ortalama % 6,7 oranında büyüdüğü, böylece 2008 yılındaki küresel ekonomik krizi de daha az bir hasarla atlattığı söylenebilir.

Ancak daha da önemlisi Türkiye’de kriz sonrası meydana gelen siyasi değişimdir. 2001 sonrasında yaşanan çalkantılı dönemin ardından Türkiye’de 2002 seçimleriyle birlikte yaklaşık on yıllık koalisyon dönemi sona ermiş ve tek partinin iktidarı gerçekleşmiştir. Üstelik kuruluşunun üstünden kısa bir süre sonra, bir parti tek başına iktidar olmuştur. Bu politik durum, Türkiye’nin tek partili yönetimine yirmi yılı aşkın ve cumhuriyet tarihinin en uzun iktidar döneminin kapısını da aralamıştır. Böylece 2001 krizinin Türkiye’de siyasetin etki alanını genişlettiği, yeniden kriz ortamına dönülmemesi için ekonomi alanında radikal kararlar alan ve bu kararları tavizsiz bir şekilde uygulayan iktidarın büyük oranda toplumsal destek bulduğu yorumları yapılmıştır.

Buna ilaveten Türkiye’nin sancılı geçen doksanlı yıllarından sonra 2000 ve 2001 krizlerinin yaşanması demokrasi ve insan hakları bağlamında yeni bir sürecin başlatılmasını da gerekli kılmıştır. Gerçekten de 2002 ve sonrasında AB uyum yasalarının çıkarılması, demokrasi ve insan hakları bakımından anayasal ve yasal iyileştirmelerin gerçekleştirilmesi dikkatleri çekmiştir. Yapılan iyileştirmelerin ekonomik alana da yansıdığı görülmüştür. Serbest piyasa mekanizmasının ilerlemesi ve girişimciliğin artması bu döneme rastlamaktadır. Bu durum, ekonominin ancak yapısal anlamda reformlarla istikrara kavuşturulabileceğini ve bunun içinde istikrarlı siyasal yönetimin gerekliliğini ortaya koymuştur.

Şubat 2001 Krizinin, aslında Türkiye’de siyasal sistemin sorgulanmasına yol açtığı ve hükümet sisteminin değişmesine dönük tartışmaları başlattığı bilinmektedir. Ülkede cumhurbaşkanı ve başbakan arasında gerçekleşen tartışmanın ekonomiye yansımalarının acı reçetesi hiç kuşkusuz halka yansımıştır. Böylece Türkiye’de sistem arayışının hızlandığı söylenebilir. Normal dönem-

lerde pek açık vermese de kriz dönemlerinde sistemin bu tür olumsuzluklara cevap verememesi sistemle ilgili tartışmaların artmasına sebep olmuştur. Nihayetinde Türkiye'de sistem değişikliği 2018 yılında gerçekleşmiş, parlamenter sistemin yerine cumhurbaşkanlığı yönetim sistemi⁴⁴ kabul edilmiştir. Ancak sistem ne olursa olsun Türkiye'de ekonomik yapıyı iyileştirecek ve ayağa kaldıracak en önemli unsurun siyasal istikrardan geçtiği kabul edilmektedir. Bir başka şekilde izah etmek gerekirse; siyasal açıdan toplumsal mutabakatı sağlamış, demokrasi ve insan hakları bakımından çağdaş dünya standartlarına ulaşmış bir Türkiye'nin, iktisadi açıdan da ilerleyeceği ve krizleri daha rahat bir şekilde aşabileceği söylenebilir.

---

44 Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi için bkz.: Menaf Turan, "Türkiye'nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi", *Social Sciences Research Journal*, 7/3, (2018): 42-91, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/524784>, erişim: 03.10.2022.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, Ömer ve Özkan, Bülent. “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye Üzerine Etkileri”, *Mevzuat Dergisi*, 12/136, (2009). <https://www.mevzuatdergisi.com/>, Erişim: 01.12.2021.
- Akbay, Oktay Salih., “Küresel Finansal Krizin Kökenleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Sosyal Bilimler Metinleri, *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Süreli Yayını*, 06/2011, (2011): 1-16.
- Akpınar, A. Tolga. “Türkiye’de Ekonomik Krizler 1969-1974-1978 ve 1980 Krizleri” *Sinestezi E Dergi*, 20 Şubat 2009, <https://sinestezi.wordpress.com/2009/02/20/turkiye-de-ekonomik-krizler-1969-1974-1978-ve-1980-krizleri/>, erişim: 12.02.2022.
- Aktan, Coşkun Can ve Şen, Hüseyin. “Ekonomik Kriz: Nedenleri ve Çözüm Önerileri” *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, Kasım-Aralık, 42/2 (2001): 1225-1230.
- Akyol, Taha. “2001 Krizi”, (2018). <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/2001-krizi-40935949>
- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Çelik, Süleyman ve Direkçi, Tuba B. “Türkiye’de 2001 Krizi Öncesi ve Sonrası Dönemler İçin Dış Borç Ekonomik Büyüme İlişkisi (1991–2010)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turki*, 8/3, (2013): 111-135. <http://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423933018.pdf>.
- Çolak, Ömer Faruk, *Finansal Piyasalar ve Para Politikası*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001.
- Darıcan, Mehmet F. “Ekonomik Krizler ve Türkiye”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi (İAÜD)*, 5/17, (2020): 39-46. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/319382>.
- Dikkaya, Mehmet ve Özyakışır, Deniz. *Küreselleşmenin Ekonomi-Politigi*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2008.
- Dura, Cihan. “Ekonomik Kriz Nedir, Özellikleri Nelerdir, Nasıl Gelişir”- (2009): <http://www.cihandura.com/tr/makale/>, erişim: 20.05.2021.
- Eğilmez, Mahfi., “Osmanlı’dan Devraldığımız Borçlar”, (2011), <https://www.mahfiegilmez.com/2011/12/osmanlidan-devraldigimiz-borclar.html>
- Eğilmez, Mahfi., “Krizden Çıkışın Anahtarı”, (2019), <https://www.mahfiegilmez.com/2019/04/krizden-cksn-anahtar.html>.
- Ekinci, Aykut. “2001 Krizi Sonrası Türkiye Ekonomisindeki Büyümenin Sırrı: Daha Liberal Bir Ekonomi (?)”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 18/72, (2013): 109-126.
- Ergin, Koray. “İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, (2017):114-

127. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/552820>, erişim: 10.03.2022.

- Ezer, Feyzullah. "1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1, (2010): 427-442.
- Göçen, Serdar. "Türkiye'nin 1990-2015 Dönemindeki Ekonomik Performansı Üzerine Bir Değerlendirme", *Marmara İktisat Dergisi*, 1/1, (2017): 61-76.
- Gürsoy, Melih. *Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*, Metis Yayınları, 1989.
- Karaçor, Zeynep. "Öğrenen Ekonomi Türkiye: Kasım 2000-Şubat 2001 Krizinin Öğrettikleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006/16, (2006): 379-391. <https://dergipark.org.tr/en/pub/susbed/issue/61792/924110>. erişim: 15.03.2022.
- Karluk, Rıdvan. *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1997.
- Kazgan, Gülten. *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Kepenek, Yakup. *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*, Ankara: Verso Yayıncılık, 1990.
- Keskin, H., Kiriş, H.M., Şentürk, C. (2006). "2001 Krizinin Ekonomik Ve Siyasal Yönleri Üzerine Bir Değerlendirme Çabası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/4, (2006):46-73. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/215640>. erişim:10.03.2022.
- Kılıçbay, Ahmet. *Türk Ekonomisi, Modeller Politikalar Stratejiler*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984.
- Kurtoğlu, Ramazan. *Türkiye Ekonomisi (1838-2010) Mali Bağımlılık, Büyüme, Krizler ve Siyasal Sonuçları Zihniyet-Borç-Büyüme-İstihdam 1838-1914 Dönemi ile 1980 Sonrası Benzerlikleri*, İstanbul: Destek Yayınları, 2019.
- Owen, Roger ve Pamuk, Şevket. *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, Çev.: A.Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Parasız, İlker, *Para Politikası Türkiye Uygulaması*, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Rosier, Bernard. *İktisadi Kriz Kuramları*, Çev.: N. Yentürk, Cep üniversitesi, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Şahin, Hüseyin. *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu*, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2007.
- Tecer, Meral. *Türkiye Ekonomisi*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Yayınları, 2005.

- Timur, Taner. Türkiye Nasıl Küreselleşti, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Tuncel, Gökhan. Tuncel, Gökhan. “Ekonomik Krizlerin Türkiye’de Siyaset–Bürokrasi İlişkisine Etkisi.” (2009). <http://abakus.inonu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11616/12089/47.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, erişim: 02.10.2022.
- Tunç, Havva, Uluslar arası Ticaret, Para ve Finans, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004.
- Turan, Menaf. “Türkiye’nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”, *Social Sciences Research Journal*, 7/3, (2018): 42-91, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/524784>, erişim: 03.10.2022.
- Türk Dil Kurumu, Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Kriz” kavramı; <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim: 10.04.2022.
- Uludağ, İlhan. İzlenen Ekonomik Politikalar Işığında Türkiye Ekonomisi Teori-Politika-Değerlendirme, İstanbul: M.Ü. Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Yayınları, 1990.
- Uygur, Ercan. (2001), Krizden Krize Türkiye: 200 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni 2001/1, <https://www.tek.org.tr/dosyalar/KRIZ-2000-20013.pdf>, erişim: 11.12.2021.
- Uzunkaya, Sevil. Şenel. Dinçer, Hasan ve Yüksel, Serhat. “1973 Petrol Krizi’nin Türkiye’ye Etkileri”, International Conference on Multidisciplinary Sciences (icomus) 15-16 December 2018 © İstanbul/Turkey, Abstarcts Book, Eds.: A.B. Kaplan, Ö. K. Tüfekçi, (2018): 51.
- Warlouzet, Laurant., Governing Europe in a Globalizing World Neoliberalism and its Alternatives following the 1973 Oil Crisis, Routledge, London and New York: Taylor&Francis Group, 2018.
- https://www.researchgate.net/publication/330075699_1973_Petrol_Krizinin_Turkiye_Ekonomisine_Etkileri, erişim: 22.10.2021.
- http://www.turkcewiki.org/wiki/2001_T%C3%BCrkiye_ekonomik_krizi

Türkiye - Yunanistan İlişkilerinin Türk Siyasal Hayatına Etkileri: Özal-Erdoğan Karşılaştırması

Fuat Bozyel¹

1. TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİNİN GENEL PERSPEKTİFİ

Türk-Yunan ilişkilerinin tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu aşamalar incelendiğinde aslında ilişkilerin temelini Malazgirt Savaşına kadar götürmek gerekebilecektir. Nitekim Malazgirt zaferi ile birlikte Orta Asya'dan Batıya doğru ilerleyen Türk kavimleri, birçoğu Helenleşmiş olan Anadolu topraklarına yerleşmeye başlamışlardır. Yaşanılan bu süreç çok fazla problem oluşturmaya da Osmanlı'nın 14. Yüzyıldan itibaren Bizans Devletinin karşısında güçlenerek büyümesi ve İstanbul'un fethi ile birlikte Bizans'ın son bulması ile Yunanlıların Türk egemenliği altında yaşamaya başlaması Yunan hakkında olumsuz etkilerin başlamasına sebebiyet vermiştir.²

Yunanistan, 1830 senesine gelindiğinde Osmanlı'dan ayrılmış ve bağımsız bir devlet statüsüne kavuşan Yunanistan'ın Türkiye ile olan ilişkileri uluslararası arenada sıklıkla gerilimlere sahne olmuş ve kimi dönemlerde karşılıklı fikir birliğine varılırken kimi dönemlerde ise yeniden gerilimlerin oluşması söz konusu olmuştur.³ Nitekim bu ilişkilerin temelini de aslında 1830 yı-

- 1 Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, fbozyel@beu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-1178-8935
- 2 Muzaffer, Ercan Yılmaz, (2008). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri Ve Ege Sorunu, Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2), s. 27-44, s. 28
- 3 Yeliz Yazan, (2012). Türk-Yunan Ege Denizi Sorunlarının Avrupa Birliği Komisyonunun ve Parlamentosunun Bakış Açılıarı Çerçevesinde İncelenmesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam

lından sonra Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak siyaset sahnesinde yer alması ve sonrasında da Osmanlı karşısında bir güç konumuna gelmek için gelişme çabalarının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Ne var ki iki Dünya Savaşı arasında yaşanan süreçte özellikle Lozan Antlaşması ve Türk-Yunan Nüfus Değişimi Sözleşmesi'nin akabinde Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiler genel itibarıyla olumlu bir izlenim uyandırmıştır. Bu süreç içerisinde aslında iki ülke arasında yaşanabilecek olumsuzlukların önlenmesinde kilit rol oynayan isimler Atatürk ile Venizelos olarak gösterilebilir. İki isim arasında olumlu görüşmelerin olması ile birlikte iki ülke arasında da olumlu gelişmelerin cereyan etmesine muhtemel bakılmaktaydı. Ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'ın Almanya tarafından işgal edilmesi ve Türkiye'nin de bilhassa savaşın başlangıcında Almanya ile müttefik olması ile beraber ilişkiler yeniden bozulmaya başlamıştır. Bununla birlikte Yunanistan'a göre Türkiye, Fransa ve İngiltere'yle 1939 yılında yapılan ittifak antlaşmasına uymamıştır. Yunanistan'a savaş esnasında yardımda etmemiş ve bunun yanında Ege adaları da Almanlarla pazarlık konusu olmuştur. Silah yüklü Alman gemilerinin Türk Boğazlarından geçmesine de izin vermiştir.⁴ Sayılan bu hususlar sebebiyle de Yunanistan-Türkiye ilişkilerinde yeniden gerilime sürüklenecek bir aşamaya geçiş başlamıştır.

Yunanistan'ın Osmanlı'dan koparak ayrı bir statüye kavuşması döneminden itibaren iki ülke arasındaki ilişkilerin aslında hep bir güvensizlik temeli üzerinde inşa edildiği ifade edilebilir. Nitekim Kurtuluş Savaşında yaşanan çarpışmalar ile birlikte savaş ortamında şekillenen bu ilişkiler savaşın ardından Lozan Antlaşması ile birlikte siyasi düzlemde yerini bulmuş ve sonrasında da inişli çıkışlı olarak devam etmiştir. Bu dönemde Büyük Önder Atatürk ve Yunan Venizelos'un dostluk ve iş birliği çerçevesinde yürütmüş olduğu siyaset ile iki ülke arasındaki ilişkiler belirli bir seviyeye gelmişse de 1960 sonrasında Kıbrıs'ta yaşanan etnik çatışmayla karşılıklı ilişkiler yeniden gerilmeye başlamıştır.

1970 yılına gelindiğinde iki ülke arasında gerilimi oluşturan ana gündemin Ege Denizi konusundaki anlaşmazlıklar olduğu görülmektedir. Bunun yanında 1996 yılında yaşanan Kardak Krizi ile birlikte de iki ülke arasındaki gerginlik zirve noktasına ulaşmış ve savaşın eşiğine gelinmiştir. Bu süreçte NATO üyesi olan her iki ülke de taviz vermekten sakınmış ve kritik zamanlar yaşanmıştır. Nitekim Soğuk Savaş dönemindekine benzer olarak artan krizin tepe noktaya ulaşmasından itibaren bir yumuşama dönemine geçiş başlamış ve dönemin Dışişleri Bakanları İsmail Cem ve Papandreou'nun isimleriyle

Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 191-218, s. 192

4 Yılmaz, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri Ve Ege Sorunu, s.28

anılan yumuşama dönemi birçok açıdan olumlu gelişmelerin olmasına da zemin hazırlamaya başlamıştır.⁵

Yaşananların yanı sıra Türkiye ve Yunanistan 1992 senesinde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurulması aşamasında işbirliği yaparak sürecin ilerlemesine vesile olan iki ülke konumunda yer almıştır. Nitekim Türkiye ve Yunanistan söz konusu örgütün kurucu üyeleri içinde yer almıştır. Örgütün sekretaryasının İstanbul'da kurulmasına, Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın ise Selanik'te kurulmasına karar verilmiştir. Günümüzde söz konusu kuruluşların aktif olarak aynı yerlerde devam ettiği görülmektedir. Bununla birlikte Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü her ne kadar Türkiye ve Yunanistan'ın iktisadi ve siyasi alanda gerçekleştirmiş olduğu ilişkilerde iki ülkenin işbirliğine yönelik çalışmalarına bir örnek teşkil etmektedir. 1993 yılında Yunanistan'da Panhelenik Sosyalist Hareket partisinin (PASOK) iktidara gelmesi ile iki ülke arasındaki ilişkilerde bir gerileme söz konusu olmuştur. Nitekim Andreas Papandreu önderliğindeki PASOK, Yunanistan'da faaliyet gösteren diğer partilere nazaran Türkiye'ye karşı çok daha katı bir tavır takınmıştır.⁶

Türkiye ile Yunanistan arasında meydana gelen gerilimler ve yaşanan problemler uzun süredir iki ülkenin gündeminde önemli bir yer edinmektedir. Nitekim bu sorunların genellikle Ege Denizinde yoğunlaştığı ve bu sorunlar sebebiyle de iki ülke arasında birtakım gerilimlerin yaşandığı ifade edilebilir.⁷ Meydana gelen bu problemler neticesinde iki ülke arasında daima diplomasi trafiği yaşanmakta ve yeni birtakım sorunlar da oluşmaya devam etmektedir. Önemli olan husus iki ülkenin yaşanan bu gerilim ortamının yumuşatılması noktasında yapıcı adımlar atabilmesi olmaktadır. Bunun yanında aslında iki ülke arasında süregelen anlaşmazlıkların temelinin 18. Yüzyıla kadar dayandığı ifade edilebilir. Yunan toplum yapısında bu dönemde ortaya çıkan değişiklikler ile birlikte ilk ulusal hareketlerin başladığı görülmektedir.⁸ Özellikle 1830 ile 1923 yılları arasında yaşanan dönemde Doğu Roma İmparatorluğu'nun yeniden dirilişi olarak kabul edilen "*Megalo idea*" ülküsü ile Yunanistan'ın yayılma politikası olarak tarih sahnesinde yerini almış ve bu yaklaşım ile Osmanlı Devleti içinde kalan Yunan topraklarının kurtarılarak Yunanistan topraklarına kazandırılması amaçlanmıştır.⁹ Dolayısıyla Yunanis-

5 <https://tr.euronews.com/2021/01/30/turkiye-yunanistan-aras-gerginlikte-ankara-nas-l-bir-yol-izlemeli-gorus>

6 Yılmaz, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri Ve Ege Sorunu, s.28

7 Nazlı Usta, (2012). Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 30

8 Richard Clogg, "Modern Yunanistan Tarihi", çev:Dilek Şendil, İletişim Yay., 1997, 31-32

9 Saim Gökçen, (2000). Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Temel Sorunlar, Atatürk Dergisi, Yıl 2002, Cilt 3, Sayı 2, 144

tan ile Türkiye arasında yaşanan gerilimlerin başlangıç noktasının bu ülkü temelinde şekillendiği söylenebilir. Bununla birlikte Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin şekillenmesinde Lozan Barış Konferansında alınan kararların önemli bir etkisinin olduğu söylemek yanlış olmayacaktır. İlk başta iyimser bir tablo olarak gösterilen bu kararların sonrasında yerini karamsarlığa bıraktığı da ifade edilmektedir.¹⁰ Bunun temelinde de yine megallo idea ülküsünün etkisi söz konusudur. Yunanistan'da hem kiliselerde hem de okullarda işlenen en önemli konu bu olmuş ve devamında Türk düşmanlığı işlenir hale gelmiştir. Hatta 1978-1979 öğretim yılında ilkokulda okuma kitaplarınının 46. Sayfasında "1821 Yunan ihtilali" başlıklı ders ünitesinde Yunanlıların Türklere karşı silaha sarıldıkları anlatılmış ve "Ya hürriyet ya ölüm, Mora'da ve yeryüzünde tek türk kalmayınca kadar savaş" şeklinde ifadelere yer verilmiştir.¹¹ Bu da göstermektedir ki aslında Yunanistan'ın temel hedefinin Türklerin tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik şiddet politikasının asla kabul edilemez olduğudur. Bu anlamda günümüzde halen süregelen anlaşmazlıkların çözülebilmesi noktasında öncelikle bu konunun gündeme getirilmesi ve Yunanistan hükümetinin iyi niyetini deklare etmesi beklenmelidir.

Bu bakımdan iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların tarihsel arka planı incelendiğinde iki ülke toplumunun da aslında yıllardır bir arada yaşadığı ancak bağlı oldukları milliyet çerçevesinde çıkarlarının farklılaştığı görülmektedir.¹² Bu bağlamda Yunanistan'ın Osmanlı topraklarından ayrılmasıyla birlikte aslında Osmanlı'nın bütünlüğünün bozulduğu ve Doğu Akdeniz'deki kontrolün el değiştirdiği de ifade edilebilir.¹³ Dolayısıyla, Türkiye, Yunanistan'ın 1833 yılından bu yana yürütmüş olduğu dış politikasının topraklarını büyütme ve sınırlarını genişletme amacı çerçevesinde aşırı milliyetçi bir ideoloji çerçevesinde yürüttüğünü ifade etmiş ve bu aşırılık neticesinde de iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların çözülemeyen bir hal aldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla ikili ilişkilerdeki anlaşmazlıkların temelinde yine megallo idea ülküsünün yer aldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Türkiye ile Yunanistan arasında uzun süre önce başlayan gerilimler Lozan anlaşması ile siyasi arenada çözümlenme imkânı bulmuş ve bu çerçevede Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin olumlu hale getirilmesi hedeflenerek iki ülke arasındaki nazik dengenin oluşturulmak istendiği ifade edilebilir.¹⁴ Her ne kadar durum böyle olsa da iki ülke arasındaki gerilimlerin

10 Gökçen, Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Temel Sorunlar, s. 145

11 Gökçen, Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Temel Sorunlar, s.150

12 Usta, Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri, s.30

13 Filiz Yasar, Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2005), s.35

14 Mehmet Uysal, (2007). 1930 - 1938 Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, s. 1

ve anlaşmazlıkların temelinde Yunanistan'ın megalomania düşüncesinin yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Aynı zamanda Ege Denizi'ndeki karasuları, kıta sahanlığı ile birlikte hava sahası da Ege adalarının askerden arındırılması ile egemenliği bir anlaşma ile devrolmamış ada, adacık ve kayalıkların statüsü olarak sıralanabilecek konular da iki ülke arasında problemlerin ortaya çıkmasına süregelen gerilimlerin ve anlaşmazlıkların devam etmesine sebep olarak ön plana çıkmıştır. Hatta ülkemizde Dışişleri Bakanlığı yapmış olan ve Türk-Yunan yakınlaşmasının önemli mimarlarından birisi olarak gösterilen İsmail Cem, Ege'de yaşanan sorunların *“ karmaşık ve çok yönlü bir sorun ”* olduğunu ifade etmiştir.¹⁵ Dolayısıyla, iki ülke arasındaki gerilimlerin çözümlenebilmesi amacıyla ikili ilişkilerin diplomatik açıdan çözülmesinin önemli bir rol üstlendiği de ifade edilebilir.

Bugün Ege Denizi ve o bölgedeki kıta sahanlığı Yunanistan için olduğu gibi Türkiye için de büyük bir öneme sahiptir ve bunun temel sebebi aslında Türkiye'nin Ege sahillerinde yalnızca Ege Denizi'ndeki adalardan değil Yunanistan'ın genelinden daha fazla nüfusun ikamet ediyor olmasıdır. Bu bakımdan Ege Denizi'ne çıkış ve Ege Denizi'ni kullanmak Türkiye'nin önemli çıkarları içinde yer almaktadır ve buradan vazgeçmek söz konusu olmamalıdır. 1970'li yılların başından itibaren 1990'lı yıllara gelinceye kadar Ege Denizi, Türkiye ve Yunanistan arasında ilişkilerin sıklıkla bu ülkeleri sıcak çatışmaların eşiğine getiren bir gerginlik boyutu olarak tarih sahnesinde yer edinmiştir. Yunanistan, 1973'de müzakerelerine başlanmış olan ve 1982 senesinde imzalanan Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Anlaşmasını (UNCLOS) kendi istediği gibi yorumlamıştır. Ege Denizi'ndeki dengeleri bu defa tam anlamıyla kendi yararı doğrultusuna çevirme yönünde harekete geçmiştir. Yunanistan, yarı kapalı bir deniz şeklinde ifade edilen ve dar bir alanda pek çok adayı içine alan Ege karasularını bu defa da 6 milden 12 mile çıkarma isteğini ortaya atmıştır. Bu durum Ankara'da Yunanistan'ın Ege'yi tam anlamıyla bir Yunan 'gölü' olarak gördüğü inancını güçlendirmiştir. Ege Denizi'ne uzun bir sınırı olan Türkiye'nin bu deniz üstündeki haklarını Yunanistan'ın yok saydığına dair inancı da güçlenmiştir.¹⁶

Türkiye ile Yunanistan arasındaki gerilimlerin Avrupa Birliğine üyelik sürecinde de Yunanistan tarafından alevlendirildiği ifade edilebilir. Nitekim 1981 yılına gelindiğinde AB'ye tam üye olarak katılmıştır. Bu durum Yunanistan'ın Avrupa platformunda Türkiye'ye aleyhine *“ AB kartı ”* üstünlüğünü sağlamıştır. Üyeliğin ardından 18 Ekim 1981 seçimleri ile birlikte iktidara

15 İsmail Cem, Türkiye, Avrupa, Avrasya, I. Cilt, Strateji, Yunanistan, Kıbrıs, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 82

16 Oğuz Çelikkol ve Sibel Karabel, (2017). Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar, Bilge Strateji, Cilt: 9, Sayı: 16, s. 13-31, s. 16

gelen Andreas Papandreu liderliğindeki PASOK Hükümeti de dönem içinde iki ülke arasında yaşanan problemleri bir Avrupa sorunu haline getirmiştir. Hatta bu durum Yunan dış politikasının da temel amacı haline gelmiştir.¹⁷

Bununla birlikte Yunanistan ile olan ekonomik ve ticari ilişkilerimizin 2000'li yıllara gelindiğinde özellikle 1999 yılından itibaren iki ülke arasındaki olumlu siyasi ilişkilere paralel olarak ivme kazandığı ifade edilebilir. Nitekim 2008'de tarihin en yüksek seviyesini gören 3,6 milyar ABD Dolarına ulaşan, fakat yaşanan küresel ekonomik krizin de ciddi anlamda etkisiyle 2009 yılında 2,8 milyar ABD Dolarına gerileyen ticaret hacmi, 2010 yılında artarak 3 milyar ABD Dolarına yükselmiştir (Babalı, 2014: 304).¹⁸

2013 yılına gelindiğinde ilk yedi aylık süreçte Yunanistan'a ihracatımız 776 milyon ABD Doları olurken, Yunanistan'dan ithalatımız ise 2,413 milyar ABD Doları olarak kaydedilmiş ve toplamda ticaret hacmimiz 3,189 milyar ABD Doları olarak kayıtlara geçmiştir. 2014 yılının aynı döneminde ise Yunanistan'a ihracatımız artış göstererek 896 milyon ABD dolarına yükselmiş ve ithalatımız ise azalarak 2,304 milyar ABD Doları olarak kayıtlara geçmiştir. Özetle, toplam ticaret hacmi ise 3,200 milyar ABD Doları olarak kayıtlarda yer almıştır (Babalı, 2014: 304).¹⁹

2021 yılı Haziran ve Temmuz ayları verilerine göre Türkiye'nin komşu ülkeler ve Yunanistan ile olan dış ticaret istatistiklerine aşağıdaki tablolardan ulaşılabilecektir.

---

17 Harun Arıkan, Avrupa Birliği Türkiye İlişkilerinde Yunanistan Faktörü, I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:28, s. 116-140, s. 120

18 Tuncay Babalı, 2000'lerde Türkiye-Yunanistan Ülkeleri ve Türk Azınlığın Durumu Gelmeyen Bahar Türk-Yunan İlişkileri Üzerine Makaleler İçerisinde, (İstanbul:Doğu Kitapları Yayınevi, 2014), 304

19 Babalı, 2000'lerde Türkiye-Yunanistan Ülkeleri ve Türk Azınlığın Durumu Gelmeyen Bahar, 304

Tablo 1: Komşu ülkeler ile ihracat raporuna ait görsel

Ülke	Yıl			Ocak-Temmuz			Temmuz		
	2019	2020	Değişim (%)	2020	2021	Değişim (%)	2020	2021	Değişim (%)
Irak	10.223	9.143	-10,6	4.808	5.664	17,8	733	772	5,4
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	5,7	5,4	-	5,3	4,7	-	4,9	4,7	-
Bulgaristan	2.668	2.635	-1,3	1.379	2.058	49,3	234	287	22,4
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	1,5	1,6	-	1,5	1,7	-	1,6	1,7	-
Yunanistan	2.245	1.800	-19,8	1.001	1.625	62,4	165	295	78,4
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	1,2	1,1	-	1,1	1,3	-	1,1	1,8	-
İran	2.737	2.254	-17,7	1.117	1510	35,2	267	242	-9,1
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	1,5	1,3	-	1,2	1,2	-	1,8	1,5	-
Azerbaycan	1.788	2.086	16,6	1.086	1.302	19,9	153	175	14,6
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	1,0	1,2	-	1,2	1,1	-	1,0	1,1	-
Suriye	1.731	1.596	-7,8	886	1.130	27,5	149	139	-6,5
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	1,0	0,9	-	1,0	0,9	-	1,0	0,8	-
Gürcistan	1.578	1.461	-7,4	775	851	9,8	133	136	2,2
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	0,9	0,9	-	0,9	0,7	-	0,9	0,8	-

Ülke	Yıl			Ocak-Temmuz			Temmuz		
	2019	2020	Değişim (%)	2020	2021	Değişim (%)	2020	2021	Değişim (%)
Liste Toplamı	22.971	20.974	-8,7	11.052	14.140	27,9	1.834	2.047	11,6
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	12,7	12,4	-	6,5	8,3		12,3	12,5	-
Genel Toplam	180.833	169.638	-6,2	89.949	121.358	34,9	14.891	16.413	10,2

Kaynak: www.ticaret.gov.tr

Tablo 2: Komşu ülkeler ile ithalat raporuna ait görsel

Ülke	Yıl			Ocak-Haziran			Haziran		
	2019	2020	Değişim (%)	2019	2020	Değişim (%)	2019	2020	Değişim (%)
Bulgaristan	2.385	2.124	-11,0	1.014	1.338	32,0	165	223	35,3
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	1,1	1,0		6,2	5,9		1,0	1,0	
İran	3.608	1.193	-66,9	468	1.183	152,6	112	203	80,3
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	1,7	0,5		2,9	5,2		0,7	0,9	
Yunanistan	1.475	1.321	-10,5	627	37	33,7	114	184	61,6
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	0,7	0,6		3,8	3,7		0,7	0,8	

Ülke	Yıl			Ocak-Haziran			Haziran		
	2019	2020	Değişim (%)	2019	2020	Değişim (%)	2019	2020	Değişim (%)
Gürcistan	272	349	28,1	190	249	30,8	30	57	90,2
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	0,1	0,2		1,2	1,1	0,2	0,3		
Azerbaycan	411	411	-0,1	199	318	59,4	30	55	81,1
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	0,2	0,2		1,2	1,4		0,2	0,2	
Irak	2.678	8.202	203,3	3.307	1.194	-63,9	907	81	-91,1
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	1,3	3,7		20,3	5,3		5,6	0,4	
Suriye	118	246	108,6	78	88	11,6	10	15	42,5
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	0,1	0,1		0,5	0,4		0,1	0,1	
Liste Toplamı	10.947	13.844	26,5	5.883	5.205	-11,5	1.368	816	-40,3
Genel İhr. İçindeki Payı (%)	5,2	6,3		36,1	23,0		8,4	3,6	
Genel Toplam	210.345	219.517	4,4	98.952	126.111	27,4	16.318	22.628	38,7

Kaynak: www.ticaret.gov.tr

Söz konusu tablolar incelendiğinde; Yunanistan ile olan ticari ilişkilerimiz komşu ülkeler ile kıyaslandığında üçüncü sırada yer almakta ve söz konusu ticaret hacimlerinin ihracat noktasında 2021 yılında 2020 yılına oranla %62,4; ithalat noktasında ise %33,7 oranında arttığı gözlemlenmiştir.

2000'li yıllara gelindiğinde iki ülke arasındaki ilişkilerin genel olarak gerilimden biraz daha uzak seyretmesinin temelinde Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğinde kararlı olması gelmektedir. Aynı zamanda Yunanistan'ın da Türkiye konusunda yürüttüğü dış politikası, Avrupa Birliği genel politikaları bünyesinde eritmesi olarak ifade edilebilir.²⁰

2. TÜRK-YUNAN UYUŞMAZLIKLARI

Türkiye ve Yunanistan arasında tarihin eski zamanlarından beri süregelen inişli ve çıkışlı yakınlaşma ve uzaklaşmaların siyasal platformda yeni ilişkilerin temelinde adeta bir arka plan referansı şeklinde kullanıldığı iki komşu devlet olduklarını söylemek mümkündür.²¹ Yine dönemselleştirme tarafından bakıldığında 1923-1950 yılları arasında azınlık sorunları; 1950-1974 döneminde Kıbrıs sorunu, 1974-1999 arasında ise Ege Denizine ilişkin sorunların iki ülke arasında meydana gelen önemli dönüm noktaları olduğu ifade edilebilir.

Türkiye-Yunanistan ilişkileri iki ülke için öncelikli olarak önem arz eden konular olmaktadır. Nitekim kara ve deniz sınırını paylaşmak zorunda olan iki komşu ülke arasındaki bu münasebet, bir taraftan tarihi unsurların ve Kıbrıs sorununun, diğer taraftan Ege Denizinin coğrafi yapısı itibarıyla etkisi altında ilerlemektedir. Bu bakımdan yıllardır aynı coğrafyayı komşu olarak paylaşan iki ülkenin bu birliktelik ve coğrafi yakınlık ile aralarında pek çok benzerliğin oluşması da doğal karşılanmalıdır.

Bununla birlikte daha önce de belirttiğimiz üzere iki ülke arasındaki karasuları probleminin zemininde Lozan Barış Antlaşması ile Ege Denizinde kurulan dengenin zamanla Yunanistan'ın çıkarına bozulması olduğu ifade edilebilir. Nitekim Yunanistan'ın karasuları Lozan Antlaşmasında 3 mil olarak belirlenmiş olsa da 1936 yılında tek taraflı olarak 6 deniz miline çıkarılmıştır. İlgili dönemde Türk-Yunan ilişkileri olumlu bir hava içinde olduğundan Türkiye bu karara sesini çıkarmamıştır.²² Türkiye de 1964 yılı içinde Kıbrıs sorunu çerçevesinde Yunanistan, Anadolu kıyılarına yakın adaları silahlandırmış ve ardından karasularını 6 deniz miline çıkarmıştır. 1974 Kıbrıs Barış Harekatından akabinde ise Yunanistan Ege Denizi'nde açık deniz alanı olarak görülen yerlerin önemli bir bölümünü kendi hakimiyeti altına almak amacıyla karasularını 12 deniz miline çıkarma girişiminde bulunmuştur. Fa-

20 Yılmaz, (2008). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri Ve Ege Sorunu, s. 32

21 Usta, Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri, s. 30

22 Yılmaz Cömert, Son Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkileri, www.globalsavunma.com, Erişim Tarihi: 10.09.2022

kat Türkiye, 15 Nisan 1976 tarihinde böylesi bir girişimi “*savaş sebebi (casus belli)*” sayacağını ifade etmiştir.²³

Yunanistan, Türkiye ile olan ilişkilerinde daima “*Megalo İdea*”sını gerçekleştirmek üzere politikalar benimsemiş ve Türkiye’nin zor zamanlarında her zaman için bunu bir fırsat olarak değerlendirmeye çalışmıştır. Bunun yanında iki ülke arasındaki gerginliklerinin temel sebeplerinin Kıbrıs, Egeden kaynaklı sorunlar (*adaların silahlandırılması, karasuları, kıta sahanlığı, hava sahası, FIR hattı*) ve Azınlıklar konusu olduğu ifade edilebilir.²⁴ Bununla birlikte Yunanistan’ın, Türkiye aleyhine faaliyette bulunan terör örgütlerine destek vermesi ve bu çerçevede yürütmüş olduğu lobicilik faaliyetleri iki ülke arasında oluşan gerginliklerin bir diğer sebebi olarak gösterilebilir.²⁵

Bunun yanı sıra Kıbrıs sorunu nedeniyle iki ülke arasında gerginleşen ilişkiler bu sefer de Ege Denizindeki anlaşmazlıklar ile gündeme gelmiş ve Türkiye ve Yunanistan bu kez de Ege Denizi’nde sık sık savaşın eşiğine gelmişlerdir. Yaşanan gerginliklerin bir çatışma haline dönmemesi için 1976 senesinde Bern Mutabakatı imzalanmıştır. Söz konusu mutabakatla, iki ülkenin Ege sorunlarıyla ilgili görüşmelerin sürdürülmesine karar verilmiştir. Her iki ülke de karşılıklı olarak görüşmeleri zora sokacak veya Ege Denizi’ndeki hali hazırda var olan durumu güçleştirecek hiç bir girişimde ve harekette bulunmama taahhüdünü vermişlerdir.²⁶

Türkiye ve Yunanistan günümüzde Ege Denizi’nde birbirine bağlı değişik sorunlar ile ilişki içerisinde bulunmak durumundadır. Bunlardan karasuları ile ilgili olan konu iki ülke arasındaki gerilimlerin odak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Yunanistan’ın Ege Denizi bölgesindeki karasularını, bu denizin ‘özel coğrafi koşullarını’ önemsemeden, uluslararası hukukta ülkelerin karasuları için uygulayabilecekleri en yüksek genişlik olan 12 deniz miline yükseltme isteği, doğal olarak bir gerilim ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Türkiye ise bu duruma karşı çıkmakta ve Yunanistan’ın haksız talebini gerçekleştirmek istemesi halinde Türkiye’nin Ege’deki açık denizleri kullanarak Akdeniz’e çıkmasını engelleyecek böyle bir gelişmenin karşısında sessiz kalmayacağı ve hatta savaş sebebi (*casus belli*) sayılacağı da ifade edilmektedir.²⁷

23 Cömert, Son Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkileri

24 Çelikkol ve Karabel, Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar, s. 17

25 Cömert, Son Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkileri

26 Çelikkol ve Karabel, (2017). Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar, s. 17

27 Çelikkol ve Karabel, Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar,s.17

Bununla birlikte her iki ülke karasularının genişliği haricinde Ege bölgesindeki kıta sahanlığının iki ülke arasında nasıl tanzim edileceği hususunda da bir anlaşma sağlayamamışlardır. Yunanistan, adaların kıta sahanlığı olduğundan hareketle buralarının kendisine ait olduğunu ifade etmekte iken Türkiye de Ege kıta sahanlığının Anadolu kıtasının denizdeki devamı olması sebebiyle ‘doğal uzantı’ tezinden hareketle Ege kıta sahanlığının iki ülke kıtaları arasında çizilecek ortay çizgiyle paylaşılmasını talep etmektedir.²⁸

Ayrıca iki ülke arasında önemli bir krizin oluşmasına sebep olan diğer konu da Kardak kayalıkları olarak tanımlanan bölge olmaktadır. Nitekim bu sorunun temelinde de aslında Ege bölgesindeki sınır anlaşmazlıkları olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla esas husus Ege Deniz üzerinde bulunan haklar ve buradaki dengeler meselesi olmaktadır. Her ne kadar benzer hayatlar sürseler de her iki ülkenin insanı, farklı devletlerin altında hayatlarını sürdürmeye başlayınca daha önceki dönemlere nazaran farklı talepler gündeme gelmeye başlamıştır. Tüm bunlar da gerginliklerin başlangıcı için neden oluşturmuştur.

Türkiye ve Yunanistan devletlerinin tesis edilmeleri sürecinden itibaren birbirleriyle anlaşmazlık içinde olduğu ifade edilebilir. Nitekim. Yunanların, antik dönemden ve orta çağdan itibaren yükselen güçlerinin 1453 yılında İstanbul’un fethiyle beraber dağılma sürecine girmesi ile Yunan medeniyetinin de gerileme sürecine girdiği ifade edilebilir.²⁹ İki ülke arasında meydana gelen anlaşmazlıkların da temel noktalarından birisinin bu husus olduğu söylenebilecektir.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurulmasıyla Balkan Savaşları’nın neticesinde yaşamış olduğu toprak kayıpları sebebiyle güçlenme çabası içine girilmiştir. Bu coğrafyadaki devletlerle çeşitli sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Bilhassa yakın komşu olan Yunanistan ile Türkiye’de yaşayan Rumlar ve Batı Trakya’da yaşayan Türk azınlıklar yani etnik gruplar üzerinden gerginlikler yaşanmıştır. Bu sorunlar genel olarak Türkiye’deki patrikhane, Ege Denizi’ndeki egemenlik hakları, Kıbrıs gibi konulardır.³⁰ Bununla birlikte nüfus mübadelesi de iki ülke arasındaki gerilimlerin tırmanmasına sebep olmuştur. Nitekim iki ülke arasında imzalanan *Türk ve Rum Ahalinin Değişimine İlişkin Sözleşme ve Protokol* gereğince oluşturulan Muhafazat Mübadele Komisyonu’nu tarafından alınan karar doğrultusunda nüfus

28 Çelikkol ve Karabel, Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar,s.17

29 Arnold J. Toynbee, The Murderous Tyranny of the Turks, (New York: Hodder& Stoughton, 1917, s. 8

30 Usta, Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri, s. 31-32

değişiminin resmi bir şekilde 10 Kasım 1923 yılında başlamış olmasına dair karar alınmıştır.³¹

En önemli sorunlardan birisi olan Ege sorunu, hem geçmişte yaşanmış hem de günümüzde devam etmekte olan Türkiye ve Yunanistan arasındaki ciddi bir anlaşmazlıktır. Esasında bu konu Yunanistan tarafından incelendiğinde, herhangi bir problem olmadığı ifade edilmektedir. Bu ifadenin ise altında Türkiye'nin tartışmalı olarak nitelediği bölgelerin aslında kendi egemenlik alanı içinde kalan bölgeler olduğu iddiasıdır.³² Türkiye tarafından değerlendirildiğinde ise Ege'de karasularının ve kıta sahanlığının genişliği, hava sahası ve FIR hattı problemi vardır ve bunlara ilaveten Ege adalarının silahlandırılması husus da çözüme kavuşmamış önemli bir sorundur. Ege Denizi'ndeki adacık ve kayalıkların hangi ülkenin egemenliği içinde yer aldığı net bir şekilde ortaya konmaması söz konusu "gri alanların" herhangi bir krizin oluşmasına sebebiyet verilmeden çözülmesi gerektiği görüşü savunulmaktadır.³³

İki ülke arasındaki anlaşmazlıkların odak noktası olarak ifade edilebilecek olan Ege Denizindeki sınır problemleri aslında 1923 Lozan Antlaşması'nda çözüme kavuşturulmuştur. Antlaşmaya göre Türkiye ve Yunanistan Ege Denizi'nde karasuları genişliği karşılıklı biçimde 3 mil olarak belirlenmiştir. Fakat Yunanistan, 6 Eylül 1931 tarihinde yürürlüğe sokulan bir kraliyet kararnameyle karasularının genişliğini "*hava seyriüseferinin tanzimi ve polisliği*" amacıyla 10 mile çıkarttığını ilan etmiştir.³⁴ Buna ek olarak 8 Ekim 1936 yılında ise, yine tek taraflı bir şekilde, karasularını 6 mile çekmiştir. Türkiye ise 1930 yılının başlarındaki söz konusu gelişmelere, hem ilgili dönemde söz konusu hususlara yeterince önem verilmemesi hem de Atatürk ile Venizelos arasındaki olumlu hava sebebiyle gereken özeni gösterememiş ancak 1964 yılında toplumlar arası çatışmalar yeniden ortaya çıkınca Kıbrıs Cumhuriyeti'nin dağılma tehlikesi ile karşı karşıya kalması karşısında Türkiye de karasularını 6 mile çıkardığını ilan etmiş ve o tarihten itibaren aslında Lozan'da kabul edilen hükümlerin aksine, karşılıklı olarak 6 mil kuralı benimsenmeye başlamıştır.³⁵

Bunun yanı sıra günümüze geldiğimize 2021 yılında Yunanistan Dışişleri Bakanı Dendias'ın ifadeleri göze çarpmaktadır. Dendias, Ege'de iki ülke

31 Kemal Arı, Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), s. 76

32 Usta, Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri, s. 28

33 Yılmaz, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri Ve Ege Sorunu, s.33

34 Usta, Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri, s.50

Yılmaz, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri Ve Ege Sorunu, s.34

35 Yılmaz, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri Ve Ege Sorunu, s. 34

arasındaki farklılıklarla alakalı sorulara cevap olarak Türkiye ve Yunanistan arasındaki tek farklılığın kıta sahanlığının belirlenmesi konusu olduğu yönündeki Yunan tezini tekrarlamıştır. Uluslararası Deniz Hukuku'na göre, Yunanistan'ın Ege'de kara sularını 12 mile çıkarma hakkı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu hakkın ne vakit ve ne şekilde uygulanacağı konusunda da ülkenin kendisinin karar vereceğini belirtmiştir.³⁶

Nitekim, 1982 yılında imzalanan Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (BMDHS) 3. maddesi, kıyıdaş devletlere kara sularını 12 deniz mili üst limite kadar genişletme hakkı vermektedir. Bununla birlikte, adı geçen sözleşmenin 300. Maddesine bakıldığında devletler, sözleşmeye göre yükümlülüklerini hüsnüniyet çerçevesinde yerine getirmeleri gerektiği belirtilmektedir. Aynı zamanda sözleşme çerçevesinde hak, içtihat ve özgürlükleri bunları suistimal etmeyecek şekilde ve hakkaniyet sınırları içinde kullanabileceklerini belirtmektedir. Bu maddeden de görüleceği üzere Yunanistan'ın Ege'deki karasularının belirlenmesinde temel dayanağının bahse konu 3. madde olduğu ve bunu yapabilmesi için ise iyi niyet kurallarının şart koşulduğu ifade edilebilir. Başka bir deyişle 3. maddenin yürürlüğe girebilmesi için ön şart budur. Nitekim Türkiye'nin anlaşmaya taraf olmaması sebebiyle söz konusu değişikliklerin yapılamayacağı da ortadadır.³⁷

3. 1980 SONRASI TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan Ege sorunları temelindeki problemler günümüzde de zaman zaman yeni gerilimlerin oluşmasına sebebiyet vermektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin özellikle 1980 sonrasında Türkiye'nin içinde bulunduğu toplumsal ve siyasal alanda yeni gelişmeler ile birlikte de birtakım değişikliklere uğradığı ifade edilebilir. Nitekim Türkiye'de yaşanan 24 Ocak kararları, 12 Eylül rejimi ve 1982 Anayasası ile birçok değişiklik olmuş ve siyasal alanda da bu değişiklikler etkisini göstermiştir.

Türkiye ve Yunanistan ilişkilerinin 1980 ve sonrasında olumlu gelişmelere yön verecek şekilde gelişebilmesinin başlangıcının Turgut Özal iktidarında yaşandığı ifade edilebilir. Türkiye'de Turgut Özal'ın Başbakanlık ve sonrasında Cumhurbaşkanlığı sürecinde yurt içi ve yurt dışı ılımlı politikalarının önemli etkisinin olduğu söylenebilir. 1980 yılında yaşanan askeri müdahale-

36 <https://www.milliyet.com.tr/dunya/yunanistan-disisleri-bakani-dendiastan-cumhurbaskani-erdogana-ovgu-6550437>. Erişim Tarihi: 21.10.2022

37 Serhan Yücel, (2010). Ege'de Bitmeyen Sorunun Bir Unsuru Olarak Türk Ve Yunan Karasuları Ve Ulusal Hava Sahaları, Güvenlik Stratejileri Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, s. 83-102, s. 87

le başlayan ve 1983 sonrasında da Turgut Özal ve Anavatan Partisi iktidarıyla devam eden dönemin etkilerinin Türkiye’de süregeldiği ifade edilebilir.³⁸

24 Ocak kararlarının mimarı olarak gösterilen Özal, hükümeti sırasında da söz konusu kararların uygulamalarına yön vermiş ve Türkiye’nin kapalı bir ekonomi politikasından kurtularak genişleyen ve dışa dönük bir yapının kurulmasına yönelik olarak ihracat yapan diğer ülkelerle rekabet edebilecek düzeye gelmesine imkân tanımıştır (Ertosun, 2016: 36).³⁹ Nitekim bunun için de teknolojik gelişmelerin izlenmesi, çağın en önemli gereği olduğunun farkına varılmıştır. Varlığını devam ettirmek isteyen milletlerin kendi teknolojilerini üretmesi gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim Türkiye, Turgut Özal’ın başbakan yardımcısı, başbakan ve cumhurbaşkanı görevlerini üstlendiği 1980 ve 1993 yılları arasında önemli atılımlar gerçekleştirmiş ve politik, iktisadi ve toplumsal bakımdan ciddi bir değişim süreci yaşamaya başlamıştır. Dönem içinde, Özal’ın Türkiye’ye “*çağ atlatma*” amacı kapsamında, Türkiye’nin dünyaya açılımı en önemli hedef olarak değerlendirilmiştir.

Özal’ın iktisadi anlamda Türkiye’yi geliştirme hedefinin öncelikle sınır komşusu ülkeler ile olumlu ikili ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki düşüncesi çerçevesinde bu ülkeler ve bölgeler ile sulh temelli ilişkiler kurma politikası arasında karşılıklı bir etkileşim yaşanmaya başlamıştır. Bunun için de Türkiye’nin ekonomik olarak kalkınabilmesi amacıyla iç ve dış politikada benimsemiş olduğu istikrar ve çatışmadan uzak tutumun etkisinin önemli olduğu ifade edilebilir. Bunu başarabilmek amacıyla da var olan problemlerin dondurulması şarttır. Küçük kıvılcımlarla sorunların büyümesine fırsat verilmesi gerekmektedir.⁴⁰

Özal’ın başbakanlık görevini üstlenmesine kadar geçen süreç içerisinde Türkiye dış politikasında zaman zaman gerilimli ilişkilerin ortaya çıktığı ve iş birliğinden ziyade çatışma anlayışının egemen olduğu görülmektedir. O zamana kadar kronik olarak nitelendirilen sorunlara uzlaşma anlayışı ile yaklaşmanın aslında bir taviz vermek olduğu düşüncesinden hareketle sorunlar çözümden uzak kalmıştır. Bu noktada Özal Türkiye’nin en yakın komşularından başlamış bölgedeki ülkelerle münasebetlerini “kazan-kazan” anlayışı

38 Rıdvan Akın, Türk Siyasal Tarihi: 1908–2000, (İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, 2010, s. 425

39 Erkan Ertosun, Turgut Özal’ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan’a Yönelik “Zeytin Dalı” Diplomasisi Örneği, Bilge Strateji, Cilt 8, Sayı 15, s.33-57

40 Ertosun, Turgut Özal’ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan’a Yönelik “Zeytin Dalı” Diplomasisi Örneği, s. 36

paraleline çekmeye çalışmıştır. Bu bağlamda daha ziyade ılımlı bir politika-nın yürütülmesini amaç edinmiştir.⁴¹

Özal'ın ekonomi öncelikli izlediği dış politika genel unsurları aşağıdaki şekilde ifade edilebilir⁴²;

- İlgili dönem içinde Türkiye için en önemli problemin ekonomi olarak görülmesi,
- Özal'ın kurduğu hükümetin iktisadi politikalarla yakından ilgilenme konusunda uygun bir geçmişinin/birikiminin olması,
- İktisadi sorunların çözümünde bir kılavuz gibi değerlendirilen 24 Ocak Kararlarının dışa açılma ve ihracatın yükselmesini öngörmesi,
- Bu anlayışın o dönemin ruhuyla entegre olması.

İlk olarak, Özal Türkiye'de ciddi bürokratik görevler yürüttüğü ve aka-binde en üst noktalarda politik görevler almaya başladığı dönem, Türkiye'nin siyasi ve sosyal anlamda istikrarsızlıklar yaşadığı bir dönemdir. Ayrıca büyük ekonomik bunalımlar da yine bu dönemde yaşanmıştır. Nitekim Türkiye'de enflasyon 1970'lerin ikinci yarısından itibaren olağanüstü şekilde yükselişe geçmiş ve 1980 yılına varıldığında üç haneli rakamlara ulaşmıştır. Tüketici fiyatları endeksi de 1978'de % 53,3 ve 1979'da % 62 iken 1980 yılında %116,6'ya ulaşarak problemlili zamanlar oluşmaya başlamıştır.⁴³ Dolayısıyla Özal'ın ekonomi ile dış politika ilişkisinin birbirini tamamlar nitelikte değişik boyutlarının olduğu ifade edilebilir. Özal, özellikle ekonomik ilişkilerin gelişimiyle sağlanacak olan karşılıklı bağımlılık neticesinde devletlerin birbirine çatışmacı bir tutum izlemeyeceklerini, sakınacaklarını ve böylelikle dış ilişkilerde de bir uzlaşma ortamının sağlanacağını savunmuştur. Nitekim Özal, Montesquieu'nün "*ticaretin yumuşatıcı ve insani ilişkileri medenileştirici*" etkisi olduğu fikrini benimsemiş ve olumlu ticari ilişkiler ile ılımlı dış ilişkilerin kurulacağını belirtmiştir.⁴⁴

Yurtiçinde holdinglerde yaptığı görevlerle yerli sermayeyi, yurtdışında da Dünya Bankası bağlantıları ile küresel piyasayı bilen biri olarak 1980'li dö-

41 Ertoşun, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği, s. 36

42 Ertoşun, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği, s. 38-39

43 Ertoşun, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği, s. 39

44 Ertoşun, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği, s. 41

nem içinde iktisadi politikalarda belirleyici bir konumda yer alan⁴⁵ Özal'ın ılımlı dış politik temaslar ile Türkiye'nin dış ticaretini ve bilhassa ihracatını artırmanın ön koşulu olduğu tezinden hareketle benimsemiş olduğu ekonomik kalkınma planı, ihracat hacminin artırılmasında Türkiye ekonomisinin gelişimi için önemli bir araç olarak görülmüştür. Nitekim Özal'ın 2 Ocak 1984 yılında Milliyet Gazetesi'ne verdiği demeçte ifade ettikleri bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır⁴⁶;

Özal, Japonya, Almanya ve Kore gibi devletleri örnek vererek bu devletlerin iktisadi alanda örnek atılımlar gerçekleştirdiklerine vurgu yapmıştır. Adı geçen ülkelerin refah devleti olma yolunda ilk önce döviz gelirlerini yükseltmekle yani ihracatla işe başladıklarını ifade etmiştir.

Nitekim 1960'lı ve 1970'li yıllarda Kıbrıs ve Ege sorunları çerçevesinde karşı karşıya kalınan gelişmelerle Türkiye-Yunanistan arasındaki ilişkiler de gerilmeye başlamış ve iktisadi gelişmeyi en önemli politik amaç olarak değerlendiren Özal, bunun en önemli koşulunun iç ve dış politikada istikrardan geçtiğini ifade ederek Yunanistan ve diğer ülkeler ile bir ilişkilerde gerginlik ve çatışma ortamı istemiyordu.⁴⁷ Bu bakımdan ülke içinde ekonomik anlamda güç kazanma ve dışarıdan gelecek yabancı sermaye girişi için bunun şart olduğu ifade edilebilir.

Özal, iki ülke ilişkilerinde büyük sorun olan Kıbrıs ve Ege hususlarının çözülebilmesi amacıyla girişimlerde bulunmuş ve ülkeler arası ilişkilere dair benimsemiş olduğu anlayış, geleneksel bakışın aksine yeni bir soluk kazandırmaya başlamıştır. Nitekim Özal başbakan olduktan sonra düzenlemiş olduğu ilk basın toplantısında dış politika ile alakalı kendisine yöneltilen soru Yunanistan'ın karasularını 12 mile çıkarma hazırlığı içinde olduğuyla alakalı olmuştur. Özal soruya şu şekilde cevap vermiştir;

Ege ve Kıbrıs konusunun çözülemediğini, bu konuları bir tarafa bırakmanın iyi olacağını daha ziyade üzerinde anlaşılabilir konulara yönelmeyi düşündüklerini belirtmiştir. Bu konuların ise ekonomi, ticaret, turizm ilişkileriyle ilgili olduğunu ifade etmiştir. Ona göre diğer zor konuları çözmek için ekonomi, ticaret, turizm ilişkilerinden bahsetmek psikolojik şartlara yaklaşma konusunda vesile olacaktır.

45 Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908–2007, 13. bs. (Ankara: İmge Kitabevi, 2009, s. 146-147)

46 Ertoşun, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği, s. 42

47 Ertoşun, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği, s. 45

Özal'ın bu tedrici yaklaşımı aslında sorunların çözümlenmesi adına akıllı bir davranış olarak nitelendirilebilir. Söz konusu anlayış, problemlerin çözümünde doğru bir başlangıç noktasıdır. İki ülke ilişkilerinin güvenlik ekseninde olumsuz bir tutumdan kalıcı iş birliğine evrilmesi için bir geçiş dönemi sağlamaya yöneliktir. Bu bakımdan Özal'ın yıkıcı olmak yerine yapıcı bir rol üstlenmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu şekillenmesi bakımından önem arz etmektedir. Ancak, dönemin Yunan Başbakanı, 11 Ocak 1984 yılında yaptığı açıklamada Özal'ın mevcut problemlerin çözümü konusunda kullandığı "hakkaniyet" ifadesi eleştirmiştir. Yunan Başbakan'a göre Ege'de mevcut problemler yalnızca milletlerarası sözleşmeler doğrultusunda çözülebilir. Bu durum Yunanistan'ın ılımlı havadan ne kadar uzak olduğunun da bir göstergesidir. Dolayısıyla Yunanistan söz konusu sorunları hukuki bir problem şeklinde uluslararası alana doğru çekmeye çalışmaktadır. Türkiye ise sorunlara siyasi bir mesele şeklinde bakmıştır. Çözüm için de siyasi müzakereler hedeflenmiştir.⁴⁸

Bununla birlikte ikili ilişkilerde olumlu gelişmeler ümit edilirken Yunanistan'ın Limni adasının silahlandırılması doğrultusundaki adımları ile gerilimler artmaya başlamıştır. Nitekim Lozan Antlaşması gereğince Limni ve Semadirek silahtan arındırılmış adalar konumundaydı ancak Yunanistan, Limni'yi silahlandırıp buradaki kuvvetlerini NATO'nun emrine tahsis etmek için harekete geçmiştir.⁴⁹ Bu durum karşısında Özal sürekli sergilemiş olduğu ılımlı tavrından uzaklaşarak Türkiye'nin menfaatlerin önemli olduğundan hareketle 23 Kasım'da yapmış olduğu açıklama ile konuya dair bir tavır koyarak "NATO içinde gerekli tavrımızı koyarız" ifadesiyle veto yetkisine işaret etmiştir. Yunanistan'ın sergilediği tavrı da "açıkgözlülük" olarak tanımlamıştır. Yaşan olumsuz havanın biraz olsun soğumasının akabinde ise Özal, "Papandreou ile el sıkışmalıyız" ifadesinde bulunmuş ve görüşme çağrısını tekrarlamıştır. Yunan mevkidaşı bu durumu şöyle karşılık vermiştir "Sayın Özal zeytin dalı sunarken buna bir dizi davranışın eşlik etmesi gerekiyor. Yoksa Yunanistan'da zeytin çoktur". Bu söylemde Kıbrıs meselesi öncelikli olmak üzere siyasi problemlerde Türkiye'den taviz beklentisi olduğu vurgulanmıştır.⁵⁰ Aslında bu yaklaşım da göstermektedir ki Özal önderliğinde Türkiye tarafından ne kadar ılımlı politikalar yürütülmüş olsa da Yunanistan'ın daima yeni bir taviz verdirtme yönündeki politikalar izlendiği görülmektedir.

2000'li yıllara gelindiğinde ve özellikle 1999 yılında iki ülke arasında yeniden bir ılımlı hava esmeye başlamış ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkiler-

48 Ertosun, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği, s.47

49 Cömert, Son Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkileri

50 Ertosun, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği, s. 48

de olumlu gelişmelerin ışığı yakılmıştır. Bu çerçevede dönem içinde Dışişleri Bakanı olarak görev yapan İsmail Cem ve Yunan meslektaşı Yorgo Papandreu diyalog süreci başlatmıştır. Bu olumlu tablo ülkeler arasında ilişkilerin gelişmesinde önemli bir adım olarak gösterilmiştir. Bu adım, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği (AB) tarafından da destek görmüştür.⁵¹

Nitekim 2002 senesine gelindiğinde Adalet ve Kalkınma Partisinin iktidara gelmesinden sonra Başbakanlık koltuğuna oturan Recep Tayyip Erdoğan'ın 6-8 Mayıs 2004 tarihlerinde on altı sene sonra bir Türkiye'nin Başbakanı sıfatıyla Yunanistan'a ilk kez resmi bir ziyareti gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde Batı Trakya'nın da ziyaret edilmesi, Türk ve Yunan ilişkileri bakımından adeta yeni bir dönüm noktası şeklinde değerlendirilmiştir.

Yunanistan Türkiye'nin AB üyeliğine destek vermiştir. Bu durum başta Patrikhane olmak üzere azınlık konularının daha kolay çözülebileceği düşüncesi nedeniyle olmuştur. 2006 Mayıs ayında dönemin Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Atina'ya yaptığı ziyarete, Yunanistan Başbakanı Konstantin Karamanlis 2008'de Ankara'ya yaptığı ziyaretle karşılık vermiştir. Yani yarım asrın ardından bir Yunan başbakanı resmi olarak Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu durum siyasi çevrelerce de önemli bir gelişme şeklinde görülmüştür. İlgili yıllarda Yunanistan Başbakanı Yorgo Papandreu'nun ilk ziyaretini Türkiye'ye yapması ve sonrasında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 14-15 Mayıs 2010'da Yunanistan'a olan ziyareti ve yapılan görüşmelerde "Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi"nin oluşumu sağlanmıştır. Bu açıdan, Türkiye ve Yunanistan arasında iş birliği kurumsallaştırılmıştır. İki ülkenin ilişkilerinin geldiği nokta bakımından tarihi bir olay yaşanmıştır. Fakat söz konusu yeni gelişmelerden hareket ederek Türkiye ve Yunanistan arasında ezelden beri gelen arasındaki sorunların kısa sürede çözüme kavuşmasını beklemek gerçekçi olamayacaktır.⁵²

Bununla birlikte 23-25 Ocak 2008 tarihlerinde neredeyse yarım asır sonra Yunanistan'dan Kostas Karamanlis tarafından başbakan seviyesinde Türkiye'ye ilk ziyaretin yapılmasıyla ülkeler arasında ılımlı ve yapıcı ilişkilerin kurulacağı beklenmiştir.⁵³ Yapılan ziyaretlerin ardından 9 Ekim 2009 tarihine gelindiğinde İstanbul'un ev sahipliği yaptığı Güney Doğu Avrupa Ülkeleri Gayri Resmi Dışişleri Bakanları toplantısı sebebiyle göreve başladıktan sonra ilk yurtdışı gezisini Türkiye'ye yapan Başbakan Yorgo Papandreu'nun ziyareti takip etmiştir. 1999 yılından itibaren başlayan bu yumuşama sürecinde

51 Hasan Köse, (2020). Çözilemeyen Temel Sorunların Gölgesinde 1999 Sonrası Türkiye – Yunanistan Yakınlaşması, *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi* Cilt 4, Sayı 1, s. 1-32, s. 3

52 Köse, Çözilemeyen Temel Sorunların Gölgesinde 1999 Sonrası Türkiye – Yunanistan Yakınlaşması, s.12

53 Cömert, Son Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkileri

Türkiye ve Yunanistan arasında süregelen problemlerin diyalog kurularak değerlendirilmesi için siyasi istişarelerden, Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi (YDİK) gibi farklı yollar geliştirilmiş ve üst düzey ziyaretlerde artış gözlenmiştir. Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra da bu ılımlı havanın sürdürülmesi hedeflenmiş ve bu doğrultuda 7-8 Aralık 2017'de Atina ve Gümölcine'yi de içine alan bir program ile Erdoğan'ın Yunanistan'a resmi ziyareti, iki ülke arasında Devlet Başkanı seviyesinde 1952'den beri gerçekleşen ilk resmi ziyaret olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁴ 5 Şubat 2019'a gelindiğinde ise Yunanistan Başbakanı Aleksis Çipras da Türkiye'ye bir çalışma ziyareti düzenlemiştir.

Özetle, 2002 yılından itibaren AKP iktidarının izlemiş olduğu dış politika çerçevesinde özellikle Yunanistan ile olan ilişkilerin kopmaması ve ılımlı bir havada sürdürülmesi amacıyla yenilikçi politikaların izlendiği görülmektedir.

4. GENEL DEĞERLENDİRME

1980'den başlayarak günümüze değin uzanan bilhassa 24 Ocak Kararları ve Özal zamanından başlayarak iktisadi ilişkilerin dış politikalarda önceliği artmıştır. 2002 senesinden itibaren iktidarı elinde tutan AKP hükümetinin de dış politika yaklaşımı da benzer niteliktedir. Sözü edilen bu ilişkiler Yunanistan ile ilgili olarak ele alındığında ekonomik işbirliği alanlarının çoğaltılmasına ilişkin politikaların uygulanma süreçlerinin esasında 1980 yılında yapılan Özal reformları olarak nitelendirilebilecek çalışmalar ile başladığı ifade edilebilir. Bu dönemde, yükselen işsizlik oranlarının düşürülmesinin yanında genç kesime iş olanaklarının sağlanması ve ülke kalkınmasının hızlanması için özelleştirme vasıtasıyla yeni iş sahalarının yaratılması, girişimcilere destek veren yeni politikalara odaklanılmıştır. Modern ve refah bir toplumun oluşumundaki temelde eğitilmiş kişilerin olduğu aşikârdır. Bu bağlamda iyi eğitilmiş kişilerin, toplumun her kesiminde yararlı olacağı belirtilerek eğitimde atılımlar gerçekleştirilmiştir.

Bununla birlikte Türkiye, 1970'li yıllardan itibaren bilhassa iletişim teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak kapitalist genişleme yaşayan küresel ekonomiye, 1980'li yıllardan itibaren geçirdiği değişimlerle birlikte iki ülke arasındaki etkileşimin de artması hedeflenmiştir.⁵⁵ Türkiye ile Yunanistan arasında sürekli sorun olarak karşımıza çıkan Ege karasuları konusunda da Özal'ın izlemiş olduğu barışçıl politikalar ile ılımlı ilişkilerin temeli atılmış-

54 Cömert, Son Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkileri

55 Yeldan Erinc Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 13-14

tır.⁵⁶ Aslında günümüzde Erdoğan öncülüğünde yürütülen ılımlı politikalarının temelini de Özal zamanında atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Barışçıl politikalar paralelinde Özal, Yunanistan'ın altı deniz mili sınırını geçmediği takdirde aynı şekilde Türkiye'nin de bu sınırın dışına çıkmayacağını belirtmiştir.⁵⁷ Bu ifadelerle Özal, muhtemel bir savaşın çıkmaması amacıyla saldırgan ifadeler kullanmamıştır. Daha ziyade karşılıklı barışçıl bir söyleme dayalı ifadeler kullanmaya çalışmıştır. Özal'ın benimsemiş olduğu barışçıl politikası Türkiye ve Yunanistan'ı Davos Zirvesi'nde de bir araya getirmiştir. Ülkeler arasında mevcut problemlerin çatışmaya ve hatta savaşa dönüşmeyeceği, öte taraftan tehditkâr tavırların sergilenmeyeceği bir anlaşmaya varılma yönünde mutabakata varılmıştır. Böylelikle Özal döneminde iki ülke arasında herhangi bir gerginlik yaratacak ifadelerden uzak durulmaya çalışılmıştır.⁵⁸

2000'li yıllara gelindiğinde Türkiye ve Yunanistan arasındaki münasebet-te temel sorunların Kıbrıs, Ege ve azınlık hakları konusu temelinde devam etmesine rağmen önceki dönemlere nazaran nispeten daha olumlu bir sürecin izlendiği ifade edilebilir. Nitekim ticari ve ekonomik ilişkilerin kurulması ve turizm gelirlerinin önceki yıllara göre artması da ilişkileri devlet merkezli olmaktan çıkarmıştır. Bu açıdan sivil toplum aktörlerinin devreye girmesi ilişkilerin daha geniş bir tabana yayılmaya başlaması da bunun göstergesi olarak ifade edilebilir.

Türk-Yunan ilişkilerinde rekabet yerine işbirliği temelli bir ortamı esas alan ve çatışma yerine uzlaşma ruhunun egemen olmasını hedef edinen bir yaklaşım çerçevesinde iki ülke arasında 1999 yılından itibaren ılımlı bir diyalog süreci başlamış ve bu süreçte ilişkilere yön veren çeşitli mekanizmalar geliştirilebilmiştir. Bunun yanında iktisadi zemine oturtulan Özal ve Erdoğan'ın dış politikası, komşu ülkeler ile yaşanan problemlerin gerginlik veya çatışma yaratmakla değil, ekonomik iş birliği paralelinde barışçıl metotlarla çözülmeye çalışılması olarak ifade edilebilir. Bu açıdan iki ismin de diğer ülkelerle ilişkilerde iktisadi iş birliğine öncelik vermeleri, sorunları bu şekilde çözmeye

56 Cihan Daban, (2017). Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 33, s. 77-96, s. 87

57 Mustafa Erdoğan, "Türk Politikasında Bir Reformist: Özal", İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal, Siyaset, İktisat, Zihniyet, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2003, s.20

58 Atilla Eralp, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye ve Avrupa Birliği", Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (ed.), Türkiye'nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri, İstanbul: Alfa Yayınları, 2002, s.244

çalışmaları, bilhassa komşularla olan problemlerde sivilleşmeye yönelik bir dış politika takip ettiklerini söylemek mümkündür.⁵⁹

Bununla birlikte Özal'ın 1984 yılında Yunan vatandaşlarına vize uygulamasını tek taraflı olarak kaldırması da ılımlı ilişkilerin yürütülebilmesi açısından önemli bir adım olarak gösterilebilir. Özal'ın bu fikri muhalefet ve kendi partisinde bir reaksiyon yaratmıştır. Buna karşın Özal bu düşüncesini gerçekleştirmekten kaçınmamıştır. Özal'ın tutumu iktisadi faktörlere dayandırılır. Buna göre Yunan vatandaşlarının Türkiye'yi ziyaret etmesi karşılığında iktisadi açıdan ciddi bir gelir kaynağı elde edileceği düşünülmüş bu konuda basına açıklama da yapılmıştır. Bununla birlikte gelen Yunan vatandaşların kalıcı olmadığı ve yalnızca gezi amaçlı geldikleri de belirtilmiştir.⁶⁰

Türkiye ve Yunanistan arasındaki üst düzey temas ve ziyaretler de karşılıklı diyalog sürecinin kuvvetlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu çerçevede Yunanistan Başbakanı Papandreou döneminde dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın inisiyatifi ile 2009 Ekim ve 2010 Ocak ayında gerçekleştirilen mektup teatisi ile başlatılan ve 1999 yılından sonra somut bir mekanizmaya oturtulamayan üst düzey siyasi diyalog sürecinde de en somut adım olarak "Türkiye-Yunanistan Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi" (YDİK) kurulmuş ve Erdoğan'ın YDİK'in Birinci Toplantısı vesilesiyle 10 Bakan ve 300 kişilik bir heyetle 14-15 Mayıs 2010 tarihlerinde Atina'ya yaptığı ziyaret ve bu ziyaret vesilesiyle imzalanan 22 belge Türk-Yunan ilişkilerinin 'ortaklık' boyutuna taşınmasına imkân vermiştir. Söz konusu temaslar çerçevesinde karşılıklı üst düzey (Devlet ve Hükümet Başkanı düzeyinde) yapılan ziyaretlerin kısa bir özeti aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Babalı, 2014: 301-302)⁶¹;

30 Ekim 1930: Yunanistan Başbakanı Elefteros Venizelos'un Türkiye ziyareti

3 Ekim 1931: Başbakan İsmet İnönü'nün Yunanistan ziyareti

14 Eylül 1933: Yunanistan Başbakanı Panagis Çaldaris'in Türkiye ziyareti

28 Nisan 1952: Başbakan Adnan Menderes'in Yunanistan ziyareti

Haziran 1952: Yunan Kralı Paul'un Türkiye ziyareti

59 Daban, Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası, s.83

Kemali Saybaşı, Türkiye'de Planlı Ekonomik Kalkınma Döneminde Devletin Ekonomiyeye Müdahalesi (1963-1985), Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986, s.17-19

60 Daban, Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası, s.87

61 Babalı, 2000'lerde Türkiye-Yunanistan Ülkeleri ve Türk Azınlığın Durumu Gelmeyen Bahar,301-302

Kasım 1952: Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yunanistan ziyareti (Batı Trakya dahil)

15 Haziran 1953: Yunanistan Başbakanı Alexandros Papagos'un Türkiye ziyareti

7-10 Mayıs 1959: Yunanistan Başbakanı Konstantin Karamanlis'in Türkiye ziyareti.

9-10 Eylül 1967: Başbakan Süleyman Demirel ve Yunanistan Başbakanı Konstantin Kollias'ın Meriç Nehri'nde buluşmaları

13 Haziran 1988: Başbakan Turgut Özal'ın Yunanistan ziyareti.

20 Haziran 1992: Yunanistan Başbakanı Konstantin Mitsotakis'in özel ziyareti

21 Nisan 1993: Yunanistan Başbakanı Konstantin Mitsotakis'in Cumhurbaşkanı Özal'ın cenaze töreni vesilesiyle Türkiye'ye gelişi

6-8 Mayıs 2004: Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın gerçekleştirdiği Yunanistan ziyareti.

3 Temmuz 2005: Karacabey-Gümölcine doğalgaz boru hattı inşaatının temel atma töreni aracılığıyla, Başbakan Erdoğan ve Yunanistan Başbakanı Kostas Karamanlis İpsala sınırında bir araya gelmişlerdir.

25 Haziran 2007: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Toplantısı vesilesiyle İstanbul'da, Başbakan Recep Tayip Erdoğan'ın Yunanistan Başbakanı Kostas Karamanlis ile görüşmesi.

18 Kasım 2007: Türkiye-Yunanistan Enterkonektörünün açılış töreni vesilesiyle, iki ülke Başbakanları İpsala sınırında buluşmuşlardır.

23-25 Ocak 2008: Yunanistan Başbakanı Kostas Karamanlis'in ülkemizi resmi ziyareti.

8-10 Ekim 2009: Yunanistan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Yorgo Papandreu'nun GDAÜ Gayriresmi Dışişleri Bakanları Toplantısı vesilesiyle ülkemizi ziyareti.

14-15 Mayıs 2010: Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın beraberinde 10 Bakanın da dahil olduğu 300 kişilik bir heyetle Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'ne katılmak üzere Atina'yı ziyareti.

22 Haziran 2010: Yunanistan Başbakanı Papandreu'nun GDAÜ Zirvesi'ne katılmak amacıyla İstanbul'u ziyareti.

22 Ekim 2010: Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, "Akdeniz İklim Değişikliği Girişimi"ne katılımı, Atina.

06 Ocak 2011: III. Büyükelçiler Konferansı vesilesiyle Yunanistan Başbakanı Papandreou'nun ülkemizi ziyareti, Erzurum.

04 Mart 2013: Yunanistan Başkanı Antonis Samaras'ın beraberinde 12 Bakanın da dâhil olduğu bir heyetle Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi 2. Toplantısına katılmak üzere İstanbul'u ziyareti

Özetle, Türk-Yunan politik ilişkileri açısından 1999 yılında 'kırılğan yumuşama' şeklinde isimlendirilen yeni dönemin 2014 yılına gelindiğinde sürdürülebilir bir yakınlaşmaya evrildiği ifade edilebilir. Özellikle oluşturulan YDİK, istikşafi temaslar ve GAÖ süreçleriyle ilişkilerin asıl hedef ve üçüncü aşama olan 'kalcı/sağlam ortaklık' boyutuna yönlendiği söylenebilecektir. Bununla birlikte 2017 yılından itibaren başlayan ziyaretler ile birlikte iki ülke arasında çatışmadan uzak ve yapıcı temasların olması ile sağlam temellerin atılacağı da ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akın, R. (2010). Türk Siyasal Tarihi: 1908–2000, (İstanbul: On iki Levha Yayıncılık
- Arı, K. (1995). Büyük Mübadele: Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Arıkan, H. (2003) Avrupa Birliği Türkiye İlişkilerinde Yunanistan Faktörü, I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:28, s. 116-140.
- Babalı, T. (2014). 2000’lerde Türkiye-Yunanistan Ülkeleri ve Türk Azınlığın Durumu Gelmeyen Bahar Türk-Yunan İlişkileri Üzerine Makaleler İçerisinde, Doğu Kitapları Yayınevi, İstanbul, 295-323
- Boratav K. (2009). Türkiye İktisat Tarihi 1908–2007, 13. Baskı, İmge Kitabevi Ankara
- Cem İ. (2004) Türkiye, Avrupa, Avrasya, I. Cilt, Strateji, Yunanistan, Kıbrıs, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Clogg R.(1997). “Modern Yunanistan Tarihi”, İletişim Yayınları, İstanbul
- Cömert, Y. (2014). Son Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkileri, www.global-savunma.com, Erişim Tarihi: 10.09.2022
- Çelikkol, O. ve Karabel, S. (2017). Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar, Bilge Strateji, Cilt: 9, Sayı: 16, s. 13-31.
- Daban, C. (2017). Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 33, s. 77-96.
- Eralp, A. (2002). “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye ve Avrupa Birliği”, Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (ed.), Türkiye’nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri, İstanbul: Alfa Yayınları
- Erdoğan, M. (2003). “Türk Politikasında Bir Reformist: Özal”, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal, Siyaset, İktisat, Zihniyet, İstanbul: Boyut Yayıncılık
- Euronews, <https://tr.euronews.com/2021/01/30/turkiye-yunanistan-aras-gerginlikte-ankara-nas-l-bir-yol-izlemeli-gorus>
- Ertosun, E. (2016). Turgut Özal’ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan’a Yönelik “Zeytin Dalı” Diplomasisi Örneği, Bilge Strateji, Cilt 8, Sayı 15, s.33-57
- Gökçen, S., (2000). Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Temel Sorunlar, Atatürk Dergisi, Yıl 2002, Cilt 3, Sayı 2.
- Köse, H., (2020). Çözülemeyen Temel Sorunların Gölgesinde 1999 Sonrası Türkiye – Yunanistan Yakınlaşması, Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi Cilt 4, Sayı 1, s. 1-32.

Milliyet, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/yunanistan-disisleri-bakani-dendiastan-cumhurbaskani-erdogana-ovgu-6550437>, Erişim Tarihi: 21.10.2022

Saybaşı, K. (1986). Türkiye’de Planlı Ekonomik Kalkınma Döneminde Devletin Ekonomiye Müdahalesi (1963-1985), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara

Toynbee, A. J, The Murderous Tyranny of the Turks, (New York: Hodder& Stoughton, 1917, s. 8

Usta, N. (2012). Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Uysal, M. (2007). 1930 - 1938 Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Yasar, F. (2005). Yunan Bağımsızlık Savaşı’nda Sakız Adası, Phoenix Yayınevi, Ankara

Yazan, Y. (2012). Türk-Yunan Ege Denizi Sorunlarının Avrupa Birliği Komisyonunun ve Parlamentosunun Bakış Açuları Çerçevesinde İncelenmesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 191-218.

Yeldan, E. (2001). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birlik ve Büyüme, 2. Baskı İletişim Yayınları, İstanbul

Yılmaz, M., E. (2008). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri Ve Ege Sorunu, Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2), s. 27-44.

Yücel, S. (2010). Ege’de Bitmeyen Sorunun Bir Unsuru Olarak Türk Ve Yunan Karasuları Ve Ulusal Hava Sahaları, Güvenlik Stratejileri Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, s. 83-102.

1980 Sonrası Türkiye – Avrupa Birliği İlişkilerinin Türk Siyasal Hayatına Yansımaları

Müge Palancı¹

*Bu kitap bölümünü hayallerine sıkıca tutunan,
yaşama azmine hayran olduğum kuzenim
Engin Can Kedik'e ithaf ediyorum.*

GİRİŞ

Türkiye ve Avrupa arasındaki ilişkiler derin tarihsel izler taşımaktadır. Bu bağlamda II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik bütünleşme amacıyla Avrupa topraklarında kalıcı refah ve huzurun tahsisi amacıyla kurulan Avrupa Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkiler 1959 tarihinde Türkiye'nin ortaklık başvurusu yapmasıyla resmen başlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa ile ilişkiler Türkiye'nin stratejik önemi dolayısıyla 1980'li yıllara kadar olumlu adımlar ile devam etmiştir. Tüm bu gelişmeler yanı sıra 1980 askeri darbesinin yarattığı olumsuz etkiler Türk siyasal hayatının ruhuna sinmiş, yaşanan sancılı süreçler ve seçimler ile kurulan başarısız koalisyon hükümetleriyle vücut bulmuştur. Değişen koalisyon hükümetleri ve yapılan seçimler nedeniyle daha çok iç siyasi problemlere odaklanılmış, Türkiye ile Birlik arasındaki ilişkiler kesilmese de ikinci plana atılmıştır. 1996 tarihinde Gümrük Birliği'nin

---

1 Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, mugepalanci@yahoo.com, Orcid: 0000-0003-2944-9971

kabulü ile ortaklık anlaşmasının son dönemine girilmiş olsa da Avrupa Birliği ve Türkiye ilişkilerinin yol haritası günümüzde dahi belirsiz olduğu ifade edilebilir. Bu belirsizliğin en önemli nedenlerinden birisinin 1980’li yıllar itibariyle Birliğin kendisini siyasi bir zeminde tanımlamaya başlaması olarak gösterilebilir. Bu bağlamda 1980’li ve 1990’lı yıllar Türk siyasal hayatının iç karışıklığı ve istikrarsızlığı nedeniyle karşılıklı ilişkilerin, beklentilerin farklılaşmasıyla beraber ortak bir paydada buluşulmadığı ifade edilebilir. Kurulan hükümetlerin kendini yeniden tanımlamaya başlayan Avrupa Birliği ile aynı dili tutturması da bu bağlamda çok zor olmuştur.

1993 tarihi sonrası Avrupa Birliği tarafından aday ülkelerden istenen Kopenhag Kriterleri Türkiye’nin sonraki yıllarda bazı konularda eleştiri oklarını tarafına çekmesine neden olmuştur. Bu anlamda Türkiye’de sivil siyaset-askeri yapı ilişkileri Batı bloğu tarafından sıkça eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin ise daha çok demokrasinin konsolidasyonu üzerinden yapıldığı bilinmektedir. Türkiye’de demokrasinin konsolidasyonunun ise tarihsel açıdan devamlı sekteye uğradığı görülmektedir. Türkiye’de özellikle dindar ve laik kesim arasındaki karşılıklı derin güvensizlik demokrasinin gerektiği gibi işlememesi ve başarısız olmasına neden olmuştur². Ayrıca askeri yapı ve siyaset arasındaki ilişkisinin Avrupa Birliği açısından sık sık eleştirildiği de gözlenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri bir yana bırakılacak olursa, gerçekten demokratik ülkelerde ve bu arada Avrupa Birliği’ni oluşturan devletlerin anayasalarında ordu, sivil otoriteye tabi, görece statükocu bir kurumdur ve bu kurumun gerek iç gerekse dış siyasete doğrudan etkisi, kural olarak görülmez.³ Türkiye’de sivil –asker arasındaki durum itibariyle; özellikle Avrupa Birliği’nin bu konuda eleştirisi ordunun siyasallaşması üzerinedir. Bu bağlamda Türkiye açısından 2000’li yılların ortalarından itibaren “askeri vesayet ”sorununun nasıl ortadan kaldırılacağı önemli bir tartışma konusu olmuştur. Bu anlamda sivilleşme konusu; sivil-asker ilişkilerinin liberal-demokratik temele oturtulmaya çalışılması ile beraber, Türkiye’de 1999 ‘da başlayan AB üyeliği adaylığı ve sonrası önemli bir yer etmiştir. Siyasallaşma yolunda ilerleyen Avrupa Birliği’nin aday ülkelerde kurmuş olduğu baskı ve denetim ülkemiz açısından bu anlamda önemli bir örnek olmaktadır. Avrupa Birliği ile ilişkilerde demokratik uygulamaların yetersizliği ve içselleştirilmesi açısından sıkça eleştiri alan Türkiye, bu dönemde kendini Avrupa’dan ayıran, diğer taraftan kendisini “İslam” kimliği ile tanımlayan bir dış politika uygulayarak Avrupa ile ilişkilerde “Batı” eksenli bir politikadan vazgeçtiği görülmektedir. Kimlik

2 Abdolvahap Akıncı, “Türkiye’de Askeri vesayetinin Tesisi ve Demokratikleşmeye Olan Etkisi”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal Of Academic Inquiries)*, C:8, S: 1, 2013, s.115.

3 Coşkun San, “Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları Sorunları: Avrupa Birliği ile Bütünleşme Öündeki Tek Engel mi?”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, s.264.

meselesinin gündemde olmasıyla; sınırı belli olmayan bu kavramın ilişkilerde aksamaya sebebiyet verdiği görülmüştür. Bu durum Türkiye'nin demokrasinin işletilmesi açısından batılı değerler ile aynı tabanda buluşmadığı eleştirileri ile güçlenmiştir. Türkiye'de 2002 yılı seçimleri ile birlikte, AKP'nin seçimleri kazanarak birinci parti olduğu dönem sonrası AB ile ilişkilerde ilk yıllarda siyasal anlamda istikrarlı ve Batı ile üyelik yolunda adımların hız atılması açısından önemli yol almıştır. Bu durum Avrupa Birliği'nin Türkiye'de yapılan reform hareketlerine verdiği destek ile açıklanırken, Türkiye'nin Avrupalılaştırma adımları Birlik içinde olumlu olarak görülmüştür.

Öte yandan Birlik ile ilişkilerde iç siyasi koşulların dış politikayı etkilediğini de ayrıca görmüş olmaktadır. 2010 yılına kadar devam eden bu dönemde tek hedef Avrupa Birliği ile tam üyelik olmuştur. 2005 yılına kadar Avrupa Birliği tarafından istenen uyum hedefleri hızla yerine getirilirken Avrupa Birliği 2004 tarihinde en büyük genişlemesini yaşamış ve bu genişleme ile GKRY Birlik'e üye olmuştur. Avrupa Birliği ile 2005 yılında resmen müzakerelere başlama kararı alınmış fakat GKRY'nin adanın tamamını temsilen üyeliğe alınması Türk siyasetinde uzun dönem tartışma yaratmıştır. Tüm bu gelişmeler olurken 2005 yılı sonrası Avrupa Birliği'ne üye ülkelerdeki seçimlerde milliyetçi-muhafazakâr partilerin yönetime gelmesi ilişkilerin ilerleyen dönemde farklı boyuta ulaşacağını da kanıtıdır. Öte yandan 2008 tarihinde Fransa'nın açılması istenen fasıllara koyduğu veto ülkemizde büyük tartışmalara sebebiyet vermiştir. 2007 seçimlerinde AKP'nin oylarını arttırarak tekrar iktidara gelmesi ve sonrasında 2008 yılında AKP'ye açılan kapatma davası Birlik tarafından dikkatlice takip edilmiştir. 2010 tarihi itibariyle ise ülkemiz adına Avrupa Birliği reformları yavaşlamaya başlamış, günümüzde ise neredeyse karşılıklı ilişkiler donmuştur.

1. TÜRKİYE –AVRUPA BİRLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1959-1980)

Türkiye'nin sürdürdüğü dış politikanın değişmeyen temel bir özelliği vardır, oda Batı'ya yönelik olmasıdır⁴. Türkiye'nin bu politikayı izlemesinde özellikle II. Dünya Savaşı sonrası oluşan güvenlik kaygısı ve toprak bütünlüğünü koruma istediği önemli bir faktör olmuştur. Bu yüzden bu dönemde Batı ile “organik bir bütünleşme” den bahsedilebilmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında tarafsız kalmayı isteyen Türkiye, Soğuk Savaş döneminde taraflı politikalar izlemiştir. II. Dünya Savaşı sonrası “Soğuk Savaş” olarak nitelenen ve bir tarafta ABD diğer tarafta ise SSCB'nin bulunduğu uluslararası yapıda, Türkiye'nin neden Batı yanlısı bir politika izlemiş olduğu Avrupa

4 Oral Sander, *Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri*, s.105.

Topluluğu ile ilişkilerin anlaşılması adına önemli bir noktadır. Diğer bir anlamla Türkiye, Avrupalı kimliğini Avrupa'ya kabul ettirdiği oranda kendisini güvende hissetmektedir⁵. Savaş sonrası Türkiye'nin ortaya çıkacağını düşündüğü dış ticaret açıklarını kapatmak adına batılı devletlerin sunması muhtemel ekonomik yardımlardan faydalanma düşüncesi de Türkiye'yi Avrupa Topluluklarına yakınlaştıran önemli etmenlerden biri olmuştur.

Bu gelişmeler yaşanırken Türkiye'de 14 Mayıs 1950 yılında gerçekleşen seçimlerde iktidara Demokrat Parti geldi⁶. DP, Batı yanlısı bir dış politika izlemekteydi ve bu dönemde Türk dış politikasını AET'ye yakınlaştıran en önemli etmenlerden biri düşmanlar ile çevrenleme düşüncesi olmuştur. Başka bir deyişle Türkiye'ye yönelik en önemli tehdit Sovyetler Birliği'nden ve Yunanistan'dan yönelmektedir⁷. AET açısından ise; Türkiye'nin politika bağlamında SSCB 'ye yakınlaşmasını önlemek ve Avrupalı bir Türkiye'nin getireceği saygınlık önemli etkenler idi. Türkiye'nin SSCB'ye komşu olması, Akdeniz ile SSCB arasındaki bölgeyi koruyan bir büyük ülke olarak Türkiye AET için de stratejik bir öneme sahip olmuştur. Fakat Yunanistan'ın 1954 tarihinde Kıbrıs Ada'sını egemenliğine katmak için harekete geçmesi ilişkilerin bozulmasına yol açmıştı⁸. Bu yaşananlar Türkiye'nin toprak bütünlüğü açısından bir tehdit olarak görülmüştür.

Kıbrıs'taki Rumların ENOSİS yani adanın Yunanistan'a bağlanması konusundaki ısrarları bu dönemde Batı ile Türkiye arasındaki ilişkilerin seyirini etkilemiştir. Bu bağlamda Türkiye AET'ye entegre olarak Yunanistan problemine karşı kendisine bir savunma hattı oluşturmak istemiştir. Savaş sonrası dönemde ılımlı bir dış politika izlemek isteyen Türkiye bu anlamda Yunanistan'a karşı Avrupa bloğunda güç kazanmak istemekteydi. Aslında bu dönemde Türkiye'nin izlemiş olduğu bu ılımlı dış politika onu Avrupalı olarak gören bir Avrupa'ya da denk gelmekteydi. II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin Avrupa Topluluğu ile kurmak istediği ilişkinin bir sebebi de yaşanan dış politika kaygılarıydı. Türkiye'nin dış politika kaygılarından biri de, İngiliz Amerikan politikalarından kaynaklanan Ortadoğu idi⁹. Diğer taraftan; Arap –İsrail savaşı, 1956 Süveyş krizi, Lübnan bunalımı, Ortadoğu'daki gerilim Türkiye'yi bu anlamda Soğuk Savaş sonrası Avrupa ligine daha da

5 Pınar Bilgin, "Securing Turkey through Western-oriented Foreign Policy", *New Perspectives on Turkey*, S: 40,2009, s.105-125.

6 Ferhat Sarıkaya, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dış Politikası", *Beykent Üniversitesi Dergisi*, s.11.

7 Mehmet Seyfettin Erol ve Emre Ozan, "Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru olarak Siyasal Rejim", *Akademik Bakış*, C: 4, S: 8,2011, s.28.

8 Olcay Özkaya Duman ve Haktan Birsnel, "Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu politikanın dinamiklerine etki eden dış gelişmeler", *Atatürk Dergisi*, C:1, S: 1, 2012, s.310.

9 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Mozaik Yayınları, s.126.

yaklaştırmıştır. Belirgin bir Ortadoğu politikası yokmuş gibi görünen Adnan Menderes Hükümeti, aslında NATO'ya üye olarak Ortadoğu'daki güvenlik sorununa cevap aramaya başlamıştır. Bu anlamda uluslararası sistemdeki yaşanan istikrarsızlıklar Türkiye'yi dış politikada istikrar ve uyum aramaya itmiştir. Yeni kurulan Menderes Hükümeti'nin başa gelir gelmez Kore'ye asker göndermesi Batı'ya yaklaşmaya istekli olduğunun da bir anlamda göstergesi olmuştur.

II. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan yeni uluslararası düzende Türkiye, çeşitli uluslararası örgütlere üye olmuş, Batı ile yoğun siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmuştur. Bu doğrultuda, insanlık tarihinin en büyük barış projesi olarak nitelendirilen Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) 1958 yılında kurulmasından kısa bir süre sonra Türkiye, 31 Temmuz 1959'da Topluluğa ortaklık başvurusunda bulunmuştur¹⁰. Ortaklık başvurusu ile DP (Demokrat Parti) Avrupa Birliği'nin temeli sayılan Avrupa Ekonomik Topluluğuna başvurarak aslında ülkede ekonomik refah artışı sağlamayı amaçlamıştır. Günümüzde Türkiye'nin dış ticaretinin yaklaşık yarısından fazlasının bu bölge ile olduğu düşünülürse o dönemki davranışın önemli bir adım olduğu söylenebilmektedir. Gereken incelemeleri yaptıktan sonra Topluluk Konseyi başvuruyla ilgili olarak, 11 Eylül 1959'da Komisyon'a Türkiye ile görüşmeleri yürütmesi için yetki verilmesini kararlaştırmıştır¹¹. Aradan geçen 4 yılın ardından Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkilerin hukuki temeli 1963 yılında yürürlüğe giren Ankara Antlaşmasıyla atılmıştır¹². Ankara Antlaşması sonrası Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkinin yol haritası antlaşmanın içerdiği hazırlık, geçiş ve son dönem aşamalarını içermiştir. Hazırlık dönemi, 1 Aralık 1964 tarihinde başladı¹³. 23 Kasım 1970'de imzalanan ve 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren Katma protokol ise geçiş dönemini düzenlemiştir¹⁴. Bu protokol ile taraflar arasında sanayi ürünlerini konu alan bir gümrük birliğinin zamanla oluşturulması, işçilerin karşılıklı olarak serbest dolaşımının sağlanması, tarım ürünlerinde giderek genişleyecek bir tercihli ticaret rejiminin uygulanması, belirlenen alanlarda Türkiye ile Topluluk arasında mevzuat ve politikaların yaklaştırılması ve hizmetlerin serbest dolaşımı başlatılması öngörülmüştür¹⁵.

10 T.C Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Erişim 2 Ağustos, 2021 , https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html

11 Ceren Uysal, "Türkiye- Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler", *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi* (1), 2001, s.124.

12 Ersin Tepeli ve Ahmet H.Aydın, "AB ve Türkiye AB ilişkilerinin Gelişme Trendi", *Kabramanmaraş Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C:5, S: 1, 2015, s.35.

13 Suavi Kemal Yazgıç, *Avrupa Birliği*, İnsan Yayınları, s.67.

14 M.Akif Özer, "Avrupa Birliği'ne Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye", *Yönetim ve Ekonomi*, C:16, S: 1,2009, s.92.

15 Özer, "Avrupa Birliği'ne Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye", *Yönetim ve Ekonomi*, s.92.

Fakat bu dönemde Türkiye'nin içinde bulunduğu iç siyasi ortam ve yaşanan ekonomik kriz dolayısıyla herkes AB projesine aynı oranda sıcak bakmamış, Avrupa Birliği bir elit proje olarak görülmüştür. Özellikle bu durumun en önemli sebeplerinden biri Türk siyasetinin plural olma özelliği ve ekonomide daha çok devletçi yaklaşımlar ile içe dönük ithal ikameci politikaların benimsenmesi olmuştur. Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin Katma Protokol'ün gerekliliklerini yerine getirememesine neden olurken, geçiş döneminin Avrupa Toplulukları ile istenilen ortaklık düzeyinde sürdürülememesine sebebiyet vermiştir.

İlerleyen dönemde Türkiye'de yaşanan iç güvenlik sorunları, demokrasi kültürü ve insan hakları gibi konularda yaşananlar Avrupa Topluluğu ile ilişkilerde, Türkiye için ciddi engeller oluşturmuştur. 1960, 1971 ve 1980 tarihleri içerisinde meydana gelen darbeler ve sonrasında Türkiye'de yaşanan kargaşa ortamı Avrupa için demokrasinin kesintiye uğradığı dönemler olarak tanımlanmıştır. Yaşanan tüm aksaklıklara rağmen Türkiye hep Batı bloğu içerisinde yer almak adına önemli adımlar atmaya devam etmiştir.

2. 1980 SONRASI TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNİN GENEL ÇERÇEVESİ

1980'li yıllar Türkiye'nin içerisinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum itibarı ile sonuçları iç ve dış etkilere gebe yıllar olarak bilinmektedir. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile 1963 yılında imzalanan ortaklık anlaşmasının yarattığı ılık rüzgârlar 1980'li yıllara gelindiğinde yerini sert rüzgârlara bırakmıştır.

1973 tarihinde yürürlüğe giren Katma Protokol ile Türkiye ve AT arasında mevzuat ve politikaların yakınlaştırılması ve aynı zamanda hizmetlerin serbest dolaşımı süreçlerinin başlatılması öngörüldürken; geçiş döneminde Türkiye –AT ortaklık ilişkileri beklendiği gibi devam etmemiş ve 1980'li yıllara gelindiğinde donma noktasına gelmiştir. Türkiye'nin 1980 yılında, AT'a tam üyelik hazırlıkları 12 Eylül ile birlikte askıya alınmıştır¹⁶. 14 Nisan 1987'de ise Türkiye Avrupa Topluluğuna tam üyelik için başvuruda bulunmuştur. 1989 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan görüş raporunda, esas itibarıyla Türkiye'nin üyeliğe ehil olduğu, fakat o dönem için Türkiye'nin üyeliği konusunda verilecek kararın ertelenmesinin uygun olacağı sonucuna varılmıştır¹⁷. Avrupa Topluluğunun Türkiye ile alakalı 80'li yıllarda aldığı kararlarda, ülkemizin içerisinde bulunduğu siyasi kargaşa ortamı

16 Veysel Bozkurt, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu*, Alternatif Üniversite, İstanbul, 1992, s.30

17 Devlet Planlama Teşkilatı. "Türkiye'nin Üyelikinin AB'ye Muhtemel Etkileri", Kasım 2004, s.5

önemli bir faktördür. Ayrıca bu dönem özellikle Ermeni sorunundan dolayı Amerika'ya yönelik Türk kamuoyunun da tepkisinin de arttığı bir dönem olmuştur. Avrupa Topluluğu'nun ise 1980'ler itibari ile kurumsal yapısını sadece ekonomik tabanda değil "siyasi" boyutuyla tanımlamaya başlama çabası da Türkiye'deki olaylara hassasiyetini topluluk ayağında arttırmıştır. Örneğin, bu dönemde Avrupa Topluluğu'ndan Türkiye'ye ilişkin gelen negatif söylemler ülkemizde muhalefet ve iktidar cephesinde farklı yorumlanmıştır. Muhalefet bu durumu "başarısızlık" olarak görürken, iktidar AT ile ilişkilerde bir "aşama" olarak değerlendirmiştir¹⁸. Bir başka önemli nokta ise Türkiye'de siyasal partilerin AT'ye olan karşıt duruşudur. CHP'de, 1965 yılında iktidara gelen AP'de dönemsel olarak bu duruşu sergilemiştir. Bu bağlamda AP'nin 1980 sonrası dönemde ekonomik anlamda Batı'ya yakın bir politika uyguladığını görmekteyiz. Avrupa Topluluğu'na karşı söylemlerin ülkemizde dönemsel olarak değiştiği görülmektedir.

1980'li yılların başlarında Avrupa Topluluğu ile bozulan ilişkiler iktidara gelen hükümetler açısından en önemli mesele olarak ele alınmıştır. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin ardından gittikçe bozulan Türkiye-AT ilişkilerinin "normalleştirilmesi", 1983 seçimleri sonrasındaki demokrasiye dönüş sürecinde iktidar olan ANAP'ın karşılaştığı en önemli sorunlardan biri olmuştur¹⁹. Bu dönemde DYP, SHP ve DSP tarafından Batı ile ilişkilerin siyasi ve ekonomik olarak yakınlaştırılması olumlu karşılanırken, meclise daha girmemiş olan partiler MNP-MSP ise Avrupa Topluluğu'na karşı daha negatif bir tutum içerisinde olduğu bilinmektedir. Bu durum Türkiye'nin siyasi olarak da bir istikrarsızlık ortamı içinde olduğunun ve Batı ile ilişkileri düzenlemek için açık ve net bir politikaya sahip olmadığının da göstergesiydi.

Bu gelişmeler yanı sıra 1980'li yıllarda Avrupa Topluluğu üye sayısını arttırarak genişlemeye başlamıştır. 1 Ocak 1981 tarihinde AT'ye Yunanistan'ın tam üyeliği başladı²⁰. Yunanistan'ın Avrupa Birliği üyeliğini Türkiye'ye karşı bu dönemde sıkça kullandığını söyleyebiliriz. Öyle ki bu dönemde, Türkiye'ye gelecek dış yardımları engellemiş ve bu dış yardımlar 1999 yılına kadar Türkiye'ye gelememiştir. Türkiye ise Avrupa Topluluğu ile bozuk ilişkiler sebebiyle kıtadaki gelişmeleri tam takip edememiş, ülke içinde yaşanan siyasi çatışmalar artarken, İslamcı kanat yükselişe geçmiştir. Bu dönem ülkede demokrasinin havada kalıp sekteye uğradığı gözlenirken, Türkiye'nin karşısında ise siyasallaşmaya başlayan bir Avrupa Birliği söz konusudur. Bu anlamda Avrupa Birliği tarafından Türkiye'ye bakışın siyasallaşmış bir taban-

18 Bozkurt, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu*, s.30

19 Beril Dedeoğlu, *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, Boyut Kitapları, Ekim 2003, s.486.

20 Mehmet Ali Birand, *31 Temmuz 1959'dan 17 Aralık 2004'e Türkiye'nin büyük kavgası*, Doğan Kitapçılık, 1978, s.26.

da tanımlandığı ve içimizdeki “demokrasi” meselesine AB’nin de eklendiği ifade edilebilir.

1980 yılı Türkiye için ekonominin serbestleştirilmesi ve dışa açılma politikalarının söz konusu olduğu bir dönem olmuştur. 24 Ocak kararları, neo-liberal politikaların ekonominin merkezine oturtulmasının kararları olmaktadır²¹. Dışa açık iktisadi politikalar ile birlikte Türk sanayisinin AT’ye bakışı değişmiş ve yeni pazarlar isteği Topluluğa giriş isteğini de arttırmıştır. Özellikle Özal’ın argümanı bu dönemde özelleştirme olmuştur. 1980 yılı öncesi “komünizm” tehlikesinin darbe ile bertaraf edilmiş olması sebebiyle, ANAP devlet merkezli bir anlayıştan “reformcu” ve “ekonomist” bir anlayışa vurgu yapma şansı kazandı²². Fakat Türkiye’ye karşı 1980 sonrası siyasallaşmaya başlayan Avrupa Topluluğu’nun birincil argümanı ise demokrasi olmaktadır. Bu anlamda Avrupa Topluluğu ile 1980’li yıllarda ülkemiz adına ana konular demokrasi sorunu, Kıbrıs ve Gümrük Birliği olarak göze çarpmaktadır.

4 Temmuz 1990 tarihinde Kıbrıs Rum Yönetimi, tüm Kıbrıs adası adına Topluluğa tam üyelik için başvuruda bulunmuştur²³. Kıbrıs ve AT ilişkileri, Kıbrıs’ın 16 Ağustos 1960 tarihinde bağımsız bir devlet olarak uluslararası sistemde dış politikasının bağlantısızlık üzerine kurulmasıyla beraber, 1962 yılında AT’ye ortaklık başvurusunda bulunmasıyla başlamıştır²⁴. Bu konuda Türkiye’yi en çok rahatsız eden nokta ise üyelik başvurusunun adanın tamamını içerecek şekilde yapılması olmuştur. Öte yandan Kıbrıs konusunun bir iç sorun olmaktan çıkıp Avrupa Topluluğu düzeyinde bir konu haline gelip, Türkiye ile görüşmelerde üyelik için şart koşulması bu dönem bizi zora sokan önemli meselelerden biridir. 30 Mart 1998’de Avrupa Birliği ve GKRY arasında tam üyelik müzakereleri başlamış, 1 Mayıs 2004 tarihin de ise Kıbrıs, Avrupa Birliği’ne üye olmuştur. Ayrıca, Avrupa Topluluğu’nun 1970’li yıllar itibariyle politik ve ekonomik anlamda geçirdiği dönüşüm genişleme algısını değiştirmiş, Avrupa’da barışın tesisi Birlik’e yeni ülkeler katılarak güçlendirilmek istenmiştir. Birlik açısından 1980’li yıllar, derin ekonomik alan ve Gümrük Birliğinin oturması gibi yapısal ve bölgesel politikalar oluşturma çabaları ile geçen bir döneme işaret etmektedir. GKRY’nin üyeliği meselesini de Birlik bu açıdan değerlendirmiştir.

21 Aynur Uçkaç, “Türkiye’de neo-liberal ekonomi politikaları ve sosyo-ekonomik yansımaları”, *Ağnan Menderes Üniversitesi Maliye Dergisi*, S:158, Ocak 2010 s.426.

22 Vahap Uluç, “Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal’ın Siyasi Düşüncesi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C: 12, S: 23, 2014, s.115.

23 KKTC Başbakanlık Avrupa Birliği Koordinasyon Merkezi, KKTC-AB İlişkileri, Erişim 2021, <https://abkm.gov.ct.tr/tr-tr/Kktc-AB-%C4%B0li%C5%9Fkileri/Tarih%C3%A7e>

24 Nesrin Demir, “Avrupa Birliği Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 15, S: 1, 2005, s.354.

Türk siyaseti içerisinde 1980’li yılları izleyen dönemde “milliyetçi” atmosfer söz konusu olurken, Avrupa Topluluğu içerisinde ise; Doğu bloğundaki çatırtılar ve bunun sonuçları için duyulan endişe “genişleme” kavramına yönelik Birlik içerisinde farklı seslerin yükselmesine neden olmuştur. Bu dönemde, Türkiye konusunun Doğu Avrupa’daki gelişmelerin önüne geçip geçmeyeceği önemli bir gündem oluşturmuştur. Ayrıca Avrupa Topluluğu açısından, Türkiye’de yaşanan darbe sonrası demokrasinin sekteye uğramasının ülkede bir sistem problemi yaratıp yaratmayacağı tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Bu anlamda darbenin Türk demokrasisinde kalıcı yer etmesi durumunda en büyük tehlikeyle kendilerinin karşı karşıya kalacaklarını düşünen Avrupalı ülkelerin, Türkiye’nin aleyhinde görüş bildirdikleri ifade edilebilir. Böylece askeri darbe sonrası Türkiye’deki siyasi sorunların Avrupa Topluluğunun gündeminde ana problem olarak işlenmesi ve izleyen yıllarda farklı alanlarda tartışılmaya açılması söz konusu olmuştur. Örneğin; insan hakları ihlalleri, Kürt sorunu gibi siyasi konu başlıkları Birlik düzeyinde tartışmaya açılmıştır. Bu anlamda Turgut Özal döneminde kabul edilen Avrupa Adalet Divanına Bireysel Başvuru hakkı tanınmasına dair imzalanan anlaşma ilişkiler adına önemli bir yer tutar. Turgut Özal bu karar ile her ne kadar Türkiye demokrasisini Avrupa’ya bağlamak istese de bu dönemde Türkiye’den yapılan siyasi sığınma kararlarının artmaya başladığı gözlenmiştir. Bu durum Topluluk tarafından insan hakları ve demokrasi başlığı altında, Türkiye ile üyelikte çözülmesi gereken ana problemlerden biri olarak görülmesine sebebiyet vermiştir. Avrupa Topluluğu demokrasiyi “olmazsa olmaz” koşul halinde belirlerken, Türkiye, Topluluğun bu yaklaşımını içişlerine müdahale şeklinde nitelemiştir²⁵. Bu durum Avrupa Komisyonunun 1989 yılında açıkladığı raporda siyasi gerekçeler olarak karşımıza çıkmaktadır. TBMM’deki siyasi partiler raporu, azınlık kimlikleri ve Kıbrıs sorununu Türkiye’nin tam üyeliği ile ilişkilendirilmesini şiddetle eleştirmişlerdir²⁶. Bu süreçten sonra artık Avrupa Birliği ile ilişkilerin Gümrük Birliği temeline doğru geliştirilmesi gündeme getirilmeye başlanmıştır. Fakat Türkiye’deki sağ ve sol görüşlerin kendi içlerindeki çatışmacı tutumları dolayısıyla, Avrupa Topluluğuna karşı ortak bir politika geliştirilememiştir. Avrupa Topluluğu ise Doğu bloğundaki ülkelerin durumunun Avrupa’da bir siyasi boşluk yaratmasından huzursuz olması sebebiyle bu dönemde Türkiye ile ilişkilerine tam yoğunlaşmamıştır. Aslında Avrupa sınırlar ile bölünen kıtanın yeniden birleşmesi sürecine odaklanmıştır. Doğu blokunun dağılmasıyla meydana gelen değişiklikler doğrultusunda “Birleşik Avrupa” fikri de yeni sınırlara ulaşmış, Avrupa Birliği ve

25 Atilla Eralp, “Gümrük Birliği tartışmasının düşündürdükleri”, *Görüş özel sayı*, s.32.

26 Esra Çayhan, *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri ve Siyasal Partilerin Konuya Bakışı*, Soyut Kitaplığı, 1997, s.428.

Doğu bloku ülkeleri arasında uzun bir süreden sonra yeni bir yakınlaşma doğmuştur²⁷. Bu anlamda 80'li yıllara kadar AT ve Sovyet Bloğu arasında herhangi bir anlaşma olmamışken 1989'da önemli bir aşamaya gelinmiştir. SSCB ve Avrupa Topluluğu arasında Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması 18 Aralık 1989 tarihinde 10 yıllık süre için imzalanmıştır²⁸. Doğu bloğundaki bu gelişmeler 80'li yıllarda kendi kıtasında istikrar arayan Avrupa Topluluğuna işaret etmektedir.

Türkiye ve Avrupa Topluluğu arasındaki gelişmeler 1980'li yılların sonuna kadar yoğun bir şekilde Kıbrıs sorunu, Gümrük Birliği ve Türkiye'deki demokrasi sorunları çerçevesinde ele alınmıştır. Türkiye siyaseti açısından Avrupa'nın ülkemize olan tavırlarında politik kararlar almaya başladığı bir döneme işaret etmektedir. Bu anlamda 1990 döneminde Sovyetler Birliği'nin dağılmasının şokunu yaşayan Avrupa hem kendi topraklarında istikrar arayışına girmiş hem de istikrarsız siyasi ve ekonomik koşullar içerisinde olan Türkiye meselesini politize etmiştir.

3. AVRUPA BİRLİĞİ SÜRECİNİN TÜRK SİYASAL HAYATINA ETKİLERİ (1980 SONRASI)

1980 askeri darbesi sonrası Türk siyasal hayatında sekteye uğrayan demokratikleşme adımları Türkiye ve Avrupa Topluluğu arasındaki ilişkilerin uzun bir süre negatif yönlü seyretmesine neden olmuştur. Avrupa Topluluğu tam üyelik başvurusumuzun 1989 tarihli olumsuz Avrupa Komisyonu raporu etkisi ile Türkiye'nin gelecek dönem Avrupa ile kuracağı ilişkiler adına güvensizlik ortamı yarattığı söylenebilir. 1990 sonrası iki kutuplu dünyanın sona ermesi ve Berlin Duvarı'nın yıkılmasının etkisi ile Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinde Gümrük Birliği, Kıbrıs Konusu ve uluslararası sistemde batıya uyum sağlamak için atılacak adımlar gündemde olmuştur.

3.1. 1980-2002 Yılları arasında Türk Siyasal Hayatında Yaşanan Değişim

3.1.1. İç gelişmeler

1980 askeri darbesi Türkiye siyaseti açısından önemli bir kırılma noktasıdır. 12 Eylül askeri darbesi sonrası ülke hazırlanan darbeci anayasa ile yönetilmeye başlanmış, onaylanan Anayasa sonrası ancak 1983 yılına gelindiğinde siyasi partiler kurulmaya başlanmıştır. Bu partiler MDP (Milliyetçi Demokrasi Partisi), Anavatan Partisi (ANAP), BTP (Büyük Türkiye Partisi),

27 Fuad Hüseyinov, "Avrupa Birliği ve Türk Cumhuriyetleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, S: 35, C: , Ankara, 2000, s.537.

28 ES Rossiya (AB ve Rusya), www.rambler.ru.

Halkçı Parti (HP) , Sosyal Demokrat Parti (SODEP) olmuştur. Türkiye’de askeri darbe gölgesinde ilk seçimler ancak 1983 tarihinde yapılmıştır. Seçim sonucunda ANAP oyların %45’ini, HP %30.5’ini, MDP ise %23.3 ‘ünü almış, bağımsızlar ise ancak %1.1 alabilmişlerdir²⁹. Muhafazakâr, milliyetçi, liberal ve sosyal demokrat ANAP’ın başında bulunan Turgut Özal hükümeti kurma görevini üstlenmiş, Türkiye Özal ile ekonomide “liberal” çizgide bir dönem yaşamıştır. Ayrıca Özal dış politikada Batı ile politik ve ekonomik yakın ilişkilere önem vermiş bu bağlamda Özal dönemi atılan en önemli adım AT’ye 1987 tarihinde tam üyelik başvurusu olmuştur. Tüm bu gelişmeler yaşanırken iç siyaset de merkez sağ ve merkez sol arasında başlayan rekabet kendisini 1987 seçimlerinde su yüzüne çıkarmıştır. 1987 seçimlerinde ANAP oyların %36.3’ünü, SHP %24.8’ini ve DYP %19.1 ‘ini almıştır³⁰. 1989 tarihinde Cumhurbaşkanı olarak göreve devam eden Turgut Özal sonrası ANAP kendi içinde bölünmeler yaşamış, 1991 genel seçimlerinde oylarını DYP’ye kaptırmıştır. DYP- SHP koalisyonu ise ülkede, siyaset açısından demokratikleşme adımları olarak görülmüştür. Bu arada 1980 askeri darbe sonrası kapatılan ve adı MÇP (Milliyetçi Çalışma Partisi) olan MHP 1993 sonrası tekrar kendi adını alarak siyaset sahnesine dönmüştür. Diğer taraftan siyasi partinin, milliyetçi-muhafazakâr olan parti çizgisi, 1990 tarihi sonrası İslamcı kanada kaymıştır. Başbakan Süleyman Demirel, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın ölümü üzerine 16 Mayıs 1993 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Türkiye’nin 9. Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir³¹. Süleyman Demirel’in Cumhurbaşkanlığı Türkiye’de merkez sağ siyaset adına önemli bir gelişme olmuştur. Demirel’in Cumhurbaşkanı olması ardından siyasette destek verdiği isim Tansu Çiller ise ilk kadın başbakan olarak göreve gelmiştir. Çiller’in başbakan olduğu dönem, Sovyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte Türkiye’nin yeni bir kimlik arayışında olduğu ve güvenlik algılarının değiştiği bir dönemdir³². Tansu Çiller dönemi Türk siyasetinde yaşanan politik ve iktisadi krizlerin dönemi olarak kayda geçmiş, Madımak Oteli katliamı ülkemizin yaşamış olduğu en acı olaylardan biri olarak hafızalara kazınmıştır. Tüm bu gerginlikler gölgesinde 1995 yılında genel seçimlere gidilirken; seçim öncesi DYP-RP koalisyonu tartışmaları gündemden düşmemiştir. 24 Aralık 1995 seçimleri sonucunda RP, oyların %21.38’ini alarak,

29 YSK 1983 Seçim sonuçları. Erişim 1 Eylül, 2021. <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008> .

30 YSK 1987 Seçim sonuçları. Erişim 1 Eylül 2021. <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008> .

31 Ozan Örneçi, “Süleyman Demirel’in Ardından”, C:12, S:3, s.1112.

32 Hande Gül Has, Toplumsal Cinsiyet ve Dış Politika: Türk Dış Politikasında Tansu Çiller Dönemi (1996-97), (TOBB Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017) s.49.

158 milletvekiliyle birinci parti oldu³³. Refah Partisi'nin aldığı oy oranları uzun süre ülkede büyük tartışma yaratırken; dönüşümlü başbakanlık fikrinin kabulü sonrası DYP-RP arasında Refah-Yol hükümeti kurulmuştur. Tüm bu siyasi problemler ülkeyi başka bir kriz olan irtica tehdidi bağlamında “post-modern darbe” olarak adlandırılan 28 Şubat tarihine sürüklemiştir.

İç gelişmelerin 1990'lı yıllarda ana başlıkları ; “Türkiye İran olmayacak” , “Kürt sorunu”, “Türban sorunu” olurken ve tüm bu gelişmeler bağlamında var olan rejimin korunması tartışmaları Türk siyasal hayatının 2000'li yıllara kadar merkezinde yer ederken, siyasi kaosunda ülkemizde sürmesine neden olmuşlardır. Postmodern darbe sonrası ANASOL-D koalisyonu 1999 seçimlerine kadar iktidarda kalmış, 1999 seçimlerinde ise birinci parti DSP çıkmıştır. CHP barajın altında kalırken, MHP 'de ciddi bir yükselişe geçmiştir. Tüm bu gelişmeler yaşanırken 2001 tarihinde Türkiye ciddi bir ekonomik kriz yaşamış, bu ekonomik krizin gölgesinde gerçekleşen 2002 seçimlerini AKP(Adalet ve Kalkınma Partisi)kazanarak iktidara gelmiştir.

3.1.2. Dış gelişmeler

1980 sonrası dış gelişmeler Türkiye'nin iç siyasetinden bağımsız ele alınmamaktadır.1980 askeri darbesinin Türk siyasal hayatındaki etkileri nedeni ile Türk dış politikası bu durumun yansımaları uzun yıllar dış gelişmeler bağlamında dönemsel hissetmiştir. Dönemin diğer karakteristik özelliklerinden biri de ağır askeri bürokratik bir yapı ile oluşturulmuş olan Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'nun hem iç hem de dış politikada belirleyici bir aktör olarak ortaya çıkışıdır³⁴. 1983 seçimleri ile birlikte tekrar demokratik yaşama dönüş adımları atılmış, beraberinde Turgut Özal'ın Batı'ya yakın politikaları söz konusu olmuştur. Özal 1990 yılı sonrasını “Batı bloğunun üstünlüğü, Soğuk Savaş şartlarının geri kaldığı ve bir belirsizlik döneminin başlangıcı” olarak nitelendirmiştir³⁵. Bu bağlamda Özal hükümeti boyunca komşu ülkeler ile yakın ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır.

Askeri darbe sonrası Avrupa Topluluğu Türkiye ile ilişkilerini tamamen bitirmemiştir. Ancak siyasi partilerin 15 Ekim 1981 de kapatılması, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu üyelerinin 52 'si hakkında idam cezasının istenmesi, Kürt Sorunu, insan hakları ve demokrasi sorunları ilişkileri

33 Hüseyin Çavuşoğlu, “Doğru Yol Partisi açısından 24 Aralık 1995 Seçimlerinin Analizi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 17, S: 32, Aralık, 2014, s.26.

34 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, Haz: Ramazan Erdağ, Etkileşim Yayınları, İstanbul,2013, s.175.

35 Veysel Kurt, “ Özal'ın Dış Politikası: Uluslararası Siyaset, Değişim ve Süreklilik”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 2018, s.167.

zedelemiştir³⁶. 1982 tarihinde kesilen Avrupa Topluluğu ile ilişkiler ancak 1983 yılı sonrası Özal yönetimi ile tekrar canlandırılmaya başlanmıştır. Bu tarihlerde Türkiye ve Avrupa Topluluğu ilişkilerinin geleceği adına önemli bir gelişme olmuş ve Yunanistan 1981 tarihinde Topluluğa katılmıştır. Avrupa Topluluğuna tam üyelik başvurumuzun değerlendirilmesinde, her şeyden önce Topluluk Bakanlar Konseyinde bir Yunan vetosunun olabileceği endişesi olumsuz bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷. Yunanistan'ın Birlik üyeliği, Türkiye ve Avrupa Birliği arasında dış politikada yoğun tartışma konusu meydana getirmiştir.

Yaşanan dış gelişmelerin Türkiye'nin siyasi karar alıcılarını etkilediği görülmektedir. Bunlardan en önemlileri; 1990 tarihi sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılması ve eski Sovyet uydusu ülkelerinde başlayan etnik ve dini çatışmalar, 1980-1988 yılları arası süren İran-İrak Savaşı, 2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve bu bağlamda bölgede yaşananlarda Türkiye'nin NATO ile beraber ortak hareket etmesidir. Körfezdeki güvenlik endişeleri Türkiye'nin bölgedeki rolünü arttırırken, Türkiye Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik bağlarını güçlendirmeye yöneldi³⁸. Fakat bazı dış gelişmeler Türkiye'nin gündemini gelecek dönemleri de etkileyecek şekilde şekillendirdi. İran-İrak savaşının sona erdiği 1988'de yaşanan gelişmeler dünya kamuoyu ve Türkiye gündeminin ilk sırasına Kürt sorununu oturttu³⁹. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Avrupa Birliği aday ülkelere uyması gereken bir yol haritası niteliğinde Kopenhag Kriterlerini kabul etmiş ve bir anlamda Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra eski Sovyet uydu devletlerinin adaylık süreci ile beraber bir sonraki genişleme dalgasına hazırlanmaya başlamıştır. Kabul edilen Kopenhag Kriterleri, Türkiye açısından da Birlik ile üyelik kriterlerini karşılaması açısından ilerleyen dönemde sıkça tartışma yaratmıştır. 1980'li yılların ortaları itibariyle ekonomik bütünleşmeyi, siyasal bütünleşme ayağına taşımaya başlayan Avrupa Birliği için insan hakları ve demokratikleşme en önemli gündem maddelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı'nın altyapısının (uluslararası kapitalizm) yanı sıra üstyapısı da (insan ve azınlık hakları) 1990 sonrası dünyanın başlıca gündemini oluşturdu⁴⁰.

36 Kübra Deren Ekici, Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993), (Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kocaeli, 2018) s.190.

37 Esat Çam, *Avrupa Topluluğu Ve Türkiye*, s.169.

38 Atilla Eralp, Turkey in the Changing Postwar World Order: Strategies of Development and Westernization, s.221.

39 Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C: 2, İletişim Yayınları, 2010, s.138.

40 Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, s. 206.

Avrupa Birliği ile tam üyelik konusunda sıkıntı yaşanırken ilişkilerin Gümrük Birliği çerçevesinde ilerlenmesi söz konusu oldu ve Birlik içinde önemli bir pazar olan Türkiye ile Gümrük Birliği anlaşması imzalandı. 1996 tarihinde yürürlüğe giren Gümrük Birliği antlaşması sonrası Birliğin bir sonraki genişleme sürecine Türkiye'yi dâhil etmemesi 1997 tarihine gelindiğinde ilişkilerde tekrar soru işaretleri yarattı. Lüksemburg Zirvesi'nde yaşanan hayal kırıklığı Helsinki'ye kadar devam etti. Türkiye 10-11 Aralık 1999 tarihlerinde Helsinki'de yapılan AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesinde oybirliğiyle AB'ye aday ülke kabul edildi⁴¹.

4. SİYASAL PARTİLERİN AB SÜRECİNE BAKIŞI VE İÇ SİYASETE YANSIMASI

Türk siyasal hayatı, Türk dış politikasından ayrı düşünülemezken ile beraber uluslararası sistemdeki yaşanan gelişmeler de hükümetlerin oluşturdukları politikalar üzerinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Avrupa Birliği ile ilişkiler hükümetler değişse de Türk siyasal hayatında hep önemli olagelmıştır. Birlik ile ilişkiler Soğuk Savaş döneminde ABD ve Sovyetler Birliği'nin dengelenmesi şeklinde ele alınırken, Soğuk Savaş sonrası yenedünya düzeninde güvenlik ve ekonomik eksenli ilişkiler merkezli devam etmiştir. Fakat bilinmektedir ki Avrupa Birliği'ne Türk siyaseti içinden siyasal partiler temelinde farklı eleştiriler ve yorumlar yapılsa da Türkiye'nin Birlik ile ilişkilerinden kesin bir vazgeçiş söz konusu olmamıştır.

1980 askeri darbesi sonrası AT ile ilişkiler devam etmiş, hatta Turgut Özal'lı yıllarda AT ile askıya alınan ilişkiler tekrar canlandırılmaya çalışılmıştır. 1990'lı yıllarda ise hem Avrupa Birliği'nin genişleme ve derinleşme adımları bağlamında hem de iki Almanya'nın birleşmesi sonrası Avrupa topraklarındaki yaşanan gelişmeler bizim siyasal hayatımızda da Birlik ile ilgili atılacak adımlarda etkili olmuştur. Bu bağlamda, DYP parti programı AT ile ilişkileri destekler nitelikte olmuş ve Çiller yönetimi döneminde AT ile ilişkiler sürdürülmüştür. Gümrük Birliği'ne aşamalı olarak girileceğini ve AT'nin de Türkiye'ye karşı gerçekleştirilmesi gereken yükümlülüklerini biran önce yerine getirebilmesi için çalışmalarına hız vereceklerini söylemiştir⁴². Birlik ile bütünleşme hareketi bu dönemde ekonomik anlamda da iş dünyası tarafından desteklenmiş ayrıca insan hakları ve demokrasinin güçlendirilmesi açısından olumlu görülmüştür. CHP ise Avrupa Birliği ile ilişkilere sıcak tavrını sürdürmüştü ve tam üyelik konusunda destek olmaya devam etmiştir.

41 Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, s.351.

42 R. Bahar Üste, "Türkiye'de Siyasal İktidara Gelen Partilerin AET/AT/AB İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Yönetim Yapısına Etkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 8, S:3, 2006, s.338.

CHP Birlik ile olan ilişkilerin gerekli mevzuat değişikliklerin yapılması ile devamına parti programında da yer vermiştir⁴³. Anavatan Partisi, AT'den bu yana Türkiye'nin topluluğa girmesi gerektiğini savunmuştur⁴⁴.

1996'da Mesut Yılmaz'ın istifası sonrası RP-DYP koalisyonu ile kurulan hükümet birbirinden zıt bir dış politika savunmaktaydı. Bu bağlamda, Refah Partisi'nin Hristiyan Birliği olarak gördüğü Avrupa Birliği'ne soğuk baktığı bilinmek ile beraber koalisyon hükümeti batı ile ilişkilere devam etmiştir. 1997'de kurulan ANAP-DSP-DTP koalisyonu ile AB ile yakın ilişkiler tekrar vurgulanmış ve sürece olumlu bakılmıştır. 1999-2002 tarihleri arasında kurulan koalisyon hükümetinin başında olan Bülent Ecevit Avrupa Birliği'ne adaylık başvurusunda bulunmuş, bilindiği üzere 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin adaylığı kabul edilmiştir. Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri bağlamında attığı adımlar olumlu karşılansa da masada çözümü bekleyen Kıbrıs sorunu nedeniyle sonraki dönemde ilişkilerin önünde engel olmaya devam etmiştir.

5. 2002 SONRASI TÜRK SİYASAL HAYATINDA YAŞANAN GELİŞMELER VE AB İLE İLİŞKİLERİN ETKİLERİ

3 Kasım 2002 seçimleri Türk siyasi hayatında bir diğer önemli bir kırılma noktasıdır. 3 Kasım seçimlerinin en önemli sonuçlarından biri, kuşkusuz Türk siyasetinin elli yıl aradan sonra iki partili sisteme dönmüş olması ve ülkenin 15 yıl sonra tekrar tek parti hükümetine kavuşmasıdır⁴⁵. AKP seçiminin %33.6'sını alarak birinci parti olurken onu Deniz Baykal önderliğinde %18.8 oy oranıyla CHP izlemiştir. Bu dönemde, 2008'e kadar süren yüksek büyüme hızları sayesinde Türkiye'nin ekonomik çehresinde olumlu değişimler gerçekleşti⁴⁶. Yapılan ekonomik ve siyasi reformlar bu bağlamda Avrupa Birliği'nin taleplerine cevap verir nitelikte olmuştur. Bu talepler karşında Türkiye tarafından; 1999-2004 yılları arasında 1982 Anayasasının önemli bir kısmı yeniden yazılmış, bunun yanında, medeni kanun, Türk ceza kanunu ve terörle mücadele yasası gibi düzenlemelerde de yenilikler yapılmıştır⁴⁷. Bilindiği üzere, Demokrasi kavramının Avrupa Birliği adaylık sürecinde önemli yeri olması ve Türkiye'nin 1999 Helsinki Zirvesi ile resmen "aday"

43 Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Erişim 4 Eylül, 2021. <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi>.

44 Üste, "Türkiye'de Siyasal İktidara Gelen Partilerin AET/AT/AB İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Yönetim Yapısına Etkileri", s.340.

45 Orhan Gökçe, Birol Akgün ve Süleyman Karaçor, "3 Kasım Seçimlerinin Anatomisi: Türk Siyasetinde Süreklilik ve Değişim", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, s.4.

46 Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, s.55.

47 Ayhan Kaya vd., *Avrupa Birliği'ne Giriş Tarih, Kurumlar ve Politikalar*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.70.

statüsü kazanması, siyasi reform taleplerinin yerine getirilmesini zorunlu kılmıştır. 2002 yılı sonrası AKP'nin kurduğu hükümet bu bağlamda Avrupa Birliği ile sürecin olumlu işleme açısından birçok reform paketi açıklamış ve açık hedefin tam üyelik olduğunu ifade etmiştir.

Diğer taraftan Topluluğun, demokrasiyi, insan haklarını temel prensip olarak kabul ettiği bilinmektedir. Avrupa Birliği'nin Türkiye ile ilişkilerinde “demokratikleşme” kavramını üyelik ve ilişkilerde ana eksen haline getiriyor olması, 1980-1990 yılları arasında iki temel gelişmeye dayandığı bilinmektedir. Bu gelişmeler; Avrupa Birliği'nde 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile Topluluk üyelerinin ilk defa resmi olarak demokrasiyi koruma kararlılıklarını ifade etmeleri ve 90'lı yıllarda sosyalist bloğun yıkılması ile Türkiye'nin “komünizme karşı müttefiklik” pozisyonununun AT tarafından yitirilmesidir. Bu bağlamda Türkiye'de yaşanan 1960 darbesi ve 1972 muhtırasına karşı sert tutum sergilemeyen Topluluk; 1980 darbesini ağır bir şekilde eleştirmiş ve ilişkileri tek taraflı olarak askıya almıştır. Türk siyasal hayatında yaşanan bu kırılmaların sebep olduğu yaralı AB- Türkiye ilişkisi 2000'li yıllar sonrası reformlar ile hızlı bir düzelme zeminine oturtulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda 2004 izleme raporunda Türkiye'nin istenen siyasi kriterleri büyük ölçüde yerine getirdiği vurgulanmış bu durum 2005 tarihinde Avrupa Birliği ile müzakerelerin başlamasında önemli rol oynamıştır. Avrupa Birliği Devlet ve Hükümet başkanlarının 17 Aralık 2004 Zirvesi'nde aldığı karar doğrultusunda Türkiye 3 Ekim 2005 tarihin de resmen AB'ye katılım müzakerelerine başlamıştır⁴⁸. Özellikle son yıllarda görülen gelişmelerle, Türkiye'nin 1959'da temelleri atılan ve 30 Ekim 2005'te başlayan müzakerelerle yeni bir boyut kazanan Avrupa Birliği tam üyelik sürecinin, siyasi, ekonomik ve kültürel yönden olumlu gelişmeleri beraberinde getirdiği söylenebilir⁴⁹. İzleme raporlarında genel anlamda siyasi ve ekonomik beklentilere uyum sağlayıp sağlayamama ve katılım ortaklık belgesindeki şartları yerine getirip getirmeme koşulları değerlendirilmektedir. Ekonomik ve politik alanda Türkiye'nin Avrupa Birliği yolunda attığı adımlar ilerleyen dönemlerde olumlu şekilde devam edememiştir.

İlişkilerin “altın döneminde” esen olumlu rüzgâr, 2006-2009 yılları döneminde niçin tersine dönmüş, taraflar arasında adı konmamış bir “yok farz etme” psikolojisine girilmiştir⁵⁰. Bu dönem Kıbrıs sorunu, Kürt açılımı ve 301. Madde gibi konular AB ve Türkiye arasındaki gerilimin ana hatlarını oluştururken, bir taraftan da Türkiye'nin içerisinde olduğu politik kargaşa

48 TBMM, Avrupa Birliği Uyum Komisyonu 22.dönem 5.Yasama Yılı Faaliyet Raporu, s.5.

49 Akif, “Avrupa Birliğine Tam Üyelik Eşiğinde Türkiye”, s.104.

50 Mehmet Özcan, *Bundan Sonrası?: Senaryo analizleriyle Türkiye, AB ilişkileri*, 2009, Ankara, s.30.

ortamı Avrupa Birliği'nin “demokratik açılım” konusundaki hassasiyeti dolayısıyla yeni eleştiriler getirmesine yol açmıştır. Din, vicdan ve ifade serbestisi, özgürlüklerin genişletilmesi, işkencenin ve kötü muamelenin önlenmesi gibi konular, Türkiye-AB katılım müzakerelerinde masada bulunan sorunlardır⁵¹. Bu sorunlar Türkiye'nin maalesef Avrupa Birliği tarafından demokrasinin korunması ve işletilmesi üzerine eleştiri almasına ve iki taraf arasında ilişkilerin gerilmesine sebebiyet vermiştir. Süreç; Türkiye'de hükümet değişimlerinin süreci algılama biçimleri ile şekillenmek zorunda kalmış ve dış politikada; özellikle Avrupa Birliği ile ilişkilerde devletin mi yoksa hükümetin mi etkin rol oynadığı sorunsalını akla getirmiştir. Bu anlamda hükümetlerin demokrasi, hukukun üstünlüğü ve Batı ile ilişki biçimlerine bakış açıları özellikle Avrupa Birliği ile ilişkilerimizin düzensiz ilerlemesine neden olmuştur. Bu durum AB-Türkiye ilişkilerinde seyrin dönemselsel olarak değiştiğinin de kanıtı niteliğinde olmaktadır.

1999-2005 yılları arasında sırayla Kopenhag Kriterleri yerine getirilmeye başlanarak AB ile uyumlu bir ilişki kurulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Fakat 2005-2008 yılları arasında AB reform istekleri yerine getirilmediği gerekçesi ile Türkiye ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiri özellikle 2008 ilerleme raporunda karşımıza çıkmaktadır. Demokratik reformların işletilmesi açısından iki tarafın karşı karşıya geldiği nokta; Avrupa Birliğinin Kopenhag Siyasi Kriterlerinde belirttiği azınlık haklarına saygı ifadesi dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Ermeni meselesi Türkiye- Avrupa Birliği ile ilişkilerimizin aksamasındaki önemli etkenlerden biridir. Özellikle 1980 sonrası siyasal bir kimlik kazanmaya başlayan Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin iç meselelerine üyelik süreci çerçevesinde müdahale ettiği siyaset arenasında sıkça dillendirilmiştir. Kopenhag Kriterlerinin aday ülkeler için yerine getirilmesi zorunlu olduğu göz önüne alındığında Ermeni meselesinin, azınlık haklarının korunması açısından Türkiye'nin bu konuda Avrupa Birliği'nden sıkça eleştiri aldığı bir konu olduğu bilinmektedir.

Türkiye-AB ilişkilerinde Ermeni meselesinin iki ayağı bulunmaktadır: Birincisi, soykırım konusu, ikincisi Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi; diğer bir ifadeyle sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulmasıdır⁵². Bu bağlamda AB parlamentosu tarafından 1987 yılında Ermeni olayları “soykırım” olarak kabul edildiği bilinmektedir. Bu anlamda baskılar, Türkiye'ye Avrupa tarafından artmış ve sınırların kapatılmış olması “ekonomik ambargo” olarak nitelendirilmiştir. Bu baskılar izleme raporlarına da

51 Sayın, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Katılım Müzakereleri ve Müzakere Fasılları, Cilt 19, sayı 2, s.58.

52 Altınbaş, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü,2011,Sayı 39,s.68.

yansımıştır. 2009 yılındaki Malatya olayları ise “Din Özgürlüğü “ bağlamında eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin çoğu demokratik açılımların Türkiye tarafından yeteri kadar yerine getirilmiyor olması ile ilişkilendirilmiştir. Türkiye bu konuyu o dönemde bir “ulusal güvenlik” meselesi olarak tanımlamıştır.

Bu etmenlerin yanı sıra Avrupa Birliğinin içerisindeki bazı faktörlerin değişmeye başlaması da Türkiye ile ilişkilerin demokrasi boyutuyla değerlendirilmesi açısından önemli bir meseledir. Bu da Avrupa Birliğinin uluslararası arenada daha görünür olma meselesidir. Rusya sınırına yaklaşan AB ve özellikle demokrasi ihracı ile başlayan süreçte Ukrayna’da yaşananlar Birlik tarafından derinleşme tartışmalarına yol açmıştır. Özellikle Avrupa Birliği’nde aşağıdan yukarıya doğru giden bir bütünleşme sürecinde ulus devlet düzeyinde başlayan tartışmalar ve “kimlik” meselesi ekseninde “Avrupalı kimdir?” sorusunun daha da görünür hale gelmesi önemli bir kırılma noktasıdır. Bu da dünyanın eski Avrupa sistemi olan kapalı zenofobik yapıyı hatırlatmaktadır. Avrupa Birliğinde aşırı sağ partilerin 2000’li yılların ortalarından itibaren yükselişe geçiyor olmaları bu bağlamda Türkiye – AB arasındaki ilişkiler açısından da önem kazanmaktadır. Özellikle 2000’li yılların ortaları itibari ile Avrupa’da milliyetçi partilerin iktidara gelmesi ve “Avrupalı” kimliği vurgusu yapan siyasetçilerin Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinde yapıcı bir rol oynamadığı görülmektedir. Özellikle sağ partilerin 2014 AP seçimlerinde kazandıkları sandalye sayısındaki artış ve parlamentoda Türkiye aleyhine yaptıkları konuşmalar bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Avrupa Birliği ile ilişkilerimizin gergin bir hal almasına neden olan bir diğer unsur ise Kıbrıs Meselesidir. Bu mesele Avrupa Birliği –Türkiye ilişkilerinin gerilmesinin ana hattı konumundadır. Birlik tarafından istenen siyasi, ekonomik reformlar yüzde yüz yerine getirildiğinde bu hat üzerindeki bekleyen fay hattı son kırılma noktası olabilme ihtimalini taşımaktadır. “Kıbrıs Sorunu” ve buna bağlı olarak ortaya çıkan “limanlar sorunu” nedeniyle sekiz müzakere başlığı askıya alınmıştır⁵³. Bunun yanı sıra Güney Kıbrıs Rum Kesimi 1 Mayıs 2004 tarihinde Avrupa Birliğine resmen tam üye olmuştur. Tam üyelik sonrası Avrupa Birliği’nin Türkiye ile ilişkilerde tarafsız serbest hareket alanı daralmıştır. 2005 tarihinde müzakerelerin başlaması sonrası Türkiye, Gümrük Birliği’ni on yedi Avrupa Birliği üye ülkesini içerecek şekilde Ek protokolü imzalamıştır ve bu ülkeler arasında GKRY’de bulunmaktadır. 2010 ilerleme raporunda Kıbrıs sorununa değinilmiş ve Türkiye’nin Ek Protokol’ü tam olarak ve ayırım yapmaksızın uygulama yükümlülüğünü yerine getirmediğine ve GKRY ile doğrudan ulaştırma hatları dâhil malların

53 Malların Serbest Dolaşımı, İş Kurma Hakkı, Mali Hizmetler, Dış İlişkiler Bakanlığı.

serbest dolaşımı önündeki tüm engelleri kaldırmadığına vurgu yapmıştır⁵⁴. Türkiye ise ilişkilerin normalleştirilmesi açısından; Kuzey Kıbrıs için uygulanan izolasyonların kaldırılmasını ısrar ile vurgulamıştır. Türkiye iç siyasi problemleri dolayısıyla son dönemde Kıbrıs Sorununa tam odaklanamamış ve sorun hala masada iki taraf tarafından çözüme kavuşturulamamıştır.

25 Nisan 2017 tarihinde Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin raporu ve Türkiye'nin tekrar denetime döndürülmesi kararı; demokrasinin işleyişine dair eleştirinin ağır bir kararı niteliğinde olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı bu kararı şöyle duyurmuştur:

*“Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (AKPM) Genel Kurulu'nun 25 Nisan 2017 tarihli oturumunda, 2004 yılından bu yana denetim sonrası diyalog sürecinde bulunan ülkemizin yeniden denetime alınması kararı verilmiştir.”*⁵⁵

2007 yılında AKP'nin oylarını arttırarak tekrar iktidara tekrar gelmesi ile devam eden süreç, 2008 küresel krizi sonrası Türk ekonomisinde de olumsuz etkiler bırakmıştır. Türkiye ile 2005 sonrası başlayan müzakereler ılımlı bir hava yaratmış fakat dönemin iç ve dış dinamiklerinin etkisi ile bu ilişkiler günümüzde donma noktasına ulaşmıştır. Özellikle son dönemde Batı eksenli dış politikadan kopuş ve Türkiye'de Avrupa Birliği ile adaylık sürecine olan inancın kaybolmaya başlanması sebebiyle Birliğin istemiş olduğu demokratik açılımların yavaşladığı gözlemlenmektedir.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma yolunda gelişmeleri takip etmiş, Batıya uyum sağlamak önemli bir dış politika amacı taşımıştır. OECD, NATO ve 1959 AET başvuruları ise bu dış politikanın önemli bir yansıması olmuştur. 1980 yılında Türk siyasal hayatında yaşanan askeri darbenin sonuçları Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkilerin geleceğine de yansımıştır. Türk siyasal hayatında yaşanan olumsuzluklara rağmen Birlik ile önemli gelişmeler yaşanmış bunlardan en önemlisi 1996 yılında Gümrük Birliği anlaşmasının imzalanması olmuştur. Türkiye Avrupa Birliği'ne üye olmadan Gümrük Birliği'ni kabul eden ilk ülke olması sebebiyle iç siyasal hayatta önemli tartışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Bu duruma en sert tepki Refah Partisi'nden gelmiştir. Avrupa Birliği'ne karşı şüpheci yaklaşılması sebebiyle 1997 tarihli Lüksemburg Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülkeler listesinde yer almaması Türk kamuoyun-

54 Türkiye 2010 yılı izleme Raporu, Brüksel, Kasım, 2010. https://www.avrupa.info.tr/sites/default/files/2016-11/tr_rapport_2010_en.pdf

55 Türkiye Dışişleri Bakanlığı. Erişim 5 Eylül,2021. http://www.mfa.gov.tr/no_-129_-ulkemizin-akpm-denetimine-yeniden-dondurulmesi-karari-hk_.tr.mfa

da başka bir tartışmanın açılmasına da sebebiyet vermiştir. Karşılıklı soru işaretleri ile ilişkiler devam ederken Türk siyasal hayatında iç siyasi krizler yaşanmaya devam etmiştir.

Bu bağlamda Avrupa Birliği ile yaşanan 60 yıllık ilişki içerisinde dönüm noktaları (Ankara Anlaşması, Gümrük Birliği, Helsinki,2005 Müzakere Başlangıcı) olmuş fakat 2005 yılı sonrası dönem ilişkiler hiç olmadığı kadar zayıflamış hatta durma noktasına gelmiştir. Öte yandan Türkiye ve Avrupa Birliğinin iç dinamiklerinde yaşanan değişimler sebebiyle iki taraf arasındaki ilişkiler farklı zemine kaymaya başlamıştır. Avrupa Birliği'nin 1990'lı yıllar sonrası kendini demokrasi ve insan hakları çerçevesinde tanımlamaya başlaması buna örnek olarak verilebilirken, Türk siyasal hayatında 2000'li yılların başına kadar devam eden bitmeyen koalisyon hükümetleri iç siyaset açısından istikrarsızlık yaşanmasına neden olan en önemli faktördür. Bu dönemde Refah Partisi özellikle Gümrük Birliği'ne karşı çıkmıştır. Kurulan hükümetlerin genel eğilimi Avrupa Birliği ile ilişkilerin devamı yönünde iken, en önemli gelişme 1999 tarihinde Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke olduğunun açıklanmasıdır. Bu durum Türkiye'deki siyasal zeminde partilerin Birlik tarafından istenen reformlara karşı hızla adım atmasına zemin hazırlamıştır.2002 seçimlerinde oyların çoğunluğunu alarak iktidar olan AKP'nin ilk döneminde ise bir dizi uyum paketi çıkarılmış ve Anayasa'da değişiklikler söz konusu olmuştur. Bir anlamda Türkiye'deki siyasi istikrar Avrupa Birliği ile olan ilişkilerin seyrine de yansımıştır Bu dönemde Birliğe tam üyelik dışında bir alternatif görülmemiş fakat Türk kamuoyunda Avrupa Birliği'ne tam üyelik konusunda tartışmalar devam etmiştir. 2005 tarihinde AB ile müzakerelere başlanması tarihi bir öneme sahip olsa da Kıbrıs sorunu ve bu bağlamda Gümrük Birliği'nin GKRY kapsayacak şekilde düzenlenmesi masada kalan sorunlar olarak ilerleyen dönemin en önemli detayları olmuştur. 2008 küresel krizinin Türkiye'de yarattığı olumsuz etkiler, mülteci krizinin çözülmesi hususunda tarafları ortak paydada zaman zaman buluştursa da ilişkilerin düzelmesinde çözüm bulunulamamıştır. 2010 yılı sonrası Avrupa Birliği ile ilişkilerin ortak zeminde istikrarlı devam edemediği söylenebilir. Bu gelişmelerin yaşanmasında Birlik içerisindeki önemli dinamiklerin değişmesi ve Türkiye'deki izlenen dış politikada eksen kayması önemli faktörler olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akıncı, Abdulvahap .”Türkiye’de Askeri vesayetın Tesisi ve Demokratikleşmeye Olan Etkisi”, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal Of Academic Inquiries) Cilt:8, Sayı: 1, 2013) ,s.115.
- Akif. “Avrupa Birliğine Tam Üyelığın Eşiğinde Türkiye”. Cilt 16, Sayı 1, s.104.
- Altınbaş, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü,2011,Sayı 39,s.68.
- Balcı, Ali. Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Haz: Ramazan Erdağ, Etkileşim Yayınları, İstanbul,2013, s.175.
- Bilgin, Pınar .“Securing Turkey through Western-oriented Foreign Policy” ,New Perspectives on Turkey, Sayı 40,2009, s.105-125.
- Birand, Mehmet Ali. 31 Temmuz 1959dan 17 Aralık 2004e Türkiye’nin büyük kavgası. Doğan Kitapçılık,1978.
- Bozkurt, Veysel. Türkiye ve Avrupa Topluluğu. Alternatif Üniversite, İstanbul, 1992, s.30
- Cumhuriyet Halk Partisi Programı, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi> , Çevrimiçi (04.09.2021).
- Çam, Esat. Avrupa Topluluğu Ve Türkiye, s.169.
- Çavuşoğlu, Hüseyin. “Doğru Yol Partisi açısından 24 Aralık 1995 Seçimlerinin Analizi”. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 32, Aralık 2014 s.26.
- Çayhan, Esra. Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri ve Siyasal Partilerin Konuya Bakışı. Soyut Kitaplığı, 1997, s.428.
- Dedeoğlu, Beril. Düünden Bugüne Avrupa Birliği. Boyut Kitapları, Ekim, 2003, s.486.,
- Demir, Nesrin. “Avrupa Birliği Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu”. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 1, 2005 s.354.
- Dinçkol, Avrupa Komisyonu İlerleme Raporu, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi, Sayı 8, s.86.
- Ekici, Kübra Deren. “ Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993)” ,Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kocaeli, 2018, s.190.
- Eralp, Atilla. Turkey in the Changing Postwar World Order: Strategies of Development and Westernization, s.221.
- Eralp, Atilla. “Gümrük Birliği tartışmasının düşündürdükleri”. Görüş özel sayı, s.32.
- Erol, Mehmet Seyfettin ve Emre Ozan. Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsurları olarak Siyasal Rejim. Akademik Bakış, Cilt 4, Sayı 8,2011, s.28
- ES Rossiya(AB ve Rusya), www.rambler.ru.

- Gökçe, Orhan, Birol Akgün ve Süleyman Karaçor, “3 Kasım Seçimlerinin Anatomisi: Türk Siyasetinde Süreklilik ve Değişim”. SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, s.4.
- Hale, William. Türk Dış Politikası 1774-2000. Mozaik Yayınları, s.126.
- Has, Hande Gül .” Toplumsal Cinsiyet ve Dış Politika: Türk Dış Politikasında Tansu Çiller Dönemi”. (1996-97), TOBB Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017, s.49.
- Hüseyinov, Fuad .” Avrupa Birliği ve Türk Cumhuriyetleri”. Yeni Türkiye Dergisi, Sayı 35, Cilt 1, 2000, Ankara, s.537.
- Kaya Ayhan vd., Avrupa Birliği’ne Giriş Tarih, Kurumlar ve Politikalar. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Baskı 3, s.70.
- Kurt, Veysel. “ Özal’ın Dış Politikası: Uluslararası Siyaset, Değişim ve Süreklilik”, Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 2018, s.167.
- Oğuz, Gönül. “Avrupa Birliğinin Genişleme yorgunluğu sürecinde AB-Türkiye İlişkileri”. Bolu İzzet Baysal Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Bahar 2012, Cilt: 8, Sayı: 1, s.55.
- Oran, Baskın. Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt: 2, İletişim Yayınları,2010.
- Örmeci, Ozan. “Süleyman Demirel’in Ardından”, C.12, S.3, s.1112.
- Özcan, Mehmet .Bundan Sonrası?: Senaryo analizleriyle Türkiye, AB ilişkileri, s.30.
- Özer, M.Akif. “Avrupa Birliği’ne Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye”. Yönetim ve Ekonomi, Cilt:16, Sayı: 1,2009, s.92.
- Özkaya, Olcay Duman ve Haktan Birsal. Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu politikanın dinamiklerine etki eden dış gelişmeler. Atatürk Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2012, s.310.
- San, Coşkun. ”Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları Sorunları: Avrupa Birliği ile Bütünleşme Önündeki Tek Engel mi?” Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, s.264.
- Sander, Oral. Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri. s.105.
- Sarıkaya, Ferhat. “İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dış Politikası”, Beykent Üniversitesi Dergisi, s.11.
- Sayın, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Katılım Müzakereleri ve Müzakere Fasılları, Cilt 19, sayı 2, s.58.
- TBMM, Avrupa Birliği Uyum Komisyonu 22.dönem 5.Yasama Yılı Faaliyet Raporu, s.5.
- Tepeli, Ersin ve Ahmet H.Aydın. AB ve Türkiye AB ilişkilerinin Gelişme Trendi. Kahramanmaraş Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 2015,) s.35.

- Uçkaç, Aynur .”Türkiye’de neo-liberal ekonomi politikaları ve sosyo-ekonomik yansımaları”. Adnan Menderes Üniversitesi Maliye Dergisi, Sayı 158, Ocak 2010) s.426.
- Uluç, Vahap. “Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal’ın Siyasi Düşüncesi”. Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt 12, Sayı 23, 2014,s.115.
- Uysal, Ceren. “ Türkiye- Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler”, (Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi(1), 2001, s.124.
- Üste, R. Bahar. “ Türkiye’de Siyasal İktidara Gelen Partilerin AET/AT/AB İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Yönetim Yapısına Etkileri”. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 8, Sayı:3, 2006,s.338.
- Yazgıç, Suavi Kemal. Avrupa Birliği. İnsan Yayınları, s.67.

Çevrimiçi Kaynaklar

- T.C Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. Erişim 2 Ağustos, 2021. https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html
- KKTC Başbakanlık Avrupa Birliği Koordinasyon Merkezi. “KK-TC-AB İlişkileri”. Erişim 2021. <https://abkm.gov.ct.tr/tr-tr/Kk-tc-AB-%C4%B0li%C5%9Fkileri/Tarih%C3%A7e> .
- YSK 1983 Seçim sonuçları. Erişim 1 Eylül, 2021. <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>.
- YSK 1987 Seçim sonuçları. Erişim 1 Eylül, 2021. <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>.
- Özsöz, Melih. “2014 AP Seçimlerinin Sonuçları”, İkv,s.71, Erişim 4 Eylül, 2021 <https://www.ikv.org.tr/images/files/2014AP%20secim%20yazi.pdf>.
- Türkiye 2010 yılı izleme Raporu, Brüksel, Kasım, 2010. https://www.avrupa.info.tr/sites/default/files/2016-11/tr_rapport_2010_en.pdf
- Türkiye Dışişleri Bakanlığı. Erişim 5 Eylül,2021. http://www.mfa.gov.tr/no_-129_-ulkemizin-akpm-denetimine-yeniden-dondurulmesi-karari-hk_.tr.mfa .

1980 Sonrası Türkiye-Ortadoğu İlişkilerinin Türk Siyasal Hayatına Etkileri (İran, Irak, Suriye, İsrail, Mısır)

Nergiz Başeğmez Bolaman¹

Türkiye, 1980'lerden günümüze dış politikasında Ortadoğu'ya önemli bir yer ayırmaktadır. İdeolojik, tarihsel ve kültürel anlamda kurulan bağlar dönem dönem ilişkileri güçlendirse de, bölgede yaşanan gelişmelere bağlı olarak ilişkilerde bozulma da yaşanmıştır. Bu çalışmada, Türkiye'nin Ortadoğu devletleri üzerinden geliştirdiği ilişkilerin Türk siyasal hayatına yansımaları incelenmektedir. İran, Irak, Suriye, İsrail ve Mısır olmak üzere beş devletle sınırlandırılan çalışmada, Türk dış politikasıyla ilgili başlıca konuların iç siyasete etkileri analiz edilmektedir. Bu iç siyaset ve dış siyaset ilişkisi 1980'li yılların başından 2018'de Türkiye'deki başkanlık tipi hükümet sistemine geçişe kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu yıldan beri tek partili dönemde ya da Soğuk Savaş döneminde de göreceğimiz üzere denge politikasına önem vermiştir. Türkiye'nin beş Ortadoğu devleti ile ilişkileri kronolojik olarak ele alınırken de, belirli konuların ülke gündemine ve ikili ilişkilere yön verdiğine şahit olmaktayız. Bu kapsamda, 1979 İslam Devrimi sonrası Türkiye-İran ilişkileri PKK faktörü ve Irak ile yaşanan savaş gibi özel durumlara bağlı olarak incelenmektedir. Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin iyileşmesi veya kötüleşmesi özellikle Filistin meselesi üzerinden değerlendirilmektedir. Mavi

---

¹ Dr., nergisbasegmez34@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5623-3407

Marmara ve Davos sürecinin etkileri de iç siyasete yansıyan dinamikler üzerinden ele alınmaktadır. Türkiye'nin Irak politikasında, Körfez savaşları ve Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) ile kurulan ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Suriye ile ilişkilerde ise Arap Baharı ve yine PKK üzerinden değerlendirme yapılmaktadır. Son olarak, Mısır'da gerçekleşen Tahrir devrimi, Mursi dönemi ve Sisi döneminin Türkiye siyasetine etkileri araştırılmaktadır.

1. 1980'Lİ YILLAR

1970'li yıllar, Soğuk Savaş'ın yumuşama evresine girdiği bir dönemi yansıtmaktaydı. 1979'da İran'da gerçekleşen İslam devrimi ise Ortadoğu'da bütün dengelerin değişeceğini gösteriyordu. İran devrimi üretimin azalmasına ve fiyatların yükselmesine neden olurken, Arap petrolüne olan bağımlılık Türkiye'nin Arap yanlısı bir tutum sergilemesine sebep olmaktadır. Türkiye, İran'daki devrime karşı daha sert bir dış politika geliştirebilirdi. Ancak Sovyet endişesi, Kürt milliyetçiliğinin bölgede güçleneceği kaygısı ve ekonomik dengeler İran devriminde daha pragmatik bir yaklaşımın benimsenmesine sebep olmuştur.

1979 yılında, Türkiye ekonomisi neredeyse çökmek üzereydi. Sabit para biriminin olmaması, karşılanabilir petrol arama konusunda umutsuz bir ihtiyaçla sonuçlanmıştır. Bu gidişat Türk hükümetini Arap petrol üreticisi ülkelere yönelmeye zorlamıştır.² Devrimin ardından, Şah rejimi yıkılmış yerine Şii iktidarı gelmiştir. Dış politikasını değiştiren İran, Şii nüfusun etkili olduğu bölgelere odaklanmış ve Ortadoğu'da mezhepsel politikaya yönelmiştir.³ Devrim sonrası ABD'nin İran ile ilişkilerinin azalmasına paralel olarak, Türkiye ile ilişkileri gelişme göstermiştir. Bu süreçte, rejim değişikliğine bağlı yaşanacak değişimleri göğüslemek adına Türkiye'nin ayrıca bir çaba sarf ettiği söylenebilir.

İran devrimi Ortadoğu'daki tüm dengeleri değiştirmişken, bir yandan da Türkiye'de 12 Eylül 1980'de askeri darbe gerçekleşmiştir. Silahlı kuvvetlerin yönetime el koyduğu 12 Eylül darbesi, Türk iç siyasetinde bütün dinamikleri yerinden oynatmıştır. Başa gelen askeri yönetim, Süleyman Demirel hükümetini görevden almış ve TBMM'yi lağvetmiştir. Bu süreçte, Türkiye Ortadoğu politikasında ekonomik kazanımları doğrultusunda hareket etmeye özen göstermiştir. Bülent Ulusu'nun askeri hükümeti Arap ülkelerinden petrol alımını artırma kararı almıştır. Türkiye, 1980 yılında Irak'tan 5 milyon

2 Graham E. Fuller, "Turkey's New Eastern Orientation", *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China*, der., Graham E. Fuller ve Ian O. Lesser, New York: Westview, 1993, 58.

3 Semih Nargül, "Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 3/XII (2020): 1014.

ton, İran'dan 3.4 milyon ton, İran'dan 2 milyon ton petrol satın almıştır. Sudanlar de Türkiye'ye 2 milyon ton daha petrol vermiş ve 75 milyon dolarlık ekonomik yardımda bulunmuştur.⁴

Türkiye'deki askeri darbe sonrası, 1983'te siyasi faaliyetlerin tekrar serbest bırakılacağı açıklanmıştır. Katılımın %92.3 olduğu 1983 genel seçimlerinde Anavatan Partisi (ANAP), %45.1 oy oranı ile birinci, Halkçı Parti (HP) %30.5 ile ikinci, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) %23.3 ile üçüncü parti olmuştur.⁵ Askeri darbe sonrası, iktidara gelen Özal hükümeti neo-liberal politikalar benimsemiş ve sağ siyasette ideolojik laikliği ve Batı yanlısı tutumu oluşturmayı amaçlamıştır.

Özal döneminin Ortadoğu politikasını (özellikle İran ile ilişkileri) PKK üzerinden okumakta fayda vardır. Türkiye iç siyasetinde PKK terör örgütüyle mücadele ederken, dış siyasetinde de bu mücadeleyi güçlendirmek için bölgesel işbirliğine ihtiyaç duymuştur. PKK'nın İran-Irak sınır hattında sıkışmış vaziyeti, İran ile ilişkilerin işbirliğine dayandırılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu noktada, İran'ın PKK algısı da ilişki dinamiklerini doğrudan etkilemektedir.

İran'ın devrim sonrası farklı devlet dışı aktörlerle kurduğu ilişkiler PKK'ya karşı algısını ve yaklaşımını da şekillendirmiştir. Bu bağlamda, İran'ın başlıca motivasyonu bölgesel nüfuz ve bölgesel rekabet üzerinden değerlendirilmiştir.⁶ İran'ın Lübnan'da, Irak'ta ve Filistin'de silahlı gruplarla kurduğu ağlar, ideolojik hedefle bağlantılı biçimde devrim ihracını ve bölgesel nüfuz arayışını somutlaştıran örneklerdir. İran, 1980'li yıllardan itibaren ideolojik olarak bağlantı kurabildiği silahlı grupları askeri ve ekonomik olarak desteklemiştir. Böylelikle hem bölgede hem de silahlı grupların varlık gösterdiği diğer bölgelerde nüfuz elde etmeyi ve İslam Devrimi'ne bağlılık gösteren aktörleri güçlendirmeyi amaçlamıştır.⁷

İran'daki İslami hareket ve şah yönetiminin yıkılmasından sonra, İran ordusu iç sorunlar sebebiyle sarsıntı geçirmiştir. Irak ise, Basra Körfezi ile bölgede etkili olabilmek için harekete geçmiştir. Böylelikle, dünyanın en zengin petrol yataklarının ve üretim kapasitesinin bulunduğu bölgede iki komşu ülke arasındaki savaş başlamıştır. Sekiz yıl süren İran-Irak savaşında

4 Fuller, "Turkey's New Eastern Orientation", 58.

5 Hüseyin Çavuşoğlu, "1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)* 8/1 (2022): 82.

6 Çağatay Balcı, "PKK in Iran's Perspective: The Attitudes and The Possibility of Joint Struggle", *İran Araştırmaları Merkezi (İram Yayınları)* (2021): 7.

7 Nihat Ali Özcan, *PKK (Kürdistan İşçi Partisi): Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi* (İstanbul: ASAM Yayınları, 1999), 227.

(1980-1988) taraflar birbirlerine karşı üstünlük kuramamıştır.⁸ 1980'li yıllarda, Türkiye'nin Ortadoğu politikasına yön veren gelişmelerden bir tanesi de bu savaştı. Türkiye, İran-İrak Savaşı'nda tek taraflılık yerine tarafsızlık politikası yürütmüştür. Savaş boyunca, hem İran'a hem de Irak'a karşı mesafeli bir tutum oluşturmada temel sebep, Türkiye'nin her iki ülkede de çıkarlarını koruması gerektiği içindi.

Türkiye ve İran ilişkileri, savaşın gölgesinde karşılıklı ekonomik gereksinimler doğrultusunda ilerlemiştir. 1984'ten itibaren, PKK eylemleri ve İran'ın bu noktada hangi tarafta yer aldığı meselesi yeni bir gündem maddesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İran, bölgesel rekabet amacı doğrultusunda ideolojik destekleri dikkate almaksızın devlet dışı birçok aktörle ilişkiler geliştirmiştir. İran ve Türkiye arasındaki bölgesel rekabette, PKK bir araç olarak algılanmıştır.⁹ İran ve PKK arasında ideolojik bir bağlantı olmamasına rağmen, bölgesel rekabet pragmatik olarak etkileşime sebep olmuştur. İran'a göre, PKK Türkiye ile yaşanacak krizlerde ve Türkiye'nin bölgesel olarak etkinliğinin ve rolünün arttığı süreçte Türkiye'ye karşı caydırıcı ve istikrarsızlaştırıcı bir unsurdur.¹⁰ İran-İrak Savaşı'nın sona ermesiyle, Türkiye ve İran arasındaki siyasi ve diplomatik sorunlar da gün yüzüne çıkmıştır. İdeolojik çatışmanın ve rejim farklılıklarının da etkisiyle, büyükelçilikler geri çekilmiş ve ilişkilerde kriz dönemi yaşanmıştır.

1980'li yıllarda, Türkiye'nin ilişkilerinin gergin olduğu bir diğer Ortadoğu devleti İsrail'di. Türkiye-İsrail ilişkileri Filistin meselesi üzerinden diplomatik ve siyasi düzeyde şekillenmekteydi. Esasen, Türkiye 1948 yılında kurulan İsrail devletini tanıyan ilk Müslüman devlettir. Başlangıçta, Türkiye Sovyet tehdidine karşı Batı bloğu ile ilişkileri güçlendirme ve bu yüzden de İsrail ile iyi ilişkiler kurma gayretindeydi. Ancak Türk dış politikası, özellikle Türkiye'nin 1952'de NATO üyesi olması ve Stalin'in 1953'te ölümünün ardından Sovyet Hükümeti'nin isteklerinden vazgeçtiğini açıklamasıyla değişime uğramıştır. Türkiye bir yandan Arap ülkeleriyle olan ilişkilerini onarmaya çalışmış, diğer yandan da İsrail ile ilişkilerinde gergin bir döneme girmişti.¹¹

Türkiye, İsrail'in 1956'da Mısır'a saldırmasıyla İsrail'deki Büyükelçisini geri çekme kararı almıştı. Hem Arap ülkelerinden hem de Türk kamuoyundan yükselen tepkileri yatıştırma amacıyla alınan diplomatik karar 1991 yı-

8 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)* (İstanbul: Der Yayınları, 2013), 1182-1183.

9 Özcan, *PKK (Kürdistan İşçi Partisi): Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi*, 225.

10 "Özel Dosya 3. Bölüm: İran- PKK İlişkileri Tasfiye, Uyuşturucu ve Gümrük Çıkarlarında Nasıl Kullanıldı?", Darkamazi, erişim 10 Ekim, 2021, <https://darkamazi.com/archives/1011318>.

11 İlyas Topçu, "Türkiye-İsrail İlişkilerinin İlk Yılları (1948-1952)," *International Journal of History* 10/II (2018): 173.

lına kadar etkisini sürdürmüştür.¹² Geçen süre zarfında ilişkiler ticari ve ekonomik olarak devam ettirilmiştir. Türkiye-İsrail arasındaki ekonomik, askeri ve istihbari olarak süren ilişkiler bölgesel yalnızlık endişesi, ABD desteği ve ortak Sovyet tehdidi gibi sebeplere bağlı olarak gelişim göstermiştir.

1980'li yılların başında yaşanan birtakım gelişmeler Türkiye-İsrail ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiştir. 1979 yılında Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) Ankara'da bir ofis açmasına izin verilmesi ve Türk hükümetinin Doğu Kudüs'ü ilhak etme kararı alan İsrail'i kınaması ilişkilerin seyri açısından önem arz etmektedir. 1980'de yürürlüğe giren Kudüs Yasası'na göre, Kudüs İsrail'in başkenti ilan edilmiştir. Türk hükümeti, böylesi uluslararası hukuka aykırı bir adımı kınama kararı almıştır.¹³ Türk iç siyasetinde, özellikle Milli Selamet Partisi ve sağ gruplar hükümeti İsrail karşıtı söylemini yoğunlaştırması yönünde zorlayarak etki göstermişlerdir.

1980-1988 yılları arasında Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkiler de iyice gerilmişti. Bu süreçte, su paylaşımı ve Suriye'nin PKK'ya verdiği destek konusunda ilişkilerde sürekli bir bozulma yaşanmıştır. Temmuz 1987'de, Başbakan Özal'ın Suriye ziyareti sırasında, Türkiye'nin terörle ilgili bir güvenlik protokolü karşılığında Fırat suyunun ortalama akışının yarısının serbest bırakılmasını garanti edeceğine dair anlaşma imzalanmıştır.¹⁴ Özal Suriye ile ilişkilerini geliştirme yolunda adımlar atarken, İsrail ile ilişkiler Filistin'in tanınması meselesi üzerinden ilerlemekteydi.

Yaser Arafat'la süren sert bir anlaşmazlık döneminden sonra, Filistin Ulusal Konseyi'nin 1988'de aldığı uzlaştırıcı tavır İsrail ile diyalogun önünü açmıştır.¹⁵ Bu bağlamda, Birleşmiş Milletlerin (BM) barış için toprak ilkesini kabul eden ve terörizmi reddeden 242 sayılı kararı kabul edilmiştir. Türkiye, Filistin Ulusal Konseyi tarafından ilan edildiği gibi Filistin'i Kasım 1988'de derhal tanımıştır. Bu tanıma, Türkiye'nin Filistin halkının tek temsilcisi olarak Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) görmesi ve Ortadoğu ihtilafını çözenin en iyi yolunun 242 sayılı BM kararını kabul etmekte olduğunu düşünmesi ile tutarlılık göstermekteydi.¹⁶

12 Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, 1332.

13 Malike Bileydi Koç, "İsrail Devleti'nin Kudüs'ü Başkenti İlan Etme Kararının Türk Basınına Yansımaları", *IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences* 5/XV (2019): 1429.

14 Raymond Hinnebusch, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", *Turkey-Syria Relations New York*, Ashgate Publishing Between Enmity and Amity, der., Raymond Hinnebusch, Özlem Tür, New York: Ashgate Publishing, 2016, 2.

15 David Kimche, *The Last Option- After Nasser, Arafat & Saddam Hussein: The Quest for Peace in the Middle East* (London: Weidenfeld and Nicolson. 1991, 295-296.

16 Jacob Abadi, "Israel and Turkey: From Covert to Overt Relations", *The Journal of Conflict Studies* 15/II (1995): 113.

1980'li yılların sonu, Türk iç siyasetinde yeni bir yapılanmayı ortaya çıkarırken dünyada da köklü dönüşümleri ortaya koyuyordu. Türkiye'de 1987 yılında siyasi yasakların kalkmasıyla birlikte Alparslan Türkeş, Bülent Ecevit, Süleyman Demirel ve Necmettin Erbakan siyasete geri dönmüşlerdir. 1987 genel seçimlerinde Özal çoğunluğu sağlamış ve yeniden Başbakan koltuğuna oturmuştur. 1989'a gelindiğinde, Özal Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. 1980'lerin sonlarına doğru Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyet tehdidi endişesinin azalmasıyla, Türk siyasetçiler de kendilerini Batılı bir sisteme bağlanmak zorunda hissetmemeye başlamışlardır.

2. 1990'LI YILLAR

Ortadoğu barış görüşmelerinin başlaması, Türk diplomasisini de daha açık hale getirmiştir. Ancak İran-İrak Savaşı sonlanmışken, yeni bir savaş kapıda. Arap dayanışması 1980'ler boyunca gerilemeye devam etmiş ve Irak'ın Kuveyt'i işgali bu süreci hızlandırmıştır. Türkiye ve Irak ilişkilerini de 1990 Körfez Savaşı üzerinden değerlendirmekte fayda vardır.

1990-1991 yılları arasında süren Körfez Savaşı, Irak'ın bütünlüğünü koruma meselesini ve dolayısıyla da Kuzey Irak sorununu ortaya çıkarmıştır. Irak'ın Kuveyt'i işgali ve Türkiye'nin Irak aleyhinde Körfez Savaşı sırasındaki tutumu ikili ilişkiler arasında sorunların baş göstermesine sebep olmuştur. Türkiye-İrak arasındaki ekonomik işbirlikleri, petrol taşımacılığı ve Türkiye ihracatı olumsuz yönde etkilenmiştir. Körfez Savaşı öncesi 1 milyar dolar olan ihracat, 215 milyon dolara kadar gerilemiştir.¹⁷

1991'de, Irak'taki Çekiş Güç Harekatı ve Huzur Operasyonu ile birlikte bölgede ABD varlığı söz konusudur. Bu yeni durum, İran'ı oldukça rahatsız etmiştir. Bölgedeki Kürtlerin İran tarafından desteklenmesi ise, Türkiye'nin son derece kaygılı olduğu bir konuydu. İran ve Türkiye Irak'ın toprak bütünlüğünü koruması yönünde hemfikirdi. Ancak, Türkiye'nin NATO üyesi olmasının bir gerekliliği olarak Batı ile kurduğu stratejik ortaklık ise İran ile ilişkilerin kötüleşmesine sebep olmaktaydı.

BM Irak'a ambargo uygulayınca Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı kapanmış ve Türkiye petrol hattından sağladığı gelirden mahrum olmuştur. 1995'te, Türkiye petrol hattının kapalı olmasından dolayı 20 milyar dolarlık zarara uğrayınca BM'i ambargonun kaldırılması yönünde ikna etmeye çalış-

17 İlhan Sağsen, "Sektörler Bazında Türkiye Irak İlişkileri ve Su", *Ortadoğu Analiz* 3/ XXXVI (2011): 65.

mıştır.¹⁸ 1996'da BM kararıyla 1 milyar dolarlık satışın 3 aylık sınırlandırılması koşuluyla boru hattı açılmıştır.

Türkiye açısından, Irak ile ilişkileri etkileyen en önemli sorun PKK terör örgütünün Irak'ta konuşlanması olmuştur. 1990'lı yıllarda iki ülke arasında su sorunları ikili ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye'de bulunan ABD üssü ve Türkiye'nin ABD'ye Körfez Savaşları'nda verdiği destek Türkiye-Irak arasındaki ilişkileri doğrudan olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁹

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Türkiye'nin Ortadoğu politikası açısından önemli bir dönüm noktasıydı. 1956 Süveyş krizinin yaşanmasıyla, Türkiye ve İsrail arasındaki diplomatik ilişkiler en aza indirgenmişti. 1991 yılından sonra dünya hızla değişmiş, Türk tarafında Arapların küstürülme endişesi azalmış ve İsrail ile yeni bir dönemin kapıları açılmıştır.²⁰ Türk hükümeti, siyasi iklimin de uygun görülmesiyle Aralık 1991'de İsrail ile tam diplomatik ilişkiler kurmaya karar vermiştir. Mart 1993'te, ikili ticaret anlaşması imzalanmıştır. Özal'ın ölümü (17 Nisan 1993), Türkiye ile ilişkilerin zarar görebilme ihtimalinden dolayı İsrail'de korku uyandırmıştır.

Özal sonrası dönemde, Süleyman Demirel Cumhurbaşkanlığına seçilirken, Doğru Yol Partisi (DYP) lideri Tansu Çiller de 50. Hükümeti kurma görevini üstlenmiştir. Bu süreçte, Türkiye ve İsrail arasında önemli işbirliklerinin yanı sıra resmi ziyaretler de gerçekleşmiştir. 1993 yılının sonunda, iki ülke arasındaki temaslar, dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in İsrail'e gelip Cumhurbaşkanı Ezer Weizman, Peres ve diğer yetkililerle görüşmesiyle daha da yoğunlaşmıştır. Görüşmeler, iki ülke arasında Stratejik İşbirliği Anlaşması'nın imzalanmasıyla sona ermiştir. İsrail'le kurulan her temasta, Türkiye'de Filistin'in varlığı ve önemi üzerinden siyaset yürütülmüştür. Nitekim, Hikmet Çetin İsrail'e karşı olumlu tutumuna rağmen, Ortadoğu'da uzun süreli bir barış için BM Güvenlik Konseyi'nde (BMGK) yer alan 242 ve 338 sayılı kararlar doğrultusunda "barış için toprak" ilkesine bağlı olduğunu vurgulamıştır.²¹

Türkiye, İsrail'deki Büyükelçisini geri çekme kararı aldığı anda bile, bu devlet ile dostane ve ticari ilişkilerini sürdürme niyeti taşımaktaydı. Özellikle 1994'ten itibaren, Ortadoğu'da ve dünyadaki gelişmelere bağlı olarak Türkiye-İsrail ilişkilerinde de işbirliğini güçlendirecek yeni gelişmeler kaydedilmiş-

18 Aybüke İnan, "Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı ve Türkiye-Irak İlişkileri (1973-2011)", *Ortadoğu Analiz* 5/LVI (2013): 77.

19 Muhammed Tozlu, "Körfez Savaşı Sonrasında Petrol Politikaları Bağlamında Türkiye-Irak İlişkileri," *The Journal of Academic Social Science Studies* 47 (2016): 536 - 539.

20 Mensur Akgün, Sabiha Senyücel Gündoğar ve Aybars Görgülü, "Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri", *Tesev Yayınları* (2014): 2.

21 Abadi, "Israel and Turkey: From Covert to Overt Relations", 114-123.

tir.²² Yine de, ilişkiler Filistin meselesinden dolayı tam rayına da oturamamış ve dönem dönem gerilmiştir. 16 Eylül 1994'te Başbakan Tansu Çiller ve Demirel Ankara'da Yaser Arafat ile görüşmüştür. Çiller, Arafat'ın Türk birliklerinin Filistin öz yönetim bölgelerinde konuşlandırılacak uluslararası barış gücüne katılması talebini kabul etmiştir. Çiller, Türkiye ve İsrail arasındaki dinamikleri stratejik ilişki üzerinden yorumlamıştır.

Çiller'in Filistinlilere duyduğu sempati, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinde geçici krize sebep olmuştur. Çiller'in Filistinlerin karargahı olan Orient House'u ziyaret etme kararı, Türkiye ve İsrail arasındaki atmosferi bozmuştur. Bu karar, hükümet çevreleri tarafından ülkede ciddi bir öfkeye neden olmuş ve İsrail Başbakanı İzak Rabin (1992-1995) öfkeyle İsrail'in kandırıldığını söylemiştir. Rabin, bu duruma rağmen barış sürecinde önemli rol oynadığından ve İsrail'e değerli bir su tedarikçisi olduğundan Türkiye ile ilişkilerin kötüleşmeyeceğini vurgulamıştır.²³ İsrail, Türkiye'nin stratejik konumundan dolayı ikili ilişkileri iyi tutma gayreti göstermekteydi. Bu durum, her iki taraf için de önemli anlaşmaların imzalanmasıyla sonuç veriyordu. 1996 yılında, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit İsrail'i ziyaret ettikten sonra "Savunma Sanayii İşbirliği Anlaşması" ve "Gümrük Anlaşması" imzalanmıştır.²⁴ İsrail, Askeri İşbirliği Anlaşması ile Türkiye'nin önemli bir silah tedarikçisi olmuştur.²⁵ Kurulan ilişkiler, tarafların dış politikada ortak söylemler oluşturma niyetinde olduğunu gözler önüne sermektedir. Aynı yıllarda, Türkiye ve Mısır arasında da benzer olumlu gelişmeler yaşanmıştır.

Esasen, sosyalist politikaların uygulandığı Cemal Abdünnasır (1958-1970) döneminde Türkiye ve Mısır arasındaki ilişkiler mesafeliydi. 1970'li yıllarda Enver Sedat (1970-1981) yönetimindeki Mısır liberal politikaları izlemeye başlamıştır. Bunun da etkisiyle, Türkiye ve Mısır arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerde gelişmeler kaydedilmiştir. Hüsnü Mübarek (1981-2011) döneminde de bu yakınlaşma devam etmiştir. 1990'lu yıllarda ise, Türkiye ve Mısır arasında hissedilen liberal tutum ve dış politika söylemlerindeki benzerlik ekonomik ilişkilere de olumlu yönde yansımıştır.

Türkiye, 1990'lı yılların başında bir diğer Ortadoğu ülkesi Suriye ile terör yüzünden karşı karşıya gelmiştir. 1993'te, Cumhurbaşkanı Demirel PKK lideri Abdullah Öcalan'ın terörizmi Türkiye'ye yöneltmek için Suriye sığınaklarını kullanmaya devam etmesi üzerine Suriye ziyaretinde bulunarak Esad'la

22 Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, 1332.

23 Abadi, "Israel and Turkey: From Covert to Overt Relations", 113-115.

24 Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, 1333.

25 Akgün, "Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri", 3.

yüzleşmiştir. 1996'da Türkiye Suriye'ye karşı İsrail ile işbirliği yapmıştır.²⁶ Dönemsel olarak, Türkiye-İsrail ilişkilerinin hiçbir açıklamasının, Türkiye ve Suriye arasındaki gerilim dikkate alınmadan tamamlanamayacağı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de, özellikle 1980'li ve 1990'lu yıllarda sağcı gruplar güç kazanmıştır. Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah Partisi (RP) 1995 genel seçimlerinin galibi olmuştur. 1996 seçimleri sonrası ANAP-DYP hükümeti dağılmış ve RP ve DYP arasında 54. Hükümet kurulmuştur. Bu dönemde, Türkiye'nin artan enerji ihtiyacı Azerbaycan, Ermenistan ya da Rusya temelli bölgesel sorunların savaş boyutuna gelmemesinde önemli bir fren görevi görmekteydi. Bununla bağlantılı olarak, Erbakan döneminde Türkiye ve İran arasında Doğalgaz Alımı Anlaşması yapılmıştır.

1990'lı yılların Türkiye-İran ilişkileri, Türkiye'nin ideolojik endişelerinin gölgesinde sürmekteydi. İran Devrimi'nden sonra, Türkiye İran'ın ideolojisinin kendi ülkesine ihraç edilmesinden kaygı duymuştur. İslami bir teokrasiyi benimseyen İran, Türkiye'nin laik demokrasisinin ideolojik bir karşıtını temsil etmektedir. İran, ABD ve İsrail'e düşman hale gelmiş ve bu da onu Türkiye için düşman bir komşu haline getirmiştir. Bu, Türkiye'nin PKK'ya karşı bir terörle mücadele savaşı yürüttüğü 1990'larda da devam etmiştir. İran ve Suriye, özellikle Fırat ve Dicle nehirlerinin sularının paylaşılması konusunda Türkiye üzerinde baskı kurmayı hedeflemiş ve PKK'ya lojistik destek sağlamıştır.²⁷ Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri Filistin meselesi üzerinden nasıl her seferinde frenleniyorsa, İran ve Suriye ile ilişkiler de PKK üzerinden gerginleşiyordu.

Türkiye, İran'ın, Türkiye'de terör eylemlerine girişmek üzere İran tarafından eğitilen veya finanse edilen Hizbullah gibi radikal İslami grupları desteklediğinden şüpheleniyordu.²⁸ 1990'lı yılların ortalarında İran, PKK'nın İran kolu olan PJAK (Kürdistan'da Özgür Yaşam Partisi) ile savaşmaktaydı ve bu durumu kontrol altına almadaki ortak çıkar iki ülkeyi birlikte çalışmaya sevk etmiştir.²⁹ Ancak, 1996 yılından itibaren ABD'nin çevreleme politikası

26 Hinnebusch, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", 2.

27 Lotfi Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", *JPAR University of Djelfa Algeria* 8/1 (2019): 88.

28 Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", 88. Aliza Marcus, *Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence* (New York: University Press, 2007), 61.

29 Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", 88. Dan Tschirgi, "Turkey and the Arab World in the New Millennium", *Turkey's Foreign Policy in the 21st century: A Changing Role in World Politics*, der., Mustafa Aydın, Tareq Y. Ismael, Aldershot: Ashgate, 2003, 103-119.

İran rejimini oldukça etkilemiştir. Türkiye PKK, Iraklı Kürtler ve Hizbullah militanlarıyla ilişki kuran İran'dan uzaklaşmayı tercih etmiştir.

30 Ocak 1997'de Sincan Belediyesi'nin düzenlediği Kudüs Gecesi, hem Türkiye-İran ilişkilerinde hem de Türkiye iç siyasetindeki kırılma anına giden önemli olaylardan bir tanesi olarak görülebilir. Bu etkinlikte, salona Hamas ve Hizbullah liderlerinin fotoğrafları asılmış ve İran Büyükelçisi'nin yaptığı konuşma da kamuoyunda yankı uyandırmıştır. Büyükelçi İran rejimini överken, Türkiye'nin laik devlet düzeni aleyhinde söylemlerde bulunmuştur. Dönemin Belediye Başkanı Bekir Yıldız görevinden alınmıştır ve tutuklanmıştır. İran Büyükelçisi ve İran İstanbul Başkonsolosu da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.³⁰ Sincan olayı, protesto yürüyüşleri, Başbakan Erbakan'ın ilk yurt dışı ziyaretini İran'a gerçekleştirmesi ve bunları takip eden birçok olay Türkiye iç siyasetinde 28 Şubat sürecinin dinamiklerini yansıtmaktaydı. 28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısının başlamasıyla birlikte, ordu irticayla mücadele kararları almıştır. Haziran 1997'de de Erbakan Başbakanlık görevinden istifa etmiş, ANASOL-D Hükümeti'ni kuran Mesut Yılmaz, Bülent Ecevit ve Hüsamettin Cindoruk 28 Şubat kararlarını uygulamaya başlamıştır. Sincan olayı, Türkiye-İran ilişkilerini derinden etkilemiştir. Hem Türkiye'de hem de İran'da hükümetler değişmesine rağmen iki devlet arasındaki diplomatik kriz devam etmiştir.

1990'ların sonlarına doğru, Türk iç siyasetindeki iklimi bozan bir diğer önemli unsur PKK idi. Bu dönemde, Türkiye ve Suriye arasındaki güç mücadelesinin sonucu olarak savaşın eşliğinden dönülmüştür. Özellikle, Suriye rejiminin PKK'ya verdiği destek ilişkilerin kötü seyretmesinin temel sebebi olmuştur. Türkiye ve Suriye arasında 1998-2003 yılları arasında ilişkiler kademeleri olarak normalleşmiştir. 1998'de, Türkiye, PKK desteğine karşılık askeri seçenikle Suriye'yi tehdit etmiş ve Suriye sınırına 10.000 askerini yerleştirmiştir. Türkiye'nin Suriye üzerinde arttırdığı bu baskı sonuç vermiş ve PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan Suriye topraklarından kovulmuştur.³¹ 15 Şubat 1999'da Suriye'den sınır dışı edilen Öcalan Kenya'da uluslararası bir operasyonla yakalanmıştır. Türkiye-Suriye ilişkilerini dönüştürecek olan bu gelişme, Türkiye iç siyasetinin de ana gündemini oluşturuyordu. Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, başarılı operasyonun ardından Başbakanlık Resmi Konutu'nda önemli görüşmelerini tamamlamış, ardından Bakanlar Kurulu salonunda Türk kamuoyuna seslenmiştir. Ecevit: "Değerli gazeteci arkadaşlarım, sizlere ve aziz yurttaşlarıma bir haberim var. Bu sabaha karşı

30 "Sincan Belediyesinin Organize Ettiği 'Kudüs' Gecesi (31 Ocak 1997)", 28 Şubat Gerçekler, erişim 19 Ağustos, 2021, <http://www.28subatgercekler.com/?p=1636>.

31 Hasan Duran, "Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri," *Ortadoğu Yıllığı* (2011): 511.

saat 03.00'ten itibaren bölücü terör örgütü PKK'nın başı Abdullah Öcalan Türkiye'dedir" şeklinde beyanda bulunmuştur. Ecevit, operasyonun sadece 10 yetkili tarafından bilindiğini ve Genelkurmay ile Milli İstihbarat Teşkilatı'nın (MİT) uyum içinde çalışmasıyla bunun başarıldığını ifade etmiştir. 31 Mayıs 1999'da Öcalan'ın yargılanmasına İmralı Adası'nda kurulan özel bir mahkemede başlanmış ve dava dokuz duruşmada tamamlanmıştır.³²

Öcalan 1999'da Suriye'den çıkarılınca, Türkiye ile Suriye arasındaki diyalog ortamı oluşmaya başlamıştır.³³ Bunun üzerine, Türkiye ve Suriye arasında Adana Güvenlik Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın sonucunda, ortak bir güvenlik komitesinin düzenli toplantıları sağlanmıştır. Bu protokol, ilişkilerin düzelmesi açısından oldukça önemli bir dönüm noktasıydı. Bu dönemden itibaren, Türkiye'nin hem Suriye hem de Ortadoğu politikasında güvenlik eksenli bir düzlemde işbirliğine yönelim olmuştur. 2000 yılında, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Hafız Esad'ın cenazesine katılması da ilişkilerin normalleşmesini pekiştirmiştir.³⁴

Suriye ile yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin İsrail'den yana olan tutumunu (1996'dan itibaren) 2000'lerle birlikte yeniden denge politikasına doğru yöneltmiştir.³⁵ 2000 yılında, İsrail Başbakanı Ariel Şaron'un Mescid-i Aksa'yı ziyaretinin ardından İkinci İntifada'nın başlaması, 1990'lardaki yakın işbirliğinden bu yana Türk-İsrail ilişkilerinin ilk ciddi çöküşü anlamına gelmekteydi.³⁶ El-Aksa İntifada'sının başlaması, Filistin meselesinde barış sürecinin sekteye uğraması anlamı taşımaktaydı. Bunlar, Türkiye ve İsrail arasındaki siyasi ilişkilerin seyrinde belirleyici unsurlar olmuştur.³⁷

3. 2000'Lİ YILLAR

Helsinki Zirvesi (1999) sonucu, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) aday ülkesi ilan edilmesiyle birlikte hem iç hem de dış siyasette Avrupalılaşıma süreci hız kazanmıştır. İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı yaptığı dönemde (1997-2002), genel olarak komşularla yakın ilişkilerin geliştirilmesine önem

32 "Terör Örgütü PKK'nın Elebaşı Öcalan'ın Türkiye'ye Getirilmesinin Üzerinden 23 Yıl Geçti", Anadolu Ajansı, erişim 15 Mart, 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/teror-orgutu-pkknin-elebas-i-ocalanin-turkiye-ye-getirilmesinin-uzerinden-23-yil-gecti/2502163>.

33 Özlem Tür, "İsrail'in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri", *Ortadoğu Analiz* 5/LIV (2013): 28.

34 Hinnebush, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", 2.

35 Tür, "İsrail'in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri", 28.

36 Dan Arbell, "The U.S.-Turkey-Israel Triangle", *The Center for Middle East Policy at Brookings*, 34 (2014): 10.

37 Tür, "İsrail'in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri", 28.

verilmiştir. Cem'in politikaları sonucunda, "bölge odaklı dış politika" anlayışı geliştirilmiş ve Ortadoğu politikaları da bu kapsamda gelişmiştir.³⁸

2000'li yılların başından itibaren, Türkiye ve Suriye ikili ilişkileri normalleşmenin ötesinde, dostluğa hatta ittifaka yönelmiştir. Bunda önemli bir dönüm noktası, iki devletin yaklaşmakta olan Irak Savaşı'na ve onun sonucu olan Irak'ın merkezi hükümetinin yıkılmasına karşı benzer muhalefeti idi.³⁹ İsmail Cem döneminde, Türk dış politikasına çok yönlü bakış açısı kazandırılarak Ortadoğu'daki sorunlara karşı Türkiye'nin çeşitli değerler üzerinden arabuluculuk rolü üstlenmesinin önü açılmıştı.⁴⁰ Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) benimsediği politikalar sonucunda da komşularla normalleşme sağlanmış ve Türkiye-Suriye ilişkileri ortaklık düzeyinde yürütme kararına varılmıştır.⁴¹

2000 yılında, TBMM'de düzenlenen seçim sonucunda Ahmet Necdet Sezer Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı olarak görevi Süleyman Demirel'den devralmıştır. 2002 seçimleriyle birlikte % 34 oy olan AKP dönemi başladığında, partinin genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan siyasi yasaklı olduğundan milletvekili seçilememiştir. 58. Hükümet, Abdullah Gül başkanlığında kurulmuş ve TBMM'ye bu siyasi yasağın kaldırılması için yasa teklifi sunmuştur. Cumhurbaşkanı Sezer tarafından ikincisinde kabul edilen yasa teklifi sonucu, Erdoğan'ın siyasi yasağı kaldırılmış, milletvekili seçilmesinin önü açılmıştır. Bu yeni dönemle birlikte, Türkiye Ortadoğu'daki komşu ülkelerle ikili temaslara yoğunlaşan bir politika benimsemiştir.⁴² Özellikle AKP iktidarı sonrası, Türkiye gelenekselleşmiş dış politikasından daha farklı bir yönde ilerlemiştir.

2002'de AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte yeni bir vizyon dile getirilmiştir: "Bölgedeki tüm tarafları sürece dahil etmeye çalışarak bir ekonomik entegrasyon ve bölgesel istikrar bölgesi yaratmak." Bunu Müslümanlarla, Balkan halklarıyla, Orta Asyalılarla, Araplarla ve Avrupalılarla kültürel ve tarihi bağlarını güçlendirerek yapmak hedeflenmiştir. Bu dönem, iç siyasetteki yeni yapılanmaların dış siyasete yansımalarını açıkça göstermekteydi. Sonuç olarak Türkiye, Suriye ve İran da dahil olmak üzere tüm komşularıyla ilişki

38 Meliha Altunışık, "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", *New Perspectives on Turkey* 40 (2009): 179-185.

39 Hinnebusch, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", 2.

40 Altunışık, "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", 180.

41 Selami Kökçam, "Ak Parti Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri", *Kesit Akademi Dergisi* 4/XV (2018): 295-296.

42 Altunışık, "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", 179-185.

kurmuştur. Bu politikaların doğal bir uzantısı olarak, Türkiye 2008'de İsrail ve Suriye'yi vekalet görüşmeleri için masaya getirmeyi başarmıştır.⁴³

Türkiye, ABD ve İran arasında nükleer konularda arabuluculuk yapmayı teklif etmiştir. İsrail-Filistin ve Filistin içi müzakerelere girmiştir. Temel olarak, Türkiye'nin "komşularımızla sızır sorun" olarak adlandırılan yeni dış politikası, Ortadoğu'da bölgesel bir lider olarak ortaya çıkma ve bölgenin en zorlu çatışmalarından bazılarında arabulucu olarak önemli bir rol oynama hedefine yöneliktir.⁴⁴ Bu politika, Ortadoğu coğrafyasında Arap Baharı'na kadar istikrarı ve işbirliğini sağlamada önemli rol oynamıştır.

Türkiye'nin Ortadoğu'da arabulucu konumu ve artan etkisi iç siyasette de gündeme yön vermektedir. AKP iktidarı, dış politikada elde ettiği istikrarın meyvelerini 2007 gerçekleşen genel seçimlerinde toplayabilmişti. Bu süreçte, ilk önce Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılması planlanmış ve aday olarak dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül aday gösterilmişti. Ancak Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) Meclis İctüzük ihlali yapıldığını öne sürerek yaptığı itirazları ve Anayasa Mahkemesi'nin almış olduğu karar doğrultusunda erken seçim yapılması kararı alınmıştır. 2007 seçimlerinde, AKP %46,8 oy alarak TBMM'de 341 milletvekili ile sandalye çoğunluğunu elde etmiştir.⁴⁵ Seçim sonrası, Başbakan Erdoğan iç siyasette toplumsal uzlaşma vurgusu yapmıştır. Cumhurbaşkanlığı adayı olarak Abdullah Gül'ün adının yinelenmesiyle iktidar ve muhalefet arasındaki gerilim bir kez daha tırmanmıştır. Böyle bir siyasi iklimde, iktidar cephesi bölgesel politikalarda yaşanacak gerilimlerden kaçınmayı tercih etmekteydi.

AKP döneminde, Ortadoğu ile iyi ilişkiler kurulması yönünde gayret gösterilmiştir. Türkiye, böyle bir politikayla Batı ve Ortadoğu arasında bir köprü görevi göreyerek uluslararası alanda ülkelerin birbirleriyle entegre olmasını sağlamak istemiştir.⁴⁶ 2000'li yıllarda, Türk dış politikasında hakim olan ritmik diplomasi, bölgedeki Arap ülkeleri ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri yeniden oluşturmak için önemli bir araçtı.⁴⁷ Bu spesifik diplomasi türü, aynı anda farklı alanlarda uyumun sağlanmasını öngören taktiksel bir hareketliliği tanımlamaktadır. Ahmet Davutoğlu'nun söylemlerinde yerini

43 Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", 88.

44 Tschirgi, "Turkey and the Arab World in the New Millennium", 103-119. Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", 88.

45 "Genel Seçim 2007", HaberTürk, erişim 20 Ağustos, 2021, <https://www.haberturk.com/secim2007>.

46 Nargül, "Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri", 1012.

47 İsmail Numan Telci, "Mısır 2010", *Ortadoğu Yılı 2010*, der., Kemal İnat, Muhittin Ataman, İstanbul: Açılım Kitap, 2011, 241-242. Fatma Sariaslan, "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 53 (2019): 535-536.

bulan ve dönemin iktidarına katkı sağlayan bu prensip, Türkiye'nin uluslararası örgütlerde ve küresel-uluslararası meselelerde bir aktör olarak var olmasını hedeflemiştir.⁴⁸

Türkiye'nin 2000'lerin başında benimsediği sıfır sorun politikası, Suriye ile ilişkilerin Arap Baharı'na kadar düzelmesinde temel etkenlerden bir tanesiydi. İran ile ilişkilerde de karşılıklı çıkarlar gözetildiğinden dönemsel olarak iyileşmeye gidildiği gözlenmektedir. Geçmişte, Türkiye-İran ilişkileri ağırlıklı olarak güvenlik kaygıları çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak, 2000'li yıllarla birlikte Türkiye'nin İran'a yönelik güvenlik politikaları büyük ölçüde değişmiştir. Sour'un da belirttiği gibi, uluslararası toplum tarafından izole edilen İran'ın, Türkiye ile ekonomik işbirliğini durdurması pek olası değildir. Türkiye de önemli kısıtlamalarla karşı karşıyadır. İran'ın enerjisine, özellikle de doğal gazına olan bağımlılığı göz önüne alındığında, Türkiye'nin Tahran ile ilişkilerin çok kötü bir şekilde bozulmasını önlemede ve Tahran'a PKK'ya desteği artırması için bir mazeret sunabilecek eylemlerde bulunmama güçlü bir çıkarı vardır.⁴⁹ Sıfır sorun politikasının getirisi olarak, İran'a enerjiden dolayı uygulanan yaptırımlara karşı Türkiye ve Batılı ülkeler arasındaki ticari ilişkiler İran'ın ekonomisine olumlu yönde katkıda bulunmuş ve her iki ülkenin ticaret hacminde genişleme yaşanmıştır.⁵⁰

2000'li yılların başından itibaren, Türkiye iç ve dış siyaseti Ortadoğu'daki olaylardan oldukça etkilenmekteydi. Özellikle, 2003'te ABD'nin Irak'a müdahalesi (Körfez Savaşı) ve İran ile Suriye arasındaki yakınlaşma nedeniyle Türkiye'nin Ortadoğu'daki konumu yeniden tanımlanmıştır.⁵¹ 9 Nisan 2003'te Bağdat işgal edilip, Saddam Hüseyin yönetimine son verilmiştir. Irak'taki bu yeni yapılanmayla birlikte, Türkiye-Irak ilişkileri Türkiye-ABD ilişkilerine dönüştürülmüştür. 2 Kasım 2003'te, Türkiye öncülüğünde "Irak'a Komşu Ülkeler Dışişleri Bakanları Toplantısı" düzenlenmiştir. Türkiye, İran, Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün ve Mısır'ın katıldığı bu toplantıda, Irak'ın toprak bütünlüğünü koruması ve ABD işgalinin sonlanması gerektiği dile getirilmiştir. Türkiye, Irak'ta ve kuzeyinde olan tüm gelişmeleri yakından izlemeye devam etmiştir.⁵² Türkiye, Körfez Savaşı'ndan sonra bölgede doğan fırsatları kazanca çevirmek istemiştir. Bu bağlamda, hem Irak'ın yeni yapı-

48 "Kavramsal Bir Harita; Yakın Dönem Türk Dış Politikası Sözlüğü: Stratejik Derinlik", İlim ve Medeniyet, erişim 12 Haziran, 2021, <https://www.ilmvemedenyet.com/kavramsal-bir-harita-yakin-donem-turk-dis-politikasi-sozlugu-stratejik-derinlik.html>.

49 Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", 95.

50 Nargül, "Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri", 1012.

51 Arbell, "The U.S.-Turkey-Israel Triangle", 10.

52 Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, 1321-1322.

sında etkin rol oynayarak ticaretini geliştirmek, hem de Kuzey Irak ile ayrı ilişkiler yürütmek hedeflenmiştir.⁵³

Irak'ın işgaliyle birlikte, Türkiye ABD ve İsrail ile ilişkilerini sorgulamak durumunda kalmıştır. İsraili yetkililerin Kuzey Irak'taki Kürt gruplara destek verdiği ve eğittiği üzerine çıkan haberler Türk kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. Bölgenin geleceğine yönelik iki ülkenin de çıkarları farklılaşmış ve ilişkilerde gerilime sebep olmuştur.⁵⁴ 2003 Irak işgali, Türkiye ve Suriye ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir. ABD'nin Suriye üzerindeki etkisi ve Suriye'nin güvenlik kaygıları Türkiye ve Suriye'nin yakınlaşmasına sebep olmuştur. Suriye'deki izole edilmişlik hissi ve Irak'ın parçalanma ihtimali de iki ülke arasındaki ortak güvenlik endişesini arttırmış ve ikili ilişkilerin daha da sağlam bir zemine oturmasına olanak sağlamıştır.⁵⁵ Türkiye parlamentosundan çıkan karar doğrultusunda, 2003 Irak işgalinde askeri işbirliği yapılması reddedilmiş ve Suriye ile ilişkiler de buna göre şekillenmiştir. Erdoğan'ın 2004 yılının sonlarında serbest ticaret anlaşması imzalamak için Şam'a gitmesi ise ilişkilerin normalleşmesi adına oldukça önemli bir adımdı.

Aynı dönemde (özellikle 2002-2011 yılları arasında) Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler de geliştirilmiştir. Bu yakınlaşma dönemi, birbirlerini tehdit olarak gören iki bölgesel komşunun partnerliğe yöneldiği süreci işaret etmektedir. ABD'nin Irak'ı işgal etmesiyle, hem Türkiye hem de İran yeni komşu ABD ile başa çıkma konusunda ortak kaygılara sahiplerdi. 2004'te imzalanan Güvenlik Protokolü çerçevesinde, PKK ve PJAK'ın terör örgütü olduğu her iki ülke tarafından da teyit edilmiştir. Bu protokol kapsamında, istihbarat paylaşımı ve ortak operasyon konusunda anlaşmaya varılmış ve ortak çalışma grubu kurulmuştur. Güvenlik ve enerji odaklı çıkarlar, Türkiye ve İran'ın diplomatik ilişkilerini üst bir seviyeye taşımıştır.

Türkiye, Ortadoğu devletleriyle iyi ilişkiler kurma politikasına ağırlık vermişken, İsrail'i bunun haricinde tutmaktaydı. 2004'te, Erdoğan İsrail'in "devlet terörü" uyguladığını açıkça ifade etmiştir. Bu, İsrail ile ilişkilerin kopması olarak nitelenen yeni bir stratejik kavramın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁵⁶ Başbakan Erdoğan, İsrail'in Filistin'deki baskıcı politikaları nedeniyle Başbakan Şaron'un İsrail'i ziyaret etme davetini reddederek onun yerine Suriye'yi ziyaret etmiştir.⁵⁷ Aynı yıl, Suriye ile ilişkilerin iyileşmesi açı-

53 Gökhan Çetinsaya, Taha Özhan, *İşgalin 6. Yılında Irak* (Ankara: Seta Yayınları, 2009), 142.

54 Türl, "İsrail'in Özürl Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri", 28.

55 Oytun Orhan, "Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Şam Ziyareti Işığında Türkiye-Suriye İlişkileri", *Ortadoğu Analiz* 1/VI (2009): 42.

56 Ioannis Mazis, "Turkey, Israel, Greece: Reshuffling in the Eastern Mediterranean", *Civitas Gentium* 6/I (2018): 36.

57 Hinnebush, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", 2-3.

sından bir önemli gelişme daha yaşanmış, Beşar Esad 57 yıldan sonra Suriye tarafından devlet başkanı düzeyindeki ilk ziyaretini Türkiye'ye yapmıştır.⁵⁸ Esad, bu ziyarette Irak'ta bir Kürt devletinin kurulmasının Suriye ve Türkiye için bir kırmızı çizgiyi aşmak olduğunu ifade etmiştir. 2005'te, Cumhurbaşkanı Sezer ABD ve Fransa'nın, Lübnan Başbakanı Refik el-Hariri suikastı üzerine Suriye'nin yalnızlaştırılması için Türkiye'ye uyguladığı baskısına rağmen, Şam'a ziyarette bulunmuştur.

Türkiye, Suriye ile diplomatik temaslarının yanı sıra, Mısır'la ticari işbirliklerine ve İran'la da bölge politikalarında ortak hedef oluşturmaya ağırlık vermiştir. 2005'te imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ile birlikte, Türkiye'nin Mısır'a yaptığı yatırımların önü açılmıştır. 2006'da, Suriye-İran-Türkiye arasında gerçekleşen toplantılar, Irak'ın parçalanmasını önleme konusundaki ortak çıkarları ortaya koymuştur.⁵⁹ 2006'da, İsrail'in Lübnan'a yönelik askeri hareketi Türkiye'nin ciddi eleştirilerine neden olmuştur. Başbakan Erdoğan şu ifadeleri kullanmıştır: Sivillerin acımasızca bombalanmasının ve şehirlerin topyekûn yok edilmesinin hiçbir mazereti olamaz".⁶⁰

Erdoğan'dan, İsrail'in Lübnan'a saldırması ve savaşta iki İsraili askerin kaçırılması sonucu Hizbullah'a destek veren Suriye yönetimi ve İsrail arasında diyalog kurulması istenmiştir. Aynı yıl, Hamas heyetinin Ankara ziyareti İsrail'in ciddi tepkisine neden olmuştur.⁶¹ Türkiye, bölgedeki tüm aktörlerle diyalog halinde olabilen tek ülke olduğundan Ortadoğu üzerindeki ağırlığını artmıştır. Mayıs 2008'de Suriye-İsrail barış görüşmeleri resmîyet kazanmıştır.⁶²

Özellikle 2008'den sonra gerçekleşen olaylar ve Mavi Marmara olayı Türkiye-İsrail ilişkilerini bambaşka bir boyuta taşımıştır. 2008'de, Gazze Şeridi ablukası ve 1.400 Filistinlinin ölümü Türkiye adına ciddi bir diplomatik tepkiye neden olmuştur.⁶³ Aralık 2008'de Dökme Kurşun Operasyonu'nun başlaması, Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur.⁶⁴ İsrail'in Gazze'ye düzenlediği bu operasyon Türkiye'nin arabu-

58 Kökçam, "Ak Parti Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri", 294.

59 Hinnebush, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", 2-3.

60 "Erdoğan: 'İsrail'in derdi nedir?", CNN Türk, erişim 10 Ekim, 2021, <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdogan-israilin-derdi-nedir>.

61 " Hamas Visits Ankara: The AKP Shifts Turkey's Role in the Middle East", The Washington Institute, erişim 10 Ekim, 2021, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/hamas-visits-ankara-akp-shifts-turkeys-role-middle-east>.

62 Berna Süer, "Suriye-İsrail Barış Görüşmeleri: Olgunlaşma Teorisi Perspektifinden Bir Analiz", *Ortadoğu Etütleri* 3/II (2012): 246.

63 Mazis, "Turkey, Israel, Greece: Reshuffling in the Eastern Mediterranean", 36.

64 Çağla Gül Yesevi, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Normalleşme, (Yeniden) Dostluk", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, (2021 Ocak), 3. (erişim 10.10.2021).

luculuk girişimlerine ve diyaloga gölge düşürmüştür. İç siyasete yansımaya bakılırsa, Türkiye'nin çabaları iktidarın ilkesel ve kazan-kazan yaklaşımının doğurduğu güven odaklı politikaları açısından kazanım olarak değerlendirilebilir.⁶⁵ Suriye-İsrail arasındaki dolaylı barış görüşmelerinde arabuluculuk görevi üstlenen Türkiye için Dökme Kurşun Operasyonu tansiyonu bir hayli yükseltmişti. Halbuki bu operasyondan hemen önce, İsrail Başbakanı Ehud Olmert Ankara'ya ziyarette bulunmuştu. Ancak, İsrail'in Gazze'ye saldırıya başlaması siyasal anlamda ikili ilişkilerde ciddi hasara sebep olmuştur.⁶⁶

İsrail'in saldırıları sırasında Ankara'dan yükselen tepkiler ve sonrasında gelişmeler Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler açısından dönüm noktası sayılmaktadır. Operasyon, Türkiye'de güçlü bir kamuoyu tepkisine sebep olmuştur. Ocak 2009'da, Başbakan Erdoğan İsviçre'nin Davos kentinde gerçekleşen Forum'da İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'i Gazze'de orantısız güç kullanılmasına yönelik eleştirmiş ve "Gazze: Ortadoğu'da Barış Modeli" başlıklı paneli terk ederek tepkisini ortaya koymuştur. Erdoğan, Kudüs konusu konuşulurken "one minute" (bir dakika) diyerek moderatörden söz istemiş ve bunun üzerine "one minute" olayı olarak anılan bu kriz sonrası Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler gerilimli bir döneme doğru evrilmiştir.⁶⁷

Esasen, Türkiye ve İsrail'in İran tehdidini Suriye'den kaldırmak ve Ortadoğu'da İran'ın gücünü azaltmak gibi ortak menfaatleri söz konusuydu. Ayrıca, Türkiye'nin Suriye ve İsrail arasında Golan Tepeleri konusunda arabuluculuk görevi de oldukça önemliydi. Bu görevin, Türkiye'nin bölgedeki saygınlığını ve etkisini arttıracığı beklentisi vardı. Ancak, 2009'dan sonra iktidarın İsrail'i ideolojik perspektif üzerinden değerlendirmesi farklı gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin, Filistin'deki siyasi harekete/Hamas'a karşı yapmış olduğu vurgu bu açıdan oldukça önemlidir. Bu yeni dönemde, Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri İsrail'in Irak'taki Kürtlere verdiği destek, Filistinlilere yönelik muamele, Türkiye'nin Hamas'ı meşrulaştırması ve uluslararası tecritten çıkarma girişimi nedeniyle gergin seyretmekteydi.⁶⁸ Türkiye İsrail'in ABD ve İtalya ile ortak askeri tatbikata katılmasını engellerken, uluslararası toplumu da Hamas'ı Filistin halkının yasal temsilcisi olarak tanımaya davet etmiştir.⁶⁹

2009'da, Türkiye ve Suriye ilk ortak askeri tatbikatını başlatmıştır. Suriye için bu durum Washington ve İsrail'e siyasi bir mesaj niteliği taşıırken,

65 Kökçam, "Ak Parti Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri", 294-297.

66 Tür, "İsrail'in Özur Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri", 29.

67 Fatma Sarioğlu, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74/IV (2019): 1075.

68 Hinnebusch, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", 2-3.

69 Mazis, "Turkey, Israel, Greece: Reshuffling in the Eastern Mediterranean", 36.

Türkiye bunu sınırlarının güvenliğine katkı sağlamakla ilişkilendirmiştir.⁷⁰ 2005-2010 yılları arasında iki ülke arasındaki ilişkiler iyileşme göstermiş, dostluk ve ittifak ortamı sağlanmıştır. Ancak Suriye krizinin etkisiyle beraber, 2011'den sonra bu dostluk yerini tekrar düşmanlığa bırakmıştır.

Türkiye'nin, 2003 yılından itibaren kendi hükümetlerini kuran Irak'taki Kürtler ile kurdukları temaslar ve açılım politikası önem arz etmektedir. 2009 yılında, Türkiye'nin başlatmış olduğu kampanya sonuç vermiş ve Kürdistan Bölgesel Yönetimi ile ilişkiler geliştirilmiştir. Bu açılım siyasetinden önce, PKK terör örgütünün sebep olduğu sorunlar ve Kerkük'ün statüsü yüzünden ikili ilişkiler son derece gergin bir havadaydı. Bu yeni boyutla birlikte, iki bölge arasında ticari gelişmeler yaşanmıştır.⁷¹ Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerini geliştirme isteği, yapılan üst düzey ziyaretlerle kendisini göstermiştir. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ve Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan'ın da içinde olduğu heyet Kuzey Irak bölgesine ziyarette bulunmuş ve bölgesel yatırımın ilk adımlarını atmışlardır.⁷²

Özellikle 2010'dan itibaren, Iraklı siyasi liderler farklı nedenlerle Türkiye ile işbirliği yapmak istememiştir. Irak hükümeti Irak Kürt otoritesi ile tarih boyunca pek çok sorun yaşadığından, Türkiye'nin Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) ile ilişkileri Irak ile olan ilişkileri doğrudan etkilemiştir. Bunun yanı sıra Irak eski başkan yardımcısı Tarık Alhaşimi'nin korunması ve Musul'daki Türk Başkonsolosluğu'nun IŞİD tarafından ele geçirilmesi gibi nedenlerle güvensizlik had safhadaydı.⁷³

4. 2010'LU YILLAR

2010'lu yılların başında, Türkiye iç siyasette seçime hazırlanırken dış siyasette de Ortadoğu'daki gelişmelere bağlı olarak yeni politikalar geliştirmek durumundaydı. Bu kapsamda, Mavi Marmara olayı adeta bir dönüm noktasıydı. Mayıs 2010'da, İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı'na (İHH) bağlı olan ve Gazze'ye yardım götürmek amaçlı yola çıkan grubun bulunduğu gemiye İsrail ordusu uluslararası sulara müdahalede bulunmuştur. Mavi Marmara olarak adlandırılan gemide, dokuz Türk vatandaş hayatını kaybetmiştir. Türkiye, bunun üzerine İsrail askeri uçaklarının Türkiye hava sahasını kullanması yasaklamıştır. Bu dönemde, BMGK Türkiye

70 Hinnebusch, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", 2-3.

71 Ali Semir, "Türkiye'nin Irak Politikası Işığında Kuzey Irak Açılımı", *Bilgi Strateji Dergisi* 3/V (2011): 197.

72 Mehmet Öztürk, "Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasına Teorik Bir Bakış", *Akademik Bakış Dergisi* 19 (2010): 15.

73 Halgr N. Tairo, Celal Nazım İrem, "The Impact of (KRG) on the Relations between Turkey and Iraq since 2010", *International Journal of Contemporary Research and Review* 9/V (2018): 20464-20465.

tarafından olağanüstü toplantıya çağırılmıştır. Türkiye, Mavi Marmara'ya yapılan saldırıyı kınayan ve Gazze'deki ablukanın kaldırılmasını içeren bildirgenin yayınlanmasını sağlamıştır.⁷⁴ Dışişleri Bakanı Davutoğlu, BMGK'yi acil toplantıya çağırmıştır. Davutoğlu, İsrail'in bu saldırısını yakışsız olarak değerlendirmiş ve uluslararası hukuka aykırı olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, Davutoğlu bu saldırıyı devlet tarafından işlenmiş bir cinayet olarak yorumlamış ve herhangi bir mazerete ya da meşruiyete dayanmadığını da vurgulamıştır.

Türkiye Mavi Marmara olayından dolayı İsrail ile diplomatik ilişkilerini resmen kesintiye uğratmış, devam eden projeler askıya alınmış ve askeri işbirlikleri donma noktasına gelmiştir. Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler ise, Türkiye'nin Mavi Marmara saldırısında ve İsrail-Filistin meselesindeki net duruşu ve 10 milyar dolara ulaşan ticaret hacmi gibi gelişmelerden dolayı üst düzeyde seyretmiştir. 2010'da imzalanan Tahran Deklarasyonu ile birlikte, Gül ve Erdoğan'ın gerçekleştirmiş olduğu Tahran ziyaretleri ikili ilişkilerde geçici olarak yumuşama dönemine zemin hazırlamıştır. Ancak, Suriye krizinin patlak vermesiyle bu ilişkiler süreklilik gösterememiş ve hızlı bir şekilde gerilemiştir.⁷⁵

NATO'nun geliştirdiği "Füze Kalkanı Projesi", ikili ilişkiler konusunda Türkiye ve İran'ı sınavan bir plan niteliğindedir. İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın İsrail'i hedef alan söylemleri, Batı'nın İran konusunda tehdit algıları ve Türkiye'nin NATO ve İran arasında denge kurma politikası süreci özetlemektedir. İran, bu yeni savunma planının hayata geçirilmesi halinde ilk hedefinin Türkiye olacağını ifade etmiştir. Davutoğlu, bu süreçte İran'dan tehdit algılamadığını ve Türkiye topraklarına herhangi bir saldırı olmasına izin vermeyeceğini beyan etmiştir.

2010 yılında, Davutoğlu Türkiye'nin bölgede üstlendiği rolü vurgulayarak, Mısır'a resmi ziyaretlerde bulunmuştur. Davutoğlu, Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'le görüşürken Mısır Dışişleri Bakanı ile imzalanan "Türk-Mısır Stratejik Diyalogu Çerçeve Muhtırası" kapsamında da toplantı gerçekleşmiştir. Kahire'deki görüşmeler sırasında, Davutoğlu Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas'la da görüşmüştür. Aynı yıl, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül iki günlük Mısır ziyareti boyunca Başbakan Ahmet Nazif ve Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek ile görüşmüştür.⁷⁶

74 Sarıoğlu, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", 1076-1077.

75 Nargül, "Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri", 1015.

76 Telci, "Mısır 2010", 241-242. Sariaslan, "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi", 535-536.

2011 yılında, Türkiye’de yapılan genel seçimlerde AKP %49,83 gibi büyük bir oy oranıyla 3. kez iktidara gelmiştir.⁷⁷ Türkiye geneli oy dağılımı, her iki kişiden birinin iktidar için oy verdiğini ortaya koymaktaydı. Bu başarıda, iktidarın Ortadoğu’da göstermiş olduğu duruşun rol oynadığına dair düşünceler de söz konusuydu. Özellikle Başbakan Erdoğan’ın Davos zirvesindeki “One Minute” çıkışı ülke iç siyasetini ve kamuoyunu oldukça meşgul etmişti. İsrail gibi uluslararası alanda güçlü olan bir devlete, Türkiye liderinin vermiş olduğu tepki ülke içinde büyük bir kesimin takdirini toplamıştı. Bu yeni dönemde, Türkiye-İsrail ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası da Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu’nun Mavi Marmara’ya yönelik operasyonu araştırmak için hazırladığı Palmer Raporu’ydu. Rapor resmi olarak açıklanmadan önce New York Times gazetesi tarafından basına sızdırılmış ve Türk tarafında rapora büyük bir tepki oluşmuştur.⁷⁸

2011’de yayınlanan Palmer Raporu’na göre, Türkiye ve İsrail arasında patlak veren ilişkilerin yeniden canlandırılması için adımlar atılacaktı. İsrail, Mavi Marmara olayından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir, ancak durumu daha da öteye taşımamıştır. 12 ay boyunca, diplomatik faaliyetler donmuş ve Türk-İsrail Askeri İşbirliği askıya alınmıştır.⁷⁹

Türkiye, Mavi Marmara olayından sonra ilişkilerin normalleştirilmesi için İsrail hükümetinin özür dilemesini, ölen vatandaşların ailelerine tazminat ödenmesini ve Gazze ablukasının kaldırılmasını şart koşmuştur. Ancak, İsrail bu üç talebi hemen karşılamayınca Türkiye ile süren askeri ve siyasi ilişkilerde tarihin en düşük seviyesine gerilemiştir. Aynı yıl içinde, İsrail’in Filistin topraklarına yasadışı yerleşimleri de iki ülkenin arasındaki gerginliği canlı tutmaya devam etmiştir. Temmuz 2011’den itibaren, Dışişleri Bakanlığı konuya ilişkin sert açıklamalarda bulunmuştur.⁸⁰

2010 yılının sonunda, Tunuslu seyyar satıcı Muhammed Buazizi’nin kendini yakmasıyla Arap Baharı’nın fitilini ateşleyen olaylar Tunus ve Mısır’daki mevcut rejimlerin yıkılmasına sebebiyet vermiştir. 30 yıla yakın Mısır’da hüküm süren Hüsnü Mübarek iktidarı (1981-2011) döneminde Türkiye ve Mısır arasındaki ilişkiler oldukça sınırlı seyretmekteydi. 25 Ocak 2011’de Tahrir meydanında başlayan ve ülke geneline hızla yayılan gösteriler sonucu Mübarek iktidarı tehlikeye girmiştir. 11 Şubat 2011’de Mübarek görevi bırakmıştır.⁸¹ Belli bir ideolojinin savunulmasından ziyade geniş katılımlı sivil

77 “HTSeçim2011”, HaberTürk, erişim 21 Mart, 2021, <https://www.haberturk.com/secim/secim2011/genel-secim>.

78 Saroğlu, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi”, 1076-1077.

79 Arbell, “The U.S.-Turkey-Israel Triangle”, 16-17.

80 Saroğlu, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi”, 1076-1077.

81 Sarıalan, “Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi”, 536.

bir ayaklanma özelliği taşıyan bu gösterilerde Mübarek iktidarının devrilmesi hedefi ortak talepti.⁸²

Tahrir Devrimi olarak da anılan devrim, sol işçi hareketleri, liberal gruplar, gençlik hareketleri, Selefilere ve İslamcı gruplar gibi farklı çevrelerden gelen kesimleri Mübarek yönetimine karşı olma konusunda birleştirmiştir. Mısır'da uzun yıllar boyunca yasal olarak siyasetten uzaklaştırılmış olan, ancak toplumsal hayatta önemli kurumlardan biri olmayı devam ettiren Müslüman Kardeşler (Elİhvan el Müslimin) bu süreçte oldukça etkiliydi.⁸³

Türkiye, Mübarek iktidarına karşı süren gösteriler karşısında kısa süreli bir “bekle-gör” politikası yürütmüş ve ilk hafta herhangi bir açıklama yapmaktan kaçınmıştır.⁸⁴ Ancak, Mısır'daki muhalefetin günden güne güç kazanması ve kamuoyu tarafından yoğun bir şekilde desteklenmesi, bölgesel aktörlerin tarafını daha da netleştirmiştir. Türkiye de bu süreçte muhalif oluşuma destek verici söylemler geliştirmiştir. Başbakan Erdoğan, 1 Şubat 2011 tarihli konuşmasında, Mübarek'e seslenerek halktan gelen değişim arzusunun karşılaması gerektiğini vurgulamıştır⁸⁵ Erdoğan'ın bu açıklaması ve Türkiye'nin muhalefet lehine tutum sergilemesi Mübarek yönetiminin tepkisini çekmiştir. Bunun sonucunda, Türkiye'nin Kahire Büyükelçisi Avni Botsalı Mısır Dışişleri Bakanlığı'na çağrılmıştır. Mısır Dışişleri Bakanı Ahmet Ebul Geyt de Türkiye'nin Mısır'daki olaylara karşı yaklaşımına tepki gösteren bir mektubu Türkiye'ye ilemiştir.⁸⁶

AKP iktidarı, Arap Baharı öncesi Türkiye'yi merkeze alan ikili ilişkileri geliştirme ve serbest ticaret bölgeleri kurma gibi politikaları Suriye'deki BAAS rejimi ya da Mısır'daki Hüsnü Mübarek rejimi gibi diktatör rejimler üzerinden yürütmüştür.⁸⁷ Türkiye, Arap Baharı'nda mevcut rejimlere karşı Müslüman Kardeşler gibi direnç gösteren grupları destekleyen bir tutum sergilemiştir. Muhaliflere lojistik, medya, iye ve eğitim gibi çeşitli konularda destekte bulunulmuştur. Askeri ve siyasi muhalifler, Türkiye'de ikamet etmiş ve Türkiye'de hükümetin kolaylaştırıcı tutumunun desteğiyle muhalif toplantıları düzenlenmiştir.

82 Edip Asaf Bekaroğlu ve Veysel Kurt, “Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: ‘Arap Baharı’ ve Sonrası Sürecin Analizi”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2/II (2015): 22.

83 İsmail Numan Telci, Positions of Social Actors in the Egyptian Revolution: A Micro Level Analysis, *Journal of Academic Inquiries* 6/II (2011): 174-191.

84 Sarıaslan, “Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi”, 538.

85 “Başbakan Erdoğan Mübarek'e Seslendi!” HaberTürk, erişim 10 Ekim, 2021, <http://www.haberturk.com/haber/haber/597069-basbakanerdogan-mubareke-seslendi>.

86 İsmail Numan Telci, “Mısır 2011”, *Ortadoğu Yıllığı 2011*, der., Kemal İnat, Muhittin Ataman, İstanbul: Açılım Kitap, 2012, 235. Sarıaslan, “Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi”, 538-539.

87 Kökçam, “Ak Parti Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri”, 301.

Olaylar, Suriye'ye de sıçrayınca devrimlerin etkisi Ortadoğu'ya hızla yayılmıştır. Suriye krizinin başında, Türk yetkililer ülkede reform yapılması için Beşar Esad'ı ikna etme yolunu denemiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı ve başlıca Türk bürokratlar konuya ilişkin müzakere yapsalar da, Esad ülkedeki muhalif hareketin tepkilerini dikkate alarak reform yapmak istemiştir. Esad'ın bu tutumu Türkiye-Suriye ikili ilişkilerini bitme noktasına getirmiştir.⁸⁸ Türkiye, Suriye iç savaşı (15 Mart 2011) başladığında Suriye ordusundan kaçanları kendi topraklarında eğitmiştir. Aynı yıl, Türkiye gözetiminde Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) kurulmuştur. Türkiye, öncelikli olarak sorunların diyalog yoluyla çözülmesini telkin etmiştir. Bununla beraber, meseleyi Suriye'nin kendi iç meselesi olarak görmüş ve rejim için siyasi ıslahatlar yapılması yönünde yapıcı bir tutum ortaya koymuştur.⁸⁹

Suriye'de yaşanan krizle birlikte, kuzey bölgesinde PYD, El Nusra ve DAESH gibi örgütlerin etki göstermesiyle beraber Türkiye'nin sınır güvenliği tehlikeye düşmüştür.⁹⁰ 10 milyondan fazla insan Suriye iç savaşında mülteci olarak başka ülkelere dağılmış, bu durum Türkiye başta olmak üzere Irak, Lübnan ve Ürdün için de istikrarsızlık kaynağı olmuştur.⁹¹ Türkiye, Suriye halkının uluslararası her alanda haklı ve meşru taleplerini savunmuş, benimsediği "açık kapı" politikası ile ülkeye ilk başta 2 milyon mülteci gelmiştir.⁹² Suriye iç savaşından kaçmak isteyen sivil halkın Türkiye'ye sığınması ve Suriyeli mülteci sorunuyla karşı karşıya kalan Türkiye'nin durumu iç siyaseti de oldukça meşgul etmekteydi. Suriye krizinin başlamasıyla, Davutoğlu'nun öncülüğünde oluşturulan yeni politikalar en başta Başbakan Erdoğan ve AKP'nin elde ettiği destek açısından başarılı görülmüş olabilir. Ancak, geçen zaman içinde kamuoyu ve muhalefet cephesinde aynı etkiden bahsetmek söz konusu değildi. Suriye meselesi, mülteci krizi ve devamındaki gelişmeler ana muhalefet ve iktidarı her seferinde karşı karşıya getirmiştir. Erdoğan CHP lideri Kılıçdaroğlu'nun Suriye rejiminin yanında yer aldığını iddia ederken, Kılıçdaroğlu da Erdoğan ve hükümetinin Suriye'de terörü desteklediğini söylemiştir.

Suriye krizinin ilk döneminde, Türk liderler Suriye Cumhurbaşkanı'na baskı yerine siyasi reformla yanıt vermeye çalışmışlardır. Bu tavsiye dikkate alınmadığında ise, Ankara'dan gelen ses savaştan gelen mültecilere ev sahip-

88 "Turkey Warns Syria to Stop Crackdown", The New York Times, erişim 19 Ağustos, 2021, [nytimes.com/2011/08/16/world/europe/16turkey.html](https://www.nytimes.com/2011/08/16/world/europe/16turkey.html). Nargül, "Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri", 1019-1020.

89 Kökçam, "Ak Parti Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri", 300.

90 Nargül, "Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri", 1012.

91 Tahsin Yamak, Arap Baharı'ndan Demokratik Çıkarımlar, *Ortadoğu Analiz* 11/XCV (2020): 73.

92 Kökçam, "Ak Parti Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri", 301.

liği yapmak ve Türk kamuoyunun Suriye rejimine karşı ateşlendiği için Türkiye'nin müdahale edebileceği imalarıyla daha da sertleşmiştir. Türkiye'nin Suriye muhalefetine konferanslarına ev sahipliği yapması ve Suriye'ye karşı bir BM kararı almaya çalışırken Arap Birliği ile işbirliği içinde olması iki ülke arasındaki düşmanlığı tırmandırmıştır. Ayrıca, Suriye yönetimi, 2012'de Türk savaş uçağını düşürmüş ve aynı yıl sınır çatışmaları başlamıştır. Bu gelişmeler, ikili ilişkilerin daha da kötüleşmesine sebep olmuştur. Bu kapsamda, ticaret ve su üzerindeki işbirliği uygulamaları da zarar görmüştür.⁹³ Esad rejiminin Suriye'de üstünlük sağlamasıyla, Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkiler Cenevre ve Astana süreçleri ile dolaylı müzakereler üzerinden yürütülmüştür.

2012'de, Hamas Şam'daki siyasi ofisinin faaliyetlerini askıya almış ve lideri Halid Meşal Suriye'yi terk etmiştir. Bu yeni siyasi iklimde, Erdoğan ve Abbas'ın Gaza'yı ziyaret etme konusundaki ortak niyeti vurgulanmıştır.⁹⁴ 2010'lu yıllara bakıldığında, İsrail'in Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek adına çok fazla nedeni yokken aynı durum Türkiye için geçerli değildi. Gerek dönemin dinamikleri gerekse bölgesel açıdan yalnızlaşma endişesi Türkiye'nin politikasını dönüştürmede temel etmenlerdi. Doğu Akdeniz'de İsrail, Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ve Mısır arasında enerjiye yönelik gerçekleşen stratejik işbirliğine bakıldığı zaman, bu üye ülkelerin Türkiye ile sorunlu seyreden ilişkileri olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye, İsrail ile ilişkilerin normalleştirilmesinin bu bölgesel güç potansiyelini kırmak adına önemli olduğunu düşünmekteydi.

Türkiye'nin komşularla sıfır sorun politikası, Arap Baharı ve sonrasında yaşanan gelişmelerle değişmiş ve İran ile ilişkileri bugünkü düşmanca noktaya getirmiştir.⁹⁵ 2011 sonrası, Türkiye ve İran'ı bölgesel konularda ayrı kutuplarda görmekteyiz. Suriye meselesinde, İran Esad yanlısı bir politika izlerken Türkiye Esad'a şiddetle karşı çıkmaktadır. Türkiye ve İran ilişkileri Suriye krizinin, artan PKK terör eylemlerinin ve Türkiye-ABD uzlaşısıyla birlikte bölgesel politikaların farklılaşmasıyla beraber derin bir krize doğru sürüklenmiştir.

Arap Baharı ve Nükleer Program tartışmalarının gölgesinde, Türkiye ve İran arasında bölgesel güce hakim olma mücadelesi başlamıştır. İkili ilişkiler mezhepsel ve milliyetçi sert söylemlerin getirdiği olumsuz havadan da

93 Hinnebusch, "Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations", 3.

94 "Hamas Leader Abandons Longtime Base in Damascus", The New York Times, erişim 19 Ağustos, 2021, <https://www.nytimes.com/2012/01/28/world/middleeast/khaled-meshal-the-leader-of-hamas-vacates-damascus.html>.

95 Tschirgi, "Turkey and the Arab World in the New Millennium", 103-119. Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", 88.

oldukça etkilenmiştir. Geline nokta ise, iki tarafın da farklılıklara rağmen diplomasi mesaisini arttırmanın gerekliliğine inandığını ortaya koymaktadır.

İran, bölgedeki çıkarlarından dolayı ve Suriye'nin kendisi için bir tehdit oluşturmaması için Esad rejimine destek olmuştur. Türkiye ve İran'ın Esad rejimine karşı farklı politikalar gütmeleri hem Suriye krizinin derinleşmesine sebep olmuş hem de ikili ilişkilerin seyrini olumsuz yönde etkilemiştir.⁹⁶ İran'ın Devrim Muhafızları aracılığıyla oluşan Hizbullah Örgütü Suriye'de Beşar Esad'ın yanında yer almıştır. Hizbullah'ın savaşa bu şekilde müdahil olmasının sebebi Suriye ve İran'dan silah, teçhizat ve finansal destek sağlamasıdır.⁹⁷ Rusya ve İran desteğini arkasına alan Esad rejimi, ülkede siyasi muhalefeti, ifade ve toplanma özgürlüklerini yasaklamıştır. Arap Baharı'nın başladığı dönemden günümüze kadar bakıldığında, Suriye siyasi haklar ve sivil özgürlükler konusunda çok daha kötü bir konuma evrilmektedir.⁹⁸

Arap Baharı, Ortadoğu'nun en güçlü ulus-devletlerinden ikisi olan Türkiye ve İran arasındaki tarihi rekabeti yoğunlaştırmıştır.⁹⁹ İstisnai olarak, her iki devletin tek ortak noktası, PKK üzerinden geliştirebildikleri ortak tanımıdır. Türkiye iç ve dış siyasetinde PKK'yı ulusal güvenliğe karşı temel bir tehdit unsuru olarak konumlandırmıştır. İran için ise, PKK ikincil düzeyde bir tehdit unsurudur. Strateji farklılıklarından dolayı, her iki devlet için terörle mücadelede olası bir işbirliğinin temeli sağlam değildir. Türkiye, tüm kurumlarının koordine olduğu ülke içinde "sürekli mücadele" yaklaşımını benimsemektedir.¹⁰⁰

Arap Baharı sonrası, Türkiye'nin yeni politikası bölgesel gelişmeleri hızlandırmayı ve çevredeki bölgeyi kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmeyi amaçlamaktadır.¹⁰¹ Bu kapsamda, 2012 yılındaki diplomatik ve ekonomik anlamda olumlu gelişmeleri işaret eden Mursi dönemine bakmakta fayda vardır. 2011'de başlayan halk ayaklanması, İhvan'ın siyasete yeniden katılımı açısından oldukça önemli bir dönüm noktasıydı. Müslüman Kardeşler, Mübarek'in devrilmesinin ardından 6 Haziran 2011'de Adalet ve Hürriyet Partisi'ni resmen kurmuşlardır.¹⁰²

Muhammed Mursi liderliğinde kurulan parti, 2012 parlamento seçimlerinden birinci parti olarak çıkmıştır. Mursi'nin Cumhurbaşkanı olmasıyla

96 Nargül, "Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri", 1012.

97 Marisa Sullivan, "Hezbollah in Syria", *Institute for the Study of War*, (2014 Nisan), 9. (erişim 03.09.2021).

98 Yamak, Arap Baharı'ndan Demokratik Çıkarsamalar, 73.

99 Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", 86.

100 Balci, "PKK in Iran's Perspective: The Attitudes and The Possibility of Joint Struggle", 12.

101 Sour, "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", 94.

102 Telci, "Mısır 2010", 223-224.

birlikte Mısır'daki askeri kökenli iktidar sivil yönetime devredilmiştir. 2012 yılında, Mısır'da yapılan ilk demokratik ve şeffaf seçimlerin ardından Muhammed Mursi döneminde ikili ilişkiler önemli ölçüde gelişmiştir.¹⁰³

Türkiye, Mursi iktidarını hem siyasi hem de ekonomik olarak desteklemiştir. Mısır'ı sadece bir yıl yönetebilen Mursi döneminde, Türkiye-Mısır ilişkileri yeni bir işbirliği sürecine girmiştir. 3 Mart 2011'de, Cumhurbaşkanı Gül ve Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Mısır'a ilk resmi ziyareti sonrası yapılan açıklamada Türkiye'nin tecrübelerinin ve öngörülerinin Mısır'lı muhataplarla paylaşıldığı beyan edilmiştir.¹⁰⁴ Mursi dönemi, Türkiye ve Mısır arasında yüksek düzeyli stratejik işbirliği ve finansal olanaklar açısından önemli gelişmeleri içinde barındırmaktadır.

Erdoğan'ın Mısır'da Mübarek rejimine karşı başlayan isyanı desteklemesi, Mısır kamuoyu tarafından liderliğine oldukça önemli bir katkı sağlamaktaydı. Bununla beraber, Erdoğan'ın İsrail'e karşı yürüttüğü politikalar da Mısır halkı nezdinde ciddi bir karşılık bulmaktaydı. 2011'de, Ankara BM'nin Mavi Marmara Raporu'nu protesto etmiş ve İsrail Büyükelçisi'ni sınır dışı etmiştir. Mısır yönetimi ise, Gazze'deki çatışmalar esnasında İsrail'in 6 Mısırlı askeri öldürmesine olası sert tepkiyi hiç gösterememiştir.¹⁰⁵

Bu olaylar örgüsü, Mısır kamuoyunun kendi yönetiminden daha çok Erdoğan'a güvenmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin ve Erdoğan'ın Mısır'da artan itibarı, Mısır ve Türkiye ilişkilerinin derinleştirilmesi açısından baskı unsuru olmuştur. Mursi iktidarındaki Mısır ve AKP yönetimindeki Türkiye arasında Suriye ve Filistin konuları başta olmak üzere ortak bir vizyon ve duruş geliştirildiği görülmektedir. İki yönetimin de siyasi İslamcı kimliklere sahip olması, bilhassa Suriye ve Filistin üzerinden politika oluştururken kendi muhafazakar tabanlarının hassasiyetlerini göz önünde bulundurmalarına sebebiyet vermiştir.¹⁰⁶

Mursi, AKP kongresine katılarak Türk hükümetinin 25 Ocak Devrimi sürecinde Mısır halkına verdiği destek konusunda teşekkürlerini iletmiştir.¹⁰⁷ Türkiye, Mursi döneminin finansal açıdan en büyük destekçilerinden birisiydi. 30 Eylül 2012'de gerçekleşen anlaşma doğrultusunda, üç yılı geri ödeme-

103 Sarıaslan, "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi", 527.

104 "Mübarek'siz Mısır'a İlk Ziyaret", Sabah, erişim 18 Ağustos, 2021, https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/03/03/cumhurbaskani_gul_misirda. Sarıaslan, "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi", 539.

105 Nael Shama, *Egyptian Foreign Policy from Mubarak to Morsi: Against the National Interest* (London: Routledge, 2014), 216-217.

106 Nuri Yeşilyurt, "2011 Sonrasında Türkiye-Mısır İlişkilerinde Yaşanan Ani Yükseliş ve Sert Düşüşü Anlamak", *Siyasal: Journal of Political Sciences* 29/II (2011): 348-349.

107 "Mursi'nin Konuşması Kardeşliğimizin Nişanesi", Yeni Şafak, erişim 20 Ağustos, 2021, <https://www.yenisafak.com/politika/mursinin-konusmasikardesligimizin-nisanesi-412346>.

siz beş yıl vadeli kredinin iki dilim şeklinde Mısır'a transferi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁸ Ayrıca, Mısır'da ekonomik açıdan seyreden olumsuz tablodan dolayı, Ankara Kahire yönetimine 250 milyon dolarlık yeni bir yardım iletceğini duyurmuştur.¹⁰⁹

Kasım 2012'de Erdoğan'ın Kahire ziyaretinde, Filistin meselesi ve Türkiye-Mısır arasındaki işbirliklerine vurgu yapılmıştır. İki ülkenin dış araçlar olmadan bölgeye rehberlik edebilecek ve istikrar getirebilecek potansiyeli olduğu vurgulanmıştır.¹¹⁰ Her ne kadar iki ülke arasında iyi ilişkiler geliştirilse de Mısır'da ekonomik kriz ve toplumsal huzursuzluk devam etmekteydi. Bunun sonucu olarak, Mursi'ye ve Müslüman Kardeşler'e karşı sosyal hareketler başlamıştır. Mübarek karşıtı farklı gruplar, Mursi iktidarı döneminde gerilim ve rekabet içinde kendilerini konumlanmışlardır.

Arap Baharı'na kadar, Türkiye ve Irak arasında çeşitli ticari anlaşmalar yapılmış işbirlikleri yürütülmüştür. Bu yeni dönemle birlikte Türkiye ve Irak arasındaki ilişkiler de kötüleşmiştir. Her iki makam da işbirliği yapmak veya fikirlerini ekonomik ve siyasi eyleme dönüştürmek için herhangi bir anlaşmaya sahip değillerdir.¹¹¹ Özellikle, 2012'de yaşanan bazı gelişmeler ikili ilişkileri doğrudan olumsuz yönde etkilemiştir. Birincisi, Irak Cumhurbaşkanı Maliki'nin yargılanması için Türkiye'ye sığınan Irak Cumhurbaşkanı Yardımcısı Haşimi Türkiye'den istenmiştir. İkincisi, Şii kökenli Maliki'nin İran ile yakın temas halinde olmasıyla birlikte Suriye'de Esad rejimini desteklemiştir.¹¹²

Türkiye, Maliki yönetimi dışında IKBY ile iyi ekonomik ilişkiler ve petrol çalışmaları yürütmüştür. Irak ile yüksek düzeyde olan ticari ve ihracata yönelik ilişkilerin Maliki yönetimi ile değil IKBY ile kurulmuş olması Türkiye ve Irak yönetimini karşı karşıya getirmiştir.¹¹³ 2012'de, Irak Başbakanı Türkiye'nin Irak'ı düşman bir ülke olarak ele aldığını belirtmiştir.¹¹⁴

108 "Türkiye'den Mısır'a 3 yılı Geri Ödemesiz 1 Milyar Dolar Kredi", Milliyet, erişim 19 Ağustos, 2021, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-den-misir-a-3-yili-geri-odemesiz-1-milyar-dolar-kredi-ekonomi-1614531/>.

109 İsmail Numan Telci, "Devrim Sancısı: Mısır'da Siyasal ve Ekonomik Kriz", Ortadoğu Analiz 5/LV (2013): 54. Sarıalan, "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi", 540.

110 "Egypt, Turkey can bring Mideast stability without foreign brokers: Erdogan", Ahran Online, erişim 21 Ekim, 2021, <https://english.ahram.org.eg/News/58423.aspx>.

111 Tairo ve İrem, "The Impact of (KRG) on the Relations between Turkey and Iraq since 2010", 20465.

112 Ali Balci, "Türkiye'nin Irak Politikası 2012: İki Irak Hikayesi", *Türk Dış Politikası Yılı 2012*, der., Burhanettin Duran, Kemal İnât ve Ufuk Ulutaş, Ankara: Seta Yayınları, 122.

113 Serhat Erkmén, "2013'te Türkiye Irak İlişkileri İçin Beklentiler ve Olasılıklar", *Ortadoğu Analiz* 5/XLIX (2013): 93.

114 Tairo ve İrem, "The Impact of (KRG) on the Relations between Turkey and Iraq since 2010", 20465.

2012 yılında, Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Kerkük ziyareti Bağdat ve Ankara arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. Zengin petrol yataklarına sahip Kerkük'ün statüsü Bağdat ve Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi arasındaki tartışmaların temel odağıydı. Davutoğlu'nun ziyareti, Bağdat tarafından Kerkük'ün statüsüne ilişkin Türkiye'nin Barzani'nin Kerkük'te kabine toplantısı yaptığı dönemde gerçekleşmesiyle Kuzey Irak'ın yanında yer alması olarak algılanmıştır. Bunun sonucunda, Bağdat Türkiye'ye nota vermiştir.¹¹⁵ Türkiye ve Irak hükümeti arasındaki ilişkilerin sıkıntılı ve gergin olması, Türkiye'nin petrol ihtiyacını, Irak'tan petrol teminini ve petrol boru hatlarının gelecekteki durumunu doğrudan etkilemekteydi. Türkiye açısından önem arz eden Kuzey Irak petroleri Kürt yönetimi tarafından işletilmekteydi. Hal böyle olunca, ikili ilişkileri geliştirmek adına Kerkük-Yumurtaalık petrol boru hattı için anlaşma imzalanmıştır.¹¹⁶ İkili ilişkiler, siyasal anlaşmazlıkların ve petrol ilişkilerinin zedelenmesinin gölgesinde olumsuz biçimde seyretmiştir.¹¹⁷

Türkiye-İrak ilişkileri sıkıntılı bir süreç içinde devam ederken, İsrail cephesinde büyük bir gelişme yaşanmıştı. 2013'te İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu, Mavi Marmara olayında can kaybına yol açan hatalar için Başbakan Erdoğan'ı arayarak Türk halkından özür dilemiştir. Bu yeni durum, ikili ilişkiler açısından önemli bir açılımdı. Ancak, 2014'te Netanyahu'nun Kuzey Irak'ta bağımsız Kürt devletini savunan söylemleri ve Gazze Operasyonu yüzünden ilişkiler hemen bir kez daha çıkmaza girmiştir.¹¹⁸ İsrail, Gazze'deki Hamas varlığını öne sürerek 50 gün sürdüğü "Koruyucu Hat Operasyonu" ile tüm Gazze coğrafyasını hedef almış, sivilleri ve çocukları öldürmüştür. Türkiye de İsrail'i çok sert bir tutumla bir kez daha eleştirmiştir. Aynı yıl içinde, İsrail Mescid-i Aksa'ya baskın düzenlemiş ve buranın tüm Müslümanlara kapatıldığını duyurmuştur. Bunun üzerine Kudüs'te tansiyon yükselmiş ve Türkiye sert biçimde tepki göstermiştir.¹¹⁹

Türkiye'nin İsrail ile kurduğu ilişkiler Filistin davası üzerinden şekillenmiştir. Türkiye, İsrail'in güvenlik yanlısı politikalarına karşı çıkarken, İsrail de Türkiye'nin Hamas'ı desteklemesinden dolayı ciddi biçimde rahatsızlık duymaktadır.¹²⁰ Netanyahu'nun özür dilemesi ve olayın mağdurlarına tazminat ödenmesiyle, Türkiye'nin Mavi Marmara olayından sonra üzerinde

115 Balcı, "Türkiye'nin Irak Politikası 2012: İki Irak Hikayesi", 126.

116 Nazlı Üstün, "Türkiye-Kuzey Irak İlişkileri ve Ekonomik Yansımaları", KTO Etüd-Araştırma Servisi (2013): 2.

117 Tozlu, "Körfez Savaşı Sonrasında Petrol Politikaları Bağlamında Türkiye-İrak İlişkileri," 536-539.

118 Yesevi, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Normalleşme, (Yeniden) Dostluk", 3.

119 Sarıoğlu, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", 1077-1078.

120 Yesevi, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Normalleşme, (Yeniden) Dostluk", 1.

durduğu iki talep gerçekleşmiştir. Gazze’de de Türk tarafının yardımlarına izin verilmesi konusunda anlaşılınca, 2016’da taraflar arasında normalleşme anlaşması gerçekleşmiştir.

2013 yılında, Mısır’da yaşanan devrim ve sonrasındaki askeri darbe (3 Temmuz darbesi) Türkiye ve Mısır arasındaki ilişkilerin de dengesiz seyretmesine yol açmıştır. Darbe sonrası yaşanan diplomatik gerilimin de etkisiyle ekonomik ilişkiler zedelenmiştir.¹²¹ Mısır’da demokratik seçimlerle başa gelen cumhurbaşkanının görevden alınması, Türkiye açısından “kabul edilemez” bir gelişmeydi. Başbakan Erdoğan, katılmış olduğu bir açılışta karşısındaki topluluğu selamlarken eliyle Rabia işareti yaparak tepki koymuştur.¹²²

Rabia meydanında gerçekleşen katliam, Türk iç siyasetinde özellikle Erdoğan ve AKP kanadında sembolleştirilmiştir. Erdoğan, mitinglerinde Rabia işareti yaparak demokrasiye yapılan darbeye göndermede bulunmuş ve Mısır halkının yanında olduğu mesajını vermiştir. Mısır darbesi, Türkiye iç siyasetinde iktidar ve muhalefet arasındaki söylemsel farklılıkları pekiştirmiştir. Bununla beraber, Gezi olaylarının seyri de iktidar ve muhalefet arasındaki ideolojik kutuplaşmayı derinleştirmiştir. İç politika ve dış politika arasındaki geçirgenliğin çok daha hızlandığı bir döneme girilmiştir.¹²³

Türkiye, 23 Kasım 2013’te Mısır’la olan diplomatik ilişkilerini maslahatgüzar seviyesine indirdiğini açıklamıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu da Türkiye’nin Kahire Büyükelçisi Hüseyin Avni Botsalı’nın Mısır tarafından istenmeyen kişi olarak ilan edildiğini beyan etmiştir.¹²⁴ Cumhurbaşkanı Gül, süreci olağanüstü bir dönem ve geçici konjonktürel bir durum olarak yorumlamıştır. Bu bağlamda, Mısır’ın demokrasiye yeniden geçmesi gerektiği ve Türkiye-Mısır arasında tarihsel çok önemli ilişkilerin kurulduğu ifade edilmiştir.¹²⁵

2014 yılında, Mısır’da gerçekleşen seçimlerde Eski Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı Abdülfettah el Sisi halkın %47’sinin dahil olduğu az bir katılımı ve %97 oy alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹²⁶ Türkiye, darbeye yönelik sert bir duruş sergilemiş ve yeni yönetimi tanımamakta ısrar etmiştir. Böyle bir ortamda, ikili ilişkiler derin bir siyasi krize sürüklenmiş-

121 Sarıaslan, “Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi”, 527.

122 HaberTürk, “Başbakan Erdoğan Mübarek’e Seslendi!”.

123 Yeşilyurt, “2011 Sonrasında Türkiye-Mısır İlişkilerinde Yaşanan Ani Yükseliş ve Sert Düşüşü Anlamak”, 354-355.

124 Sarıaslan, “Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi”, 541-542.

125 “Türkiye’den Mısır’a İlk Yanıt”, Sabah, erişim 21 Ağustos, 2021, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/11/23/turkiyeden-misira-ilk-yanit>.

126 Sarıaslan, “Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi”, 542.

tır.¹²⁷ 1950'li yıllarda Nasır ile başlayan askeri kökenli cumhurbaşkanlarının son örneği Sisi olmuştur. Bu yeni dönemde, anayasa ve parlamento seçimleri ordunun gölgesinde gerçekleşmiştir¹²⁸

Dışişleri Bakanı Davutoğlu 3 Temmuz darbesi ve 28 Şubat sürecini benzeterek açıklamalarda bulunurken, Başbakan Erdoğan da Türkiye ve Mısır'ın darbe açısından çektiği ortak sıkıntılara işaret etmiştir. Darbenin ardından geçen yıllara rağmen, diplomatik ilişkilerin yeniden büyükelçilik seviyesine yükseltilmesi için hiçbir girişimde bulunulmamıştır. Her iki ülke de birbirleri hakkında olumsuz söylemlerini devam ettirmektedir. İç siyasette, Türkiye ve Mısır'da yaşanan gelişmeler arasında paralellik kurulmuştur. Başbakan Erdoğan, Türkiye'de Mısır'dakine benzeyen bir darbenin önlenmesinde kendi rolüne ve AKP iktidarına dikkat çekmektedir. Yeşilyurt'a göre, dönemin hükümeti iç siyasette meşruiyetini korumak ve gücünü pekiştirmek amacıyla Mısır'la yaşanan dış politika krizini araçsallaştırmıştır.¹²⁹

Türkiye'nin Mısır'la sorun yaşayan Sudan ve Etiyopya gibi ülkelerle kurduğu ilişkiler Mısır tarafında rahatsızlığa sebep olmaktadır. Benzer bir rahatsızlık, Doğu Akdeniz politikası kapsamında Mısır-Yunanistan yakınlaşmasına karşı Türkiye'de de gözlemlenmektedir. Bununla beraber, Türkiye'nin Mısırlı muhaliflerle kurduğu yakın ilişkiler sonucu Mısır'daki iktidar Türkiye'yi uygun biçimde eleştirmektedir.

Türkiye Ortadoğu coğrafyasındaki gelişmelere bağlı olarak ikili ilişkilerde sıkıntılar yaşarken, iç siyasette de cumhurbaşkanlığı seçimlerine hazırlanmaktaydı. 2014 seçimlerinin sonucunda, Recep Tayyip Erdoğan %51.79 oy oranıyla¹³⁰ Türkiye'nin halk tarafından ilk seçilen cumhurbaşkanı olmuştur. Bu yeni dönemle birlikte Türkiye bir yandan 2015 genel seçimlerine hazırlanmakta, bir yandan da Ortadoğu'daki gelişmeleri takip etmekteydi. Erdoğan'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle, Ahmet Davutoğlu'nun başbakanlık dönemi başlamıştır. 7 Haziran 2015 seçimlerinde, AKP %40.87 oy oranıyla¹³¹ birinci parti olsa da, iktidarından bu yana ilk kez tek başına hükümet kurabilecek durumda değildi. Bunun üzerine siyasi partiler arasında koalisyon görüşmeleri başlamıştır. Davutoğlu liderliğinde AKP ilk önce CHP, ardından MHP heyetiyle görüşmüştür. Görüşmelerin olumsuz geçmesi ve hükümetin

127 Yeşilyurt, "2011 Sonrasında Türkiye-Mısır İlişkilerinde Yaşanan Ani Yükseliş ve Sert Düşüşü Anlamak", 340.

128 Sarıaslan, "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi", 542.

129 Yeşilyurt, "2011 Sonrasında Türkiye-Mısır İlişkilerinde Yaşanan Ani Yükseliş ve Sert Düşüşü Anlamak", 354-355.

130 "Cumhurbaşkanlığı Seçimi 2014", HaberTürk, erişim 23 Mayıs, 2021, <https://www.haberturk.com/secim/secim2014/cumhurbaskanligi-secimi>.

131 "Seçim Haziran 2015", Sabah, erişim 25 Mayıs, 2021, <https://www.sabah.com.tr/secim/7-haziran-2015-genel-secimleri/>.

kurulamaması sonucu erken seçime gidilmiştir. 1 Kasım 2015 genel seçimlerinde, AKP %49.50 oy oranıyla¹³² tek başına iktidar olmuştur.

Türkiye, 2015'te Suriye, İran, Irak ve Rusya'dan oluşan IŞİD karşıtı dörtlüye katılmayı reddetmiştir. Erdoğan, Esad'ın varlığından dolayı böyle bir karar aldığı belirtilmiştir. Kasım 2015'te Türk uçağının Türkiye sınırını ihlal eden Rus savaş uçağını düşürmesi, Türkiye'nin Suriye politikasını doğrudan etkilemiştir. Bu olaydan itibaren, Türkiye'nin öncelik alanları milli güvenlik, sınırların korunması ve PYD/YPG terör örgütlerinin Kuzey Suriye'deki örgütlenmesi olmuştur.¹³³ Davutoğlu, Türkiye iç siyasetinde de yankı bulan bu olay sonrası Rus uçağının düşürülmesine ilişkin emri kendisinin verdiği eleştirileriyle ilgili soruya: "Düşünün ki 17-14 saniye süren bir hava sahası ihlalinde, Başbakanın o spesifik olay için emri vermesi mümkün mü?" şeklinde cevap vermiştir.

Türkiye'nin Suriye politikasında etki gösteren bir diğer faktör, Ebu Bekir El Bağdadi tarafından Irak'ta kurulan DAESH terör örgütüdür.¹³⁴ DAESH meselesi, Türkiye için öncelikli bir milli güvenlik tehdidi olarak görülmüştür. Türkiye, BM Şartı'nın 51. maddesi gereği meşru müdafaa hakkını kullanarak, BMGK'nın terörizmle ilişkin kararları uyarınca Suriye topraklarında üç önemli terörle mücadele hareketi gerçekleştirmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), 2016 yılının Ağustos ayında Suriye'ye karşı doğrudan "Fırat Kalkanı Harekatı" adında askeri müdahaleye başlamıştır. 2018 yılının Ocak ayında "Zeytin Dalı Harekatı" ve 2019'un Ekim ayında da "Barış Pınarı Harekatı" gerçekleşmiştir. Türk siyasi liderler, bu operasyonlarla DAESH'i etkisiz hale getirmek, ülke sınırlarının güvenliğini sağlamak ve bölge halkını teröristlerin baskı ve zulmünden kurtarmayı hedeflemiştir.¹³⁵

2016 yılında, Türkiye-Suriye ilişkileri operasyonların başlamasıyla kırılma anı yaşarken, iç siyasette yaşananlar da ülkeyi derinden etkilemiştir. 15 Temmuz 2016'da Fetullah'çı (FETÖ'cü) yapılanma tarafından gerçekleşen darbe teşebbüsünde aralarında sivillerin, askerlerin ve polislerin de olduğu 251 kişi hayatını kaybetmiştir. 15 Temmuz sonrası, örgütle bağlantısı olduğu tespit edilen 10 bine yakın kişi gözaltına alınmış ve adli, idari ve askeri kurumlardaki kişiler de görevlerinden alınmıştır. "Demokrasi ve Milli Birlik

132 "HTSeçim 2015 1 Kasım", HaberTürk, erişim 25 Mayıs, 2021, <https://www.haberturk.com/secim/secim2014/cumhurbaskanligi-secimi>.

133 Oktay Bingöl, "Suriye'de Kürt Hareketi: PYD/YPG'nin PKK ve Bölgesel Kürt Dinamiği ile İlişkisi ve Türkiye'ye Etkileri", *Merkez Strateji Enstitüsü* 14 (2016): 1-21.

134 Kökçam, "Ak Parti Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri", 304.

135 "Türkiye-Suriye Siyasi İlişkileri", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 21 Mart, 2021, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-tr.mfa>.

Günü” ilan edilen 15 Temmuz sonrasında iktidar ve muhalefet partileri demokratik söylemler çerçevesinde aynı tarafta buluşmuştur.

Dış politikaya bakıldığında, Türkiye’nin ABD ile ilişkilerinin sorunlu seyrettiği bu dönemde Ortadoğu devletleri ile ilişkiler de etkilenmiştir. IŞİD faktörünün (2014’ten itibaren) ortaya çıkması, Suriye’de savaşın seyrinin değişmesi, Rusya’nın (2015 sonrası) bölgeye müdahil olması ve ABD-PYD işbirliği gibi gelişmeler Türkiye’nin bölgesel politikasında değişimlere sebep olmuştur.

Türkiye, İran ve Rusya arasında Moskova Deklarasyonu’nun (Astana süreci/Soçi zirvesi) imzalanmasıyla, Suriye meselesinde nasıl bir çözüm geliştirileceği üzerine bir anlaşmaya varılmıştır. Suriye krizi üzerinden çözüm arayışları, Türkiye ve İran arasındaki buzların da erimesine sebep olmuştur. Katar krizi ve Kuzey Irak referandumu gibi önemli bölgesel gelişmelerde iki ülkenin ortak tutum sergilemesi de yakınlaşmayı arttıran etkenlerdir. Türkiye ve İran, Kuzey Irak’taki referandumun “kabul edilemez” olduğunu ifade etmiştir.

2016’dan sonra, Türkiye ve İran arasında gerçekleşen üst düzey ziyaretler dönemi ikili ilişkileri canlandırmıştır. İki ülkenin Genelkurmay Başkanları birbirlerine karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmiş ve istihbarat paylaşımında bulunmuştur. ABD’nin Trump döneminde İran’a uyguladığı maksimum baskı politikası, Türkiye ile ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu süreçte, Türkiye’nin hem İran ile ilişkileri iyi tutması hem de ABD ile ortaklığını koruması büyük bir denge politikasının içinde yer almasına sebep olmuştur.

Türkiye-İran ilişkilerinde 1979 devriminden sonra bir ilk yaşanmıştır. Genelkurmay Başkanlarının karşılıklı ziyaretleri süresince belli başlı istişarelerde bulunulmuştur. Önce Bakırî’nin Türkiye ziyareti ve ardından Orgeneral Hulusi Akar’ın Tahran ziyareti sembolik olarak oldukça önemliydi. 40 yıl sonra ilk defa İran Genelkurmay Başkanı’nın Türkiye’ye gelmiş olması İran ve Türkiye’nin daha yakın bir işbirliğine gittiğini gözler önüne sermektedir.

Mavi Marmara olayı nedeniyle gölgelenen Türkiye-İsrail ilişkileri, Haziran 2016’dan bu yana diplomatik açıdan yeniden canlanmıştır.¹³⁶ Esasen, Mavi Marmara olayından sonra iki ülke arasında istihbari, ticari ve ekonomik ilişkiler devam etmiştir. Bunda hem Türkiye tarafının hem de İsrail tarafının bölgesel çıkarlarının büyük payı vardır. Türkiye ve İsrail arasında uzun vadeli ve istikrarlı bir normalleşme ve iyileşme sürecine ihtiyaç vardır. Normalleşme Anlaşması’ndan sonra, Türkiye ve İsrail arasında yakınlığın tam kurulmaması için önemli sebepler söz konusuydu. Öncelikle, Türkiye İsrail’in

136 Mazis, “Turkey, Israel, Greece: Reshuffling in the Eastern Mediterranean”, 35.

Filistinlileri ve onların haklarını hiçe sayan güvenlik odaklı yaklaşımından memnuniyetsizlik duymaktadır. Bununla beraber, İsrail de Türkiye'nin Hamas'a ve Müslüman Kardeşler'e verdiği destekten dolayı oldukça rahatsızdır.

2018'de, İsrail'in Filistinli sivillere yönelik orantısız güç kullanımı, ilişkileri yine hassas bir döneme sokmuştur. Türkiye'nin Hamas'ı koruyan bir imaja sahip olması, Türkiye ve İsrail arasındaki diplomatik ilişkileri etkileyen önemli bir unsurdur. Mayıs 2018'den itibaren, ilişkiler Büyükelçiliklerdeki Geçici Maslahatgüzarlar tarafından sürdürülmektedir.¹³⁷ 2018'de, ABD Başkanı Donald Trump'ın İsrail konusunda dünyaya yaptığı açıklamalar Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. ABD'nin Büyükelçiliği Kudüs'e taşıma ve Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak ilan etmesi karşısında, Türkiye İsrail'le diplomatik seviyesini indirmiştir.

Bir yandan Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ilişkileri bozulmaya başlarken, diğer yandan İsrail'in bu ülkelerle iyi ilişkiler kurma gayretinde olduğu aşikardır. Türkiye-İsrail ilişkileri siyasi gerilim devam etse bile enerji ve ticaret gibi her iki ülkeye de kazanım sağlayacak konuları içinde barındırmaktadır. Doğu Akdeniz'deki doğalgazın İsrail-Türkiye hattı üzerinden dışarıya pazarlanması veya ticaret hacminin önemli bir orana sahip olması bu açıdan örnek gösterilebilir. Son yıllarda, ikili ilişkiler kapsamında işbirliği sağlamak amacıyla Türkiye ve Mısır'ın karşılıklı çabalarına da değinmekte fayda vardır.

Türkiye-Mısır ilişkilerinin iki ülke başkanları seviyesinde sürdürülme olasılığının gerçekçilikten uzak bir düşünce olduğu söylenebilir. Ancak Doğu Akdeniz, Libya ve ikili ticaret ilişkileri gibi bazı konular üzerinden son dönemde normalleşmeye doğru gidildiği gözlemlenmektedir. 2018 yılında, Türkiye ve Mısır arasındaki ticaret hacmi tarihinin en yüksek değerlerine ulaşmıştır. Siyasi ilişkilerde kırılma olsa da ikili ekonomik ilişkiler önemini korumaktadır.¹³⁸

2018 yılındaki Türkiye'ye bakılacak olursa, statükoyu korumak ve güç dengesini bozmamak için büyük çaba sarf ettiği bir Ortadoğu politikasının içinde olduğu söylenebilir. Bu dönem, Türkiye iç siyasetinde de adeta bir dönüm noktasını yansıtmaktadır. 16 Nisan 2017'de anayasa değişikliği referandumu sonucunda parlamenter sistem yerine cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin getirilmesi ve başbakanlığın kaldırılması kararı alınmıştır. 24 Haziran 2018'de, Cumhuriyet İttifakı'nın adayı Recep Tayyip Erdoğan cumhurbaşkanlığı seçimini kazanmıştır. Sistem değişikliğine giden Türkiye'nin,

137 Yesevi, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Normalleşme, (Yeniden) Dostluk", 3.

138 Sarıalan, "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi", 527.

bölgesel ve küresel ölçekli değişimlere bağlı olarak, Ortadoğu politikalarında da gelişmeler kaydetmeye devam edeceği öngörülmektedir.

SONUÇ

Türkiye, dış politikasını ulus-devlet ilkeleri üzerinden oluşturan bir devlet olarak Ortadoğu'da kurduğu ilişkileri buna bağlı olarak sürdürmektedir. 1980'lerden günümüze bölge ülkeleriyle zaman zaman mesafeli, zaman zaman dostane ilişkiler kurulmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu politikası, hem ülkedeki hem de bölge ülkelerinin iç siyasetindeki durumlara, uluslararası sistemin yapısına ve büyük güçlerin Ortadoğu politikalarına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bu kapsamda, 1980'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu ile kurduğu ilişkiler Soğuk Savaş'ın sonuna gelinen ve İran'da İslam devriminin yankılarının sürdüğü bir ortamda kurulmuştur. Ülke içinde ise, önce 12 Eylül darbesiyle askeri yönetim iktidara el koymuş, ardından Turgut Özal dönemiyle siyasi atılımlar gerçekleşmiştir. 1984'te PKK'nın dağ kadrolarını oluşturarak sivillere karşı terör eylemi başlatması, hem Türkiye iç siyasetine hem de Suriye, İran ve Irak başta olmak üzere Ortadoğu ile kurulan ilişkilere yön vermiştir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, dünyada olduğu gibi Türkiye'nin Ortadoğu politikasında da gelişmeler kaydedilmiştir. Bölge ülkeleriyle kurulan ilişkiler Körfez Savaşı ve PKK faktörünün gölgesinde belirli bir mesafede seyretmiştir. 1990'ların Türkiye iç siyaseti de oldukça çalkantılı bir dönemi gözler önüne sermekteydi. DYP, ANAP, SHP, RP ve DSP başta olmak üzere siyasi partilerin ülke içinde gündemleri siyasi ve ekonomik açıdan oldukça yoğundu.

2000'li yıllara gelindiğinde, özellikle İran ve Suriye ile ilişkilerde iyileşme söz konusudur. Hafız Esad'ın Öcalan'ı sınır dışı etmesiyle bağlantılı olarak büyük gelişmeler kaydedilmiştir. 2003'te Irak'ın işgali, Türkiye'nin Ortadoğu'daki konumunu yeniden tanımlamasına sebep olan bir gelişmeydi. Türkiye iç siyasetinde de AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu yeni dönemde, komşularla sıfır sorun ilkesi benimsenmiştir. Türkiye, bölge ülkeleriyle daha yakın bir işbirliğine gitmeyi hedeflemiştir.

2010'lu yıllar, hem Türkiye iç siyaseti hem de Ortadoğu politikası açısından oldukça zorlayıcıydı. Mavi Marmara Olayı ve Davos Zirvesi'nin etkisiyle Türkiye-İsrail ilişkileri kısıtlı işbirliklerinden öteye gidememişti. Mısır'da başlayan Tahrir devrimi ve daha sonra bütün Ortadoğu'yu kuşatan Arap Baharı Türkiye'nin bölge ülkelerine yönelik politikalarını değiştirmiştir. Özellikle Suriye savaşından kaçanlar için uygulanan açık kapı politikası Türk iç siyasetinde iktidar ve muhalefet arasındaki söylemleri sertleştirmiştir. 2016

yılındaki darbe teşebbüsü, Türk iç siyasetinde güvenliğe daha da önem veren bir politika yoluna gidilmesine sebep olmuştur. Tüm ihtilaflara rağmen, Türkiye için birinci öncelik her zaman toprak bütünlüğünü korumak olmuştur. Ulusal çıkarların ön planda tutulduğu politikalar yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Arbell, Dan. "The U.S.-Turkey-Israel Triangle". *The Center for Middle East Policy at Brookings*, 34 (2014): 1-48.
- Abadi, Jacob. "Israel and Turkey: From Covert to Overt Relations". *The Journal of Conflict Studies* 15/II (1995): 104-128.
- Ahram Online. "Egypt, Turkey can bring Mideast stability without foreign brokers: Erdogan". Erişim 21 Ekim, 2021. <https://english.ahram.org.eg/News/58423.aspx>.
- Akgün, Mensur, Sabiha Senyücel Gündoğar ve Aybars Görgülü, "Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri", *Tesev Yayınları* (2014): 1-12.
- Altunışık, Meliha. "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", *New Perspectives on Turkey* 40 (2009): 171-194.
- Anadolu Ajansı. "Terör Örgütü PKK'nın Elebaşı Öcalan'ın Türkiye'ye Getirilmesinin Üzerinden 23 Yıl Geçti". Erişim 15 Mart, 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/terror-orgutu-pkknin-elebas-ocalanin-turkiyeye-getirilmesinin-uzerinden-23-yil-gecti/2502163>.
- Balcı, Ali. "Türkiye'nin Irak Politikası 2012: İki Irak Hikayesi". *Türk Dış Politikası Yıllığı 2012*, Der., Burhanettin Duran, Kemal İnâat ve Ufuk Ulutaş. Ankara: Seta Yayınları, 119-135.
- Balcı, Çağatay. "PKK in Iran's Perspective: The Attitudes and The Possibility of Joint Struggle". *İran Araştırmaları Merkezi (İram Yayınları)* (2021): 3-14.
- Bekaroğlu, Edip Asaf ve Veysel Kurt. "Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: 'Arap Baharı' ve Sonrası Sürecin Analizi". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2/II (2015): 1-36.
- Bingöl, Oktay. Suriye'de Kürt Hareketi: PYD/YPG'nin PKK ve Bölgesel Kürt Dinamiği ile İlişkisi ve Türkiye'ye Etkileri". *Merkez Strateji Enstitüsü* 14 (2016): 1-22.
- CNN Türk. "Erdogan: 'İsrail'in derdi nedir?". Erişim 10 Ekim, 2021. <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdogan-israilin-derdi-nedir>.
- Çetinsaya, Gökhan ve Taha Özhan. *İşgalin 6. Yılında Irak*. Ankara: Seta Yayınları, 2009.
- Çavuşoğlu, Hüseyin. "1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)* 8/I (2022): 77-86.
- Darkamazi. "Özel Dosya 3. Bölüm: İran- PKK İlişkileri Tasfiye, Uyuşturucu ve Gümrük Çıkarlarında Nasıl Kullanıldı?". Erişim 10 Ekim, 2021. <https://darkamazi.com/archives/1011318>.
- Duran, Hasan. "Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri", *Ortadoğu Yıllığı* (2011): 504-518.

- Erkmen, Serhat. “2013’te Türkiye Irak İlişkileri İçin Beklentiler ve Olasılıklar”. *Ortadoğu Analiz* 5/XLIX (2013): 91-97.
- Fuller, Graham E. “Turkey’s New Eastern Orientation”, *Turkey’s New Geopolitics: From the Balkans to Western China*, Der., Graham E. Fuller ve Ian O. Lesser. New York: Westview, 1993.
- HaberTürk. “Başbakan Erdoğan Mübarek’e Seslendi!”. Erişim 10 Ekim, 2021. <http://www.haberturk.com/haber/haber/597069-basbakanerdogan-mubareke-seslendi>.
- HaberTürk. “Genel Seçim 2007”. Erişim 20 Ağustos, 2021. <https://www.haberturk.com/secim2007>.
- HaberTürk. “HTSeçim2011”. Erişim 21 Mart, 2021. <https://www.haberturk.com/secim/secim2011/genel-secim>.
- “HTSeçim 2015 1 Kasım”, HaberTürk, erişim 25 Mayıs, 2021, <https://www.haberturk.com/secim/secim2014/cumhurbaskanligi-secimi>.
- HaberTürk. “Cumhurbaşkanlığı Seçimi 2014”. Erişim 23 Mayıs, 2021. <https://www.haberturk.com/secim/secim2014/cumhurbaskanligi-secimi>.
- Hinnebush, Raymond. “Introduction: The Study of Turkey-Syria Relations”, *Turkey-Syria Relations Between Enmity and Amity*. Der., Raymond Hinnebush, Özlem Tür. New York, Ashgate Publishing, 2016: 1-11.
- İlim ve Medeniyet. “Kavramsal Bir Harita; Yakın Dönem Türk Dış Politikası Sözlüğü: Stratejik Derinlik”. Erişim 12 Haziran, 2021. <https://www.ilimvedenedeniyet.com/kavramsal-bir-harita-yakin-donem-turk-dis-politikasi-sozlugu-stratejik-derinlik.html>.
- İnan, Aybüke. “Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı ve Türkiye-Irak İlişkileri (1973-2011)”. *Ortadoğu Analiz* 5/LVI (2013): 68-85.
- Kimche, David. *The Last Option- After Nasser, Arafat & Saddam Hussein: The Quest for Peace in the Middle East*. London: Weidenfeld and Nicolson. 1991.
- Koç, Malike Bileydi. “İsrail Devleti’nin Kudüs’ü Başkenti İlan Etme Kararının Türk Basınına Yansımaları”. *IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences* 5/XV (2019): 1423-1433.
- Kökçam, Selami. “Ak Parti Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri”. *Kesit Akademi Dergisi* 4/XV (2018): 291-309.
- Mazis, Ioannis. “Turkey, Israel, Greece: Reshuffling in the Eastern Mediterranean”. *Civitas Gentium* 6/I (2018): 13-80.
- Marcus, Aliza. *Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence*. New York: University Press, 2007.
- Milliyet. “Türkiye’den Mısır’a 3 Yılı Geri Ödemesiz 1 Milyar Dolar Kredi”. Erişim 19 Ağustos, 2021. <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-den-misir-a-3-yili-geri-odemesiz-1-milyar-dolar-kredi-ekonomi-1614531/>.

- Nargül, Semih. "Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri". *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 3/XII (2020): 1010 - 1026.
- Orhan, Oytun. "Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Şam Ziyareti Işığında Türkiye-Suriye İlişkileri". *Ortadoğu Analiz 1/VI* (2009): 39-47.
- Özcan, Nihat Ali. *PKK (Kürdistan İşçi Partisi): Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi*. İstanbul: ASAM Yayınları, 1999.
- Öztürk, Mehmet. "Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasına Teorik Bir Bakış". *Akademik Bakış Dergisi* 19 (2010): 1-21.
- Sabah. "Mübarek'siz Mısır'a İlk Ziyaret". Erişim 18 Ağustos, 2021. https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/03/03/cumhurbaskani_gul_misirda.
- Sabah. "Seçim Haziran 2015". Erişim 25 Mayıs, 2021. <https://www.sabah.com.tr/secim/7-haziran-2015-genel-secimleri/>.
- Sabah. "Türkiye'den Mısır'a İlk Yanıt". Sabah, Erişim 21 Ağustos, 2021. <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/11/23/turkiyeden-misira-ilk-yanit>.
- Sağsen, İlhan. "Sektörler Bazında Türkiye Irak İlişkileri ve Su". *Ortadoğu Analiz 3/XXXVI* (2011): 60-72.
- Sarıoğlu, Fatma. "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74/IV (2019): 1065-1102.
- Sarıaslan, Fatma. "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 53 (2019): 526-559.
- Semin, Ali. "Türkiye'nin Irak Politikası Işığında Kuzey Irak Açılımı". *Bilgi Strateji Dergisi* 3/V (2011): 197.
- Shama, Nael. *Egyptian Foreign Policy from Mubarak to Morsi: Against the National Interest*. London: Routledge, 2014.
- Sour, Lotfi. "Turkey and Iran: The Struggle for Power and Influence in the Middle East", *JPAR University of Djelfa Algeria* 8/I (2019): 86-96.
- Sullivan, Marisa. "Hezbollah in Syria". *Institute for the Study of War*, (2014 Nisan), 4-41. (erişim 03.09.2021).
- Süer, Berna. "Suriye-İsrail Barış Görüşmeleri: Olgunlaşma Teorisi Perspektifinden Bir Analiz". *Ortadoğu Etütleri* 3/II (2012): 217-254.
- Tairo, Halgr N. ve Celal Nazım İrem, "The Impact of (KRG) on the Relations between Turkey and Iraq since 2010". *International Journal of Contemporary Research and Review* 9/V (2018): 20460-20471.
- Telci, İsmail Numan. "Devrim Sancısı: Mısır'da Siyasal ve Ekonomik Kriz". *Ortadoğu Analiz* 5/LV (2013): 49-57.
- Telci, İsmail Numan. "Mısır 2010", *Ortadoğu Yıllığı 2010*, Der., Kemal İnat, Muhittin Ataman, İstanbul: Açılım Kitap, 2011: 223-251.
- Telci, İsmail Numan. "Mısır 2011", *Ortadoğu Yıllığı 2011*, Der., Kemal İnat, Muhittin Ataman, İstanbul: Açılım Kitap, 2012: 213-256.

- Telci, İsmail Numan. Positions of Social Actors in the Egyptian Revolution: A Micro Level Analysis. *Journal of Academic Inquiries* 6/II (2011): 171-200.
- The New York Times. " Hamas Leader Abandons Longtime Base in Damascus". Erişim 19 Ağustos, 2021. <https://www.nytimes.com/2012/01/28/world/middleeast/khaled-meshal-the-leader-of-hamas-vacates-damascus.html>.
- The New York Times. "Turkey Warns Syria to Stop Crackdown". Erişim 19 Ağustos, 2021, [nytimes.com/2011/08/16/world/europe/16turkey.html](https://www.nytimes.com/2011/08/16/world/europe/16turkey.html).
- The Washington Institute. " Hamas Visits Ankara: The AKP Shifts Turkey's Role in the Middle East". Erişim 10 Ekim, 2021. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/hamas-visits-ankara-akp-shifts-turkeys-role-middle-east>.
- Topçu, İlyas. "Türkiye-İsrail İlişkilerinin İlk Yılları (1948-1952)," *International Journal of History* 10/II (2018): 161-175.
- Tozlu, Muhammed " Körfez Savaşı Sonrasında Petrol Politikaları Bağlamında Türkiye-İrak İlişkileri". *The Journal of Academic Social Science Studies* 47 (2016): 536-539.
- Tschirgi, Dan. "Turkey and the Arab World in the New Millennium". *Turkey's Foreign Policy in the 21st century: A Changing Role in World Politics*, Der., Mustafa Aydın, Tareq Y. Ismael, Aldershot: Ashgate, 2003: 103-119.
- Tür, Özlem. "İsrail'in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri". *Ortadoğu Analiz* 5/LIV (2013): 26-34.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye-Suriye Siyasi İlişkileri". Erişim 21 Mart, 2021. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iskileri-.tr.mfa>.
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-2012)*. İstanbul: Der Yayınları, 2013.
- Üstün, Nazlı. "Türkiye-Kuzey Irak İlişkileri ve Ekonomik Yansımaları". KTO Etüd-Araştırma Servisi (2013): 1-12.
- Tahsin Yamak, Arap Baharı'ndan Demokratik Çıkarımlar, *Ortadoğu Analiz* 11/XCV (2020): 70-73.
- Yeni Şafak. "Mursi'nin Konuşması Kardeşliğimizin Nişanesi". Erişim 20 Ağustos, 2021. <https://www.yenisafak.com/politika/mursinin-konusmasikardesligimizin-nisanesi-412346>.
- Yesevi, Çağla Gül. "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Normalleşme, (Yeniden) Dostluk". *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*. (2021 Ocak), 1-5, (erişim 10.10.2021).
- Yeşilyurt, Nuri. "2011 Sonrasında Türkiye-Mısır İlişkilerinde Yaşanan Ani Yükseliş ve Sert Düşüşü Anlamak". *Siyasal: Journal of Political Sciences* 29/II (2011): 337-365.
- 28 Şubat Gerçekler. "Sincan Belediyesinin Organize Ettiği 'Kudüs' Gecesi (31 Ocak 1997)", Erişim 19 Ağustos, 2021. <http://www.28subatgercekler.com/?p=1636>.

1980'den Günümüze Türk Siyasal Hayatı: Siyaset, Ekonomi, Dış Politika

Editörler

Ali Rıza Savaş / Ahmet Hikmet Zabun

Türk siyasal hayatı; anayasallaşma süreci, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışı, Milli Mücadele, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ve demokratik bir hükümet sistemi kurma çabaları içerisinde çeşitli aşamalardan geçmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren çok partili siyasal hayata geçiş denemeleri olmuş ve 1950'de gerçekleşen çok partili bir siyasal hayat süreci askeri müdahale ile sonlanmışır. Askeri müdahale ve çalkantılı tek başına iktidar ve koalisyon hükümetleri döneminin ardından 1980 Askeri Müdahalesi ile siyasal hayatta yeni bir dönemin kapısı aralanmıştır. 1980 Askeri Müdahalesi sonrasında yapılan yeni anayasa ile başlayan dönemde gerek tek başına iktidar dönemleri gerekse koalisyon hükümetleri dönemleri birbirini takip etmiştir. Post modern müdahale olarak nitelendirilen 28 Şubat döneminin ardından kurulan koalisyon hükümetleri döneminde meydana gelen depremler ve sonrasında yaşanan ekonomik krizlerin ardından Türk siyasal hayatında bir dönüşüm daha yaşanmıştır. 2001 ekonomik krizinin ardından gidilen erken genel seçimde Türkiye AK Parti hükümetleriyle tanışmış ve bu dönemde gerçekleşen siyasal ve toplumsal olaylar neticesinde önemli değişiklikler söz konusu olmuştur. Bu kitap; 1980'lerden günümüze Türk siyasal hayatında siyaset, ekonomi ve dış politikada yaşanan bazı değişiklikleri bağımsız bölümler halinde ele almakta ve siyasal hayat ile teori ve pratikte ilgili olanların dikkatine sunmaktadır.

 ÖZGÜR
YAYINLARI

